

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány,
a földrajztudomány és a gazdálkodás-
és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

XI. évfolyam 4. szám, 2018/4.
No. 43.



Ezen folyóiratszám
a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására
102. kiadványa

A megjelenés időpontja:

2018. december hónap

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

A Szerkesztő Bizottság tagjai:

a 2018. május 1.–2021. április 30. közötti időszakban

Prof. Dr. Gál Zoltán – KE (Kaposvár) és MTA KRTK, a „**Régióirtörténeti Kutatások rovat**” vezetője

Dr. habil. Szabó Pál Péter – Eötvös Lóránd Tudományegyetem,

a „**Regionális tudományi közlemények rovat**” vezetője

Dr. PhD Káposzta József – Szent István Egyetem, a „**Fiatal regionalisták rovat**” vezetője

Prof. Dr. Gazdag Ferenc – NKE, Budapest, a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője

Hajdú Zoltán DSc – MTA KRTK, a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője

Dr. habil. Keczer Gabriella – SZTE, a „**Gazdálkodás- és vezetéstudomány rovat**” vezetője

Dr. PhD Miklós Péter – SZTE, az „**Újragondolt negyedszázad rovat**” vezetője

Dr. PhD Vizi László Tamás – Kodolányi János Főiskola, a „**Versailles 100 rovat**” vezetője

Dr. PhD. Csüllög Gábor – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Prof. Dr. Majoros István DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Dr. PhD Döbör András – SZTE JGYPK

A Szerkesztő Bizottság határon túli tagjai:

Dr. PhD Andrej Tóth – Silesian University in Opava, University of Economics, Prague

Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék

Dr. PhD. Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

Elnök: Dr. Gulyás László

Dékan: Döbör András

6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.

6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6

A Szerkesztőség székhelye:

SZTE JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet

6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség levélcíme:

Egyesület Közép-Európa Kutatására, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

A Szerkesztőség e-mail-címe:

laszlo.gulyas65@gmail.com és/vagy gulyas.laszlo@jgypk.szte.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

S-Paw

Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK

A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

- 1. Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két PhD vagy Dsc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. **dupla vak lektorálás!**
- 2. Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
 - 1. MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
 - 2. EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
 - 3. HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)
- 3. Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.**
- 4. 2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.**
- 5. Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a Dsc eljárás során A-kategóriás folyóiratként fogadja el.**
- 6. Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.**
- 7. Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:**
 - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: **www.vikek.eu**
 - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: **<http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>**
- 8. Folyóiratunk évente négyszer jelenik meg, az alábbi időpontokban:**
 - adott évi első szám: **március**
 - adott évi második szám: **május**
 - adott évi harmadik szám: **október**
 - adott évi negyedik szám: **december**

CENTRAL EUROPEAN STUDIES

A REFERENCED JOURNAL OF HISTORY, REGIONAL SCIENCE, GEOGRAPHY,
ECONOMICS AND MANAGEMENT

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Four issues are published each year, in March, May, October and December.

Geographically, the topics are focused on Central-Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lecturers.

Editor-in-chief:

László Gulyás – University of Szeged

Deputy Editor-in-chief:

Ferenc Szávai – Kaposvár University, Corvinus University of Budapest

Editorial Board:

Zoltán Gál, Kaposvár University (Kaposvár) – *Regional History Research*
Pál Péter Szabó, Eötvös Loránd University (Budapest) – *Regional Science*
József Káposzta, Szent István University (Gödöllő) – *Young Regionalists*
Ferenc Gazdag, National University of Public Service (Budapest) – *International Studies*
Zoltán, Hajdú, Hungarian Academy of Sciences KRTK (Budapest) – *Political Geography*
Gabriella Keczer, University of Szeged (Szeged) – *Economics and Management Science*
Péter Miklós, University of Szeged (Szeged) – *Rethinked Quarter Century*
László Tamás Vizi, Kodolányi János University of Applied Sciences, (Székesfehérvár) – *Versailles 100*
Gábor Csüllög, Eötvös Loránd University (Budapest)
István Majoros, Eötvös Loránd University (Budapest)
Zoltán Maruzsa, Eötvös Loránd University (Budapest)
András Döbör, University of Szeged (Szeged)
Andrej Tóth, University of Economics (Prague)
Imre Nagy – University of Novi Sad (Novi Sad)
Márton Tonk, Sapientia Hungarian University of Transylvania (Cluj-Napoca)

Published by:

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary
and
University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Hungary

Address:

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary, 6727 Szeged, Lówy Sándor u. 37.
laszlo.gulyas65@gmail.com
and

SZTE-JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
Hungary 6725, Szeged, Boldogasszony sgt. 6.
gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

Download from: vikek.eu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Szeged, Hungary
2018 october

CONTENTS

Petra, Hamerli: The Hungarian–Italian Relations in a regional context between 1927 and 1936.....	9
Attila, Seres: Horthy Miklós, Bethlen István, Gömbös Gyula, Teleki Pál and the burning points of the Hungarian–Soviet Relations between 1924–1941	35
Lajos, Olasz: The Diplomatic Background of Sending the Hungarian 2ND Army to the Front.....	59
László, Anka: István Friedrich’s Opinion on the Entente and the Peace Negotiations (1919–1920)	83
Balázs, Köpfler: István Friedrich and the 1922s enfranchise edict.....	101
László, Orosz: Extracts from the Post-WWI 25-Year Period of the Germans of Budapest	125
Ferenc, Szávai: The Effects of Name Magyarization on the Domestic German Minority in the Horthy Era.....	139
János Kristóf, Murádin: The formation of the Transylvanian Party and its local branches in Northern Transylvania after the second vienna award	157
Endre, Domonkos: The creation of grossraumwirtschaft in Central, Eastern and Southeastern Europe.....	181
János, Suba: Border Guards II. – Border surveillance during the II. World War (1938–1944)	195
Dávid, Ligeti: Field-Marshal August von Mackensen’s visit to Hungary in 1935.....	211
László Tamás, Vizi: The “cruelly sad obligation” the codification of the trianon treaty 2. 26th october 1920 –12nd november 1920	227
Péter Krisztián, Zachar: „From the „Democratic republic” to a „christian federal state with vocational order” – Amendments to the political self-definition of German-Austria (1918–1938).....	253
Reviews	277

TARTALOMJEGYZÉK

ÚJRAGONDOLT NEGYEDSZÁZAD – HORTHY-KORSZAK – ROVAT

A HORTHY-KORSZAK KÜLPOLITIKÁJA

- Hamerli Petra:** A magyar–olasz kapcsolatok regionális hatásai
1927 és 1936 között 9
- Seres Attila:** Horthy Miklós, Bethlen István, Gömbös Gyula,
Teleki Pál és a magyar–szovjet kapcsolatok fordulópontjai
1924–1941 között..... 35
- Olasz Lajos:** A magyar 2. hadsereg frontra küldésének diplomáciai
háttere..... 59

A HORTHY-KORSZAK BELPOLITIKÁJA

- Anka László:** Friedrich István véleménye az antantról és a béke-
tárgyalásokról (1919–1920) 83
- Köpfler Balázs:** Friedrich István és az 1922-es választójogi rendelet..... 101
- Orosz László:** Adalékok a budapesti németek I. világháborút
követő negyedszázadához 125
- Szávai Ferenc:** A névmagyarosítás hatása a hazai német
kisebbségre a Horthy-korszakban 139
- Murádin János Kristóf:** Az Erdélyi Párt megszervezése és vidéki
tagozatai Észak-Erdélyben a második bécsi döntés után 157

A HORTHY-KORSZAK GAZDASÁGTÖRTÉNETE

- Domonkos Endre:** A nagynémet gazdasági térség kiépítése
Kelet-Közép- és Délkelet-Európában 181

A HORTHY-KORSZAK HADTÖRTÉNETE

- Suba János:** Határvadászok II. – Határőrizet a II. világháború
időszakában 1938–1944..... 195

VERSAILLES 100 ROVAT

- Ligeti Dávid:** August von Mackensen tábornagy 1935. évi
magyarországi útja 211
- Vizi László Tamás:** A „Kegyetlenül szomorú kötelesség”
a trianoni békediktátum becikkelyezése 2. 1920. október 26.–
1920. november 12..... 227

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Zachar Péter Krisztián:** „Demokratikus köztársaságból” „keresztény,
hivatásrendi szövetségi állam” – Adalékok Német-Ausztria keresztény-
konzervatív politikai öndefiníciójához (1918–1938)..... 253

RECENZIÓK ROVAT**Molnár Gábor (főszerk.), Gulyás László (vendégszerk.) (2018):**

Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén
Acta Scientiarum Socialium, No. 48. Tematikus szám.
Kaposvári Egyetem Társadalomtudományi Tanszék,
Kaposvár, 2018. (90 old.)

Ismerteti: Miklós Péter 277

Fülöp Mihály (szerk.) (2018):

A béke, mely mindmáig meghatározza sorsunkat
Az elfelejtett béke – Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés
életbelépésének 70. évfordulójára
Dialóg Campus Kiadó, Budapest

Ismerteti: Zachar Péter 279

Nánay Mihály (2018):

Habsburg József főherceg. A katona és politikus: 1914–1924
Unicus Műhely, Budapest, 2018. (338. old.)

Ismerteti: Ligeti Dávid 289

Nyári Gábor (2018):

Menekültek az új hazában. A német és osztrák területeken élő
magyar emigráció története, 1945–1956.
Unicus Műhely, Budapest, 2018. (Monográfia, 198 old.)

Ismerteti: Vizi László Tamás 295

Miklós Péter (2018):

A katolikus egyház Hódmezővásárhelyen (1944–1950)
Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont
Hódmezővásárhely, 2018 (104 old.)

Ismerteti: Zachar Péter Krisztián 299

HAMERLI Petra
egyetemi tanársegéd
Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pécs
assistant lecturer
University of Pécs Faculty of Humanities, Pécs, Hungary
hamerli.petra@pte.hu

A MAGYAR–OLASZ KAPCSOLATOK REGIONÁLIS HATÁSAI 1927 ÉS 1936 KÖZÖTT

THE HUNGARIAN–ITALIAN RELATIONS IN A REGIONAL CONTEXT BETWEEN 1927 AND 1936

ABSTRACT

After the signing of the Italian–Hungarian treaty of friendship of 1927, the two States had a strong political cooperation which influenced the policy of third countries of the Central European region as well. Italy’s and Hungary’s relations were mainly significant in the period of 1927 to 1936, until the Berlin–Rome Axis was formed, which made Germany to be a determining factor both in the Hungarian and in the Italian foreign policy.

In my paper I examine the regional context of the Hungarian–Italian relations in these years – between 1927 and 1936 –, presenting their common policy towards those State which played the most important part in their relations. First of all, I examined in details the role of Yugoslavia, as Hungary and Italy, for certain interests, collaborated in supporting the Macedonian and Croatian separatist movement, which became embarrassing after the regicide of Marseille in 1934, when the Yugoslavian King Alexander I was murdered by the Ustasha members. Beside Yugoslavia, Austria played an important part in the Hungarian–Italian relations as well, both for political and economic reasons. Benito Mussolini aimed a trilateral agreement among the three States, which – after episodes like supporting the rightist Heimwehr movement, and the danger of Anschluss – was established in 1934 by the Roman Protocols. The third State which role I examined was Germany, because of the reasons mentioned above.

Kulcsszavak: magyar–olasz kapcsolatok, diplomácia, Közép-Európa, külpolitika, usztasa

Keynotes: Hungarian–Italian relations, diplomacy, Central Europe, foreign policy, Ustasha

1. A magyar–olasz együttműködés célja

A Horthy-korszakban Magyarország egyik legfontosabb politikai partnere – különösen 1927 és 1934 között – Olaszország volt. Az időszak magyar–olasz kapcsolatai nem vizsgálhatóak pusztán bilaterális alapon, mivel a két állam diplomáciai együttműködésének számos olyan aspektusa volt, amely a közép-európai és balkáni régió többi országával kapcsolatos. Jelen tanulmányomban ezeket a pontokat veszem nagyító alá.

Ahhoz, hogy megérthessük, hogy miért éppen az alábbiakban bemutatott államok játszottak szerepet a magyar–olasz kapcsolatokban, szükséges röviden ismertetni, hogy melyek voltak Magyarország és Olaszország külpolitikájának legfőbb céljai a két világháború közötti időszakban. Bethlen István magyar miniszterelnök és Benito Mussolini olasz kormányfő az 1927. április 5-én aláírt olasz–magyar barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződéssel arra kötelezték magukat, hogy kölcsönösen segítik egymást politikai törekvéseik megvalósításában, és a mindkét államot érintő kérdésekben rendszeres konzultációt folytatnak egymással.¹ Ez a gyakorlatban a magyar revíziós törekvések olasz támogatását, valamint a jugoszláv-ellenes olasz elképzelések magyar segítségét jelentette.

Ami Magyarországot illeti, a két háború közötti éveket alapvetően meghatározó külpolitikai koncepciót Bethlen fogalmazta meg, akinek elgondolásában a trianoni békeszerződésben foglaltak revíziója első helyen szerepelt.² A miniszterelnök ennek szükségességét az úgynevezett „szláv veszéllyel” indokolta. Az elgondolás lényege abban állt, hogy Magyarországot a kisantant és a Szovjetunió be fogja keríteni, amennyiben a magyarság nem szerezne vissza a Kárpátok védvonalát. Ebben Bethlen elsősorban a szláv tényezésben ugyancsak nem érdekelt Olaszország segítségére számított, s a magyar–olasz együttműködést utóbb kiegészítette volna Németországgal, amelynek támogatását a miniszterelnök elengedhetetlennek tartotta a területi revízió gyakorlati sikerre viteléhez.³

Olaszország külpolitikája, s Magyarország ebben betöltött szerepe több magyarázatot kíván. Olaszországot – noha eredetileg, az 1882-ben aláírt hármas szövetség révén elviekben a központi hatalmakhoz tartozott, majd az első világháború kezdetén a semlegesség mellett foglalt állást – az 1915. április 26-án kötött londoni titkos szerződés területi ígéretei vették rá arra, hogy az antant oldalán belépjen az első világháborúba. A háborút követően azonban ezek az ígérek tarthatatlanokká váltak, ugyanis az olaszoknak ígért területek⁴ egy részére, nevezetesen Isztriára és Dalmáciára Szerbia is igényt tartott,⁵ ami alapot teremtett a később látványossá váló olasz–jugoszláv konfliktushoz.

1922-ben Olaszország miniszterelnöke, majd 1925-től kormányfője a fasiszta pártot vezető Benito Mussolini lett, aki a külpolitikában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy Németország várható megerősödését megelőzően megeremtsse Olaszországban a megfelelő katonai potenciált, kiépítse a Duna-menti és balkáni befolyási övezetét, és lehetőség szerint afrikai gyarmatosító törekvéseinek megvalósításába is belekezdjen, amely egyúttal a Földközi-tenger térségében való térnyerést is lehetővé tenné.⁶ Ezt azonban a magyar politikai vezetők nem vették tekintetbe, így a magyar–olasz viszonyhoz való hozzáállásukról általánosságban elmondható, hogy sokkal jelentősebbnek értékelték Magyarországnak az olasz politikában betöltött súlyát, mint amilyen az valójában volt.⁷ Ennek fényében elmondható, hogy noha Bethlen és Mussolini politikai koncepciójában hasonlóságnak tekinthető az, hogy mindketten tisztában voltak Németország jövőbeni fontos szerepével, a két gondolatmenet között mégis markáns különbségek figyelhetők meg. Míg ugyanis Bethlen elképzelése a magyar revízió köré szerveződött, s a többi állam, így Olaszország politikáját is a versailles-i békerendszer felülvizsgálatához való viszony tükrében mérte, addig Mussolini – bár országa nagyhatalmi státuszának megalapozásához fontosnak tartotta a dunai-balkáni térnyerést – alapvetően a gyarmatbirodalom kiépítésében jelölte meg a fő célját, és többi politikai lépését ennek rendelte alá.⁸

A Mussolini által megfogalmazott célkitűzéseket Jugoszlávia pusztá létevel veszélyeztette, így az olasz külpolitikai törekvések megvalósításához az első lépést Jugoszlávia kiiktatása jelentette. Ehhez az olasz kormányfő – egy rövid ideig tartó olasz–jugoszláv közeledés után, amelynek legfőbb hozadéka az 1924. január 27-én aláírt római egyezmény volt, mely többek között lehetővé tette Fiume Olaszországhoz történő csatlakozását – a Pietro Badoglio tábornok (1926-tól marsall), olasz vezérkari főnök nevével fémjelzett Badoglio-tervhez tért vissza, amelyet eredetileg az első világháborút követően dolgoztak ki.⁹ Az elképzelés a délszláv állam bekerítését, belső ellentéteinek fokozását és belülről történő bomlasztását célozta, amelynek kivitelezéséhez – Albánia és Bulgária mellett – Olaszország Románia és Magyarország segítségére számított,¹⁰ mivel területi kérdések miatt e két államnak is komoly nézeteltérései voltak Jugoszláviával.

Mussolini 1926-ra döntötte el végleg, hogy visszatér korábbi, jugoszláv-ellenes politikájához,¹¹ Magyarországon pedig az ország pénzügyi- és katonai ellenőrzés alatt tartásának megszűnését követően, 1927 tavaszától kezdve nyílt lehetőség az úgynevezett „aktív” revíziós külpolitika folytatására.¹² Ennek hatására intenzív tárgyalások indultak meg Magyarország és Olaszország között, amelyek eredménye a barátsági szerződés aláírása lett.

2. Jugoszlávia

Amint azt a fentiek is érzékeltetik, a két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatokban az egyik legjelentősebb szerepet játszó harmadik állam Jugoszlávia volt. A Badoglio-terv kivitelezését Mussolini két lehetséges módon képzelte el, egyfelől Jugoszlávia körbekerítésével, másfelől pedig a délszláv államtól elszakadni vágyó szeparatisták támogatásával. Mussolini két lépésben fogott hozzá a terv megvalósításához. Egyrészt Albániával kötött olyan egyezményeket, amelyek azon túl, hogy kétségtelenül jugoszláv-ellenes érrel bírtak, biztosították Olaszország számára a londoni szerződésben korábban ígért protektorátust az albán területek felett. Másrészt Bulgáriát, Magyarországot és Romániát egy olasz égisz alatt álló blokkban kívánta tömöríteni.¹³ Noha az említett államokkal a későbbi évek során születtek kétoldalú megállapodások, a szövetségi rendszer a tervezett résztvevők területi nézeteltérései miatt nem valósulhatott meg.¹⁴

Magyarország esetében érdemesnek tartok röviden kitérni Horthy Miklós kormányzó 1926. augusztus 29-én, a mohácsi csata 400. évfordulóján elhangzott beszédére, amelyben Horthy látszólag a magyar–jugoszláv szövetség szükségességét hangsúlyozta. Tekintve azonban, hogy a nyilvános beszéd után lehetetlenné vált, hogy Magyarország és Jugoszlávia tárgyalásai a belgrádi kormány kívánságának megfelelően titokban maradjanak, úgy vélem, egyetérthetünk azzal a megállapítással, miszerint a kormányzó szavainak célja az volt, hogy a magyar politikai elit felhívja Olaszország figyelmét Magyarországra.¹⁵ A fellelhető iratok ismeretében elmondható, hogy ez sikerült is.

A magyar–olasz kapcsolatok szempontjából a Jugoszlávia körbekerítését célzó olasz elképzeléseknél jóval jelentősebb volt a délszláv államon belül szerveződő szeparatista csoportok, nevezetesen a macedón és a horvát mozgalom támogatása. A szerb Karađorđević-dinasztia egységes vezetése alatt álló ország etnikai tekintetben távolról sem volt egységesnek tekinthető, miután a birodalomban egy tucat, nyelvileg, vallásilag, és kulturális tekintetben egyaránt különböző nép élt együtt. A nemzeti ellentétek leginkább a szerb–horvát viszályban voltak tetten érhetőek, mivel az összlakosság mintegy 40%-át a szerbek, 24%-át pedig a horvátok tették ki.¹⁶ De már a horvát önszerveződést megelőzően szeparatizmusra törekedtek a macedónok is, akik a 19. században szerveződő, majd az első világháborút követően újjáalakuló a Belső Macedón Forradalmi Szervezetben – Vnatrešna Makedonska Revolucionarna Organizacija, VMRO – tömörültek.¹⁷

Mussolini az 1920-as évek derekán fogalmazta meg azt az ötletét, hogy keresni kellene egy olyan szervezetet – akár terrorszervezetet –,

amelyet ki lehet játszani Jugoszlávia ellen.¹⁸ A tervvel, Hory András belgrádi, majd 1927-től római magyar követ memoárjának tanúsága szerint, a magyar kormány is egyetértett.¹⁹

A VMRO vezetői mind a magyarokkal, mind pedig az olaszokkal történő kapcsolatfelvételt 1927–1928 folyamán tettek konkrét lépéseket. Olaszország részéről a szervezet egyfajta eszközt jelentett ahhoz, hogy Bulgáriát is bevonhassa a Jugoszlávia körbekerítését célzó tervekbe. Így amikor Andrei Liapcsev bolgár miniszterelnök azt sugallta Renato Piacentini szófiai olasz követnek, hogy Bulgária rendkívül hálás lenne, ha Olaszország képviselői esetenként felszólalnának a Jugoszláviában élő macedónok érdekében a Nemzetek Szövetsége előtt,²⁰ Mussolini felszólította szófiai követét, Renato Piacentinit a macedón szervezet külföldi kapcsolatokért felelős megbízottjával, Naum Tomalewskival való kapcsolattartásra, a tőle való informálódásra.²¹

1928 januárjában Tomalewski az ekkor már római magyar követként tevékenykedő Hory Andrást is felkereste,²² aki ígéretet tett arra, hogy a magyar politikusok szükség esetén közvetíteni fognak az olasz kormány és a macedón körök között, valamint lehetőség szerint anyagi támogatásban is részesítik őket.²³

Pár hónappal később, 1928. július 8-án, azonban egy, a VMRO-n belüli viszály eredményeképp meggyilkolták a szervezet egyik vezetőjét, Aleksandar Protogerov tábornokot, és hamar bebizonyosodott, hogy a merényletben a másik vezető, Ivan Mihailov is szerepet játszott.²⁴ Protogerov halála után a VMRO két szárnyra szakadt,²⁵ ami mind a szervezet, mind pedig az őt támogató Bulgária nemzetközi tekintélyének ártott.²⁶ Ebből következően csökkent az a hatás, amelyet a VMRO gyakorolt a bolgár kormányra, mely a macedónok visszahúzó ereje nélkül hajlamos volt a jugoszláv-barát politika folytatására. Vagyis a jugoszláv–bolgár közeledés fő akadálya gyengült, ami Magyarországot aggodalommal töltötte el.²⁷ Ennek köszönhetően – noha a következő évek során történt még közeledés a VMRO, valamint a magyar és az olasz kormányok között – a macedón szeparatisták támogatása hamar alábbhagyott. A szervezetet a bolgár kormány hivatalosan 1934 májusában oszlatta fel, amikor a republikánus eszméket valló Kimon Georgiev tábornok puccsal átvette a hatalmat, katonáállamot akarva létrehozni. A tekintélyelvűség jegyében úgy döntött, hogy feloszlat minden olyan szervezetet, mely árt hat Bulgária nemzetközi presztízsének, ezért hivatalosan a VMRO-t is feloszlatták.²⁸

Szempontunkból jelentősebbnek tekinthető a horvát szeparatisták támogatása. A kezdettől fogva fennálló horvát–szerb ellentét akkor éleződött ki, amikor 1928. június 20-án udvarhű, szerb elkövetők megsebesítet-

ték a Horvát Parasztpárt (Hrvatska Selička Stranka) vezetőjét, Stjepan Radićot,²⁹ aki augusztusban belehalt sérüléseibe. Az esetet követően a horvát koalíció elhagyta a Skupštinát, és a horvátok addig csak körvonalazódó függetlenségi mozgalmának erőteljesebb szervezésébe kezdett.³⁰

Radić halála után Magyarország rögvest sürgetni kezdte Olaszországot a horvátok mielőbbi felkarolása érdekében, ugyanis a magyar kormány már 1927 ősze óta kapcsolatban állt a horvát szeparatista körökkel, amelynek tagjai közül sokan az egykori Jogpárt vezetői voltak. Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter állandó helyettese ígéretet tett arra, hogy a magyar kormány lehetővé teszi a horvát emigránsok Magyarországon való letelepedését, és kötelezettséget vállalt arra is, hogy lehetőségeihez képest titokban hadianyaggal támogatja a horvátokat egy esetleges horvát–szerb konfliktus esetén.³¹

Ezt követően az olasz sajtóban megjelent néhány írás a Horvát Állam függetlenségének történeti érveiről, s arról, hogy az olasz kormány Vladimir Mačekot tartotta legalkalmasabbnak a függetlenné váló Horvátország vezetésére, aki Radić halála után a Horvát Parasztpárt vezetője lett.³² Az olaszok azonban egyelőre óvatosak maradtak, ami feltehetően annak volt köszönhető, hogy a horvát nép – Isztria, Dalmácia és Fiume miatt – tulajdonképpen Olaszország tradicionális ellenségének számított.

Az óvatos puhatólózást követően fordulatot – elsősorban az olasz hozzáállásban – az hozott, hogy 1929. január 6-án I. Sándor király diktatúrát vezetett be országában a belső, etnikai konfliktusok megoldása érdekében. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság elnevezést még ez év októberében Jugoszláviára változtatta, hogy kifejezze birodalma nemzetek felettségét.³³

Ezt követően több horvát nemzetiségű politikus emigrációba kényszerült. A szeparatisták legradikálisabb csoportjának vezetője, Ante Pavelić Olaszországot választotta menedékhelyéül, ahol megalapította az Usztasa Horvát Forradalmi Szervezetet (Ustaša Hrvatska Revolucionaarna Organizacija), röviden Usztasát, amely Horvátország függetlenségének mindenáron való kivívását tűzte ki célul, nem riadva vissza az esetleges fegyveres konfliktustól sem.³⁴ Mindezt Pavelić igyekezett történeti érvekkel alátámasztani, hangsúlyozva, hogy a horvátság több évszázados múlttal bír és jelentős civilizációs, illetve kulturális értéket képvisel, aminek következtében a horvát nép kiérdemelte az önálló, független nemzetállamot.³⁵

Mussolini a szervezet erőteljes támogatása mellett döntött, bízva abban, hogy az Usztasa képes lesz egy olyan méretű felkelés kirobbantására, amely akár Horvátország függetlenségének tényleges kivívását, azaz Jugoszlávia felbomlását is eredményezheti. Olaszország még ez év-

ben megkezdte a horvát szeparatisták felfegyverzését, és 400 ezer líra értékű géppisztolyt és egyéb hadianyagot ígért Pavelićnek.³⁶ Az új fegyverek birtokában 1929 és 1934 között mintegy száz merényletet hajtottak végre, melyek közel felének kiindulópontja Olaszország, Magyarország és Ausztria volt.³⁷

Szintén ez évben, 1929. április 20-án Pavelić és Perčec Szófiába látogattak, ahol megbeszélést folytattak Ivan Mihailovval, a VMRO centralista frakciójának vezetőjével. Renato Piacentini olasz követ jelentése szerint a két horvát vezető és Mihailov megállapították, hogy a jugoszláv rezsim alatt kisebbségként élni egyenesen elviselhetetlen, így a horvátoknak és a macedónoknak egyesíteniük kell erőiket a Jugoszláviától való függetlenség mielőbbi kivívásához.³⁸

1931–1932-ben mind Olaszországban, mind Magyarországon felvetődött a Jugoszláviával való megegyezés lehetősége. Mivel siker esetén az Usztasa a legfőbb támogatóit veszítette volna el, Pavelić az olasz–jugoszláv, illetve a magyar–jugoszláv egyezkedés hírére azonnal akcióba lendült. Első lépésként Carlo Umiltà zágrábi olasz konzult kereste fel, aki Dino Grandi olasz külügyminiszterhez írott levelében arról számolt be, hogy Pavelić úgy vélte, hogy 1932 húsvétját már a független Horvátországban tölthetik, amennyiben Olaszország hajlandó támogatást nyújtani ennek eléréséhez.³⁹ Vélhetően Pavelić ekkor már tervezgette azt a felkelést, amelyet az Usztasa 1932 őszén, Likában robbantott ki. A lázadás kudarcral végződött, s az eset miatt rengeteg támadás érte a horvát ellenzéket a belgrádi sajtóban.⁴⁰

A felkelést követően sem az akkor már Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt működő magyar állam, sem Olaszország nem gondolt egy ideig a Jugoszláviával való megegyezésre. Az 1932. novemberi Gömbös–Mussolini találkozón a két vezető megállapodott abban, hogy támogatni fogják a bennük rendkívül jó benyomást keltő Pavelićet.⁴¹ Magyarországon Gustav Perčec Horvát Emil néven vásárolta meg 1931-ben Szájbély Gyula Jankapuszta nevű tanyáját, amely a horvát határ mentén feküdt,⁴² az olasz szakirodalom szerint azzal a céllal, hogy legyen egy hely a jugoszláv határ közelében, ahonnan a terrorcselekményeket el lehet indítani.⁴³ 1933 tavaszán Olaszország is táborhelyeket létesített a horvát menekültek számára, akiknek koordinálásával a pisai rendőrfőnököt, Ercole Contit bízták meg.⁴⁴ A három legjelentősebb olaszországi usztasa-tábornak Lipari, Bovigno és Brescia adott otthont.⁴⁵

1933 novemberében felfedték a jankapusztai horvát tábort, miután Gustav Perčec egykori szeretője, Jelka Pogorelec revütáncosnő *Az emigráns gonosztevők titkai* (Tajne emigrantskih zločinaca) címmel megjelent vallomása igencsak kompromittáló adalékokat tartalmazott a horvát

szeptatisták radikális szárnyának támogatásában való magyar–olasz együttműködésre nézve.⁴⁶ Jelka Pogorelec elmondása szerint Jankapusztán keményen dolgoztatták az odamenekülteket, és kegyetlen terror alatt tartották azokat, akik családjukat választották volna a független Horvátország kivívásáért folytatott harc helyett.⁴⁷ A brosúra szerint „*Percsec, Pavelics és a társaik a valóságban ellenséges országok közönséges megfizetett bérencei, akik a jó pénzért nemcsak, hogy nem tettek semmit a szűkebb hazájukért, hanem vakul követték az olasz és a magyar hatóságok rendelkezéseit, elvégezvén a dolgokat, amelyek nemcsak kárt okozhattak az egész országnak, hanem semmiféle hasznot sem hozhattak Horvátországnak.*”⁴⁸ Így Pogorelec nem kimondotta Jankapusztát, hanem az Usztasa magyar–olasz támogatást leplezte le emlékiratában, hangsúlyozva, hogy tapasztalatai szerint Olaszországot lehet főbűnösnek tartani az Usztasa támogatásában. Jelka vallomása voltaképpen csak néhány oldalt szentelt Jankapusztának, e pár oldalon azonban bőséggel írt olyat, amit valóban fel lehetett használni Magyarország kompromittálására.⁴⁹

A Tattay ezredes fedőnevet viselő, Jankapusztával magyar részről kapcsolatban álló katonatiszt – akinek valódi kiléte mindmáig nem ismeretes⁵⁰ – hamarosan jelentést készített a Pogorelec-féle írással kapcsolatos észrevételeiről.⁵¹ Az ezredes, aki igyekezett megmagyarázni a táborról kiderült híreket a magyar kormánynak, véleményem szerint hibát követett el azzal, hogy „a röpiratból csak a magyar vonatkozásokkal foglalkozott”,⁵² mert épp ezzel érte el a Jankapuszta rémtetteiről szóló hírek felnagyítását, ezzel hívta fel rájuk a figyelmet. Ha az egész iratot elemezte volna, Jankapuszta valószínűsíthetően eltörpült volna a többi leírt dolog mellett. Tattay ehelyett magyarázni kezdte, hogy a táborban nem gyártottak fegyvereket, viszont az igaz, hogy „a Janka pusztán összegyűjtött emberek túlfűtött temperamentuma, fanatizmusa és lelkiállapotuk folytán azokat fegyelmező eljárás alá kellett vonni, ezért naponta a rendes gazdasági munkák mellett katonai gyakorlatok végzésére is kötelezve lettek és pedig kihallgatás, parancskiadás, tisztelgési és elléptetési gyakorlatok formájában. Hetenkint egyszer vasárnap leventeszerű gyakorlatokat végeztek.”⁵³ Az idézetből kiviláglik, hogy a Jankapusztán folyó katonai kiképzést voltaképpen nem annyira Jelka Pogorelec vallomása, mint inkább Tattay ezredes jelentése leplezte le.

Jankapuszta lebukása az 1934. október 9-én elkövetett marseille-i merénylet után vált kínossá. A gyilkosság során I. Sándor mellett Louis Barthou francia külügyminiszter is életét vesztette. A merényletet az Ercole Conti által vezetett felügyelőség értesülése szerint egy hét főből (egy nő és hat férfi) álló terrorista csoport követte el.⁵⁴ Közülük hárman a korábbi évek során biztosan megfordultak Jankapusztán.⁵⁵ Az eset igencsak kellemetlen időpontban érte

az olasz kormányt, ugyanis amikor 1933 januárjában Adolf Hitler német kancellár lett, és propagandába kezdett Ausztria Németországba olvasztása, az Anschluss érdekében, Mussolini figyelme Jugoszlávia felé fordult. Az olaszok célja az lett ugyanis, hogy egy olasz–osztrák–magyar–jugoszláv blokk létrehozásával megakadályozzák az Anschlusst, és elejét vegyék Németország Duna-menti térszerzésének.^{56,57}

A jugoszláv sajtóorgánumok azonban rögvest Olaszországot okolták a történelemért,⁵⁸ és a jugoszláv külügyminiszter testvére, Bora Jevtić kifejtette Carlo Galli belgrádi olasz követnek, hogy meggyőző bizonyítékok állnak rendelkezésére arra vonatkozóan, hogy Sándor király megölését Olaszország akarta és tervezte el.⁵⁹ A gyilkos ugyanis vélhetően a horvát emigránsoknak abból a csoportjából volt való, akiket Gustav Perčec és Ante Pavelić vezetésével Olaszország indított útnak körülbelül egy hónappal a véres események előtt, olasz iratokat biztosítva nekik.⁶⁰

Kisvártatva előkerültek a merénylet idején készült fényképek, amelyek alapján a hatóságok egy bulgáriai macedón, Vlado Csernozemeski személyében azonosították Sándor és Barthou gyilkosát, akiről azt állították, hogy egy ideig a magyarországi Jankapusztán élt a horvát menekültekkel.⁶¹ E feltevés – annak ellenére, hogy Ormos Mária könyvéből megtudjuk, hogy Csernozemeskiről a merénylet idején már nagyjából két éve nem láttak napvilágot új információk, és feltehetően 1932-ben meghalt⁶² – a mai napig tényként él a köztudatban. Azonban a jól tájékozott olasz diplomata, Pompeo Aloisi 1957-ben, csupán francia fordításban napvilágot látott naplójában így fogalmazott: „[A gyilkos] egy horvát, aki Zágrábban kapott útlevelet. De tetteistársai is voltak. Reméljük, hogy az usztasák, akik Olaszországban vannak, nem bűnrészesek az ügyben.”⁶³ Aloisinak e reménye azonban pár nappal később szertefoszlani látszott, miután tudomására jutott, hogy a gyilkos, valódi nevén Kortov, egy usztasa volt, aki 1934. szeptember 25-én távozott az olaszországi Arezzóban található usztasa-táborból.⁶⁴

A gyilkos valódi kilétét azonban sem a politikai elit, sem pedig a sajtóorgánumok nem feszegették, így elfogadták, hogy a merényletet az említett Csernozemeski követte el. Ez, mint Galli kifejtette, Olaszország számára nagy megkönnyebbülést jelentett.⁶⁵

Magyarország tehát kínos helyzetbe került Jankapuszta miatt, s egy Olaszországba küldött számjeltávirat tanúsága szerint Csehszlovákia kormánya a marseille-i ügyel kapcsolatban kijelentette, hogy Magyarországra kell hárítani a felelősséget az eset miatt.⁶⁶ Beneš terveit azonban Olaszország keresztelte, hosszas habozás után, 1934 végére Magyarország mellé állt.⁶⁷ Ennek oka az volt, hogy Kánya több ízben is kifejtette, hogy amennyiben a kisantant és egyes nagyhatalmak mindenáron Ma-

gyarországra akarják hárítani a felelősséget a merényletért, a magyar kormány a nyilvánosság elé fogja tární a valóságot, azaz Olaszországnak a történetekben játszott szerepét.⁶⁸

A kisantant államok és Franciaország mind Olaszországot, mind Magyarországot felelősnek tartották az ügyben. Az a nézet terjedt el, miszerint a merényletkez szükséges anyagi forrást Magyarországról kapták az elkövetők, azonban előzőleg Olaszország küldte oda a pénzt.⁶⁹ Eszerint Magyarország egyfajta összekötőként szerepelhetett az ügyben, ami logikus lenne annak fényében, hogy az 1920-as évek végén Magyarország felajánlotta közvetítő szerepét az olaszoknak a horvátokkal való kapcsolatfelvételben.

3. Ausztria

Jugoszlávia mellett jelentős szerepet töltött be a magyar–olasz kapcsolatokban Ausztria is. Mussolini számára az osztrák állam feletti befolyás megszerzése döntő tényező volt abból a szempontból, hogy Olaszország megvetheti-e véglegesen a lábát a Duna-medencében, avagy idővel át kell adnia helyét Németországnak, amely az Anschluszt tűzte ki célul. Ezen felül Ausztriához gazdasági érdekek is fűzték az olasz államot, s Magyarországnak – mint az egykori dualista monarchia egyik pillérének – szintén az osztrákok maradtak a legjelentősebb kereskedelmi partnerei ebben az időszakban is.

Az első világháborút követően Ausztria független állammá vált, és a kormányzás a Szociáldemokrata Munkáspárt kezébe került. Az ország gazdasága fejlődött, de ugyanakkor a társadalom nagy része – főként a kisbirtokos parasztság – elutasította a demokratikus berendezkedést, így az 1920-as évek elejétől kezdve sorra alakultak a jobboldali paramilitáris szervezetek, amelyek soraikba gyűjtötték a lefegyverzést követően állás nélkül maradt hivatásos katonákat, tiszteket.⁷⁰ Ezek egyike volt a Heimwehr (Heimatwehren, Honvéderő), amely 1920-ban, Tirolban alakult meg Dr. Richard Steidle vezetésével. A magyar és az olasz kormányok – 1927 és 1929 között legalábbis – e szervezet támogatásában látták az Ausztriához történő közeledés felé vezető utat, ugyanis úgy vélekedtek, hogy a Heimwehr segítségével hatalomra lehetne juttatni az országban egy jobboldali kormányt, amely ideológiai okoknál fogva hajlandóbb lenne együttműködni Magyarországgal és Olaszországgal.⁷¹

Az elgondolásnak két szépséghibája is volt. Egyfelől a Heimwehr esetében nem lehetett egységes szervezetről, mozgalomról beszélni, miután minden tartománynak, nagyobb városnak megvolt a maga Heimwehr-alakulata, amelyek ideológiai tekintetben is eltérést mutattak. Ily módon

a Heimwehr nem pártot jelölt, hanem a jobboldali paramilitáris szervezetek megnevezésére használták gyűjtőfogalomként. Másfelől a Heimwehr egyes csoportjai éppen Olaszországgal szemben, Dél-Tirol védelmében igyekeztek fellépni. Így az alakulatok gerincét végeredményben olaszellenes csapatok alkották.⁷²

Ennek ellenére 1927 tavaszától kezdve az olaszok növekvő érdeklődéssel figyelték a Heimwehr szerveződését, aminek azon túl, hogy Olaszország jobboldali kormányt kívánt Ausztria élén látni, az is oka volt, hogy Mussolini abban reménykedett, hogy a Heimwehrrel szövetkezve sikerül elejét venni a jövőbeni Anschluss-törekvéseknek.⁷³ A magyar külügy az 1927 júliusi mozgólódásokat követően figyelt fel a Heimwehrre, miután Ambrózy Lajos bécsi követ folyamatosan beszámolt kormányának az ausztriai helyzet alakulásáról, s ezen belül arról is, hogy az osztrákok egyre növekvő szimpátiával viseltettek a Heimwehr iránt.⁷⁴

1927 őszétől kezdve a Heimwehr támogatása Magyarország és Olaszország kapcsolatainak fontos pontja lett, ugyanis a két állam vezető politikusai folyamatosan értekeztek az osztrák kérdéstről, egyeztetve a szervezettel kapcsolatos politikájukat. Walko Lajos magyar külügyminiszter aggodalommal számolt be olasz kollégájának, Grandi külügyi államtitkárnak arról a hírről, miszerint a szociáldemokraták a hatalom átvételére készülnek Ausztriában,⁷⁵ és a bizonytalan helyzetet látva a két külügyi vezető megállapodott abban, hogy folyamatosan tájékoztatják egymást az Ausztriával kapcsolatos hírekről.⁷⁶

Az 1928-as milánói találkozón Bethlen felvetette Mussolininak, hogy a Beneš-féle kisantant politikát támogató Ignaz Seipel kancellár kormányát egy jobboldali kabinettel kellene felváltani Ausztriában, amihez a Heimwehr segítséget nyújthatna, amennyiben fegyvert és pénzt kapna szervezete központosításához és megerősítéséhez. Válaszában Mussolini kifejtette, hogy ha a Heimwehr kötelezettséget vállal a hatalom belátható időn belül történő megszerzésére, akkor az olasz vezető hajlandó a támogatásra.⁷⁷

Bethlen időközben személyesen tárgyalt a dél-tiroli Heimwehr vezetőjével, Steidlével, amelynek részleteiről Ercole Durini Di Monza budapesti olasz követnek is beszámolt. A milánói találkozón megbeszélteket alapul véve Bethlen biztosította Steidlét arról, hogy az olasz kormány is kész fegyverrel és pénzzel támogatni a Heimwehrt annak érdekében, hogy a szervezet képes legyen a „cselekvésre”.⁷⁸ Mussolini ígéretet tett továbbá arra, hogy a Heimwehr hatalomra jutását követően egyrészt elismeri az új kormányzatot, másrészt hajlandó engedményekre a Dél-Tirolban élő osztrák kisebbséget érintő kérdésekben.⁷⁹

A magyar közvetítéssel, Olaszországtól kapott anyagi- és fegyveres támogatással felvértezve a Heimwehr vezetői 1928. október 7-ére tűzték ki első jelentősebb megmozdulásukat. Október 3-án Giacinto Auriti bécsi olasz követ örömmel számolt be Mussolininak arról, hogy a Heimwehrnek a szerveződését, egységesedését tekintve sikerült elérnie a kívánt eredményt. Auriti személy szerint kitűnő ötletnek tartotta, hogy Steidle megmozdulást tervezett a szocialisták fellegváraként ismert Bécsújhelyen, s a követ arra számított, hogy az akció hatásaként a Heimwehrnek nagyobb szava lesz az osztrák politikai életben. Auriti rámutatott arra is, hogy – Bécsből, azaz közletről szemlélve az alakulatok tevékenységét – a Heimwehr elveinek a valóságban csupán egyetlen közös pontja volt a fasizmussal, nevezetesen a szocialisták elleni küzdelem.⁸⁰ A tervezett napra az utóbbiak is tüntetést jelentettek be, ezért a magyar és az olasz kormányok a két fél összecsapását várták az akciótól, ám erre nem került sor, miután mindkét fél felvonulása békésen ment végbe, így a hatalomátvételre sem került sor.⁸¹

1929. április 3-án Ignaz Seipel váratlanul lemondott a kancellári tisztségéről, amit az Ausztriában egyre súlyosabbá váló gazdasági problémák kezelhetetlenségével indokolt. Helyébe Ernst von Streeruwitz lépett, aki a keresztényszocialisták mérsékelt szárnyához tartozott, s – mivel az ország nyugalma és gazdasági stabilitása érdekében meg kívánt egyezni a szociáldemokratákkal – nem támogatta a Heimwehr által tervezett leszámoló akciót. Ez azt eredményezte, hogy a Heimwehr még erőteljesebben kezdte sürgetni a demokratikus fordulatot, amit a magyar és az olasz kormányok is szorgalmaztak.⁸²

Seipel lemondását követően az olaszok igyekeztek információkat szerezni a Heimwehr további terveiről. Eszerint a Heimwehr fő célja Ausztria alkotmányának módosítása volt, amellyel azt kívánták elérni, hogy törvényes úton csökkenteni lehessen a szocialisták részvételi arányát az osztrák parlamentben.⁸³

Ennek elérésére a Heimwehr vezetői 1929. szeptember 29-ére terveztek nagyobb felvonulást, és Mussolini kilátásba helyezte, hogy fegyverrel és pénzzel támogatná ezt az akciót is, amennyiben Bethlen biztosítja őt a Heimwehr tervének komolyságáról. E kitételre vélhetően a felelősség megosztása érdekében volt szükség.⁸⁴ Mint az olasz vezető kifejtette, ő személy szerint Schobert tartotta legalkalmasabbnak a kancellári posztra.⁸⁵ A tervezett hatalomátvételre, illetve a szociáldemokratákkal való leszámolásra végül mégsem került sor, mivel szeptember 26-án – néhány napos előkészítés után, amikor is az osztrák politikai elit megvitatta Streeruwitz lemondásának és az ezt követő alkotmánymódosítás részleteit – Schobert nevezték ki Ausztria kancellárjává.⁸⁶ Ezt a hatalom-

átvételt a magyar és az olasz kormány egyaránt kedvezőnek ítélte meg, s a magyar vezetés örömmel nyugtázta, hogy végül erőszak nélkül ment végbe Ausztriában a jobboldali fordulat. Schober kinevezését követően Ambrózy arra számított, hogy a Heimwehr vezetői kis idő elteltével részt vehetnek majd az ország kormányzásában.⁸⁷ Az olasz politikai vezetés Schober kancellárságával megoldottnak tekintette a helyzetet.⁸⁸

Mind az olasz, mind a magyar diplomáciai dokumentumokból kiviláglik, hogy – noha az olasz kormány támogatta a Heimwehrt, mint az általa kívánatosnak tartott ausztriai jobboldali fordulat eszközét – a felszín alatt Olaszország mindvégig tartott attól, hogy a nacionalista szervezet előbb-utóbb benyújtja igényét Trentino-Alto Adige birtoklására vonatkozóan. Bár a támogatás fejében Steidle ígéretet tett arra, hogy eláll a békekonzferencián Olaszországnak ítélt, de osztrák többségű terület visszaszerzésének szándékától, a valóságban időről időre sor került olaszellenes tüntetésekre a Heimwehr tagjainak részvételével.⁸⁹ Például – amint azt a magyar levelezésből tudjuk – Innsbruckban évente megrendezték a több Heimwehr-tagot is számláló aranyvitézség érmes tiroliak találkozóját. 1929. október 10-én ez az összejövetel olaszellenes tüntetésbe torkollott, ami Dél-Tirol visszaszerzésére irányult.⁹⁰

Ez a kettősség azt eredményezte, hogy Olaszország – hasonlóan egyébként a horvát szeparatistákkal kapcsolatos kételyeikhez, akik Isztriára tarthattak igényt – a Heimwehr segítése mellett ugyanakkor féltette az országot a mozgalomtól, és attól tartott, hogy Steidle és társai megerősödésük és tényleges hatalomhoz jutásuk után esetleg az olaszok ellen fordulhatnak. Ennek fényében érthető, hogy Mussolini meglepődéssel fogadta az alapvetően mérsékelt Schober kancellári kinevezését.

Ezt követően Magyarország és Olaszország egyaránt arra törekedett, hogy szorosabbra fűzzék a viszonyt Ausztriával, a közeledés lassú mederben folyt tovább. Az osztrák kérdés legközelebb 1931-ben, a német–osztrák vámunió tervének beharangozásakor került ismét napirendre, amely a gazdasági világválság kezelésének lehetséges módozatai között merült fel.

A válság, mint ismeretes, 1929-ben, a New York-i tőzsde összeomlásának köszönhetően robbant ki, s Európában 1930–1931 tájékán érezte legintenzívebben a hatását. Ennek hatására több európai állam is közép-európai gazdasági összefogást célzó elképzelésekkel állt elő, amelyek egyike volt a német–osztrák vámuniós terv is. Az elképzelés azért jelentett veszélyt Olaszországra nézve, mert annak megvalósulása esetén az olasz állam kiszorult volna a Duna-medencéből, azaz fogalmazhatunk úgy is, hogy Németország és Olaszország felismerte, hogy kettejük közül az tehet szert jelentősebb mértékű befolyásra a Duna-medencében, ame-

lyiküknek sikerül Ausztriát gazdasági együttműködésre bírni. Németország kezdetben felvetette egy általános preferenciális megoldás lehetőségét, amely Ausztriától Bulgáriáig az egész Duna-medencére kiterjedt volna, ám ez Anglia ellenkezése miatt azonnal meghíúsult.⁹¹ Így 1931 tavaszán nyilvánosságra hozott egyezménytervezet német–osztrák gazdasági vámuniót fektetett le, amely látszólag nyitva hagyta a csatlakozás útját más országok számára is. Ennek ellenére Európa több állama felismerte a német kormány valódi szándékait, és az Anschluss előszobájaként értékelte a tervet.⁹²

Olaszországot a tervezett vámunió azért is rosszul érintette, mert Olaszországnak már régebb óta megvolt a saját elképzelése a régió gazdasági együttműködésére vonatkozóan. Ez pedig a Brocchi-terv volt, amelynek kidolgozását a névadó gazdasági szakértő, Iginio Brocchi 1929-ben kezdte meg. A terv, amely lehetővé tette volna Olaszország számára a vágyott gazdasági térnyerést a Duna-medencében, eredetileg egy olasz protektorátus alatti osztrák–magyar megegyezést célzott. Az így létrejött olasz–osztrák–magyar preferenciális kereskedelmi zónát Brocchi a későbbiekben Jugoszláviával kívánta kibővíteni.⁹³ Bethlen lelkesen fogadta az olasz–osztrák–magyar gazdasági blokk tervét, ezért méltányolta Mussolini törekvéseit a német–osztrák vámunió megakadályozására vonatkozóan. Olasz kollégájához hasonlóan a magyar miniszterelnök is amellet foglalt állást, hogy az Ausztriával történő olasz és magyar megállapodást mielőbb meg kell kötni,⁹⁴ és kifejtette, hogy akár arra is hajlandó, hogy ideiglenes megállapodást kössön az osztrák állammal, amelyet hamar tető alá lehet hozni, és a későbbiekben fejleszteni. Bethlen úgy vélte, hogy Schober sem lelkesedett teljes mértékben a németekkel kötendő vámunióért, mivel féltette a pozícióját, s ez megkönnyíthette a gyors megegyezést Magyarország és Ausztria között.⁹⁵

A gazdasági együttműködés gyakorlati kivitelezésével kapcsolatos magyar véleményt Khuen-Héderváry foglalta össze memorandumában, amely szerint Magyarország a gabonaféléket, a lisztet, a szarvasmarhát, a sertésárukat és a vaját szállíthatná kedvezményes vámokkal, Olaszország pedig déligyümölcsöket, rizst, sajtot, személyautót, gépipari termékeket, valamint a textil- és üvegárut.⁹⁶ Ez az elképzelés megfelelt a Brocchi-tervnek, melynek lényege, mint láthattuk, az volt, hogy a felek rejtett preferenciákat, és kiviteli prémiumok formájában kétoldalú kedvezményeket biztosítanak egymásnak.⁹⁷ A bilaterális egyezmények megkötése 1931-ben megtörtént. A német–osztrák vámunió megakadályozására Brocchi 1931. március 26-án kelt feljegyzésében kifejtette, hogy meg kell állapodni Ausztriával abban, hogy amíg az Olaszországgal való kereskedelmi szerződés él, más államokkal az osztrákok nem

köthetnek hasonló megállapodást.⁹⁸ Az olasz–osztrák barátsági egyezményt, amely a Brocchi-féle szisztéma bevezetésének alapjául szolgált, ugyanis már 1930 februárjában megkötötték. A magyar–osztrák barátsági szerződés közel egy évvel később, 1931. január 26-án került aláírásra, mint barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés.⁹⁹ Mivel a német–osztrák vámunió igencsak kecsegtető ajánlatnak bizonyult Ausztria számára, pár nappal a terv nyilvánosságra kerülését követően Mario Arlotta budapesti olasz követ és Bethlen egyetértettek abban, hogy a Brocchi-terv életbe léptetéséről folyó tárgyalásokat a lehető legsürgősebben szükséges újrakezdeni.¹⁰⁰ Májusban pedig, a német–osztrák vámunió tervének visszavonása után, Grandi örömmel számolhatott be Mussolininak arról, hogy mind a franciák, mind a németek megígérték, hogy nem fogják akadályozni az olasz tervek megvalósítását.¹⁰¹

1931 júliusában lejárt az 1928-ban kötött olasz–magyar kereskedelmi megállapodás. 1931. július 21-én a felek ismét megerősítették, immár Brocchi elképzeléseinek szellemében, hogy államaik zavartalan, könnyített szállítási tarifájú kereskedelmet folytatnak egymással. Magyarország mezőgazdasági termékeket exportál Olaszországba, melyeket az ipari árucikkkel viszonz. Az olaszok a magyar termékek felvásárlására 40 millió lírát szántak, a magyarok pedig 10 millió líra értékben importálnak olasz árut.¹⁰² Ez a kiviteli egyezmény aláírási helye után „semmeringi megállapodások” néven vált ismertté.

A magyar–olasz megállapodást követően a két állam vezetői az olasz–osztrák–magyar vámunió életbe léptetését sürgették. Richard Schüller, az osztrák külügyminisztérium kereskedelmi ügyekért felelős igazgatója nem volt meggyőződve arról, hogy Ausztria számára a vámunió valóban előnyös lenne, miután egy ilyen egyezmény kiváltaná Németország ellenkezését. Mivel a németek esetleges neheztelése azzal a kockázattal járt, hogy ilyen esetben Németország erőszakkal, közös megállapodás nélkül hajtaná végre az Anschlusst, Schüller csak azt követően egyezett bele a Brocchi-tervről folyó tárgyalások folytatásába, hogy Auriti biztosította őt arról, hogy a magyar és az olasz fél figyelembe fogja venni Ausztria kényes helyzetét.¹⁰³

A három állam vámuniójáról szóló elképzelést véglegesen sem Magyarország, sem Olaszország nem adta fel. Az Anschluss problémájának előtérbe kerülésének eredményeképp 1933-ra Franciaország és Anglia hallgatólagosan beleegyezett az olasz–osztrák–magyar blokkot célzó eszmecserék folytatásába, mivel abban a német terjeszkedés megfékezésének lehetőségét látták.¹⁰⁴ Ezt követően felgyorsultak az események, és 1934. március 14-én Rómában megkezdődött Gömbös, Mussolini és Engelbert Dollfuss osztrák kancellár találkozója,¹⁰⁵ amely március 17-én a római

jegyzőkönyvek aláírásával végződött. A három dokumentum közül az első egy konzultációs egyezmény volt, amely kimondta, hogy a három állam a béke fenntartása és az európai gazdasági újjáépüléshez való hozzájárulás érdekében az Ausztriát, Magyarországot és Olaszországot egyaránt érdeklő politikai kérdéseket mindig megvitatja egymással, hogy az egyes tagok között fennálló, kétoldalú barátsági szerződéseket valódi együttműködéssé fejleszthessék. Mint fogalmaz a dokumentum, a szerződő felek meg voltak győződve arról, hogy „*a három kormánynek ily irányú együttműködése meg fogja teremthetni a tárgyi előfeltételeket más államokkal való tágabb körű együttműködéshez.*”¹⁰⁶

A második jegyzőkönyv a „*Magyarország, Ausztria és Olaszország között a gazdasági viszonyok fejlesztése érdekében*” címet viselte.¹⁰⁷ A benne foglaltak kimondták, hogy a jegyzőkönyv célja a dunai államok gazdaságának helyreállítása. Ennek érdekében a három állam között a kivitelnek adott kölcsönös könnyítéseket fokozzák, így nemzetgazdaságukat kölcsönösen kiegészítik. Külön megállapodásban rögzítették a búzaár eséséből származó, Magyarországot érintő nehézségek leküzdésének megoldását. Előmozdítják és megkönnyítik az Adrián átmenő forgalmat, és a gazdasági fejlődés menetének ellenőrzésére háromtagú bizottságot állítanak fel.¹⁰⁸ Az egyezmény tartalmazott egy titkos jegyzőkönyvet is, melyben a felek arról állapodtak meg, hogy Magyarország a neki juttatott előnyök [a búzaár csökkenéséből származó nehézségek leküzdésének megoldása – H. P.] fejében fenntartja piacai egy részét Ausztria és Olaszország részére, valamint az osztrákok is előnyökben részesítik az Ausztriába irányuló olasz importot.¹⁰⁹

A harmadik jegyzőkönyv tulajdonképpen ennek kiegészítése volt, és csak Ausztria és Olaszország között kötött. Ebben a két fél megállapodott abban, hogy kétoldalú gazdasági kapcsolataik részleteinek megvitatása érdekében 1934 áprilisában tárgyalni fognak egymással.¹¹⁰ Mivel Magyarország és Olaszország között már fennállt a kétoldalú gazdasági együttműködés, köztük nem volt szükség újabb egyezményre.

A dokumentum alapvetően kedvező fogadtatásra talált Európában, már csak azért is, mert a politikai világban nem tulajdonítottak komolyabb jelentőséget a jegyzőkönyveknek.¹¹¹ Csak néhány olyan állam volt, amely ellene irányuló fenyegetésként értékelte azok aláírását. Németország úgy érezte, hogy ezzel Olaszország lépéselőnyre tett szert a Duna-medencében folytatott hatalmi harcban,¹¹² és nyilvánvalóan az Anschlusst is veszélyeztetve látta az aláírtak által. A másik ellenző állam Jugoszlávia volt, amely – hozzá kell tenni, hogy német hatásra – úgy értékelte a jegyzőkönyveket, mint újabb olasz lépést a délszláv állam bekerítésére, amelyhez Magyarország mellett immár Ausztria is asszisztál.¹¹³

A római jegyzőkönyvek talán Törökországban találtak a leghevesebb ellenzésre, amely úgy ítélte meg, hogy a dokumentumnak köszönhetően Olaszország befolyása egész Közép-Európára kiterjedhet, amit török szempontból hátrányosnak tartott. Ráadásul Mussolini nem rejtette véka alá, hogy a továbbiakban Olaszország igyekezni fog megvetni a lábát Afrikában és Ázsiában is, amit a török politikai vezetők felháborodással fogadtak.¹¹⁴

Összességében a római jegyzőkönyvek inkább formális együttműködést jelentettek egy olyan Európában, amely egyre inkább Németország irányítása alá került.

4. Németország

Adolf Hitler 1933. január 30-án bekövetkezett hatalomra jutását követően Németország fokozottan teret nyert Európában, ami változást hozott az olasz külpolitikában, s ezzel együtt a magyar–olasz kapcsolatokban is. Miután Hitlernek – a keleti területek gyarmatosítása mellett – Közép-Európa tekintetében is voltak hegemon törekvései, a német és az olasz érdekek alapvetően ütköztek egymással. 1935-ben következett be az az esemény, ami németpolitikájának megváltoztatására készítette Mussolinit.

Az 1930-as évek közepétől az olasz miniszterelnök – ellentétben az 1920-as évekkel, amikor a közép-európai és a balkáni befolyás megalapozását célozta – egyre inkább afrikai gyarmatbirodalom kiépítésére, s ezzel együtt a Földközi-tenger feletti hegemonia megszerzésére helyezte a hangsúlyt, amiben vélhetően szerepe lehetett annak is, hogy a korábbi törekvései elé Németország térnyerése egyre áthághatatlanabb akadályokat gördített. Az afrikai hódítás jegyében Mussolini 1935. október 4-én lerohanta Etiópiát. Erre azt követően került sor, hogy január 5-én Mussolini és Franciaország miniszterelnöke, Pierre Laval benemavatkozási egyezményt írtak alá, továbbá megállapodtak bizonyos afrikai gyarmatok hovatartozásáról is. A Mussolini–Laval paktum értelmében Olaszország részvényhez jutott Etiópiában, továbbá megszerezte az egyetlen abesszin vasútvonalat, amely alkalmas volt arra, hogy az Etiópia elleni hadjáratához a felvonulást és az utánpótlást biztosíthassa. Ebből Mussolini arra következtetett, hogy Franciaország nem fog szót emelni az olasz akció ellen. Számításai nem váltak be, ugyanis Franciaország, Laval állítása szerint, csupán a gazdasági érdekeiről mondott le,¹¹⁵ így – Angliával együtt – agresszornak minősítette az olasz államot, és szankciókat szabott ki, amelyek főként gazdasági korlátokat jelentettek.¹¹⁶

Az olasz–etióp háború ily módon azt eredményezte, hogy Olaszország elveszítette a lehetőségét mind a Franciaországgal, mind a Nagy-

Britanniával való kapcsolatok szorosabbra fűzésének, s Mussolini számára az egyetlen potenciális nagyhatalmi szövetséges Németország maradt. Mindazonáltal Abesszínia olasz elfoglalása sikerült,¹¹⁷ Gömbösnek pedig remek alkalmat jelentett a magyar–olasz barátság demonstrálására: „Azért nem fogadtuk el az Olaszország ellen tervezett szankciókat, mert ezt így kívánja tőlünk az az etikai alap, amelyre a magyar külpolitika fel van építve. Amikor ugyanis két félről van szó, egy Afrikában élő állam lakosságáról és a mi olasz barátainkról, az csak természetes, hogy a magyar hűség jegyében – amely mindig vezérlő csillaga volt és lesz a magyar politikának – nem szavazhattunk a mi barátunk: Olaszország ellen.”¹¹⁸ – fogalmazott a magyar miniszterelnök nagy üdvörléssel kísért beszédében.

Gömbös tudvalevőleg csak úgy tartotta a gyakorlatban is kivitelezhetőnek a magyar revíziós célok (részbeni) elérését, hogy a magyar–olasz együttműködésbe bevonják a németeket is, ezért miniszterelnöksége alatt időről időre felvetette ezt az eshetőséget Mussolininak. A német–olasz megállapodásra azonban csak Darányi Kálmán miniszterelnökségének idején, 1936. október 25-én került sor egy titkos egyezmény keretében, amely Berlin–Róma tengely néven vált ismertté. Noha az elnevezést általában Mussolininak szokás tulajdonítani, amiért az 1936. november 1-jén, Milánóban elmondott szenátusi beszédén ezekkel a szavakkal harangozta be a megállapodás tényét, valójában Gömbös – aki akkoriban a Fajvédő Párt vezetőjeként többnyire a *Magyarság* című revizionista napilap hasábjain tette közzé politikai nézeteit –, amint arról már szó esett, már 1927-ben Berlin–Róma tengelyről beszélt, a magyar revíziós sikerek kulcsaként megjelölve azt.¹¹⁹ Az 1936-os német–olasz megállapodással ez megvalósulni látszott.

Noha a Berlin–Róma tengelyt létrehozó egyezményt követően valóban történtek (rész)sikerek mind a magyar revíziót (bécsi döntések, Kárpátalja és a Délvidék visszaszerzése), mind pedig a horvát szeparatizmust (Független Horvát Állam) illetően, ezekről elmondható, hogy csak Németország támogatásával valósulhattak meg. Ennek fényében igazat adhatunk Bethlen Istvánnak abban, hogy a kitűzött célok eléréséhez a magyar–olasz barátság önmagában kevés, és a gyakorlati sikerekhez szükség van Németországra is.¹²⁰

*

Ebből jól látható, hogy a két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatokban a Berlin–Róma tengely születése fordulópontnak tekinthető, miután az ezt követő évek történései csupán magyar–olasz–német relá-

cióban értelmezhetőek. Erre azonban jelen tanulmány a terjedelmi korlátok tiszteletben tartása érdekében nem tér ki. Természetesen a magyar–olasz kapcsolatokban szerepet játszottak más államok is, mint Csehszlovákia, Franciaország, Románia, Törökország, a Szovjetunió és a Vatikán, azonban, ugyancsak az előbbi okból kifolyólag, ezeket majd egy következő alkalommal veszem górcső alá.

JEGYZETEK

1. A szerződés szövegét lásd: Halmosy Dénes (1983): Nemzetközi szerződések 1918–1945. Gondolat Kiadó, Budapest. 267–271. old. A kölcsönös segítségnyújtást és rendszeres konzultációt kimondó titkos záradékot lásd: MNL OL. K 64. 24. csomó. 23. tétel. 1927. 73 res. pol. 1927. Feljegyzés Barcza és Durini beszélgetéséről, 1927. február 19.
2. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.
3. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.
4. A londoni szerződésben Franciaország, Nagy-Britannia, és Oroszország Trentino, Trieszt, Gorizia, Pola, Zára, a dalmát partvidék olaszlakta városainak birtoklását, a Brenner-hágót, Kelet-Isztriát és Közép-Dalmáciát, valamint bizonyos albán területek feletti protektorátusságot ígérték Olaszországnak. A szerződés szövegét lásd: Mosca, Rodolfo (a cura di, 1953): I documenti diplomatici italiani. Libreria dello Stato. Roma. A továbbiakban DDI. Quinta serie, vol. 3. 470. irat. A londoni titkos szerződés szövege, 1915. április 26.
5. Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 11. old.
6. Horváth Jenő (2006): Olaszország Kelet-Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. http://www.grotius.hu/doc/pub/YWJMAR/horvath_jeno_grotius_e-konyvtar_2006.pdf (Letöltés: 2017. december 8.) 20. old.
7. Breccia, Alfredo (1980): La politica estera italiana e l’Ungheria 1922–1933. Rivista Storica Italiana, 1980/1. szám. 94. old.
8. Horváth Jenő (2006): Olaszország Kelet-Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. http://www.grotius.hu/doc/pub/YWJMAR/horvath_jeno_grotius_e-konyvtar_2006.pdf (Letöltés: 2017. december 8.) 20. old.
9. Bucarelli, Massimo (2006): Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939. Editore B. A. Graphis. Bari. 11. old.
10. Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 27. old.
11. Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 222. old.
12. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.

13. Burgwyn, Henry James (1997): *Italian Foreign Policy in the Interwar Period: 1918–1940*. Praeger. London. 36. old.
14. Mint ismeretes, Romániával mind Magyarországnak, mind pedig Bulgáriának voltak területi konfliktusai. Magyarország esetében a vitás pontot Erdély, Bulgária számára pedig Dobrudzsa jelentette.
15. Hornyák Árpád (2004): A mohácsi beszéd. In: III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Az integrálódó Európa földrajza. Pécs, PTE 2004. 272–276. old. és Vizi László Tamás (2013): „Hiszem és remélem, hogy...hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés”. Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. Közép-Európai Közlemények: Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2013/4. szám. 7–38. old.
16. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 16. old.
17. Jelavich Barbara (1996): *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest. 83–84. old.
18. Iuso, Pasquale (1998): *Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia*. Editore Gangemi. Roma. 23. old.
19. Hory András (1987): *Bukaresttől Varsóig*. Gondolat Kiadó. Budapest. 131. old.
20. DDI. Settime serie, vol. 5. 369. irat. Piacentini Mussolininak, 1927. augusztus 23.
21. ASMAE. AA. PP. 1919–1930. Bulgaria. Busta 924. *Questione e movimento macedone*. Telegramma n. 1487/358 R. Mussolini Piacentininek, 1927. november 14.
22. MNL OL. K 64. 29. csomó. 16. a tétel. 7 pol. 1928. Hory Walkónak, 1928. január 24.
23. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 46. old.
24. Az esetről, és annak okairól lásd részletesen: Rossos, Andrew (2008): *Macedonia and the Macedonians*. Hoover Institution Press. Stanford. 152. old.
25. A protogerovisták, akiknek vezetője Tomalewski lett, a föderalista szárnyat alkották, melynek célja Macedónia autonómiája volt valamilyen balkáni föderáción belül. Ezzel szemben a mihailovisták, vagy centristák a macedón területek Bulgárián belüli egyesítését tűzték ki célul, államot létrehozva az államban. Jelavich Barbara (1996): *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest. 154. old.
26. Jelavich Barbara (1996): *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest. 154. old.
27. MNL OL. K 64. 29. csomó. 16. a tétel. 83 pol. 1928. Kiss Walkónak, 1928. július 20.
28. Pavlov, Plamen–Janev, Jordan (2005): *Bulgária rövid története a kezdetektől napjainkig*. Ford.: Csíkhelyi Lenke. Napvilág Kiadó. Budapest. 124–125. old.
29. ASMAE. AA. PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 341. *Rapporti politici*. Telegramma N. 9724/2164. 1928. október 31.

30. Gobetti, Eric (2001): *Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. L'ancora del Mediterraneo*. Napoli. 20. old.
31. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 57–58. old.
32. DDI. Settima serie, vol. 7. 24. irat. Szerző és évszám nélküli feljegyzés.
33. Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus Kiadó. Budapest. 492. old.
34. Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus Kiadó. Budapest. 494. old.
35. Krizman, Bogdan (1978): *Pavelić i ustaše*. Globus. Zagreb. 117–119. old.
36. DDI. Settima serie, vol. 8. 129. irat. *Grandi feljegyzése Mussolininak, 1929. október (nap nélkül)*.
37. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 70. old.
38. ASMAE. AA. PP. 1919–1930. *Bulgaria. Busta 927. Questione macedone*. Telegramma N. 2010/94. *Piacentini Mussolininak, 1929. április 24.*
39. DDI. Settima serie, vol. 11. 155. irat. 274. *Umiltà Grandinak, 1932. január 5.*
40. DDI. Settima serie, vol. 12. 572. irat. *Umiltà Mussolininak, 1932. december 24.*
41. Gobetti, Eric (2001): *Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. L'ancora del Mediterraneo*. Napoli. 47. old.
42. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 79. old.
43. Adriano, Pino–Cingolani, Giorgio (2011): *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*. Editrice Mursia. Milano. 98. old.
44. Adriano, Pino–Cingolani, Giorgio (2011): *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*. Editrice Mursia. Milano. 98. old.
45. Jelić-Butić, Fikreta (1977): *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb. 21. old.
46. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 79. old.
47. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 6267 pol. 1933.
48. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 6267 pol. 1933. *Aláhúzás tőlem – H. P.*
49. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 6267 pol. 1933.
50. Lásd: Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 13. sz. jegyzet.
51. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 170 pol. 934.
52. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 170 pol. 934.
53. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 170 pol. 934.
54. Iuso, Pasquale (1998): *Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia*. Editore Gangemi. Roma. 67. old.

55. Ferrara, Massimiliano (2008): Ante Pavelić: il duce croato. Editore Kappa Vu. Udine. 62. old.
56. Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest. 85. old.
57. Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest. 85. old.
58. DDI. Settima serie, vol. 16. 48. irat. Galli Mussolininak, 1934. október 13.
59. DDI. Settima serie, vol. 16. 49. irat. Galli Mussolininak, 1934. október 13.
60. DDI. Settima serie, vol. 16. 49. irat. Galli Mussolininak, 1934. október 13.
61. DDI. Settima serie, vol. 16. 60. irat. 53–59. Galli Mussolininak, 1934. október 15.
62. Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest. 126. old.
63. Aloisi, Pompeo (1957): Journal, 25 Juillet 1932–14 Juin 1936. Plon. Párizs. 225. old. Ford.: Bene Krisztián.
64. Aloisi, Pompeo (1957): Journal, 25 Juillet 1932–14 Juin 1936. Plon. Párizs. 226. old.
65. DDI. Settima serie, vol. 16. 60. irat. 53–59. Galli Mussolininak, 1934. október 15.
66. ASMAE. Affari Politici 1930–1945. Jugoslavia, Busta 55. Re Alessandro (Marsiglia). Telegramma N. 2115/1473. 1934. november 26.
67. ASMAE. Affari Politici 1930–1945. Jugoslavia, Busta 55. Re Alessandro (Marsiglia). Telegramma N. 2115/1473. 1934. november 26.
68. Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest. 176–179. old.
69. ASMAE. Affari Politici 1930–1945. Jugoslavia. Busta 55. Re Alessandro (Marsiglia). Telegramma N. 6724/1842. 1934. november 13.
70. Kerekes Lajos (1961): Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom, 1920–1930. Történelmi Szemle, 1961/2. szám. 199–216. old.
71. Lefebvre D’ovidio, Francesco (2016): L’Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del Governo Mussolini alla Grande depressione (1922–1929) Vol. II. Edizioni di Storia e Letteratura. Roma. 773–774. old.
72. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
73. DE FELICE 1974. 467.
74. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
75. DDI. Settima serie, vol. 5. 409. irat. Grandi Mussolininak, 1927. szeptember 12.
76. DDI. Settima serie, vol. 5. 410. irat. Grandi Mussolininak, 1927. szeptember 12.
77. GULYÁS 2013. 71.

78. ASMAE. Gabinetto del Ministero e della Segreteria Generale 1923–1943. Busta 187. Heimatwehren. Copia di telegramma N. 1396. Durini Mussolininak, 1928. június 4.; Durini által használt szó – „da agire” („cselekvésre”) – a hatalomátvételre utal, erre kellett volna képessé tenni a Heimwehrt.
79. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
80. DDI. Settima serie, vol. 7. 17. irat. Auriti Mussolininak, 1928. október 3.
81. Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele, 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő. 110. old.
82. Kerekes Lajos (1973): Az első osztrák köztársaság alkonya: Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Akadémiai Kiadó. Budapest. 36–38. old.
83. DDI. Settima serie, vol. 8. 10. irat. Auriti Grandinak, 1929. szeptember 19.
84. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
85. Kerekes Lajos (1973): Az első osztrák köztársaság alkonya: Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Akadémiai Kiadó. Budapest. 45. old.
86. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
87. MNL OL. K 64. 31. csomó. 1929 – 20. tétel. 29.578-14. 1929. Ambrózy Darányi államtitkárnak, 1929. szeptember 30.
88. MNL OL. K 64. 31. csomó. 1929 – 20. tétel. Szám nélkül. Wodianer jelentése Walkónak, 1929. október 1.
89. DDI. Settima serie, vol. 8. 78. irat. Auriti Grandinak, 1929. október 15.
90. MNL OL. K 64. 35. csomó. 1929 – 23. tétel. 159. számjeltávirat. Hory Walkónak, 1929. október 16. és Walko válasza: 146. számjeltávirat. Walko Horynak, 1929. október 25.
91. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 62. old.
92. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 65. old.
93. NICOLOSI 2005. 287. old.
94. ASMAE. AA. PP. R. Governo 1927–1946. Busta 4. Accordo doganale austro–tedesca. Rapporto N. 4444/527. Arlotta Grandinak, 1931. június 13.
95. MNL OL. K 64. 45. csomó. 1931 – 23. tétel. 366 res. pol. 931. Hory Károlynak, 1931. április 25.
96. MNL OL. K 69. 704. csomó. I-a-1. dosszié. 3018/1930. Khuen-Héderváry memoranduma Horynak, 1930. október 16.
97. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 53. old.
98. DDI. Settima serie, vol. 10. 169. irat. Iginio Brocchi feljegyzése, 1931. március 26. 264–266.
99. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7888> (Utolsó letöltés: 2013. 11. 03.)

100. DDI. settima serie, vol. 10. 170. irat. Mario Arlotta Dino Grandinak, 1931. március 26.
101. Uo. 287. irat. Grandi Mussolininak, 1931. május 24.
102. MNL OL. K 70. 334. csomó. 1932-II-1-Olaszország. Accord sur l'exportation, Semmering.
103. DDI. Settima serie, vol. 11. 196. irat. Auriti Grandinak, 1932. február 6.
104. MNL OL. 55. csomó. 1933 – 23. tétel. 305. res. pol. 1933. Hory Kányának, 1933. július 1.
105. Réti György (1998): Budapest–Róma Berlin árnyékában. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 42. old.
106. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
107. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
108. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
109. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
110. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
111. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 291. old.
112. Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája, 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő. 81. old.
113. Hornyák Árpád (szerk., 2016): A Horthy-korszak Magyarországja jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941. Kronosz – MTA TTI. Pécs – Budapest. 89. irat. Jevtić a londoni jugoszláv követnek, 1934. április 7.
114. MNL OL. K 63. 289. csomó. 1934 – 32/1. tétel. 1046. pol. 1934. Jungerth-Arnóthy Kányának, 1934. április 5.
115. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 350. old.
116. Az etióp háború miatti szankciókról – elsősorban brit szempontból – lásd: Réti Balázs (2003): A brit haditengerészet és a mediterráneum a korabeli magyar források tükrében (1935–1939). Doktori disszertáció. PTE BTK IDI. Pécs.
117. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 387–393. old.
118. Gömbös Gyula: Beszéd a NEP Nagytanácsának gyűlésén, 1935. október 11. In: Vonyó József (szerk.): Gömbös Gyula. Válogatott politikai beszédek és írások. Budapest, Osiris 2004. 689–690. old.
119. Magyarság, 1927. január 1. 3. old. „Politikusok nyilatkoznak az országgyűlés feladatairól és a külpolitika problémáiról.”
120. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár
 Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri

Dokumentumgyűjtemények/Collezioni dei documenti

- Mosca, Rodolfo (a cura di, 1953): I Documenti Diplomatici Italiani. Quinta serie, Volume 3. Libreria dello Stato. Roma.
- Mosca, Rodolfo (a cura di, 1953): I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie, Volume 5; 8; 10; 11; 16. Libreria dello Stato. Roma.
- Vonyó József (szerk., 2004): Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Osiris Kiadó. Budapest.
- Halmosy Dénes (1983): Nemzetközi szerződések 1918–1945. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hornyák Árpád (szerk., 2016): A Horthy-korszak Magyarországá jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941. Kronosz – MTA TTI. Pécs – Budapest.

Sajtó

Magyarország

Emlékiratok, életművek/Memorie

- Aloisi, Pompeo (1957): Journal, 25 Julliet 1932–14 Juin 1936. Plon. Párizs.
- Hory András (1987): Bukaresttől Varsóig. Gondolat Kiadó. Budapest.

Cikkek, tanulmányok

- Breccia, Alfredo (1980): La politica estera italiana e l’Ungheria 1922–1933. Rivista Storica Italiana, 1980/1. szám. 94. old.
- Hornyák Árpád (2004): A mohácsi beszéd. In: III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Az integrálódó Európa földrajza. Pécs, PTE 2004. 272–276. old.
- Horváth Jenő (2006): Olaszország Kelet-Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. http://www.grotius.hu/doc/pub/YWJMAR/horvath_jeno_grotius_ekonyvtar_2006.pdf (Letöltés: 2017. december 8.)
- Kerekes Lajos (1961): Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehromozgalom, 1920–1930. Történelmi Szemle, 1961/2. szám. 199–216. old.
- Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
- Nicolosi, Simona (2005): La politique étrangère italienne en Europe Danubienne: le projet Brocchi. In: Specimina nova dissertationum ex Institutio Historico Universitas Quinqueecclesiensis, 2005/2. 283. old.
- Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.
- Vizi László Tamás (2013): „Hiszem és remélem, hogy...hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés”. Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. Közép-Európai Közlemények: Történeszek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2013/4. szám. 7–38. old.

Monográfiák

- Adriano, Pino–Cingolani, Giorgio (2011): *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*. Editrice Mursia. Milano.
- Burgwyn, Henry James (1997): *Italian Foreign Policy in the Interwar Period: 1918–1940*. Praeger. London.
- Bucarelli, Massimo (2006): *Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939*. Editore B. A. Graphis. Bari.
- De Felice, Renzo (1974): *Mussolini il duce. Vol. I. Gli anni del consenso, 1929–1936*. Einaudi. Torino.
- Ferrara, Massimiliano (2008): *Ante Pavelić: il duce croato*. Editore Kappa Vu. Udine.
- Gobetti, Eric (2001): *Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. L'ancora del Mediterraneo*. Napoli.
- Gulyás László (2013): *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele, 1924–1931*. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő.
- Gulyás László (2015): *A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája, 1931–1936*. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő.
- Hornyák Árpád (2004): *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927*. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Iuso, Pasquale (1998): *Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia*. Editore Gangemi. Roma.
- Jelavich Barbara (1996): *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Jelić-Butić, Fikreta (1977): *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb.
- Kerekes Lajos (1973): *Az első osztrák köztársaság alkonya: Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Krizman, Bogdan (1978): *Pavelić i ustaše*. Globus. Zagreb.
- Lefebvre D'ovidio, Francesco (2016): *L'Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del Governo Mussolini alla Grande depressione (1922–1929) Vol. II. Edizioni di Storia e Letteratura*. Roma.
- Ormos Mária (1969): *Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Pavlov, Plamen–Janev, Jordan (2005): *Bulgária rövid története a kezdetektől napjainkig*. Ford.: Csíkhelyi Lenke. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Réti Balázs (2003): *A brit haditengerészet és a mediterráneum a korabeli magyar források tükrében (1935–1939)*. Doktori disszertáció. PTE BTK IDI. Pécs.
- Réti György (1998): *Budapest–Róma Berlin árnyékában*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Rossos, Andrew (2008): *Macedonia and the Macedonians*. Hoover Institution Press. Stanford.
- Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus Kiadó. Budapest.

SERES Attila

**tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet**

research fellow

Institute of History of the Hungarian Academy of Science

seres.attila@btk.mta.hu

**HORTHY MIKLÓS, BETHLEN ISTVÁN, GÖMBÖS GYULA,
TELEKI PÁL ÉS A MAGYAR–SZOVJET KAPCSOLATOK
FORDULÓPONTJAI 1924–1941 KÖZÖTT**

*HORTHY MIKLÓS, BETHLEN ISTVÁN, GÖMBÖS GYULA,
TELEKI PÁL AND THE BURNING POINTS OF THE HUNGARIAN–
SOVIET RELATIONS BETWEEN 1924–1941*

ABSTRACT

The essay concentrates on burning points of bilateral diplomatic relations between Hungary and Soviet Union and standpoints of the Hungarian regent Horthy Miklós and prime ministers Bethlen István, Gömbös Gyula and Teleki Pál from 1924 until 1941. After World War I Hungary and Soviet Union tried to embrace their diplomatic relations in 1924, Hungarian and Soviet representatives signed up some agreements aiming to establish the legations in Budapest and Moscow, but these agreements were not codified by the Hungarian Parliament because of the resistance of most of Hungarian politicians and the reserved standpoint of Horthy. Hungary and Soviet Union embraced their diplomatic relations in 1934 finally. In 1939 Hungary and Soviet Union became neighbors, therefore according to some sources prime minister Teleki Pál propounded to conclude a non-aggression treaty with the Soviet Union. The period from 1939 to 1941 regarded as a most fruitful period of the Hungarian–Soviet relations, they concluded four economical conventions.

Kulcsszavak: Horthy Miklós, Bethlen István, Teleki Pál, magyar–szovjet kapcsolatok

Keynotes: Michael Horthy, Stephen Bethlen, Paul Teleki

1. Bevezetés

Annak rekonstruálása, hogy a két világháború közötti magyar uralkodó elit körében milyen reflexek alakultak ki a Szovjetunióval kapcsolatban, egyáltalán nem egyszerű feladat, s egy meglehetősen összetett problémakör elé állítja a kérdés elemzésére vállalkozó kutatót. Az ezzel kapcsolatos dilemmák már a rendszerváltás előtti hazai történeti irodalomban is kitapinthatók. Az ellenforradalmi rendszer nemzeti keresztény szellemiségű uralkodó elitje elutasította a kommunista eszmeiséget, ennek az elutasításnak az okait – főként az 1919. évi Tanácsköztársaság bukása és az ellenforradalmi rendszer genezise közötti korrelációból kiindulva – könnyen ki lehetett mutatni, s a két, gyökeresen eltérő belső berendezkedésű rendszer ideológiai antagonizmusa egészen a korszak végéig nyomon követhető volt. Meglehetősen nehéznek bizonyult ugyanakkor annak a másik nyilvánvaló történelmi ténynek az interpretálása, hogy az önmagát részben a tanácshatalommal szemben identifikáló magyar ellenforradalmi rendszer kormányzata később politikai és gazdasági kapcsolatokat épített ki a „bolsevizmus fő fészkének” titulált Szovjetunióval. Ennek a szembetűnő ellentmondásnak a feloldása az érzelmi töltetű motivációktól való elvonatkoztatást, egy sokkal differenciáltabb és racionálisabb megközelítést igényelt. Ennek ellenére az 1940-es évek második felétől az 1970-es évekig a hazai szerzők nagy része inkább ideológiai alapon nyúlt a témához, a két ország politikai-gazdasági kapcsolatrendszerét a szovjet külpolitika szemléleti keretéből kiindulva próbálta megvilágítani, annak 1945 utáni kliséit („békepolitika”, „népek közötti barátság”, „lefegyverzés” stb.) alkalmazva az 1941 előtti viszonyokra, úgy, hogy magyar történészek egyáltalán nem is férhettek hozzá a kérdéskör szovjetunióbeli primer forrásaihoz. Az ekkori szakmunkákból az egyik oldalon egy, az „európai béke megőrzésére törekvő”, a kis nemzetek iránt toleráns és őszinte nagyhatalom, illetve a másik oldalon egy álságos, a bilaterális kapcsolatokat csak a szovjet állam gazdasági erőforrásainak kizsákmányolása végett kiépítő, agresszív „szovjetellenes” politikai vezetés dichotómiája rajzolódik ki.¹ Változás csak az 1980-as években megjelent szakmunkák szerzőinél tapasztalható, akik jóval körültekintőbben használták fel a rendelkezésre álló magyar forrásbázist, és tárgyilagosabban mutatták be a két ország kapcsolatrendszerét.² Addigra módosult a korszakot érintő történeti kutatások kontextusa is, hiszen az 1970-es évektől már érzékelhetővé váltak az ellenforradalmi rendszer jellegéről folytatott történészviták hatásai, amelyek nemcsak a rendszer szerkezeti felépítésének és működési struktúrájának, hanem külpolitikájának is árnyaltabb megközelítését eredményezték. Az 1990-es

évek elejétől az orosz (egykori szovjet) levéltári anyag – sajnos csak korlátozott – megnyitása lehetővé tette, hogy újabb szempontokkal gyarapítsuk az eddigi ismereteinket, és még realisabban ítélhessük meg, hogy valójában milyen volt a Szovjetunióról kialakított kép a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban.

Noha a kommunizmus elutasítása az egész korabeli magyar uralkodó politikai elit sajátja volt, a szovjet államról alkotott felfogást számos politikai, gazdasági, szociális, érzelmi és pszichés tényező is befolyásolhatta: a politikai szerepkör, az eszmei beállítódás vagy a gazdasági érdekek mentén kialakuló törésvonalak (például kormányzat kontra ellenzék, szociáldemokraták kontra fajvédők, merkantilisták kontra agráriusok stb.) jó néhány hangsúlybeli eltolódást szülhettek.³ Jelen munkánkban egy körülhatárolhatóbb személyi körnek, az ellenforradalmi rendszer négy emblemikus alakjának, Horthy Miklós kormányzónak, illetve Bethlen István, Gömbös Gyula és Teleki Pál miniszterelnököknek a Szovjetunióval kapcsolatos reflexei megértéséhez szeretnénk néhány támpontot adni. 1919-ben mind a négy politikus kiemelkedő szerepet játszott a Tanácsköztársasággal szembeni hatalmi centrumok megszervezésében, majd a tanácskormány megdöntése utáni konszolidációs folyamatban. Mindegyikük esetében ez határozta meg a világháború utáni politikai pályáivük kiindulópontját, s a későbbiek során is ez nyomta rá a bélyegét eszmei-erkölcsi tartásukra, így a kommunizmussal szembeni averzióik nem is szorulnak különösebb magyarázatra. Tanulmányunkban elsősorban azt kívánjuk bemutatni, hogy a Szovjetunióval, illetve ezzel együtt a magyar–szovjet viszonyrendszerrel kapcsolatos konkrét döntéseiket és cselekedeteiket milyen, az adott politikai szituációból (belpolitikai erőviszonyok, nemzetközi konstelláció, gazdasági helyzet stb.) eredő tényezők befolyásolták. Gondolkodásmódjuk és motivációik megértését nagymértékben segíti, hogy hármuk életéről és politikai pályafutásáról rendelkezésünkre áll tudományos feldolgozás,⁴ illetve az ő politikai beszédek és írásaik modern kiadásban is napvilágot láttak.⁵

2. Kísérlet a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételére 1924-ben

A hazai történeti irodalomban köztudott ténynek számít, hogy 1924. szeptember 12-én, Berlinben a magyar és a szovjet kormány több hivatalos okmányt is aláírt, amelyek rendezték a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolataikat. Először egy hat cikkelyből álló egyezményt, amelyben kimondták a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételét, másodszor egy tizenkét cikkelyből álló szerződést, melyben lefektették a dip-

lomáciai és kereskedelmi kapcsolattartás szabályrendszerét. Megállapodtak abban is, hogy az egyezményeket kölcsönösen ratifikálják. A magyar nemzetgyűlés azonban később nem cikkelyezte be azokat, annak ellenére, hogy a tárgyalások folyamán kifejezetten a magyar diplomácia ragaszkodott parlamenti megerősítésükhöz.⁶

Ennek a diplomáciai fiaskónak az okát a hazai történeti irodalom egyértelműen a magyar bel- és külpolitikára vezeti vissza, s alapvetően három motívumot említ meg ezzel kapcsolatban. Mindenekelőtt a főhatalmat gyakorló és a törvények szentesítésére jogosult Horthy erőteljes ellenállását, emellett a magyar politikai közvélemény jelentős részének erélyes tiltakozását, illetve az angol–szovjet viszony megromlását 1924 októberében.

Ami az első okot illeti, szükséges leszögeznünk, hogy a sorsdöntő napokból, vagyis 1924 szeptemberéből és októberéből mindössze egyetlen magyar levéltári irat ismert, amely alapján kihámozható Horthy álláspontja e kérdésben. A szeptember 17-én kelt feljegyzés az akkor visegrádi vadászaton tartózkodó Horthy pillanatnyi állásfoglalását rögzíti, amit a kabinetirodájának vezetőjén keresztül szóban üzent meg a kormánynak a magyar–szovjet megegyezést a magyar közvélemény számára indokoló sajtókommuniké kiadásával kapcsolatban. Ebben szó szerint a következők álltak: „[...] *A Kormányzó Úr Őfőméltósága, miként azt már előző nap jelezte, közzétételhez kifejezetten hozzájárulni nem kíván, mert úgy érzi, hogy ez az előzetes hozzájárulás őt annak idején a ratifikáció kérdésében feszélyezhetné, holott Ő ma el sem tudja képzelni a megállapodások oly tartalmát, mely őt arra készítetné, hogy azokhoz hozzájáruljon. Őfőméltósága tehát – bár nem járul hozzá a közzétételhez – amennyiben a kormány diplomáciai szempontból okvetlenül szükségesnek tartja, hogy a Berlinben történtek kommuniké alakjában leszögeztesenek, a kommuniké közzététele ellen kifogást nem emel, magának azonban természetesen minden irányban szabad kezet tart fenn.*”⁷ Az egyezmények aláírása után Horthy ellenérzései a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételével szemben ez alapján nyilvánvalóan kitapinthatók, ezt az állásfoglalását mégsem lehetett automatikus vétóként értelmezni, sőt, mint azt látjuk, a kormányzó azt is kijelentette, hogy a kommuniké kiadását sem szeretné megakadályozni.

Az események láncolatának 1924 tavaszától több olyan pontja is van, amelyek szükségessé teszik az egész történet logikai és kronológiai rendbetételét. A magyar és a szovjet diplomácia között 1924 májusától több mint három hónapig tartó egyeztetések folytak arra nézve, hogy hol és milyen formában vegyék fel egymással a hivatalos tárgyalások fonalát.⁸ Az eleve elképzelhetetlen, hogy ezekről a hosszadalmas egyeztetésekről,

a magyar és a szovjet kormány közötti összeköttetés létéről, majd a tárgyalások megkezdéséről és körülményeiről Horthy ne tudott volna, s a kormány ne tájékoztatta volna minderről, illetve, hogy a megállapodás után esetleg kész tények elé akarta volna állítani. Jogosan adódik tehát a kérdés: Horthy miért nem vétózta meg a magyar–szovjet tárgyalásokat még azok megkezdése előtt, a kezdetek-kezdetén, ha eleve ellenezte a két állam közötti diplomáciai kapcsolatfelvételt? A válasz kézenfekvőnek tűnik: Horthy a magyar–szovjet kapcsolatok normalizálását ab ovo nem ellenezte, hanem az álláspontja időközben változott meg. Erre szolgál bizonyítékul Jungerth Mihály akkori revali (tallinni) követ egyik, eddig publikálatlan és egyáltalán nem ismert naplófeljegyzése is, melynek tanúsága szerint július 24-én Kánya Kálmán, a magyar részről megbízott főtárgyaló, elmondta az ekkor éppen Budapesten tartózkodó diplomatának, miszerint „[...] *Bethlennel megegyezett, s együtt voltak Horthynál, ki szintén hozzájárult ahhoz, hogy Oroszországot elismerjük, s Moszkvában követséget állítsunk fel, ők pedig nálunk állítsanak fel követséget*”.⁹ Ugyanebből a forrásból derül ki, hogy Kánya augusztus 13-án is Horthyhoz készült a magyar tárgyalási anyag egyeztetése végett.¹⁰ Horthynak a tárgyalások megkezdése előtti pártoló magatartása azt a képzetet kelthette a kormány tagjaiban, hogy a kormányzói kabinetiroda révén tolmácsolt szeptember 17-i állásfoglalás csak egy átmeneti megintás, ezért Horthyt a szóbeli meggyőzés erejével nem is lesz nehéz rábírní az egyezmények akceptálására. A miniszterelnökről ráadásul tudható, hogy nem az a típus volt, aki könnyen meghátrált a kormányzó akarata előtt.¹¹ Figyelembe kellett venni azt is, hogy a magyar külpolitika ekkor még igen sérülékeny helyzetben volt, ezért a kormányt sokkal bonyolultabb és kényesebb nemzetközi helyzet elé állíthatta volna az egyezmények felrúgása néhány nappal a megkötésük után, mint Horthy meggyőzésének megkísérlése.

A kérdés csak az: 1924 májusa és októbere között mi befolyásolta Horthy felfogását? Nyilván számtalan érveléssel szembeüthetett pro és kontra, az érvek halmaza egymást erősíthette, vagy semlegesíthette. A kormányzót befolyásoló tényezőkkel kapcsolatban egyáltalán nem mellékes, hanem minden bizonnyal egy kulcsmozzanatot tükröző iratra bukkant rá Kolontári Attila a moszkvai kutatásai során. Az irat a Pjotr Vrangel orosz fehér emigráns tábornok budapesti összekötő tisztje, Alekszej Lampe és Horthy közötti, október 2-i beszélgetésen elhangzottakat rögzíti. A fehér emigráns tiszt leírásából kiderül, hogy kettejük találkozója egyáltalán nem formális körülmények között zajlott: Lampe egyenruhában jelent meg a kormányzói kihallgatáson, s legalább negyven percen keresztül beszéltek egymással. Horthy indulattal beszélt az

oroszbolsevikokról és általában véve a kommunizmusról, s elmondta, hogy még aznap „*nagy harc előtt áll a kérdésben*”. Lampe nem tudta eldönteni, hogy véletlenül adódott-e számára a találkozás Horthyval éppen egy döntő pillanatban, vagy maga a kormányzó tűzte ki számára ezt az időpontot, mindenesetre úgy vélte, hogy a beszélgetés folyamán a kormányzó végig valamiféle megerősítést várt tőle. Lampe meglehetősen határozott hangnemben ecsetelte, hogy milyen végzetes következményekkel jár azon országokra nézve a kommunizmus, amelyek beengedik a bolsevikokat. Mikor az emigránsok aggodalmainak adott hangot amiatt, hogy Magyarországon megjelenhetnek a bolsevikok, Horthy félbeszakította, és ingerülten leszögezte: „*Nem jönnek ide!*”¹²

Érdekes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy minden bizonnyal még ez a mozzanat sem vonta maga után automatikusan az egyezmények ratifikációja kapcsán kialakult belső küzdelem lezárulását. Mint az említett orosz levéltári forrásból kiderül, képletesen szólva, az orosz katonatiszt, illetve Bethlen és Kánya egymásnak adták a kilincset Horthynál. A hatás-ellenhatás-elve alapján semmi nem zárja ki azt, hogy a két magyar politikus ne tudta volna visszaterelni Horthyt a tárgyalások megkezdése előtti pozíciója irányába. Lampe lejegyzéséből érződik, hogy kettejük találkozása egy érzelmű töltetű, az emóciókat kölcsönösen felerősítő beszélgetést eredményezett, míg Bethlen és Kánya jóval higgadtan, nyilván észérvekkel próbált hatni a kormányzóra, ami csillapíthatta az indulatait. Ennek jele, hogy október 10-én, tehát még hetekkel a kormányzói kabinetiroda üzenete után, és napokkal Lampe látogatását követően, az akkor már a külügyi tárcát is felügyelő kormányfő előterjesztésére a Minisztertanács elfogadta az egyezmények alapján megszövegezett törvénytervezetet, és határozott arról, hogy azt nyomtassák ki és – a végleges betérjesztést megelőző, ilyenkor szokásos szakpolitikai megvitatás végett – osszák szét a Nemzetgyűlés külügyi bizottságának tagjai között.¹³ Azt, hogy a külügyi apparátus eleinte nem is számított más forgatókönyvre, mint az egyezmények elfogadására, jól érzékelteti Jungerth – kissé talán túlzó – kijelentése a berlini szovjet követség tanácsosa előtt, miszerint a Dísz téren sokan apellálnak a moszkvai követi posztra, s „*kiélezett küzdelem folyik a moszkvai misszió vezetői tisztsgének elfoglalásáért.*”¹⁴

Ami a második tényezőzt illeti, a fajvédők még jóval a parlament őszi ülészakának első napja, azaz október 7-e előtt, a parlamenten kívüli „térfőlen” is igyekeztek hallatni a hangjukat. A párt vezetői 1924 szeptemberében és októberében a párt Szózat című orgánumban éles kirohanásokat intéztek a megállapodással és az azt tető alá hozó kormánnyal szemben.¹⁵ Az október 7-i, meglehetősen viharosra sikeredett parlamenti

ülés szópárbajából alaposan kivette a részét Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre is.¹⁶ Mellettük Gömbös Gyulát is azon fajvédő politikusok között találjuk, akik a berlini egyezmények ratifikációja ellen szálltak síkra: „*Ne játsszék a tűzzel [...] a magyar kormány sem. Az orosz szovjettel való megegyezés a magyar alkonyat előfutára.*”¹⁷ Nemcsak a fajvédők támadták a kormányfőt az egyezmények miatt, hanem a politikai paletta szinte mindegyik képviselője: a legitimisták és a kormányt támogató Wolff-Zichy-féle kereszténypártiak is. A parlamenti matematika szabályai alapján Bethlennek elvileg nem lett volna oka az aggodalomra, hiszen az Egységes Párt még a hét fajvédő politikus kiválása után is abszolút többséggel bírt, ráadásul a kormányfő köztudottan remek parlamenti taktikus volt. A probléma azonban sokkal súlyosabbnak bizonyult, hiszen az egyezmények elfogadásának kérdésében egyenetlenség jellemezte a kormánypárt tagságát is. Annak ellenére, hogy Bethlen igyekezett lecsillapítani a kedélyeket, az egyezmények miatt a párton belül is rendkívül erős volt az elégedetlenség: a párt kiscgazda tagjai és a Viczián István-féle fajvédő tömörülés idegenkedett a Szovjetunió elismerésétől.¹⁸ Ráadásul éppen az október 7-i parlamenti vihar idején, nem a magyar–szovjet szerződés miatt ugyan, hanem belpolitikai okokból, megroppant a kormánypárt is. A sajtó megszellőztette, hogy Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter le fog mondani, és híveivel együtt ki fog lépni az Egységes Pártból.¹⁹ Noha a szakadásra végül nem került sor, a kormánypárton belül a továbbiakban is rendkívül törékeny és feszült maradt a helyzet. Bethlen a 25 fős szociáldemokrata frakcióra sem támaszkodhatott, amely helyeselte ugyan a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételét, de ezt a kérdést is igyekezett belpolitikai síkra terelni és a kormányfő elleni támadásokra használni. A hazai történeti irodalom már rámutatott arra, hogy a kormányzó támogatására hivatkozva, Bethlen valószínűleg könnyebben maga mellé tudta volna állítani a parlament többségét.²⁰ Ez fordítva is igaz, vagyis Bethlen egységes politikai akarattal a háta mögött nyilván erőteljesebb nyomást gyakorolhatott volna a kormányzóra. A kettő között „lebegve” azonban kockázatosnak tűnhetett egy ilyen bizonytalan kimenetelű parlamenti szavazás megkísérlése.

Az események alakulását innentől befolyásolhatták az angliai, külpolitikai konzekvenciával is bíró belpolitikai történések. A magyar kormány elbizonytalanodásához, majd meghátrálásához nyilván hozzájárult az angol–szovjet viszony váratlan elhidegülése is. Az angliai események menete ráadásul kísértetiesen hasonlított a magyarországiakéhoz: az október 29-én hatalomra került konzervatív angol kormány nem terjesztette parlamenti vitára a munkáspárti elődje által a Szovjetunióval kötött

augusztus 8-i kereskedelmi szerződést, s ratifikálását nem javasolta a királynak. Az angliai kormányváltás előszele ráadásul éppen az október 7-i nemzetgyűlési vihar keltette hullámok idején vált észlelhetővé, ugyanis a munkáspárti kormányt már október 8-án leszavazták az angol parlamentben.²¹ További kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy az angliai kormányváltástól kezdve nehezedett-e közvetlen nyomás az angol konzervatív kormánykörök részéről az Anglia felé orientálódó magyar vezetésre annak érdekében, hogy az felrúgja a berlini egyezményeket. Az mindenesetre biztos, hogy a kérdés eldöntésében sokat nyomott a latba a népszövetségi kölcsönök ügyében Magyarországot pártfogoló, és azok megszerzésében közreműködő angol kormány magatartása és akaratja. Sokatmondó e tekintetben Barcza György majdani londoni magyar követ felfogása, amit ugyancsak Jungerth jegyzett fel a naplójában kicsivel később, 1926-ban: „*Anglia mindenben és mindenütt támogat [t. i. a magyar kormányt – S. A.]. Mi teljesen az ő vizükben evezünk. Őrájuk való tekintettel nem tehetünk egyelőre az orosz kérdésben semmit.*”²²

Érdemes megjegyeznünk, hogy noha Bethlen az ezt követő évek során sem mondott le véglegesen a magyar–szovjet kapcsolatok normalizálásáról, a ratifikáció megghiúsulását meglehetősen sajátos módon interpretálta. Az 1920-as évek második felében ugyanis több interjúban, parlamenti beszédeiben és hivatalos nyilatkozataiban a nyilvánosság előtt szinte minden egyes alkalommal a Szovjetunióból fűtött bolsevik propagandatevékenységet tüntette fel annak egyetlen okaként, hogy a Berlinben kötött egyezmények bukásra lettek ítélve.²³ Ez azért is meglepő, mert az egyezmények aláírását követő hetekben és hónapokban, a becikkelyezést övező politikai huzavona során, ellenfelei előtt igyekezett kisebbiteni a kommunista propaganda jelentőségét, s az agitáció Magyarországra leselkedő veszélyeit az egyezmények várható diplomáciai és gazdasági előnyeivel próbálta dezavualni. Ráadásul a későbbiekben egyik bizalmas megbeszélésén, ennek szintén ellentmondva, egyértelműen a kormányzóra hárította a felelősséget.²⁴ Az előbbieken tett megállapításainkat összegezve kijelenthetjük, hogy az egyezmények ratifikációjának megghiúsulásában legalább akkora szerepet játszott Bethlen lassú elbizonytalanodása, mint Horthy ingadozó magatartása. Igaz, előbbi, a rendkívül labilis politikai háttérországa és az angliai változások ismeretében jóval többet kockáztatott az egyezmények „áterőszakolásának” megkísérlésével, mint utóbbi egy szimpla vétóval, az egyezmények „jegelése” Bethlen részéről végső soron mind a saját politikusi imázsa, mind a politikai konszolidációs folyamat sikere szempontjából egy racionális visszalépésnek minősíthető.

3. A diplomáciai kapcsolatok felvétele 1934-ben

A magyar történeti irodalomban már szép számmal jelentek meg olyan feldolgozások, amelyek a Magyarország és Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvételének nemzetközi háttérét, előkészítésének mozgatórugóit és eseménytörténetét tárták fel.²⁵ Az 1934. január–februári római tárgyalásokat előkészítő megbeszélések kulcsmozzanata a kormányzó álláspontjának a tisztázása lehetett, hiszen mint említettük, 1924-ben az ő negatív viszonyulása nagymértékben meghatározta a ratifikáció körüli huzavona végkifejletét. 1934-ben azonban Horthy egészen más magatartást tanúsított. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon milyen tényezők oldották korábbi merevségét, akkor mindenképp a nemzetközi életben bekövetkező, s akkorra már mindenki számára érzékelhető elmozdulásokat kell aláhúznunk. A számos mozzanat közül csak azt említenénk meg, hogy Hitler hatalomra kerülése után a Szovjetunió fokozatosan átállt az európai status quót erősítő nagyhatalmak oldalára, s 1933–1934 fordulójára végleg kikristályosodott, hogy a szovjet külpolitika inkább a revízióellenes erők táborát vezető Franciaországhoz kezd húzni. Ez óriási veszélyeket rejtett magában Magyarország regionális mozgásterét illetően. 1933 folyamán a Szovjetunió gazdasági megizmosodása, vagy a bolsevik rendszer konszolidációja Horthy számára is nyilvánvalóvá vált. Az akkor még a balti államokba is akkreditált helsinki követ, a már említett Jungerth Mihály naplójában nem egy alkalommal találunk bejegyzést arra, hogy Horthy audiencián fogadta őt, s így közvetlenül tudta tájékoztatni a kormányzót a Szovjetuniót érintő aktuális kérdésekről. A diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt, 1933. április 3-án került sor egy négy szemközti, több mint egyórás meghallgatásra, amelyen aktuális külpolitikai kérdések is szóba kerültek, így a szovjet–angol és a szovjet–német viszony. Jungerth felhívta Horthy figyelmét arra, hogy 1931–1932 folyamán javultak a szovjet kormány nemzetközi pozíciói, s a Kreml „kímélettel kezeli” Magyarországot. Tájékoztatta a kormányzót arról is, hogy szovjet diplomataik előtt gyakran hangoztatta: a magyar kormány nem törődik a Szovjetunió belső viszonyaival, sőt, már kimutatta az együttműködés iránti szándékát, amit a magyarországi Tanácsköztársaság emlékei „egyelőre” nem tesznek lehetővé. Jungerth naplóbejegyzése szerint „*Horthy helyeselte az ügy kezelésének ezt a módját*”.²⁶

A magyar és a szovjet fél között közvetítő, illetve a február 6-i római megállapodás tető alá hozását a háttérből egyengető olasz diplomácia budapesti rezidensének jelentései némi betekintést engednek az események későbbi menetébe. 1933. december 9-én Gömbös arról panaszkó-

dott Ascanio Colonna olasz követ előtt, hogy Horthy meggyőzése a Szovjetunió elismerésének szükségességéről valószínűleg nehézségekkel jár majd. Colonna ugyanazon a napon kelt másik táviratában már arról értesítette Mussolinit, hogy Kánya Kálmán külügyminiszter – aki közvetlenül a Horthyval folytatott megbeszélése után kereste fel őt – elmondta: Horthy, figyelembe véve Mussolini „megfontolásait” és a magyar kormánynak adott tanácsait, nem ragaszkodik tovább a Szovjetunió elismerését illető ellenvéleményéhez.²⁷ Horthy „jobb belátásra térítésében” a fő érdemet valószínűleg Kányának kell tulajdonítanunk, aki Mussolinira hivatkozva kifejtette a kormányzó előtt: már minden nagyobb állam és számos kisebb ország is elismerte a Szovjetuniót. Minden jel szerint, folytatta, a Szovjetunió és a kisantant államai közötti kapcsolatok hivatalos rangra emelése csak idő kérdése, Magyarországnak pedig meg kell előznie ebben a Kisantantot.²⁸ Jelzésértékű volt az is, hogy később, már a római tárgyalások idején, éppen a kormányzó volt az, aki 1934. február 3. után kimozdította a tárgyalásokat a holtpontról. Jungerth naplójából tudjuk ugyanis, hogy Kánya a kérdéssel foglalkozó kormányzótanácson „*úgy állította be a dolgot, hogy feladja a további küzdelmet*”, mire – feltehetőleg nem kis meglepetést keltve – „*maga a kormányzó jelentette ki erre, hogyha már megkezdtük, akkor csináljuk meg. O már erre van most beállítva*”.²⁹

Nem tartjuk kizártnak, hogy Horthy nézőpontját befolyásolta kisebbik fia, az ekkoriban pénzügyi szakemberként tevékenykedő ifj. Horthy Miklós is. A kisebbik Horthy-fiú ugyanis 1928–1939 között az Angol–Magyar Bank vezetésében töltött be különféle vezető tisztségeket. Ez a bank a legerőteljesebben lobbizott a kormányzatnál annak érdekében, hogy hárátsa el a Szovjetunióval folytatott kereskedelmi kapcsolatok előtt álló politikai akadályokat, és tegye lehetővé a magyar cégek számára a szovjet piacra való bejutást. Ifj. Horthy Miklós emellett az Angol–Magyar Bank érdekeltségébe tartozó, 1933-ban alakult Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. ügyvezető igazgatói székét is elfoglalta a cég alapításától kezdve. A cég különféle mezőgazdasági termékeket, elsősorban élőállatokat (szarvasmarhát, lovat) exportált a közel- és középkelet-i országokba.³⁰ Legfőképpen Iránban igyekezett megvetni a lábát, amihez – a szovjet területeken keresztülhaladó tranzitforgalom miatt – elengedhetlenné vált a cég kereskedelmi kapcsolatrendszerének továbbfejlesztése a Szovjetunió felé is, de a lovak exportja terén az egykori orosz területek és a közép-ázsiai szovjet tagköztársaságok is potenciális felvevőpiacként jöhettek számításba.³¹ Az orosz levéltári forrásokban később, 1935–1936 folyamán többször is találkozunk a kisebbik Horthy-fiú nevével és cégével. A szovjet követjelentésekben úgy fogalmaztak,

hogy az ifjabbik Horthy nevével fémjelzett üzleti vállalkozások a szovjet piac monopolizálására törekcszenek.³² Nem mellékes szempont az sem, hogy a kereskedelmi együttműködés gondolata Horthytól sem volt idegen. A kormányzót láthatólag élénken foglalkoztatta a dunai folyami flottilla sorsa. Azt vallotta, hogy a kelet, így a Szovjetunió felé irányuló magyar külkereskedelem élénkítéséhez jobban ki kellene használni a dunai szállítási útvonalat. Alekszandr Bekzadjan budapesti szovjet követ egyszer szó szerint úgy fogalmazott, hogy Horthy „ennek a rögeszmének a rabja”.³³ Horthy álláspontjának megváltozásában tehát több motívum is szerepet játszott. Az európai politikai konstelláció mindenki által észlelhető módosulása, az erőteljes olasz nyomás, s feltehetőleg fia lobbija arra készítette, hogy ne ellenezze a szinte már megkerülhetetlen diplomáciai kapcsolatfelvételt. Minden jel arra utal emellett, hogy az ebből származó politikai előnyöket és kereskedelmi preferenciákat maga is felismerte, s a magyar–szovjet vízi (folyami, tengeri) szállítmányozási együttműködésben rejlő lehetőségek kiaknázását fontosnak és előnyösnek tartotta.

Mint arra már utaltunk, Gömbös Gyula miniszterelnök, a politikai pályafutásának kezdetén, ugyancsak a magyar–szovjet diplomáciai viszony kérlelhetetlen ellenfelének bizonyult. Úgy tűnik, hogy a Szovjetunióval kapcsolatos látásmódjában a döntő fordulatot az 1933. október 20–25. közötti ankarai útja hozta meg.³⁴ Ekkor számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a belső konszolidációján már átesett, s az európai pozícióit folyamatosan stabilizáló, földrésnyi szovjet állam – részben a Törökországra gyakorolt erőteljes befolyása révén – egyre markánsabb jelenlétet követel magának a Balkánon, és azon keresztül Közép-Kelet-Európában. A korábbi európai erőviszonyok megbillenésének és lassú átrendeződésének konstataálása, illetve a még mindig Magyarország legfőbb szövetségésének számító olasz külpolitika kifejezett akarata is hozzájárult ahhoz, hogy Gömbös ügyes diplomáciai sakkhúzással, a Kisantant államait megelőzve, törlessze a magyar külpolitika régóta fennálló adósságát: a bilaterális politikai kapcsolatok rendezését a Szovjetunióval.

A Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele után a kormányfő kényszerpályán mozgott: nem tehetett mást, mint azt, hogy a magyar–szovjet viszonyban előállott újszerű helyzet elszánt védelmezőjévé válik. A diplomáciai kapcsolatok felvételét támogató és ellenző érvek, ellenérvek már rögtön, alig egy-két nappal a hivatalos bejelentés után körvonalazódni kezdtek. A gazdasági szférát reprezentáló tekintélyes vezetők, a szociáldemokraták, illetve neves politikai közszereplők, köztük Bethlen István,³⁵ úgy vélték, hogy a magyar diplomácia racionálisan cselekedett, s látható jelét adta annak, hogy az ország külpolitikai érdekeit a belpolitikai jellegű aggodalmak fölé tudja emel-

ni.³⁶ Február 8-án a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) szűk vezető köre a párt klubhelyiségében értekezletet tartott, azzal a céllal, hogy a kormányt támogató egységes elvi álláspontot foglaljanak el ebben a kérdésben. Mivel jelenlegi ismereteink szerint az értekezleten történekről nem maradt fenn primer forrás (jegyzőkönyv, feljegyzés),³⁷ így csak a sajtóba kiszivárgott információk, egyes napilapok tudósításai alapján konstatálható, hogy Kánya és Gömbös kifejtették azokat az indokokat, amelyek miatt a kormány elismerte a Szovjetuniót.³⁸ Az értekezlet után Sztranyavszky Sándor pártelnök nyilatkozott a sajtónak, s összegezte az ott elhangzottakat és ezzel együtt a kormány érveit.³⁹ Gömbösnek a párt február 8-i, szűk körű és nem nyilvános értekezletén elhangzott beszédének szövegére nem bukkantunk rá. Sztranyavszky nyilatkozata mellett ő csak egy lakonikus megjegyzést tett a Magyarország című napilap munkatársának, mely szerint a magyar–szovjet diplomáciai képviselők felállítására egy ideig nem kerülhet sor. Gömbös részt vett a Képviselőház és a Felsőház külügyi bizottságának ülésein is, igaz, ő maga nem szólalt fel, a kormány érveit csak a külügyminiszter ismertette. A Képviselőház külügyi bizottságának vitája előtt a 8 Órai Újság tudósítója megkérdezte tőle, hogy *„mi a véleménye a keresztény és liberális pártok aggodalmairól, miszerint a Szovjetunió elismerése után, félteni lehetne azt a nemzeti gondolatot, amelynek megerősítésén a Gömbös-kormány annyi eredménnyel munkálkodik”*. A miniszterelnök azonban ismét csak szűkszavúan nyilatkozott: *„Kacagni való ez a beállítás! Mindössze ennyi a nyilatkozatom, amellyel ezekre a felvetésekre válaszolni kívánok”*.⁴⁰ (A későbbiekre való tekintettel talán itt érdemes megjegyeznünk, hogy a Felsőház külügyi bizottságának Teleki Pál is tagja volt, és ő sem emelt kifogást a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele ellen.)⁴¹ A miniszterelnök később, a külügyi tárca 1935. évi költségvetésének parlamenti vitájában Fábián Béla liberális képviselőnek a következőképpen indokolta a döntést: *„Oroszországgal [...] mi nem szövetséget kötöttünk, mi csak felvettük a diplomáciai érintkezést. Tettük ezt azért, mert realpolitikailag így ítéltük meg a helyzetet, és mert alig van Európában számottevő állam, amely Oroszországgal a diplomáciai érintkezést ne vette volna fel!”*⁴²

Két olyan dokumentum ismert, amelyek szovjet diplomaták és Gömbös közötti találkozókön elhangzottakat örökítenek meg. A miniszterelnök mindkét beszélgetésen a magyar–szovjet kapcsolatok őszinte hívének állította be magát, de mind Adolf Petrovskij ideiglenes budapesti követ, mind Alekszandr Bekzadjan állandó követ némi malíciával viszonyult kijelentéseihez. 1934 áprilisában, az ideiglenes szovjet követtel folytatott eszmecserején Gömbös például dicsérte Sztálint. A döntően a Szovjetunió agrárviszonyairól folytatott beszélgetést Gömbös azzal a –

Petrovskij által „mélyenszántónak” karikírozott – megállapítással zárta, hogy beszélgetőpartnere nyilván a szovjet rendszer lelkes híve, mire Petrovskij kifejtette neki: e tekintetben nem különbözik a Szovjetunió többi 160 millió lakosától. A kétoldalú kapcsolatokat érintő, hűsbavágó kérdések közül a magyar kormányfő mindössze a kereskedelmi kapcsolatok kérdését említette meg.⁴³ A Bekzadjannal folytatott 1935. januári beszélgetésen sem esett szó érdemi kérdésekről. Gömbös – legalábbis a követ beszámolója szerint – magasztalni kezdte Lenint, mint zseniális államférfit, aki a béke sorsáról már a háború alatt döntött, és egy új, békés államot sikerült teremtenie a káoszából. Még azt is hozzáfűzte, hogy kisebb könyvtárra valót gyűjtött össze Lenin könyveiből, amelyeket szabadidejében olvas. Lenin zsenialitásának méltatását Gömbös azzal a „felfedezéssel” fejezte be, hogy csakúgy, mint a magyarok esetében, Lenin ereiben is tatár vér csörgedezett.⁴⁴

4. A Szovjetunió kelet-európai térnyerése 1939–1941 között

A történeti feldolgozásokból meglehetősen ambivalens kép rajzolódik ki azzal kapcsolatban, hogy Teleki Pál második miniszterelnöksége idején milyen politikai vonalvezetést követett a Szovjetunióval szemben, és miként reagált a Szovjetunió egyre erőteljesebb kelet-európai térnyerésére. Egyrészt gyakran bukkanhatunk arra a már-már közhelyszerű megállapításra, miszerint 1939–1940 folyamán Teleki a Romániával szembeni magyar területi igények érvényesítése során nem kívánt együttműködni a Szovjetunióval. Ennek oka eszerint abban rejlik, hogy ő már 1939 őszén is meg volt győződve arról, hogy a tartós rendezést Kelet-Európában a nyugati (angolszász) hatalmak közreműködése nélkül nem lehet elérni, ugyanakkor megítélése szerint az angolok csak akkor tanúsítanának megértést Magyarország revíziós törekvései iránt, ha a Szovjetunióval vagy Németországgal való cinkosság gyanúja elkerülhető.⁴⁵ Másrészt tudjuk: C. A. Macartney brit történész 1961-ben felvetette, hogy Telekiben 1940 őszére már egy magyar–szovjet megemeltámadási egyezmény terve is „megérett”. Ennek az adatnak a kizárólagos forrása Esterházy Móríc egykori miniszterelnök volt, aki gyermekkorától fogva ismerte Telekit, s mindvégig kiváló kapcsolatokat ápolt vele. Az 1944–1945 után emigrációba kényszerülő Esterházy szóbeli információi alapján Macartney azt írta: Telekit – miután 1940. november 20-án, Bécsben aláírta Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásáról szóló jegyzőkönyvet – foglalkoztatni kezdte az a gondolat, hogy megemeltámadási egyezményt kössön a Szovjetunióval. A kormányfő

szándékát nem sokkal később Horthy Miklós kormányzó vétózta meg, aki állítólag újévre azt üzenté Telekinek, hogy semmiképpen nem járulna hozzá a Szovjetunióval kötendő egyezményhez.⁴⁶

Hangsúlyozni kívánjuk: annak alátámasztására, hogy 1940 őszén Teleki felvetette volna Horthy előtt a magyar–szovjet megneemtámadási egyezmény ötletét, egyelőre semmilyen írott forrással nem rendelkezünk.⁴⁷ Ha azonban hihetünk Esterházy szóbeli, az eseményeket utólag visszaidéző információjának, és elfogadjuk a fentebbi összefüggéseket, akkor azt mondhatjuk: 1939–1940 fordulóján és 1940 nyarán Teleki Erdély kérdésében még elzárkózott a Szovjetunióval történő együttműködéstől, míg 1940 őszén már akár a Moszkvával való nagy horderejű politikai megállapodásig is kész lett volna elmenni annak érdekében, hogy egy német–szovjet háború esetére biztosítsa az ország semlegességét és a háborúból való kívülmaradását.

A moszkvai magyar követség egyik jelentése szerint az egyezmény gondolata már 1939 őszén sem állt oly távol a magyar kormánytól. 1939. október 25-én Kristóffy József moszkvai magyar követ, megbízólevele átadásának napján óvatosan felvetette a szovjet vezetők előtt, hogy a két állam egy későbbi időpontban kössön „írásbeli megállapodást”, amely a „jósomszédi viszonyt szabályozná”. Kristóffy a felettesének elküldött jelentésében hozzáfűzte még, hogy többet nem tér vissza a témára, hanem megvárja, hogy a szovjet diplomácia kezdeményezzen tárgyalásokat róla.⁴⁸ Ezt Csáky elfogadta, amit az ügy szempontjából akár végzetesnek is tekinthetünk, hiszen a szovjet külügyi vezetés is ugyanilyen kívárállásonra helyezkedett, s a magyar fél további iniciatívájától tette függővé az érdemi lépések megtételét.⁴⁹ Talán az sem lehet mellékes, hogy 1940. augusztus 23-án, tehát még a második bécsi döntés előtt, Csáky arra utasította Kristóffyt: tudakolja meg, a szovjet kormány milyen feltételek mellett adna el Magyarországra számára a légerejének megerősítéséhez szükséges fegyverzetet: bombázó- és vadászpilóta gépeket.⁵⁰ Kristóffy 1939. októberi javaslata a szovjet vezetőknek és az 1940. augusztusi fegyvervásárlási szándék különös bizonyítékai a kormány, és nyilván Teleki tapogatózásának a Szovjetunió felé.

Teleki Szovjetunió-politikájának leginkább elgondolkodtató mozzanata azonban Nyikolaj Saronov budapesti szovjet követ és Bethlen István 1940. szeptember 13-án folytatott bizalmas beszélgetése lehet. Az eszmecserét rögzítő jelentésre moszkvai kutatásaink során, az az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárában bukkantunk rá. A találkozó jelentőségét mutatja, hogy az arról szóló jelentését Saronov, szovjet diplomáciai terminológia szerint „különleges dossziéba” (oroszul: „oszo-baja papka”) zárva juttatta el Molotovnak, ami azt jelentette, hogy az ab-

ban foglaltak megismerésére kizárólag a külügyi népbiztos volt hivatatott.⁵¹ A dokumentum tanúsága szerint Bethlen felesége szeptember 9-én telefonon felhívta Saronovot, és arra kérte, hogy menjen el hozzájuk reggelire, mert a férje nagyon szeretne megismerkedni vele.

A találkozó szeptember 13-án jött létre, és rajtuk kívül senki más nem vett részt azon. A beszélgetés elején Bethlen elmondta: azért akart Saronovval találkozni, hogy nyíltan ismertethesse vele Erdéllyel kapcsolatos nézeteit. Bethlen kifejtette: a bécsi döntéssel Németország a saját érdekében becsapta Magyarországot, ami abból is látszik, hogy a határvonal meghúzásánál sem az etnográfiai, sem a gazdasági szempontokat nem vette figyelembe. A Magyarországnak juttatott terület nemcsak gazdasági jelentőséggel nem bír, hanem stratégiai helyzete is rendkívül előnytelen Magyarországra nézve. Az egykori miniszterelnök úgy vélte: Hitler szilárdan eltökélte, hogy Romániát a gyarmatává teszi, de Németország ilyen nagymértékű expanziója sem Budapestnek, sem Moszkvának nem áll érdekében. Bethlen gondolatmenetének központi motívuma az volt, hogy Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai normálisak, a magyar és az orosz nép között a történelem folyamán nem voltak különösebb konfliktusok, ugyanakkor Németország hatalmi ambíciói veszélyt jelentenek Magyarországra nézve. Bethlen szerint ezért Budapest egyetlen helyes politikája az, hajó viszonyt ápol Moszkvával. Két figyelemreméltó kijelentést tett még a volt miniszterelnök. Egyrészt kijelentette, hogy nem bízik a tengely tartósságában, másrészt hangsúlyozta azon meggyőződését, hogy a Romániának átadott augusztus 19-i és 29-i jegyzékekkel a szovjet kormány a jó viszonyát kívánta demonstrálni Magyarországra felé, és a Romániára gyakorolt nyomással Magyarország javára kívánta billenteni a magyar–román területi vitát. Végül *„még egyszer kijelentette, hogy ma nyíltan el szeretne volna mondani azt, amit a nem rövidlátó magyarok gondolnak, azon ország képviselőjének, amellyel Magyarország jó viszonyra törekszik, és amellyel jó viszonyt kell ápolnia, s amely egyedül képes arra, hogy elhárítsa azt a Magyarországra leselkedő veszélyt, amit csak egy erős szomszéd megléte jelent.”* Az eset után maga Saronov is sokat tündöndhetett, hiszen legépejt jelentését utólag kézírással kiegészítette, s úgy küldte el Molotovnak. Magunk Bethlen közléseit egy óvatos, nem hivatalos csatornákon keresztül történő puhatolózásnak tartjuk, amely konkrét eredménnyel nem járt, hiszen Saronovnak a német–szovjet szövetség szilárdságába vetett hite kissé elbizonytalaníthatta Bethlent. Mivel a szovjet követ tudomására jutott, hogy a döntőbírósi egyezmény után Bethlen konzultált Telekivel, bizonyos volt benne, hogy előbbi egyeztetette közlendőjét a miniszterelnökkel. Mi magunk sem tartjuk valószínűnek, hogy Bethlen a „saját szakállára” cselekedett volna, s teljesen öncélúan fejtette

volna ki a Magyarország mozgásterét újszerű megvilágításba helyező gondolatait, hiszen a beszélgetés folyamán állandóan a magyar politikai elit „angolbarát köreire” hivatkozott. Ráadásul mind Bethlen István, mind Teleki Pál biográfusa megállapítja: annak ellenére, hogy az egykori és a regnáló miniszterelnök nézetei belpolitikai kérdésekben eltértek, külpolitikai kérdésekben folyamatosan egyeztettek egymással.⁵²

1939 szeptemberétől Magyarország a kelet-közép-európai régió sorát leginkább befolyásoló két nagyhatalommal, Németországgal és a Szovjetunióval is közvetlenül szomszédos lett. Ez az állapot kissé emlékeztethette a magyar vezetőket a két világháború közötti Lengyelország beszorítottóságára, amit a lengyel diplomácia az 1930-as években egyfajta lavírozó magatartással próbált ellentételezni. A kiegyensúlyozott viszony ápolása a Szovjetunióval ezért mindenképpen racionális politika volt, s Teleki, ahol lehetett, igyekezett tágítani a két ország közötti „csatornákat”. Tény például, hogy az 1940 kora ősztől 1941 kora tavaszáig tartó rövid, mintegy féléves időszakban, tehát még Teleki miniszterelnöksége idején, Magyarország és a Szovjetunió egy sor bilaterális nemzetközi egyezményt kötött egymással, többet, mint az azt megelőző két évtizedben összesen. Az államközi megállapodások rendszerének első két eleme az 1940. szeptember 3-án parafáit kereskedelmi és hajózási szerződés, valamint a hozzá szervesen kapcsolódó áruforgalmi és fizetési egyezmény volt. A fentieket a kereskedelmi forgalom megindulásának alapvető infrastrukturális feltételeit megteremtő megállapodások követték, így az 1941. február 4-i postaforgalmi, majd a március 1-i vasútforgalmi egyezmény.

5. Összegzés

Az uralkodó elit általunk vizsgált legfelső személyi köre, Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István, Gömbös Gyula és Teleki Pál miniszterelnök az 1924–1941 közötti időszak különböző külpolitikai és belpolitikai relációiban eltérően viszonyult a magyar–szovjet államközi kapcsolatok kiépítésének és fejlesztésének szükségességéhez. Összességében megállapíthatjuk, hogy miniszterelnökségük idején Bethlen, Gömbös és Teleki alapvetően pragmatikusan reagáltak azokra a nemzetközi mozgásokra, amelyek a Szovjetunió külpolitikai törekvéseit előtérbe helyezték. Az ellenforradalmi korszak négy emblematisz alakja közül a „legenedtetlenebb” magatartást talán Horthy tanúsította e kérdésben, bár mint láthatuk, ő sem volt mindig rugalmatlan, sőt, 1934-ben éppen az ő állásfoglalása járult hozzá ahhoz, hogy a magyar–szovjet diplomáciai tárgyalások kimozduljanak a holtpontról. Úgy véljük ezért, hogy a „szovjetellenes-

ség” önmagában véve elég tágan értelmezhető kategória, bizonyos pszichés vagy érzelmi tartalmat tulajdoníthatunk neki, de semmiképpen sem alkalmas a korabeli magyar uralkodó elit komplex külpolitikai nézetrendszerének jellemzésére és leírására, s nem visz közelebb a korabeli politikai elit külpolitikai döntéseinek, motivációinak megértéséhez.

JEGYZETEK

1. Erre lásd például: Lukács János (1945): *Magyar–oroszcapsolatok 1914 óta*. Officina Kiadó. Budapest. (Officina új sorozat). Búzás József (1955): *A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1919–1938*. Századok. 1955. 4–5. szám. 588–633. old. *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945*. III. kötet. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. (1959). Szerkesztette: Nemes Dezső–Karsai Elek. Szikra. Budapest. 1959. Juhász Gyula (1968): *A két világháború közötti szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez*. In: *A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülésszaka*. (Szerkesztő nélkül.) Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Budapest. 360–377. old. Dolmányos István (1966): *A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920–1939)*. Valóság. 1966. 1. szám. 73–85. old. Péter János (1979): *A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből 1939–1941*. Kossuth Kiadó. Budapest. Érdemes megjegyezni, hogy Péter János egykori külügyminiszter könyve megírásához szovjet levéltári forrásokat is felhasznált, ezekhez diplomáciai úton jutott hozzá. Alapvetően ebbe a vonulatba illeszthető Máté István tanulmánya is. Máté István (1986): *Adalékok a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok két világháború közötti történetéhez, különös tekintettel az 1934–1939 közötti időszakra*. Clio Fialat Kutatók Közleményei. 1986. 2. szám. 229–295. old. Egészen más szemléletet tükröz ugyanakkor Gellért Andor tanulmánya, amely a Münchenben megjelenő Új Látóhatár című emigráns lapban látott napvilágot. Gellért Andor (1975): *Magyar diplomaták Moszkvában. A magyar–szovjet viszony a moszkvai magyar királyi követség titkos jelentései tükrében*. Új Látóhatár. 1975. 1. szám. 17–37. old.
2. Mindenekelőtt Pritz Pál mind a mai napig mérvadó munkáját említjük meg. Pritz Pál (1982): *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932–1936*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 141–149. old. Juhász Gyula nézőpontja az idők során finomodott, diplomáciatörténeti szintézisének első kiadását kétszer is átdolgozta, s a harmadik kiadásban már korántsem kapott akkora hangsúlyt a „szovjetellenesség” motívuma. Juhász Gyula (1988): *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Harmadik kiadás. Kossuth Kiadó. Budapest. (Lásd a vonatkozó részeket).
3. A kérdés megragadására már kísérletet tett Nagy Péter Tibor. Lásd: *Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon*. Eszmélet. 8. szám (1991). 71–80. old.

4. Gergely Jenő (2001): Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó. Budapest. Thomas Sakmyster (2001): Admirális fehér lovon. Horthy Miklós. 1918–1944. Helikon Kiadó. Budapest. Romsics Ignác (2005): Bethlen István. Politikai életrajz. Második, átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó. Budapest. Ablonczy Balázs (2005): Teleki Pál. Osiris Kiadó. Budapest.
5. Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerkesztette: Romsics Ignác (2000). Osiris Kiadó. Budapest. Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerkesztette: Ablonczy Balázs (2000). Osiris Kiadó. Budapest. Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerkesztette: Vonyó József (2004). Osiris Kiadó. Budapest.
6. A témát magyar és orosz források alapján a legteljesebben feldolgozta Kolontári Attila (2009): Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok. 1920–1941. Napvilág Kiadó. Budapest. (Politikatörténeti Füzetek. XXXI.) 56–83. old.
7. Wodianer Rudolf feljegyzése a Bartha Richárddal, a kormányzói kabinetiroda vezetőjével folytatott telefonbeszélgetéséről. Budapest, 1924. szeptember 17. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 64, 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., res. pol. szám nélkül (206. fol.)
8. Ezekről lásd Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor. Máriabesnyő. 11-15. old.
9. Jungerth Mihály 1924. július 31-i naplóbejegyzése. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL), 972. f., 4. ő. e., 21. fol. (Jungerth 1933-ban vette fel az Arnóthy vezetéknévét.)
10. Jungerth 1924. augusztus 11-i naplóbejegyzése. Uo. 76. fol.
11. Romsics (2005): 258. old.
12. Kolontári (2009): 76. old.
13. Bethlen István miniszterelnök és külügyminiszter előterjesztése a Minisztertanácsnak. Budapest, 1924. október 10. előtt. MNL OL, K 64, 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 1071/1924. adm. res. sz., (549–558. fol.). Az előterjesztésen nem szerepel pontos dátum, csak a hónap neve van feltüntetve, a törvényjavaslat fedlapján olvasható kézírásos feljegyzésből derül ki, hogy azt a Minisztertanács az október 10-i ülésén tárgyalta és fogadta el. Lásd: uo. 1125/1924. adm. res. sz. (560–585. fol.) Az október 10-i minisztertanács ülés jegyzőkönyve sajnos nem maradt az utókorra. A vaskos aktában emellett található még egy boríték, melynek felirata egyértelműen arra ad utasítást, hogy a Minisztertanács által már elfogadott szövegtervezetet nyomtassák ki és osszák szét a külügyi bizottság tagjai között.
14. Sz. I. Brodovszkij berlini követségi tanácsos jelentése M. M. Litvinov külügyi népbiztos-helyettesnek. Berlin, 1924. szeptember 23. Arhiv Vnyesnej Polityiki Rosszizszkoj Federacii (AVP RF), f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. 1. 49.
15. Pritz Pál (1995): Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat. Budapest. 189–191. old.
16. Az 1922. június hó 16-ra hirdetett Nemzetgyűlés naplója. XXVI. kötet. (1924). Budapest. 17–29. old.
17. Cegléd közönsége szeretettel ünnepelte a keresztény magyarság vezéreit. Gömbös Gyula, Zsilinszky Endre, Friedich István, Eckhardt Tibor és Ulain Ferenc Lendvai István beszámolóján. Szózat, 1924. szeptember 30. 3. old.

18. Bethlen lekötötte magát az orosz–magyar szerződés végrehajtásához. Pesti Napló, 1924. október 8. 1. old.
19. Kormánypártválság, kabinetválság és parlamenti válság küszöbén. Nagyatádi kilépni készül híveivel az egységes pártból. Pesti Napló, 1924. október 9. 1–2. old.
20. Romsics (2005): 258. old.
21. Surányi Róbert (1993): A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924). Akadémiai Kiadó. Budapest. 194–210. old.
22. Jungerth 1926. november 13-i naplóbejegyzése. PSZL, 972. f., 4. ő. e., 283. fol.
23. Lásd például: Bethlen: „Stresemann politikáját kell követnünk”. A miniszterelnök nyilatkozott Magyarország külpolitikai helyzetének javulásáról. Pesti Napló, 1927. március 4. 1–3. old. Corrado Rossi: Bethlen érdekes nyilatkozatai a magyar trónkérdésről, Mussoliniról, a fascizmusról, az osztályok együttműködéséről és a szovjetpropagandáról. Nemzeti Újság, 1927. április 8. 1–2. old.
24. Romsics (2005): 258. old.
25. A téma legteljesebb, magyar és orosz forrásokra támaszkodó önálló feldolgozását lásd Kolontári (2009): 117–147.
26. Jungerth 1933. április 3-i naplóbejegyzése. PSZL, 972. f., 5. ő. e., 20–25. fol.
27. A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös-kormány időszakában). 1932–1936. Szerkesztette: Réti György (2003). Fischer György. Budapest. 131. old.
28. Uo. 130. old.
29. Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sipos Péter–Szűcs László (1989). Zrínyi Kiadó Budapest. (Sisak és cylinder). 99. old.
30. Feljegyzés a Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. alapításáról és tevékenységi köréről. Budapest, 1933. március 4. MOL, Z 96, 66. cs., 85. t., 4367/I. sz.
31. A Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1935. május 16. Uo. 4367/VII. sz.
32. Sz. M. Mirnij budapesti követségi első titkár jelentése B. D. Rozenblumnak, a Külügyi Népbiztosság Gazdasági Osztálya vezetőjének. Budapest, 1936. augusztus 16. AVPRF, f. 010. op. 11. p. 68. gy. 30. 118–119.
33. A. Bekzadjan budapesti követ jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek. Budapest, 1935. január 26. AVP RF, f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32.1. 3–12. A dokumentum magyarul megjelent: Seres Attila (2007): A budapesti szovjet követség jelentései 1934–1935. Lymbus Magyarágtudományi Forrásközlemények. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 2007. 240–247. old. (Az idézett irat Bekzadjan egyik összefoglaló jelentése, melyben nem rögzíti, hogy pontosan mely napon találkozott Gömbössel).
34. Az ankarai útról lásd Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 108–111. old.
35. Gróf Bethlen István: A magyar–orosz egyezmény sikere a kormánynak. A gazdasági élet vezetői nyilatkoznak a diplomáciai kapcsolat felvételéről. 8 Orai Újság, 1934. február 8. 3–4. old.

36. Meglepetésszerűen állították helyre Oroszország és Magyarország között a diplomáciai viszonyt. *Nemzeti Újság*, 1934. február 7. 3. old.
37. A NEP iratait lásd: Gömbös pártja. *A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939)*. Szerkesztette: Vonyó József (1998). Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998. (Dialóg Campus szakkönyvek).
38. Tudomásul vette az orosz szerződést az egységspárt bizalmasnak nyilvánított értekezlete. *Magyarország*, 1934. február 9. 14. old.
39. A Nemzeti Egység Pártja egyhangúan Oroszország diplomáciai elismerése mellett. *Budapesti Hírlap*, 1934. február 9. 5. old.
40. A magyar–orosz megegyezés a képviselőház külügyi bizottságában. „A diplomáciai megegyezés nem módosítja a bolsevizmussal szemben elfoglalt elutasító magatartásunkat”. *8 Órai Újság*, 1934. február 11. 5. old.
41. A felsőház külügyi bizottsága tudomásul vette a magyar–orosz diplomáciai viszony helyreállítását. *Pesti Hírlap*, 1934. február 13. 8. old.
42. Az 1935. április hó 27-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. II. kötet. (1935). Budapest. 104. old.
43. Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. Tom XVII. 1 janvarja–31 gyekabrja 1934 g. Glavnij redaktor: Gromiko, Andrej (1971). *Minyisztyersztvo Inosztrannih Gyel SZSZSZR*, Moszkva. 266–270. old.
44. A. Bekzadjan budapesti követ jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek. Budapest, 1935. január 26. AVP RF, f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32.1. 3–12.
45. Czettler Antal (1997): *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*. Magvető Kiadó. Budapest. 72. old.
46. Macartney, Carlile Aylmer (1993): *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*. Occidental Press Kiadó. Budapest. 274–275. old.
47. Nyilvánvalóan az ehhez hasonló bizonytalan és elszigetelt információk is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a magyar történeti tudat mind a mai napig megőrizte azt a még 1940–1941-ből eredő, korabeli budapesti diplomáciai körökben és a sajtóban elterjedt vélekedést, miszerint Budapest és Moszkva között talán kötöttett egy Romániával szembeni titkos politikai vagy katonai alku az 1940 augusztusa-szeptembere utáni román állam maradékainak (Moldva, Duna-delta, Dél-Erdély) felosztására. Erre lásd: Tofik Iszlámov (1994): *Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt*. *Múltunk*. 1994. 1–2. szám. 37. old.
48. A moszkvai magyar követség jelentései. 1935–1941. Szerkesztette: Peter Pastor (1992). *Századvég Kiadó*. Budapest. (Politika). 196–198. old.
49. V. P. Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes feljegyzése a Kristóffy József moszkvai magyar követtel folytatott megbeszéléséről megbízólevelének átadása alkalmával. Moszkva, 1939. október 25. AVP RF, f. 06. op. 1, p. 7. gy. 60. 1. 1. A dokumentum magyarul megjelent: Seres Attila (2005): *Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez*. In: *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 239–240. old.
50. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936–1945*. V. kötet. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtáma-*

- dásáig. 1940–1941. Szerkesztette: Juhász Gyula (1982). Akadémiai Kiadó. Budapest. 508–509., 519–520. old.
51. Ny. I. Saronov budapesti követ jelentése V. M. Molotov külügyi népbiztosnak. Budapest, 1940. szeptember 13. AVP RF, f. 06. op. 2. p. 13. gy. 137. l. 14–18. A dokumentum magyarul megjelent: Seres Attila (2004): Újabb szovjet dokumentumok a második bécsi döntés és a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez (1940). Pont. 2004. 1. szám. 78–82. old.
52. Ablonczy (2005): 436., 453. old. Romsics (2005): 399–404. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL): Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai (K 64) 10. csomó, 1924/24. tétel; Angol–Magyar Bank Rt. Okmánytára (Z 96) 66. csomó, 85. tétel.
- Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL): Jungerth–Arnóthy Mihály hagyatéka (972. sz. fond) 4–5. őrzési egység.
- Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára (AVP RF): G. V. Csicserin külügyi népbiztos titkársága (04. számú fond) 10. opisz; V. M. Molotov külügyi népbiztos titkársága (06. számú fond) 1–2. opisz; Ny. Ny. Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettes titkársága (010. számú fond) 10–11. opisz.

Forráskiadványok

- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936–1945. V. kötet. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig. 1940–1941. Szerkesztette: Juhász Gyula (1982). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dokumenti vnyesnej polityiki SZSZSZR. Tom XVII. 1 janvarja–31 gyekabrja 1934 g. Glavnij redaktor: Gromiko, Andrej (1971). Minyisztyersztvo Inoszt-rannih Gyel SZSZSZR, Moszkva.
- Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939). Szerkesztette: Vonyó József (1998). Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998. (Dialóg Campus szakkönyvek).
- Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. kötet. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. (1959). Szerkesztette: Nemes Dezső–Karsai Elek. Szikra. Budapest.
- A moszkvai magyar követség jelentései. 1935–1941. Szerkesztette: Peter Pastor (1992). Századvég Kiadó. Budapest. (Politika).
- A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös-kormány időszakában). 1932–1936. Szerkesztette: Réti György (2003). Fischer György. Budapest.

Memoárok, naplók, beszédgyűjtemények

- Bethlen István. Válogatott politikai írások és beszédek. Szerkesztette: Romsics Ignác (2000). Osiris Kiadó. Budapest.

- Gömbös Gyula. Válogatott politikai beszédek és írások. Szerkesztette: Vonyó József (2004). Osiris Kiadó. Budapest.
- Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sipos Péter–Szűcs László (1989). Zrínyi Kiadó Budapest. (Sisak és cilinder).
- Teleki Pál. Válogatott politikai írások és beszédek. Szerkesztette: Ablonczy Balázs (2000). Osiris Kiadó. Budapest.

Országgyűlési naplók

- Az 1922. június hó 16-ra hirdetett Nemzetgyűlés naplója. XXVI. kötet. (1924). Budapest.
- Az 1935. április hó 27-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. II. kötet. (1935). Budapest.

Monográfiák

- Ablonczy Balázs (2005): Teleki Pál. Osiris Kiadó. Budapest.
- Czettler Antal (1997): Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Magvető Kiadó. Budapest.
- Gergely Jenő (2001): Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 108-111. old.
- Juhász Gyula (1988): Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik kiadás. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Kolontári Attila (2009): Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok. 1920–1941. Napvilág Kiadó. Budapest. (Politikatörténeti Füzetek. XXXI.)
- Lukács János (1945): Magyar–orosz kapcsolatok 1914 óta. Officina Kiadó. Budapest. (Officina új sorozat).
- Macartney, Carlile Aylmer (1993): Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Occidental Press Kiadó. Budapest.
- Péter János (1979): A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből 1939–1941. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Pritz Pál (1995): Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat. Budapest.
- Pritz Pál (1982): Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Romsics Ignác (2005): Bethlen István. Politikai életrajz. Második, átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó. Budapest.
- Sakmyster, Thomas (2001): Admirális fehér lovon. Horthy Miklós. 1918–1944. Helikon Kiadó. Budapest.
- Surányi Róbert (1993): A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924). Akadémiai Kiadó. Budapest.

Tanulmányok

- Búzás József (1955): A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1919–1938. Századok. 1955. 4–5. szám. 588–633. old.
- Dolmányos István (1966): A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920–1939). Valóság. 1966. 1. szám. 73–85. old.
- Gellért Andor (1975): Magyar diplomaták Moszkvában. A magyar–szovjet viszony a moszkvai magyar királyi követség titkos jelentései tükrében. Új Látóhatár. 1975. 1. szám. 17–37. old.
- Islámov, Tofik (1994): Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt. Múltunk. 1994. 1–2. szám. 17–50. old.
- Juhász Gyula (1968): A két világháború közötti szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez. In: A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülészaka. (Szerkesztő nélkül.) Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Budapest. 360–377. old.
- Máté István (1986): Adalékok a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok két világháború közötti történetéhez, különös tekintettel az 1934–1939 közötti időszakra. Clio Fiala Kutatók Közleményei. 1986. 2. szám. 229–295. old.
- Nagy Péter Tibor: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. Eszmélet. 8. szám (1991). 71–80. old.
- Seres Attila (2004): Újabb szovjet dokumentumok a második bécsi döntés és a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez (1940). Pont. (Társadalomtudományi folyóirat – Rév-Komárom). 2004. 1. szám. 68–92. old.
- Seres Attila (2005): Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 2005. 207–249. old.
- Seres Attila (2007): A budapesti szovjet követség jelentései 1934–1935. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 2007. 225–292. old.

Sajtó

- 8 Órai Újság, 1934. február 8., 1934. február 11.
- Budapesti Hírlap, 1934. február 9.
- Magyarország, 1934. február 9.
- Nemzeti Újság, 1927. április 8., 1934. február 7.
- Pesti Hírlap, 1934. február 13. 8. old.
- Pesti Napló, 1924. október 8., 1924. október 9., 1927. március 4.
- Szózat, 1924. szeptember 30.

OLASZ Lajos

főiskolai docens

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged

college associate professor

University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Szeged, Hungary

olasz@jgypk.szte.hu

A MAGYAR 2. HADSEREG FRONTRA KÜLDÉSÉNEK DIPLOMÁCIAI HÁTTERE

THE DIPLOMATIC BACKGROUND OF SENDING THE HUNGARIAN 2ND ARMY TO THE FRONT

ABSTRACT

By December 1941, the Hungarian troops participating in fights against the Soviet Union got home. There were only occupation forces staying on the occupied territories. However, the German leadership required bigger efforts from its allies. In order to make up the considerable German losses and take over the Soviet raw material sources, Hitler needed to involve the Italian, Romanian, Hungarian military forces to a greater extent. In order to use further armed forces, the Romanian leadership imposed the condition that Hungary should also send troops to the Eastern front so that it could not preserve its military force untouched. The German Minister of Foreign Affairs, Joachim von Ribbentrop visiting Hungary, then the Chief of the Wehrmacht High Command, field marshal Wilhelm Keitel required that two third of the Hungarian Army should be sent to the front. In exchange for it, they promised to deliver modern weapons, while they threatened Hungary with serious retorsions if the Hungarians withdrew themselves from the common fights. The political leadership of Hungary was in a difficult situation. The Hungarian government did not dare to reject this request. However, they did not want to send the whole Hungarian armed force to the front. The Prime Minister, László Bárdossy and the Chief of the General Staff, general Ferenc Szombathelyi could only achieve the decrease of the quantity of the forces ordered to the front through unusually harsh debates. The unplanned action on the front entailed grievous political consequences and tragic losses.

Kulcsszavak: II. világháború, külpolitika, Magyar Honvédség, keleti front, 2. magyar hadsereg

Keynotes: World War II, foreign policy, Hungarian Army, Eastern front, Hungarian 2nd army

1. A katonai helyzet 1941 végén

Magyarország 1941 őszén korlátozott erővel vett részt a Szovjetunió elleni háborúban. A Kárpát-csoport, az 1. hegyi és a 8. határvadász dandár megszálló feladatokat látott el. Az arcvonalban az I. gyorshadtest (1–2. gépkocsizó és az 1. lovasdandár) alakulatai harcoltak, melyek előbb a Dél Hadseregcsoport, majd a német 17. hadsereg alárendeltségébe tartoztak. A magyar csapatok frontálisan nem kerültek szembe a szovjet főerőkkel, de így is gyakran túlerőben lévő ellenséges kötelékekkel csaptak össze, és számottevő helyi sikereket értek el. Az alapvetően revíziós feladatokra, a határokhoz közeli és csak rövid ideig tartó alkalmazásra, közép-európai éghajlati és terepviszonyokra felkészített magyar haderő számára a nagy távolságokra kiterjedő, szélsőséges időjárási körülmények között vívott, elhúzódó harc egyre több gondot okozott. A csapatok nem rendelkeztek kellő számú korszerű löveggel, páncéltörő ágyúval, a repülőgépek, páncélosok többsége elavultnak számított. Akadozott az utánpótlás és a híradó-összeköttetés, a járművek nagy része a megfelelő javítóbázis hiánya, illetve a mélyen felázott talaj miatt öszre használhatatlanná vált.¹

Horthy Miklós és a Honvéd Vezérkar új főnöke, Szombathelyi Ferenc vezérezredes Adolf Hitler főhadiszállásán tett szeptemberi látogatásakor kérte a magyar csapatok kivonását a harcokból. A német vezetés a lovasdandárt október elejéig, a két gépkocsizó dandárt október közepéig kívánta alkalmazni, cserébe ígéretet tett a gyorshadtest elvesztett felszerelésének részbeni pótlására, illetve egy új páncélos hadosztály felállításához szükséges haditechnika átadására. A Kárpát-csoport hazarendeléséért viszonzásul 4 megszálló dandárt kértek. A lovasdandár kivonása, amely már lóállománya 50%-át elvesztette, október 1-jén megindult. A gépkocsizó dandárok azonban újabb harci feladatokat kaptak. A gyorshadtest parancsnoka Miklós Béla vezérőrnagy (november 1-től altábornagy) október 27-én előbb a német főhadiszállásra, majd Budapestre utazott, hogy sürgesse leharcolt csapatai hazahozatalát.²

Október 30-ra a gyorshadtest élei Izjum térségében elérték a Donyec folyót. November 12-én a német főparancsnokság végre elrendelte a magyar csapatok kivonását. A hazaszállítás november 21-én kezdődött, a két gépkocsizó dandár egységei december 12-re érkeztek haza. A 4 hónapig tartó harcok során a 44 444 főből álló gyorshadtest 4250 fős veszteséget szenvedett (855 halott, 277 eltűnt és fogságba esett, 2288 sebesült, 830 sérült és beteg). Ez a 10% alatti veszteségarány a térségben harcoló többi haderőt tekintve alacsonynak számított. A román csapatok 40 000 halottat és 110 000 sebesültet vesztek, ami megközelítette

a 25%-ot. Nagy volt viszont a gyorsadtest anyagi vesztesége, kiesett 1200 gépjármű, 28 löveg, 30 repülőgép, a kisharcokocsik 100%-a, a páncélgépkocsik 90%-a, a könnyű harcokocsik 80%-a.³

A megszálló feladatokat ellátó Kárpát-csoport leváltására október végén került sor, helyére 4 magyar megszálló dandár érkezett ukrán területre. A németek azonban az egyre nagyobb elfoglalt térség biztosítására újabb 2 megszálló dandárt kértek, valamint műszaki és vasútépítő alakulatokat. Mivel ez csak katonai vonalon, politikai megkeresés és ellentételezés kiáltásba helyezése nélkül történt, Szombathelyi vezérezredes ragaszkodott a diplomáciai felkéréshez. November 9-én a német kormány hivatalosan is közölte, hogy újabb 2 megszálló dandárt kér, cserébe a gyorsadtest azonnali kivonását és a páncélos hadosztály felszerelésének mielőbbi leszállítását ígérte. A magyar kormány november 12-én hozzájárult a 2 dandár kiküldéséhez. Az egyiket már novemberben útnak indították, a másik kivonulása szállítási nehézségek miatt késett, januárban pedig a megváltozott német katonai igények miatt lekerült a napirendről.⁴

A szovjet haderő szétzúzására és a háború gyors befejezésére vonatkozó német várakozás 1941 végére szétfoszlott. A Vörös Hadsereg hatalmas veszteségeket szenvedett, ellenálló képessége azonban nem tört meg. A német támadás üteme november közepére lelassult. A november 15-én Moszkva átkarolására indított offenzíva a vártnál sokkal lassabban haladt, és jelentős veszteségekkel járt. November 16-tól a szovjet csapatok sorozatos ellenlökéseket hajtottak végre, és a fővárostól északra, illetve délre egyaránt megállították a német csapatokat. Hitler november végén már komoly aggodalommal figyelte az eseményeket, és az olasz külügyminiszter, Galeazzo Ciano előtt kijelentette, hogy ebben az évben nem sikerül legyőzni a Szovjetuniót, ez a feladat a következő évre marad.⁵

December 5-én a szovjet erők ellentámadásba mentek át Moszkva körzetében, mintegy 350 kilométeres arcvonalszakaszon, és bár komoly veszteségek árán, egy hónap alatt a fővárostól északra 80–100 kilométerre, a fővárostól délre pedig 150–200 kilométerre vetették vissza a Wehrmacht egységeit. A német haderő 1941. június 22. és december 31. között 860 317 főt veszített (149 366 halott, 667 062 sebesült, 43 889 eltűnt és hadifogoly). Ez a keleti fronton harcoló német erők 23%-át tette ki. December 8-án Hitler kénytelen volt elrendelni, hogy csapatai védelembe menjenek át. Hivatalosan ezt az arcvonal „tervszerű megrövidítésének” nevezték, és a szokatlanul kemény téli viszonyokkal, az utánpótlás, feltöltés szükségességével indokolták. Közben azonban Hitler több katonai vezetőt leváltott, köztük a szárazföldi haderő főparancsnokát, Walter von Brauchitsch vezértábornagyot. A szárazföldi haderő vezetését december 19-től maga Hitler vette át. A leharcolt csapatok egy részét

Nyugatra irányították, és onnan új erőket vezényeltek a keleti frontra. A tengelyállamokból érkező vendégmunkások és hadifoglyok tömeges alkalmazásával jelentős számú férfit szabadítottak fel a haditermelésből, és besorozták őket is a haderőbe.⁶

Hitler korábban többször kifejtette, hogy a szövetséges országok csapatainak harcértéke messze elmarad a németek mögött, és nemcsak a haditechnikai felszereltség, hanem morál, elszántság és fegyelmezettség terén is. Ezért nem igényelte, hogy megszálló feladatok, vagy a mellékirányokban végrehajtott kisebb akciókon túl részt vegyenek a hadműveletekben, kivéve a saját területi aspirációkkal fellépő finneket és románokat. A kialakult helyzetben azonban, a nagy veszteségek, illetve a front középső és déli szakaszán tervezett újabb támadó műveletben már fokozottabb közreműködést kívánt a szövetséges államoktól. A magyar, román és olasz haderő részéről legalább 35–36 harcoló hadosztályt, és jelentős megszálló erő kiállítását várta. December 29-én levélben fordult Benito Mussolinihez és Ion Antonescuhoz, majd január 1-jén Horthyhoz, hogy a korábbinál nagyobb arányú fegyveres részvételt kérjen tőlük.⁷

A kialakult katonai helyzeten túl egyéb okok is arra sarkallták a német vezetést, hogy fokozott mértékben vonja be szövetségeseit a háborúba. A megnövekvő terhek közepette mind fontosabbá vált a tengelyállamok egyéges fellépése, hogy ne csupán a Háromhatalmi egyezmény meglehetősen általános, fegyveres részvételre nem kötelező passzusai képezzék a Berlin vezetete szövetség alapját, hanem minden ország a gyakorlatban is kapcsolódjon be a német törekvések támogatásába, vegye ki a részét a fronton folyó harcban. A finn, román, olasz, magyar és szlovák részvétel fokozása mellett 1941 januárjában kísérlet történt a bolgárok bevonására is, miután ezt Szófia következetesen elutasította, Hitler a jugoszláv és görög területeken lévő bolgár megszálló erők jelentős növelését kérte.⁸

A tengely táborának megerősítését szolgálta az 1936-ban kötött Antikomintern paktum újabb öt esztendőre történő meghosszabbítása és egyben új államok felvétele is. A november 25. és 27. között megtartott berlini megbeszéléseken elsősorban a politikai együttműködés és a Németországba irányuló gazdasági szállítások kaptak hangsúlyt. Több jel mutatott azonban arra, hogy Hitler hamarosan katonákat fog kérni a szövetségeseitől. Antonescu maga is úgy fogalmazott, hogy a román haderő nagy áldozatok árán jelentős eredményeket ért el, de a következő évben még fokozottabb erőfeszítéseket kell majd tenni. A Bárdossy László magyar kormányfővel folytatott tárgyalása során Hitler kijelentette, hogy a gyorshadtest jól helytállt, megérdemli, hogy elsőként vonják ki a frontról, pihenhessen és feltöltsék. Mindez sejtetni engedte, hogy a magyar csapatoknak is hamarosan újabb feladatot szánnak a háborúban.⁹

Berlin számára Magyarország és Románia haderejének lekötése politikai szempontból is fontossá vált. Rendkívül feszült volt a viszony a két ország között, folyamatos diplomáciai összecsapásokra és ismétlődő határincidensekre került sor. A német kormány nem tartotta teljesen kizártnak, hogy a magyar csapatok frontról való kivonása után Budapest esetleg valamilyen erődemonstrációval próbál fellépni Dél-Erdély megszerzése érdekében. Minél több magyar és román hadosztály frontra vezénylése tehát biztosítékul szolgált Hitler számára, hogy nem kerül sor egy váratlan összecsapásra szövetségesei között. A román kormány a háborúban való fokozottabb részvételét egyértelműen ahhoz kötötte, hogy a magyar haderő ne állomásozzon otthon, érintetlenül. A német vezetés is tisztában volt vele, hogy Magyarország igyekszik megőrizni a haderejét területi törekvései megvalósítására. Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter november 25-i megbeszélésük során meglepődve hallgatta Bárdossyt, aki szerint, 1940 augusztusában a honvédség egész Erdélyt megszállhatta volna. A német külügyminiszter ezt vitatta, mindenesetre a Horthyval folytatott januári tárgyalásai során a kormányzó ígéretét vette, hogy Magyarország nem indít katonai akciót Románia ellen, amíg a szovjet háború be nem fejeződik.¹⁰

A szövetséges kisállamok katonai jelenléte olyan tekintetben is célszerűnek látszott, hogy az megnehezítette egy esetleges Nyugattal kötött különalku lehetőségét. Az érintett országok a Szovjetunió elleni háborúhoz csatlakoztak, a nyugati hatalmakkal nem akartak szakítani. Még a december eleji brit hadüzenet, illetve az Egyesült Államok hadba lépése után is voltak olyan magyar és finn, illetve bizonyos román és szlovák politikai körök, melyek kapcsolatot kerestek az angolszász államokkal. Magyar részről már 1941 végén történtek lépések, hogy a németekkel való együttműködés és a Szovjetunió elleni fegyveres harc háttérét megértessék a nyugati hatalmakkal, és így differenciáltabb megítélést próbáljanak elérni a szemükben. Az aktív háborús részvétel azonban egyértelműen pozícionálta a kelet-európai államokat. A brit–szovjet, majd az amerikai–szovjet együttműködés lehetetlenné tette, hogy a fronton való jelenlét mellett bármely ország is érdemi tárgyalásokba kezdessen a Nyugattal.¹¹

A katonai részvételre hivatkozva sürgette Joszif Sztálin, hogy a londoni kormány üzenjen hadat a németek oldalán harcoló kisállamoknak. A Magyarországnak szóló brit ultimátum fő indoka épp az volt, hogy a honvédség részt vesz Nagy-Britannia szövetségese, a Szovjetunió elleni harcban. Fél évvel később az USA is bejelentette a hadiállapotot Magyarországgal, és az okok között hangsúlyosan szerepelt a 2. hadsereg frontra küldése. A titkos fegyverszüneti tárgyalások során az első számú nyugati követelés a csapatok harcterről való kivonása volt. A fegyveres részvétel tehát döntő hatást gyakorolt a külpolitikai mozgástér alakulására.¹²

2. A német katonai igények

December első napjaiban Rabe von Pappenheim ezredes, budapesti német katonai attasé tájékoztatást kért a Honvéd Vezérkartól a magyar haderő szervezetéről, mozgósítási rendjéről. Rákérdezett a mozgósítás időtartamára, a páncélos csapatokra és a páncéltörő fegyverzetre, a tartalék alakulatokra, a jugoszláv és a szovjet hadjárat során bevetett erőkre és veszteségekre. Mindez azt a célt szolgálta, hogy az adatok ismeretében nyújtsa be Berlin az igényét az újabb magyar csapatok frontra küldésére. Ezért december 9-i válaszában Szombathelyi igyekezett érzékeltetni a honvédség nehézségeit. Közölte, hogy 9 hadtest keretében 18 dandár, valamint 2 szervezés alatt lévő páncélos és 1 lovasdandár áll rendelkezésre. Tartalék seregtestek nincsenek. Külön kiemelte a gépjárművekben, fegyverzetben és felszerelésben bekövetkezett jelentős veszteséget, amelyek pótlása komoly nehézségekbe ütközik.¹³

December 18-án a németek sürgették a hatodik magyar megszálló dandár frontra indítását, és bejelentették az igényt további 2 dandárra. A magyar kormány az újabb kérés teljesítéséhez hozzájárult. December végén Berlinből közölték, hogy elhárult az akadály Ribbentrop magyarországi útja elől. A német külügyminisztert még november 25-én hívta meg Horthy, a december 7-re tervezett utazást azonban fontos diplomáciai ügyekre hivatkozva korábban elhalasztották. A magyar kormány presztízs szempontból nagy jelentőséget tulajdonított a látogatásnak, különösen a Szlovákiával és Romániával kiéleződő viszony közepette. Horthynak messzebbmenő tervei is voltak. Nem hivatalos formában tájékoztatni kívánta a német diplomácia vezetőjét a készülő kormányzóhelyettesi törvényről, illetve be akarta mutatni neki Kállay Miklóst, akit már kiszemelt Bárdossy utódjául.¹⁴

A német félnek is megvoltak a maga szándékai a mezőhegyesi vadászatra szóló meghívás elfogadásával. Hitler január 1-jén levelet írt Horthynak. A fronton kialakult nehézségeket a meglepően korán beköszöntött téllal, a nagy hideggel magyarázta. Kifejtette, hogy a magyar kormánynak is elemi érdeke, hogy mielőbb megsemmisítsék a szovjet haderőt, és eltávolítsák a bolsevizmus veszélyét Európából. Ehhez további magyar erők frontra küldését kérte. A korábbi katonai tárgyalások után Hitler tudta, hogy a magyar vezetés csak hivatalos politikai felkérés nyomán hajlandó újabb áldozatra, amiért megfelelő ellentételezést kérhet. A részletek megtárgyalása Ribbentrop feladata volt, aki január 6-án érkezett Magyarországra. A tervezett vadászat és informális egyeztetések után a hivatalos tárgyalások január 8-án kezdődtek.¹⁵

Ribbentrop a Bárdossyval való megbeszélésén az egész magyar haderő frontra küldését kérte. Közölte, hogy a románok már felajánlották

egész fegyveres erejüket, de csak abban az esetben, ha Magyarország is ezt teszi. A magyarok tartózkodása tehát kiszámíthatatlan nehézségeket okozhatna, amiért Budapestnek kellene viselnie a felelősséget. Ha Bárdossy habozik a részvételt illetően, Hitler esetleg végleg lemond a honvédség közreműködéséről, aminek súlyos következményei lehetnek a magyar területi igényekre nézve. A fenyegetés mellett, Ribbentrop felvetette a Bánát esetleges visszacsatolásának lehetőségét. Bárdossy egy balkáni brit partraszállás veszélyére, és a románok magyarellenes magatartására hivatkozott, ami miatt jelentősebb katonai erőt kell készenlétben tartani. Ribbentrop kizártnak tartott egy brit akciót, és közölte, hogy a háború végéig Németország ragaszkodik a bécsi döntéshez.¹⁶

Bárdossy, a kormányzóval egyeztetve tájékoztatta Ribbentropot, hogy a teljes magyar haderőt nem küldheti frontra, de a honvédség korábbanál nagyobb kontingenssel vesz majd részt az 1942-es évi hadműveletekben. A német külügyminiszter egyéb kéréseire vonatkozóan a magyar kormányfő készségesnek mutatkozott. A németek a gabonaexport fokozását, az olajszállítások 60–80 000 tonnával való növelését sürgették, és kérték 20 000 népi német Waffen SS-be történő toborzásának engedélyezését. Bárdossy ígéretet tett ezek teljesítésére. Ugyanakkor nem fogadta el német tárgyaló partnere azon kijelentését, hogy a magyarok által felvetett problémák megoldását a háború befejezése utánra kell halasztani. Határozott német közbenjárást kért a szlovákiai és romániai magyarok helyzetének konszolidálására, és a két szomszédos állam által folytatott durva magyarellenes propaganda visszafogására.¹⁷

A magyar csapatok frontra küldésére vonatkozó német kérésre a végső választ, a kormányzó Hitlerhez írt levele adta meg. Ebben Horthy közölte, hogy a honvédség továbbra is részt vállal a bolsevizmus elleni harcban, de jelenleg csak korlátozott erőket tud erre szánni. Egyrészt, mert bizonytalan a balkáni helyzet, a görögök és a szovjetekkel szimpatizáló szláv népek csak az alkalmat lesik, hogy szembe forduljanak a németekkel és a magyarokkal. Másrészt, a szomszédos államok területi aspirációi miatt a kormány kénytelen kellő védelmi erőt tartani az országban. Végül, Magyarország jelentős segítséget nyújt Németországnak, a termelés biztosításához azonban megfelelő számú munkaerőre van szüksége, hiszen nincsenek hadifoglyai, akiket be tudna állítani a termelésbe. A kormányzó, levele első változatában rendkívül éles hangon támadta a szomszédos államok vezetését, végül azonban egy diplomatikusabb szöveget küldött el.¹⁸

Ribbentrop úgy értékelte a tárgyalásait, hogy ha bizonyos fenntartásokkal is, de ígéretet kapott jelentős magyar kontingens frontra küldésére. Szükségesnek látta azonban, hogy Berlin nyomást gyakoroljon a

magyar politikára, mert kellő presszió esetén akár a honvédség kétharmadának bevetését is elérheti. Erről tájékoztatta a részletek letárgyalására, Budapestre készülő Wilhelm Keitel vezértábornagyot, az OKW, a német véderő főparancsnokságának főnökét. Egyúttal utasította Dietrich von Jagow budapesti német követet, hogy ha a katonai megbeszélések során a magyarok bármilyen nehézséget támasztának, azonnal jelezze ezt Berlinbe, hogy a német vezetés politikai úton ki tudja kényszeríteni a Ribbentropnak tett ígéretnek beváltását. Berlinben utalást tettek Sztójay Döme magyar követ előtt arra, hogy a további magyar területi igények kielégítése nagyban függ a honvédség áldozatvállalásától a bolsevizmus elleni harcban. Ezt Sztójay nagy nyomatékkal azonnal jelentette Budapestre.¹⁹

A magyar álláspont befolyásolását szolgálta Ciano olasz külügyminiszter január 15-én kezdődő magyarországi látogatása is. Hivatalosan ugyan az utazás magánjellegű volt, a kormányzó személyes meghívására történt, valójában azonban Ciano beszámolt arról, hogy Olaszország is újabb csapatokat küld a frontra, 10 hadosztályt (6 gyalog-, 3 hegyi, 1 páncélos hadosztály), és az adott helyzetben elkerülhetetlennek látja a magyar részvétel fokozását is. Ciano sosem lelkesedett a Szovjetunió elleni háborúban való szerepvállalásért, éppen ez adott súlyt a szavainak. Az olasz külügyminiszter látogatásának volt egy másik célja is. Az utóbbi időben Róma komoly presztízsveszteséget szenvedett, befolyása a kelet-európai országokban Németországgal szemben jelentősen visszaesett. Ciano látogatása felidézte a bécsi döntések során a térségben játszott olasz szerepet, melyet Magyarország igen nagyra értékelt.²⁰

Január 20-án Budapestre érkezett Keitel vezértábornagy, hogy konkrét megállapodásra jusson a frontra küldendő magyar erőkre vonatkozóan. Keitel, a honvédség kétharmadát kérte, 15 gyalog-, 2 gépkocsizó és 1 hegyi dandárt, hadsereg-közvetlen tüzérséggel, műszaki és vasútépítő csapatokkal, illetve egy repülő alakulattal, bár ez utóbbihoz nem ragaszkodott. Közölte, hogy a kijelölt egységeknek márciusra készen kell állniuk a kiszállításra. A magyar vezetés ennél jóval kisebb erő felajánlását tervezte. Bárdossy és Szombathelyi 6 gyalogdandár és egy német haditechnikával felszerelt páncélos hadosztály frontra küldését tartotta volna elfogadhatónak, a korábbi megállapodásnak megfelelően már a hadművelési területen lévő 5 és a németek által igényelt további 3 megszálló dandár mellett.²¹

A tárgyalások során Keitel a német igényt, 13 harcoló és 6 megszálló dandárra mérsékelte, Szombathelyi és Bartha Károly honvédelmi miniszter azonban még ennek az erőnek a frontra küldését is lehetetlennek tartotta. A Vezérkar főnöke tájékoztatta Keitelt, hogy a honvédség papi-

ron ugyan 28 dandárral rendelkezik, ebből azonban csak 21 a hadra fogható, a többi szervezés alatt állt. A meglévő erőből 6 dandár (valójában csak 5) már megszálló feladatokat teljesít. A nagy távolságra történő alkalmazásra a magyar csapatok műszaki és ellátási téren nincsenek kellően felkészülve, és fegyverzetük sem alkalmas a szovjet főerők elleni harcra. Szombathelyi azt is hangsúlyozta, hogy a Balkán felé nyitottak a magyar határok, egy a brit partraszállás esetén (az I. világháborúhoz hasonlóan) teljesen védtelen lenne az ország. A szomszédos Románia nyíltan fenyegetőzik egy Észak-Erdély elleni támadással. A magyar csapatok egy részét tehát az ország védelmére kell készenlétben tartani.²²

Keitel nem fogadta el ezeket az érveket. Közölte, hogy a több fronton lekötött britektől nem kell tartani a Balkánon. Románia az egész haderejét kiküldi a frontra, ha Magyarország is hasonlóképpen tesz, így nem jelent veszélyt Észak-Erdélyre. A szovjet haderő az 1941-es veszteségei miatt olyan mértékben legyengült, hogy a honvédség sikeresen harcolhat ellene. A vita hangneme mind élesebbé vált, és Keitel egy ponton már azzal fenyegetőzött, megszakítja a tárgyalást, amiért minden felelősség a magyarokat fogja terhelni. Hosszas alkudozások után végül megegyezés született, hogy Magyarország 10 harcoló seregetestet küld ki a frontra. Egy páncélos hadosztályt, 6 gyalogdandárt, és 3, eredetileg megszálló feladatra kijelölt, de harcoló létszámmra feltöltésre kerülő dandárt. A már kint lévő 5 dandár pedig továbbra is megszálló feladatokat teljesít. Február 12-én az érintett dandárokat könnyűhadosztálya minősítették át, így a frontra kerülő erő tekintélyesebbnek látszott, ütőképessége azonban nem változott.²³

Bárdossy sokallta a felajánlott csapatokat, Szombathelyi azonban meggyőzte, hogy ennél kevesebbet már nem lehetett adni. A kormányfő Keittel is közölte, hogy a megállapodás túlment az eredeti szándékain, és ennek az elfogadtatása és megvalósítása komoly politikai és gazdasági terhet jelent a kormánynak. Bárdossy a nehézségek hangsúlyozásával politikai tőkét igyekezett kovácsolni, hogy ha már jelentős katonai erőt kell a frontra küldeni, a németek érezzék, hogy nagy áldozatot vállal az ország, ehhez mérten ellentételezzenek, illetve újabb igényekkel már ne álljanak elő. Az elutazása előtt Keitel tájékoztatta Jagowot, hogy a tárgyalások nem voltak zökkenőmentesek, de a magyarok végül megértették, hogy jelentős erőt kell kiállítaniuk a közös harcra, még ha ez nagy terhet is jelent az ország számára.²⁴

Január 27-én a minisztertanács elfogadta a németekkel kötött megegyezést. Január 29-én a kormányfő a parlament külügyi bizottságában is beszámolt arról, hogy mekkora erővel vesz részt az ország a keleti fronton folyó harcokban. A megegyezést több honatya élesen bírálta.

Bajcsy-Zsilinszky Endre felvetette, hogy a magyar hadba lépés alkotmányos szempontból vitatható módon történt. Elutasította, hogy az országot közvetlen bolsevik veszély fenyegetné, ami ilyen jelentős erő frontra küldését indokolná. Hangsúlyozta, hogy Magyarország sorsa nem most és nem a keleti hadszíntéren, hanem a háború végén, az országhatárok mentén dől el, a honvédség erőit erre kellene megőrizni. A kormány és a sajtó éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozta, hogy Magyarország védelmi háborút vív ugyan a bolsevizmus ellen, de ezt a harcot nem a Kárpátok gerincén, hanem messze keleten kell győzelemre vinni.²⁵

3. Konfliktus a szomszédokkal

Az újabb csapatok frontra küldésére vonatkozó német kérés nehéz külpolitikai helyzetben találta a magyar kormányt. Az utóbbi hónapokban kiéleződött a viszony Szlovákiával és Romániával. A feszültség nem volt új keletű, de 1941 végére nyílt politikai ellenségeskedésbe torkollott. A magyar vezetés az újabb csapatok frontra küldésével kapcsolatos német kérést (ami elől kitérni egyébként sem lehetett) igyekezett felhasználni arra, hogy a szomszédjaival folytatott vitában politikai lépéselőnyt szerezzen. Ezzel egyrészt a már visszacsatolt felvidéki, erdélyi és délvidéki részeket igyekezett biztosítani, a szlovák, román és horvát igényekkel szemben, másrészt nyitva kívánta hagyni a lehetőségét újabb területek megszerzésének. A szomszédokkal kialakult feszültséget érvként használta a németekkel folytatott tárgyalások során, részben, hogy erre hivatkozva mérsékelje a Berlin által benyújtott igényeket, részben pedig, hogy a tehervállalásért cserébe német támogatást szerezzen szomszédjaival szemben.²⁶

November elején Szlovákiában magyarellenes tüntetések kezdődtek. Ürügyül az szolgált, hogy a magyar katonai hatóságok egy délvidéki szlovák faluban több lakost letartóztattak. A valódi ok azonban az volt, hogy a németeknek minden téren behódoló szlovák kormány a nemzeti érzés felkorbácsolásával igyekezett menteni a presztízsét. A heves demonstrációk során magyarokat inzultáltak, magyar szervezetek helyiségeit dúlták fel. A hatóságok közben betiltották a pozsonyi Esti Újságot, és minden indok nélkül letartóztattak 29 magyar közéleti személyiséget. A pozsonyi magyar követ, Kuhl Lajos tiltakozott Vojtech Tuka kormányfőnél, és tájékoztatta, hogy a Délvidéken elfogott szlovákok, kommunisták voltak, tehát mindkét állam ellenségei. Bárdossy hazarendelte Kuhl, és közölte a budapesti szlovák követtel, hogy ha nem változik a helyzet, fontolóra veszi akár a diplomáciai viszony megszakítását is. A Hlinka

Gárda szervezte tüntetések azonban folytatódtak, és újabb atrocitásokra került sor. A szlovák hatóságok államellenesnek minősítették és betiltották a Himnuszt, a Szózatot, a Nemzeti dal nyilvános előadását. Előfordult, hogy Petőfi versek szavalásáért vettek őrizetbe magyarokat, mert azok tartalmát szlovák- és németellenesnek minősítették.²⁷

Kuhl, még elutazása előtt felkereste Hans Ludin pozsonyi német követet, és kérte tőle, hogy próbálják mérsékleltre inteni a szlovák kormányt. Ludin maga is elítélte a tüntetéseket, és szemrehányást tett Tukának, hogy elfogadhatatlan az ilyen provokáció, miközben magyar csapatok harcolnak a fronton. A kormány által is támogatott magyarellenes megnyilvánulások már Berlin háborús céljait veszélyeztetik. Mindez sérti a német–szlovák védelmi szerződés előírásait, és Szlovákiára nézve súlyos következményekkel járhat. Az Antikomintern paktumhoz való csatlakozás kapcsán november 25-én Berlinbe érkező Tukát önmérsékleltre intette Ribbentrop is. Hangsúlyozta, hogy amíg Magyarország részt vállal a fegyveres harcból a német haderő oldalán, addig még a jogos szlovák panaszokat sem lehet ilyen szélsőséges módon felvetni, hanem diplomáciai megoldást kell keresni rá.²⁸

November 25-én Berlinben, német kezdeményezésre Bárdossy is találkozott Tukával. A magyar kormányfő közölte, hogy a pozsonyi magyar követ nem tér vissza az állomáshelyére, sőt akár a diplomáciai viszonyt is megszakítja, ha a letartóztatott magyarokat nem engedik el, és nem szűnik az agresszív magyarellenesség. Tuka elismerte, hogy ez kormánya bukásával járna, és türelmet kért a helyzet konszolidálására. Ugyanakkor felvetette a határmódosítás kérdését, Pozsony mintegy 6000 km² visszaadására formált igényt, etnikai alapon. Bárdossy ezt elutasította, és kijelentette, hogy jószomszédi viszony esetén valamilyen határkorrekcióról még lehetne tárgyalni, az adott helyzetben azonban ragaszkodik a status quo-hoz. Végül abban egyeztek meg, hogy Pozsony leállítja a szélsőséges akciókat, és mindkét országban lehetővé teszik a kisebbség számára egy politikai párt és egy kulturális egyesület működését. Ennek nyomán, december 8-án Kuhl visszatért Pozsonyba.²⁹

A tengely államok Magyarországgal kapcsolatos diplomáciai aktivitása, Ribbentrop, majd Ciano budapesti tárgyalásai komoly félelmeket váltottak ki a szlovák vezetés körében. Az első bécsi döntés két aláírójának látogatása, az eseményeket övező nagy érdeklődés, az elismerő német és olasz nyilatkozatok nyomán pozsonyi körökben felmerült, hogy nem tettek-e ígéretet újabb felvidéki részek, vagy a háború után akár egész Szlovákia visszacsatolására, a nagyobb arányú magyar katonai közreműködésért cserébe. A bizonytalanság ismét agresszív lépésekre sarkallta a szlovák kormányt. Újabb magyarellenes intézkedésekre került sor, csak valamivel törvényesebb formában, és Németország felé is

ügyesebben kommunikálva. Közben a szlovák sajtó igyekezett lekicsinyelni a magyar katonai szerepvállalást. A Národni Noviny szerint Magyarországot csak önző célok, saját területi aspirációi vezetik. A magyar kormány sokkal tartozik Németországnak, és ha 1942-ben tízszer annyi katonát küld is ki a frontra, mint az előző évben, akkor sem tudta még leróni a hálóját, így ezzel nem szerez új érdemet.³⁰

1941 őszen a korábbinál is feszültebbé vált a magyar–román viszony. A bukaresti kormány szeptember 15-én hivatalos nyilatkozatban jelentette ki, hogy Románia felfogása szerint a második bécsi döntés érvénytelen, mert Magyarország megszegte a megállapodást. Az erdélyi határok csak ideiglenesnek tekinthetők és a háború végén a román kormány érvényesíteni fogja nemzeti érdekeit. Ezt az álláspontot november 25-én, az Antikomintern paktummal kapcsolatos tárgyalásokon Mihai Antonescu román miniszterelnök-helyettes Ribbentropnak is megismételte. Panaszkodott, hogy az ismétlődő határincidensek, az észak-erdélyi románokkal szembeni atrocitások aláássák a bukaresti kormány tekintélyét, és megnehezítik, hogy újabb erőket küldjön ki a frontra. Ribbentrop viszont arra figyelmeztette, hogy Románia tanúsítson türelmet, és a közösen vívott harcra való tekintettel mérsékelje a magyarelles propagandaát. Az elsődleges cél a bolsevizmus legyőzése, és amíg ebben Magyarország közreműködik, Bukarest nem kezelheti ellenségként. Egyben ígéretet tett arra, hogy a magyar kormánynál szót emel az észak-erdélyi román kisebbséggel szembeni diszkriminatív lépések ellen.³¹

A közös harcra hivatkozva Hitler sem adott teret a magyarelles román fellépésnek. Inkább felkínálta Románia számára a korlátlan keleti terjeszkedés lehetőségét, amely során hatalmas területeket kell majd Bukarestnek benépesítenie. Figyelmeztetésül megemlítette, hogy az etnikai jelenlét nem elegendő egy terület birtoklásához. Ezen az alapon Németország is igényt támaszthatna Romániával szemben Besszarábiára, vagy Olaszországgal szemben Dél-Tirolra, mert mindkét régióban nagy számban élnek németek. Hitler már 1940. december 5-én felvetette Ion Antonescunak, hogy Erdélyért cserébe a keleten kárpótolná Romániát. A román vezetőkörök azonban ezt elutasították. Az 1941 őszen megszállt Dnyeszteren túli területekre vonatkozóan Bukarest úgy határozott, hogy csak a háború végén dönti majd el anektálja-e ezt a régiót, de ha igen, az nem jelenti azt, hogy Erdélyről valaha is lemondana.³²

Decemberben a nagy veszteségekkel szembesülve újabb román diplomáciai és propaganda kampány indult Magyarország ellen. Antonescu Hitlernek írott levelében túrhetetlennek nevezte a Románia elleni magyar rágalomhadjáratot, a román kisebbség diszkriminálását, és tiltakozott az ellen, hogy a honvédség erőit kivonták a frontról, amivel az eddig is csak

szimbolikus magyar részvétel gyakorlatilag megszűnt. Antonescu szerint, Budapest Erdély elleni támadásra készül, ezért tartja otthon a haderejét. Ez esetben viszont a román kormány is kénytelen jelentős katonai erőket visszatartani, hogy szükség esetén megvédhesse a területét. Hitler 1941. december 29-én Antonescuhoz írt levelében, melyben újabb román erők frontra küldését kérte, igyekezett megnyugtatni a bukaresti kormányt, hogy hasonló áldozatokat vár Magyarországtól is. A magyar honvédség jelentős kontingenssel vesz majd részt a keleten folyó harcokban, így nem jelenthet fenyegetést Romániára nézve. Antonescu, január 5-i válaszában reményét fejezte ki, hogy Berlin majd helyes irányba tereli a magyar politikát.³³

Az adott helyzetben a román kormány éberrel figyelte Ribbentrop, majd Ciano budapesti útját. A román sajtó részben elhallgatta, részben bagatellizálta a látogatásokat. Az eseménnyel kapcsolatban a lapok általában úgy fogalmaztak, hogy a tárgyalások nyomán Magyarország „végre” kiveszi a részét a közös harcban. Több lap emlékeztetett rá, hogy nem a magyarok kezdték 1919-ben a bolsevizmus elleni küzdelmet, mint ahogy azt a budapesti propaganda hirdeti, mert a magyar kommunista diktatúrát a román hadsereg verte le. Romániában nagy megütközést váltottak ki azok a Ribbentrop látogatása végén elhangzó kijelentések, hogy ebben a háborúban a tengely államok nemcsak a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok ellen harcolnak, hanem az igazságtalan határok megváltoztatásáért is. Németország elégedett, hogy igazságot szolgáltatott Magyarországnak, többek között a második bécsi döntéssel.³⁴

A románokat nem nyugtatta meg az sem, hogy Ribbentrop még Budapesten fogadta a román követet és közölte vele, hogy személyesen Horthy kormányzó ígéretét vette, hogy a magyar haderő a háború ideje alatt nem indít támadást Dél-Erdély megszerzésére. A magyar félnek viszont éppen a román vezetés kardcsörtető kijelentései okoztak felháborodást, amikor Antonescu kijelentette, hogy a korábnál nagyobb erőket, a román haderő döntő többségét kivezenyi a frontra, de a győzelem után Kolozsváron át akar Bukarestbe visszatérni. Magas német katonai körökből is elhangzottak románbarát nyilatkozatok. Bethlen István külön felhívta a felsőház külügyi bizottságának figyelmét, hogy az Odesszánál harcoló német–román erők vezénylő tábornoka legutóbbi napiparancsában úgy lelkesítette csapatait, hogy „Előre Odesszáért – és Erdélyért!”. Bárdossy a német és az olasz külügyminiszterrel folytatott tárgyalásain ismételt felvetette a magyarelles román megnyilvánulásokat és a bécsi döntés nyílt elutasítását. Ribbentrop azzal igyekezett megnyugtatni, hogy a háború alatt Berlin ragaszkodik a döntéshez, utána pedig a román törekvéseket más irányba terelik.³⁵

A budapesti látogatás után Ribbentrop, Ciano és Keitel útja is Bukarestbe vezetett, hogy részben éppen a magyar kormánynál elért eredményekkel, jelentős magyar erők frontra küldésének hírével megnyugtassák, és ugyanakkor ösztönözzék is a román vezetést további katonai tehervállalásra. Antonescu mindenképpen meg akarta őrizni Románia előnyét a többi szövetséggel szemben a fegyveres részvétel mértékét illetően, így 26 hadosztály részvételét ajánlotta. Ezzel kapcsolatban éles vitába keveredett a román vezérkar főnökével, Iosif Iacobicivel, aki le is mondott a pozíciójáról, mert szerinte a magyarokkal szemben komolyabb erőt kellene otthon tartalékolni. Antonescu azonban a fronton való nagyarányú jelenléttel igyekezett politikai tőkét kovácsolni, és újabb német ígéreteket kisajtolni Erdély kérdésében. A német vezetés azonban egyelőre ragaszkodott a bécsi döntéshez. Hitler ugyanakkor arról biztosította Antonescut, hogy vér- és anyagi erő terén egyaránt további jelentős áldozatokat fog követelni a magyaroktól. Nem engedi meg, hogy Magyarország kímélje a haderejét, csak a háttérben várakozzék, amíg a többi tengelyállam harcol.³⁶

A magyar kormánynak voltak bizonyos vitái a Horvát Állam vezetésével is. A honvédség által megszállt Muraközt a többszöri tárgyalási kísérletek kudarcra után a budapesti parlament Magyarország részévé nyilvánította. Zágráb azonban nem akart lemondani a többségében horvátok lakta területről. Ez a helyzet is szerepet játszott abban, hogy a horvát kormány igyekezett szorosabbra fűzni a kapcsolatait Romániával és Szlovákiával. A három ország közötti gazdasági és politikai együttműködés lehetőségeiről október végén tárgyalásokat tartottak Bukarestben. November 25-én Berlinben újabb megbeszélésre került sor Antonescu, Tuka és Ante Pavelić között. A román diplomácia igyekezett megszerezni a német vezetés jóváhagyását is a kapcsolatok szorosabbra vonásához. Olaszország és Magyarország azonban határozottan tiltakozott a „kisantant szellemének” újjáélesztése ellen. Hitler sem támogatta, hogy a tengely táboron belül különalkuk szülessenek. Román részről még 1942-ben is szorgalmazták a Pozsonnyal és Zágrábbal való együttműködést, a szlovák politika azonban a német elutasítás után óvatosabb álláspontot foglalt el.³⁷

4. Egyéb bel- és külpolitikai szempontok

A magyar kormánynak 1941 őszén komoly gondokat okozott a Volksbund magatartása is. Október 19-én a Vigadóban rendezett nagygyűlésen a szervezet több vezetője élesen kritizálta a Bárdossy kabinetet, és leki-

csinylón beszélt a magyarságról, jelezve, hogy a háború végén a magyaroknak már semmi beleszólásuk nem lesz a német lakta területek életébe. Bárdossy magához kérette Jagowot, és elfogadhatatlannak nevezte, hogy a német népcsoport nemhogy támogatót a magyar törekvéseket a bolsevizmus elleni háborúban, hanem megpróbálja aláásni a magyar állam tekintélyét. Jagow szemrehányást tett Basch Ferencnek, a német népcsoport vezetőjének, hogy miért provokálják a berlini elvárásokat teljesítő Bárdossy-kormányt. Basch erre panaszt emelt Berlinben a követ eljárása miatt. Néhány nap múlva Budapestre érkezett Helmuth Triska, a Külügyminisztérium népiségi osztályának vezetője és kérdőre vonta Jagowot. A követ azonban közölte, hogy hivatala elfoglalása előtt azt az egyértelmű utasítást kapta, hogy minden eszközzel biztosítsa Magyarország zavartalan együttműködését.³⁸

Sztójay berlini magyar követ november 6-án felkereste Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkárt, majd november 7-én Otto von Erdmannsdorffot, a Külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjét (korábbi budapesti követet), és nekik is előadta a Volksbunddal szembeni magyar panaszokat, melyek közben gazdasági szabotázzsal is bővültek, mert a német gazdák terményfeleslegüket az állam által kijelölt felvásárlók helyett a német népcsoport gazdasági szövetkezetének adták át. Martin Luther helyettes államtitkár viszont Baschtól származó információk alapján a magyar kormányt hibáztatta, hogy nem biztosítja a Volksbundnak az 1940-es népcsoport-egyezményben szereplő jogokat.³⁹ A legfelső német vezetés azonban fontosabbnak ítélte a magyar gazdasági szállítások fokozását és a honvédség részvételét a háborúban, mint a Volksbund sérelmeinek orvoslását. November 18-án Heinrich Himmler magához rendelte Bascht, és utasította, hogy ne konfrontálódjon a Bárdossy-kormánnyal, mert Berlin SS toborzásra készül Magyarországon és a Volksbund magatartása megnehezítheti az erre vonatkozó megegyezést. A helyzetet kihasználva, Bárdossy november 25-i berlini útja során Himmler előtt is szóvá tette a Volksbunddal kapcsolatos problémákat. Himmler biztosította a magyar kormányfőt a német népcsoport együttműködéséről, ugyanakkor kérte, hogy ne korlátozzák a Deutsche Jugend és a Deutsche Volkshilfe működését.⁴⁰

A német kormány eredetileg 60 000 népi német toborzását tervezte a Waffen SS-be, a külügyi apparátus tájékozódása után azonban csak 30 000 fő bevonulását látták reálisnak. A konkrét kérést végül Ribbentrop tolmácsolta budapesti látogatása során, ekkor azonban már csak 20 000 főről volt szó. A magyar kormány beleegyezett a kérésbe, mert úgy ítélte meg, hogy ezzel további magyar erők frontra küldését tudja kiváltani, miközben megszabadul a hazai némettség legradikálisabb cso-

portjaitól. Bárdossy a honvédelmi miniszterrel egyeztetve három feltételt szabott, hogy csak népi német léphet be az SS-be, hogy a 24 év alattiak esetében szükség van szülői beleegyezésre, és a jelentkezőket Németország azonnal honosítja, és ezzel elvesztik magyar állampolgárságukat. A németek mindhárom feltételt elfogadták.⁴¹

A honvédség részvételére vonatkozó német igényt a magyar vezetés tudatosan igyekezett felhasználni a Volksbund mozgásterének korlátozására. Szombathelyi a katonai tárgyalásokon is kitért a szervezet illojális magatartására, hogy az nem egyeztethető össze a fronton vívott közös harccal. Pappenheim részletes jelentést küldött erről az OKW illetékeseinek, ahonnan Himmler törzséhez, az SS Főhivatalához, és a Volksdeutsche Mittelstelle vezetőihez került a magyar panasz. Bár a német vezetés tisztában volt vele, hogy Budapest csak kihasználja a helyzetet, mégis újabb lépéseket tett a Volksbund visszafogására. Himmler jóváhagyásával Hermann Behrends, a Volksdeutsche Mittelstelle helyettes vezetője Budapestre utazott és közölte Baschsal, Berlin azt várja a magyarországi német kisebbségtől, hogy legyen együttműködő a budapesti kormánnyal. Ugyanakkor Ribbentrop utasította a Volksbund vezetését, hogy támogassák Horthy szándékát, fia kormányzóhelyettesé választására.⁴²

Az újabb honvéd erők frontra küldését alapvetően meghatározta, hogy a magyar vezetőkörök tartottak egy esetleges német megszállástól. Magyarország volt ekkor már csak az egyetlen viszonylag szuverén, parlamentáris berendezkedésű kelet-európai állam. Ráadásul olyan országok vették körül, amelyek politikai rendszere sokban hasonlított a Harmadik Birodaloméhoz, és ahol német csapatok állomásoztak. Jugoszlávia sorsa is azt bizonyította, hogy Hitler gondolkodás nélkül átgazol bármely államon, ha az szembe fordul vele és akadályozza háborús törekvéseit. Bárdossynak vagy Szombathelyinek meggyőződése volt, hogy ha nyíltan megtagadják Hitler kérését, a németek adandó alkalommal irányításuk alá veszik az országot, ha nem nyílt katonai megszállással, akkor egy minden óhajukat lelkesen teljesítő szélsőjobboldali kormány kinevezésének kikényszerítésével.⁴³

A szélsőjobb részéről, elsősorban az Imrédy Béla körül tömörülő politikai körök szoros német kapcsolatokkal rendelkeztek. Önállóan, csupán belső erőkre támaszkodva nem reális volt esélyük a hatalom megragadására, de közvetlen német beavatkozás esetén kormányképes alternatívát jelenthettek. Német részről több kísérlet is történt, hogy a szélsőjobb különböző csoportjait szorosabban együttműködésre ösztönözzék, hogy így nagyobb nyomás alá tudják helyezni a Bárdossy-kormányt. A különböző német tényezők ilyen irányú törekvéseit azonban a másik meghatározó radikális erő, Szálasi Ferenc Nyilaskeresztes Pártja elutasította.⁴⁴

Lépéseket tett a szélsőjobboldal összefogására Albrecht királyi herceg, aki Horthy után a következő államfő posztjára is nyíltan aspirált. Ehhez komoly anyagi áldozatokkal jelentős belső táborot gyűjtött, és jó kapcsolatokat épített ki bizonyos német külügyi és SS körökkel. Albrecht január 9-én kihallgatást kért Hitlertől, hogy támogatást kérjen a terveire. Ribbentrop azonban közölte vele, hogy a Magyarországgal zajló fontos tárgyalások közepette Hitler nem fogadja, és amíg Budapest, ha alkudozások árán is, de teljesíti a német kéréseket, addig Németország nem lép fel a jelenlegi magyar vezetés leváltása érdekében. A katonai együttműködés révén tehát továbbra is érvényben maradt Hitler azon döntése, hogy amíg Horthy Miklós él, addig Berlin nem avatkozik be a magyar kormányzati ügyekbe. A német vezetés tudomásul vette Horthy István kormányzóhelyettesé választását is, holott az volt a véleménye, hogy az ifjú Horthy náciellenes, nyugati orientációjú és „zsidóbarát”.⁴⁵

A magyar csapatok frontra küldésében szerepet játszott az a remény is, hogy a súlyos fegyverzethiánnyal küzdő honvédség így korszerű harcserzőkhöz juthat. A németek, korábbi üres ígéreteikkel szemben az arcvonalba kerülő erőknek kénytelenek lesznek modern fegyverzetet, páncélosokat, repülőket átadni, amit a leváltás után az alakulatok hazahoznak. Közben az országban visszatartott 10–14 dandár felszerelését a hazai ipar biztosítani tudja. A magyar vezetés jobbnak látta, hogy a csapatok a keleti fronton kerülnek bevetésre, mintha a Balkánra kellett volna magyar megszálló erőt küldeni. Ez esetben kevésbé remélhetett volna korszerű német hadfelszerelést, politikai térten pedig a balkáni alkalmazás ellentétben állt a magyar vezetés egész háborús krédójával, mely szerint a honvédség kizárólag a volt magyar területek visszaszerzéséért, illetve a bolsevik veszély elhárításáért harcol.⁴⁶

A frontra kerülő magyar csapatokkal kapcsolatos döntésben a kormány és a katonai vezetés számolt a további revíziós célok megvalósításával is. Úgy értékelték, hogy a berlini elvárások elutasításával gyakorlatilag lemondának a német ellenőrzés alatt lévő Bánát, vagy a román kézen lévő Dél-Erdély visszaszerzéséről, nem is beszélve Hitler azon ígéretéről, hogy Magyarország horvát területeken keresztül esetleg tengeri kijáráshoz juthat. Az erre vonatkozó bizonytalan remények mellett azonban reálisnak látták azt a veszélyt, hogy a katonai részvétel megtagadása esetén a már visszacsatolt területek helyzete is kérdésessé válhat. Berlin esetleg helyt ad az ezekre vonatkozó szlovák, román vagy horvát igényeknek.⁴⁷

A katonai részvétellel kapcsolatos diplomáciai aktivitás, Ribbentrop, Ciano és Keitel útja bizonyos mértékig Magyarország felértékelődését jelezte. A tengely államok, de részben a semleges országok sajtójában is az ország a korábbihoz képest lényegesen több (esetenként jobb) publi-

citást kapott. A német lapok szokatlanul pozitívan értékelték a magyar magatartást. Paul Schmidt követ, a Külügyminisztérium propagandaosztálya vezetője nagy elismeréssel nyilatkozott Magyarországról, hogy a térségben a magyar állam az egyetlen megbízható „Ordnungsfaktor”. Az olasz lapok (Popolo d’Italia, Corriere della Sera) arra emlékeztettek, hogy Magyarország a saját bőrén tapasztalta meg a bolsevik rendszert, így természetes, hogy a végső győzelemig harcol a bolsevizmus ellen. A Vichy francia Temps komoly nemzetközi elismerésnek nevezte, a magas szintű budapesti látogatásokat. A svájci Basler Nachrichten, de még a londoni Times is úgy látta, hogy Magyarország a korábbinál fontosabb szerepet játszik a német háborús tervekben.⁴⁸

A Bárdossy-kormány, mivel a csapatokra vonatkozó német kérés elutasítását nem vállalta, legalább megpróbált hasznot húzni a kialakult helyzetből, belső és külső riválisaival szemben. Tisztában volt azzal, hogy ez egy nagyon súlyos áron kapott viszonylagos és csak rövidtávra szóló lehetőség, ezért is igyekezett ezt minden téren kiaknázni. Azt azonban a magyar hírforrások mindig hangsúlyozták, hogy Magyarország minden anyagi vagy területi érdek nélkül, határai és az európai kultúra védelmében vesz részt a bolsevizmus elleni fegyveres harcban, miközben bárkivel szemben megőrzi politikai berendezkedését és szuverenitását. Maga a tény azonban, hogy szándékai ellenére az ország újabb súlyos háborús tehervállalásra kényszerült, cáfolta ezt a kijelentést. Az egyenlőtlen pozícióban született, németek által dominált megállapodás teljesen kiszolgáltatta a frontra kerülő magyar csapatokat, melyek az ismert körülmények között tragikusan súlyos veszteségeket szenvedtek.

JEGYZETEK

1. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár Honvéd Vezérkar Főnöke Eln. 1. 6971/1941.; Andaházi Szeghy Viktor (2016): A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban, 1941. június–december. Belvedere Meridionale. Szeged.
2. Andaházy 2016. 138–139. old.
3. HIM HL VKF Eln. 1. 6841/1941., 6953/1941., 4410/1942.; HIM HL M. Kir. Gyorshadtest. 1. d. III/4. 34.
4. HIM HL VKF Eln. 1. 4340/1942.; HIM HL M. Kir. Gyorshadtest. 1. d. IV/1. 24.; Erdeős László (2007): A magyar honvédelem egy negyedszázada. I. köt. Attraktor. Gödöllő. 462–463. old.
5. Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg (1983). Bd. IV. Der Angriff auf die Sowjetunion. Hsrg.: Boog, Horst – Förster, Jürgen – Hoffmann, Joachim – Klink, Ernst – Müller, Rolf-Dieter – Ueberschär, Gerd. Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart. 592–601. old.

6. Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945. Dokumenten des Oberkommandos der Wehrmacht (1962). Hrsg.: Hubatsch, Werner. Bernard & Graefe. Frankfurt. 171–172. old.; Generaloberst Halder: Kiegestagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes der Heeres 1939–1942 (1964). Bd. III. Hrsg.: Jacobsen, Hans-Adolf. Kohlhammer Verlag. Stuttgart. 318. old.; Warlimont, Walter (1990): Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939 bis 1945. Bd. I. Weltbild Verlag. Augsburg. 220–221. old.
7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 63. Külügyminisztérium Pol. 1941-21/5-5271.; 1941-21/5-6470.; MNL OL K 83. KÜM Berlini követség, 16/pol. 1942.
8. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–1945 (1982). Bd. III. Hrsg.: Schramm, Percy E.–Jacobsen, Hans-Adolf. Bernard & Graefe. München. 28–32. old.; Die Weizsäcker-Papiere 1933–1950 (1974). Hrsg.: Hill, Leonidas E. Propyläen Verlag. Frankfurt–Berlin–Wien. 301. old.; Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal (1983). A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette: Ránki György. I. köt. Magvető. Budapest. 345–362. old.
9. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. sz. 698–700. old.; A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (1968). Összeállították, és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula. Kosuth. Budapest. 629–630. old.; Hitler hatvannyolc... 1983. 326–328. old.
10. A Wilhelmstrasse... 1968. 625–629. old.; Hillgruber, Andreas (1965): Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch–rumänischen Beziehungen 1938–1944. Steiner Verlag. Wiesbaden. 134. old.; Fenyő, Mario D. (1972): Hitler, Horthy and Hungary: German–Hungarian Relations 1941–1944. Yale University Press. New Haven–London. 37. old.
11. Kállay Miklós (2012): Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. I. köt. Európa. Budapest. 38–39. old.; Ullein-Reviczky Antal (1993): Német háború – orosz béke. Magyarország drámája. Európa – História. Budapest. 105–108. old.
12. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. sz. 677–680. old.
13. HIM HL VKF Eln. 1. 6841/1941.
14. MNL OL K 149. BM Eln. Res. 1942-4-6100.; A Wilhelmstrasse... 1968. 634–635. old.
15. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1941-23-972.; Die Weizsäcker-Papiere... 1974. 301. old.; Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. (1969) Serie E. 1941–1945. Bd. I. Vandenhoeck – Rupprecht. Göttingen. 64. old.; Cornelius, Deborah S. (2015): Magyarország és a II. világháború. Rubicon-könyvek. Budapest. 209–210. old.
16. MNL OL K 83. KÜM Pol. Berlini követség. 42/pol 1942.; MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. sz. 702–703. old.; Gosztonyi, Peter (1976): Hitlers fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug. Econ

- Verlag. Düsseldorf. 204. old.; Dombrády Lóránd (2012): A legfelsőbb hadúr és hadserege. Kairosz. Budapest. 273–274. old.
17. A Wilhelmstrasse... 1968. 646–647. old.; Szabó Péter (2001): Don-kanyar. Corvina. Budapest. 12–13. old., Ullein-Reviczky 1993. 118–119. old.
 18. Horthy Miklós titkos iratai (1963). Sajtó alárendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós – Szűcs László. Kossuth. Budapest. 313–321. old.
 19. A Wilhelmstrasse... 1968. 646–647. old., Macartney, Carlyle A. (1961): October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Vol. II. University Press. Edinburgh. 67–68. old.
 20. Ciano gróf naplója 1939–1943 (1999). Szerkesztette és az előszót írta: Eszes Máté. Ármádia. Budapest. 363. old.; Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából (1975). Összeállították és sajtó alá rendezték: Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós. Kossuth. Budapest. 222–223. old.; Szabó 2001. 10. old.
 21. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V-101 594. 41–42. old.; HIM HL Personaliák VII. 209. 1–3. old.; Ullein-Reviczky 1993. 118–119. old.
 22. HIM HL VKF Eln. 1. 4340/1942.; Budapest Fővárosi Levéltár XXV. 1/a. 293/1946. X. Szálasi. 7. d. 7019–7020.
 23. HIM HL Honvédelmi Minisztérium Békeelőkészítő. A/II/3.; HIM HL VKF Eln. Hdm Csf. 149/1942.; Keitel, Wilhelm (2001): Életem. Kötelességteljesítés a bukásig. Szerk. Maser, Werner. Canissa. Nagykanizsa. 382. old.
 24. Budapest Főváros Levéltára XXV. 1/a. 293/1946. X. Szálasi. 7. d. 7016–7018.; A Wilhelmstrasse... 1968. 648–649. old.; Kriegstagebuch... 1982. 27. old.
 25. MNL OL K 27. Minisztertanács jkv. 1942. január 27.; BFL XXV. 1/a. 293/1946. X. Szálasi. 7. d. 7021–7022.; Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár F 28. Bajcsy-Zsilinszky. 196. sz. Napló. 1942. január 29.
 26. Horthy Miklós titkos... 1963. 313–321. old.
 27. MNL OL K 63. KÜM Pol. 462. cs. 6833/1941.
 28. Janek István (2009): Szlovák–magyar kapcsolatok 1939–1944. Kézirat, PhD értekezés. PTE. Pécs. 216–219. old.
 29. MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 83. cs. 1941–65. 893/1941.
 30. MNL OL K 428. Magyar Távirati Iroda, Házi Tájékoztató 131/1842., 253/1942., 258/1942.
 31. Hitler hatvannyolc... 1983. 339–344. old.
 32. L. Balogh Béni (2013): Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között. Akadémiai. Budapest. 177–179. old.
 33. Hillgruber 1954. 134. old.; L. Balogh 2013. 182. old.
 34. MNL OL K 428. MTI HT 249/1942.; Kriegstagebuch... 1982. III. 28. old.; Hitler hatvannyolc... 1983. 354. old.
 35. A Wilhelmstrasse... 1968. 625–629. old.; Saly Dezső (1945): Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944. (1945). Anonymus. Budapest. 451. old.

36. Hitler hatvannyolc... 1983. 345–362. old.; A Wilhelmstrasse... 1968. 648–649. old.; L. Balogh 2013. 181–184. old.
37. Janek 2009. 218–219. old.; Hitler hatvannyolc... 1983. 339–344. old.
38. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – Berlin Akten Inland II. G. 272. Erdmannsdorff: 7. 11. 41., Triska: 14. 11. 41.; MNL OL K 27. MT jkv. 1941. október 21.
39. PA AA Akten Inland II. G. 272. Erdmannsdorff: 7. 11. 41., Luther: 9. 11. 41.
40. PA AA Akten Inland II G. 272. Himmler: 5. 03. 42.; Spannenberger Norbert (2005): A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Lucidus. Budapest. 279. old.
41. A Wilhelmstrasse... 1968. 642. old.; PA AA Akten Inland II. G. 325. I. Jagow: 2. 02. 42.
42. BFL XXV. 1/a. 293/1946. X. Szálasi. 7. d. 7023–7024., PA AA Akten Inland II. G. 468. IV. Triska: 14. 11. 41.; A Wilhelmstrasse... 1968. 641. old.
43. BFL XXV. 1/a. 293/1946. X. Szálasi. 7. d. 7127–7128.
44. MNL OL K 149. BM Res. VII. 1941-4-13 246.; HIM HL PERS VII. 207. Hungarista Mozgalom Naplója, 1941. 20. old.
45. PA AA Akten Inland II. G. 468. Jagow: 23. 02. 42.; Akten zur deutschen... 1969. I. 257., 407. old.; A Wilhelmstrasse... 1968. 638., 646. old.
46. MNL OL K 63. Pol. 473. sz. Szent-Iványi. 786. old.; MNL OL K 428. MTI HT 318/1942., 359/1942.
47. A Wilhelmstrasse... 1968. 646–647. old., Macartney 1961. II. 67–68. old; Fenyő 1972. 38–40. old; Sakmyster 2001. 253–255. old.
48. MNL OL K 83. KÜM Berliini követség. 13. cs. 9/pol. 1942.; MNL OL K 428. MTI HT 76., 88., 135/1942., 290/1942., 318/1942.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 1/a. 293/1946. Szálasi Ferenc népbírórsági ir.

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (HIM HL) Honvéd Vezérkar Főnöke (VKF)

HIM HL Personaliák (PERS) VII.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 27. Minisztertanács (MT) jkv.

MNL OL K 63. Külügyminisztérium Politikai (KÜM Pol.) ir.

MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. sz. Szent-Iványi Domokos ir.

MNL OL K 64. KÜM Pol. Rezervált ir.

MNL OL K 83. KÜM Külképviseltek. Berliini követség ir.

MNL OL K 149. Belügyminisztérium Elnöki Rezervált (BM Eln. Res.) ir.

MNL OL K 428. Magyar Távirati Iroda Házi Tájékoztató (MTI HT). 1941–1942.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár. F 28. Bajcsy-Zsilinszky
Endre ir. 196. sz. Napló.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn – Berlin (PA AA) Akten Inland II.

Szakirodalom

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (1968). Összeállították, és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula. Kossuth. Budapest.

Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945. (1969). Serie E, 1941–1945. Bd. I. Vandenhoeck – Rupprecht. Göttingen.

Andaházi Szeghy Viktor (2016): A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban, 1941. június–december. Belvedere Meridionale. Szeged.

Ciano gróf naplója 1939–1943 (1999). Szerkesztette és az előszót írta: Eszes Máté. Ármádia. Budapest.

Cornelius Deborah S. (2015): Magyarország és a II. világháború. Rubiconkönyvek. Budapest.

Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg (1983). Bd. IV. Der Angriff auf die Sowjetunion. Hsrg.: Boog, Horst–Förster, Jürgen–Hoffmann, Joachim–Klink, Ernst–Müller, Rolf-Dieter–Ueberschär, Gerd. Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart.

Die Weizsäcker-Papiere 1933–1950 (1974). Hsrg.: Hill, Leonidas E. Propyläen Verlag. Frankfurt am Main–Berlin–Wien.

Dombrády Lóránd (2012): A legfelsőbb hadúr és hadserege. Kairosz. Budapest.

Erdeős László: A magyar honvédelem egy negyedszázada (1919–1944) (2007). I. köt. Attraktor. Máriabesnyő–Gödöllő.

Fenyő, Mario D. (1972): Hitler, Horthy and Hungary: German–Hungarian Relations 1941–1944. Yale University Press. New Haven–London.

Generaloberst Halder: Kiegtagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes der Heeres 1939–1942 (1964). Bd. III. Hsrg.: Jacobsen, Hans-Adolf. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart.

Gosztonyi, Peter (1976): Hitlers fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug. Econ Verlag. Düsseldorf.

Hillgruber, Andreas (1965): Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch–rumänischen Beziehungen 1938–1944. Steiner Verlag. Wiesbaden.

Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal (1983). A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette: Ránki György. I. köt. Magvető. Budapest.

Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945 (1962). Dokumenten des Oberkommandos der Wehrmacht. Hsrg.: Hubatsch, Werner. Bernard & Graefe. Frankfurt.

Horthy Miklós titkos iratai (1963). Sajtó alárendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós–Szűcs László. Kossuth. Budapest.

- Janek István (2009): Szlovák–magyar kapcsolatok 1939–1944. Kézirat, PhD értekezés. PTE. Pécs.
- Kállay Miklós (2012): Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. I. köt. Európa. Budapest.
- Keitel, Wilhelm (2001): Életem. Kötelességteljesítés a bukásig. Szerk.: Maser, Werner. Canissa Kiadó. Nagykanizsa.
- Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–1945 (1982). Bd. III. 1942. Hrsg.: Schramm, Percy E.–Jacobsen, Hans-Adolf. Bernard & Graefe. München.
- L. Balogh Béni (2013): Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között. Akadémiai. Budapest.
- Macartney, Carlyle A. (1961): October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Vol. II. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából (1975). Összeállították és sajtó alá rendezték: Márkus László–Szinai Miklós – Vásárhelyi Miklós. Kossuth. Budapest.
- Sakmyster, Thomas (2001): Admirális fehér lovon. Helikon. Budapest.
- Saly Dezső (1945): Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944. Anonymus. Budapest.
- Spannenberger Norbert (2005): A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Lucidus. Budapest.
- Szabó Péter (2001): Don-kanyar. Corvina. Budapest.
- Ullein-Reviczky Antal (1993): Német háború – orosz béke. Magyarország drámája. Európa – História. Budapest.
- Warlimont, Walter (1990): Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939 bis 1945. Bd. I. Weltbild Verlag. Augsburg.

ANKA László
tudományos munkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet
research fellow
VERITAS Research Institute
laszlo.anka@veritas.gov.hu

FRIEDRICH ISTVÁN VÉLEMÉNYE AZ ANTANTRÓL ÉS A BÉKETÁRGYALÁSOKRÓL (1919–1920)

*ISTVÁN FRIEDRICH'S OPINION ON THE ENTENTE
AND THE PEACE NEGOTIATIONS (1919–1920)*

ABSTRACT

István Friedrich (1883–1951) began his political career in the 1910's. During World War I, he was a supporter of Count Mihály Károlyi's policies. In August 1919, in the shadow of the Romanian invasion, he formed a counterrevolutionary government. However, the victorious Entente Powers neither recognized his cabinet nor invited him to the peace negotiations in Paris. This international seclusion led to his resignation as prime minister in November 1919 and the subsequent formation, as a compromise solution, of a *koncentrációs kormány* (a coalition government in which every political party had representation) led by Károly Huszár.

Friedrich was initially given the role of Minister of Defense in this new government, but a few months later, he left the ruling coalition and began criticizing the Sándor Simonyi-Semadam government and its Pál Teleki-led successor for their poor handling of the peace negotiations, their having signed the Treaty of Trianon and its ratification by parliament. According to Friedrich, a realistic alternative to signing the peace treaty would have been to hinder and stall the start of the negotiations until the mutually exclusive interests of the states making up the Entente tore the alliance apart. This work attempts to analyze this line of thinking which, because it was a minority viewpoint among the political elite, was never undertaken.

Kulcsszavak: Friedrich István, antant hatalmak, első világháború, ellenforradalmi kormány, trianoni béke

Keynotes: István Friedrich, Entente Powers, World War I, counterrevolutionary government, Treaty of Trianon

1. Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia a Német Császársággal, Bulgáriával és Törökországgal alkotott katonai szövetsége (központi hatalmak) az 1914 és 1918 között dúló első világháborút elvesztette. 1918. október–novemberében néhány hét alatt összeomlott a Monarchia, a romjain utódállamokat építeni igyekvő különböző nemzetek egy része a győztesek, mások a vesztes oldalon találták magukat a háborút lezáró Párizs körüli béketárgyalásokon. Magyarország számára az utóbbi pozíció jutott. A történészek napjainkra alaposan körüljárták, hogy a '18 őszi fegyverletételtől milyen út vezetett a trianoni békediktátum aláírásához, 1920. június 4-ig. E több mint másfél esztendő a korabeli magyar – népköztársasági, tanácsköztársasági, ellenforradalmi, keresztény-konzervatív – kormányzatok eseménytörténetén, tevékenységük kontextusán, motivációikon keresztül mutatta be a történelemtudomány. Érthető, hogy miért a kormányokon keresztül, hiszen a kabineteket alkotó politikusok vannak olyan helyzetben, hogy kellő körültekintés, érvek és ellenérvek mérlegre tétele után döntést hoznak és az alapján cselekednek. Így a Trianonhoz vezető út az egyes kormányok külpolitikai elképzeléseinek és ténykedésüknek a története.

Minden esetben van azonban a politikában (múltidőben: politikátörténetben) egy másik oldal, amelynek véleménye nem emelkedik a kormányzati döntés rangjára, ellenzékbe, vagy kormányon belül kisebbségbe kerül és megvalósulatlan marad. A magyar politikátörténetnek egy ilyen szelete az a vélemény, amelyet 1919–1920-ban Friedrich István miniszterelnök, majd hadügyminiszter, végül ellenzékbe vonuló – a Keresztény Nemzeti Pártot megalakító – nemzetgyűlési képviselő és néhány társa a magáénak vallott.

2. Friedrich István pályafutása

A Pozsony vármegyei Malackán született vállalkozói-polgári, katolikus környezetben 1883-ban, édesapja gyáros és gyógyszerész volt. Friedrich a budapesti és a charlottenburgi műszaki egyetemen szerzett mérnöki diplomát, majd jogi tanulmányokat folytatott a magyar és a német birodalmi fővárosban. Az egyetemi évek után Berlinben maradt és mérnökként helyezkedett el az Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft-nál. Jól házasodott: a Ganz–Danubius Gyár vezérigazgatójának leányát vezette oltár elé 1906-ban. Alig két esztendővel később Mátásföldön már lerakta saját gépgyárának alapjait.

Ez a vállalkozás biztosította számára az egzisztenciális hátteret ahhoz, hogy a politika felé fordulhasson érdeklődése. Az Apponyi Albert és Ká-

rolyi Mihály grófok, illetve a Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi és 48-as Párthoz csatlakozott 1912-ben. Károlyival együtt ment az Amerikai Egyesült Államokba 1914-ben, hogy a közelgő 1915-ös képviselőházi választásokra pénzt gyűjtsenek az amerikai magyarok körében. A hazafelé vezető úton érte az első világháború kitörése, a franciák internálták, végül Spanyol- és Olaszországon keresztül jutott haza. Belépett a hadseregbe, a hadjáratokat tüzérfőhadnagyként harcolta végig.

De nem csak a pártpolitika mezején próbált szerencsét, hanem a nyilvánosságtól elzárkózó, titkos társaságként működő szabadkőművesek soraiba, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholyba is belépett. A világháborús összeomlás esztendejében e csoportnak az első főfelügyelői tisztségét töltötte be.¹

1918. október 28-án részt vett a „láncbídi csatának” nevezett tüntetésen, amikor a Budavár felé vonuló tömeget (amely gróf Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezését akarta elérni József főhercegnél) a csendőrség szétverte a hídon. Friedrich ekkor meg is sebesült. Az aktuális Országgyűlési Almanach – amely a képviselőktől nyert életrajzi adatokon alapult – így fogalmazott az őszirózsás forradalom idején követett politikai magatartásáról: „Neve a Károlyi-forradalom idején kezdett szerepelni. Hadügyi államtitkára volt Károlyi kormányának s mindent elkövetett, hogy keresztelje a szocialisták számításait. Ő volt az, aki a szocialista agitátorok üzemének megakadályozása végett a tisztí zászlóaljok szervezését vette a kezébe. Ebbeli terveit azonban a katona- és munkástanácsok megghiúsították. Mikor látta, hogy a helyzet mindjobban balra tolódik s már nem tartóztatja fel a lavinát, kivált a Károlyi-kormányból.”²

A Tanácsköztársaság idején a kommunista hatalom ellen szervezkedett, azonban a vörösök letartóztatták, halálra ítélték, de sikerült a börtönből megszöknie. Az idevonatkozó Országgyűlési Almanach és a Rab-ságom története című összefoglaló mű nem teljesen ugyanúgy vázolja a bolsevik uralom alatt Friedrich-kel történeteket.³ Elrejtőzött Budapesten, majd a bolsevista diktatúra bukását követő napokban aktivizálta magát. Csilléry Andrással, Ereky Károllyal és Pekár Gyulával közösen létrehozta a Fehérház Bajtársi Egyesület nevű ellenforradalmi szervezetet. E szervezet mintegy 70–80 gyalogos és lovas rendőr, detektív segítségével 1919 augusztusában elűzte a Sándor Palotából az éppen minisztertanácsot tartó Peidl Gyula vezette szakszervezeti/szociáldemokrata kabinettet.⁴ Az önmagát kormányzónak tekintő Habsburg–Lotharingiai József főherceg, tábornagy e puccs után Friedrichet nevezte ki miniszterelnöknek augusztus 7-én.⁵

Ezáltal megalakult a Friedrich István nevével fémjelzett úgynevezett „hivatalnok-kormány,”⁶ amely mindössze egy hétig maradt a helyén. Az

antant államoknak a magyar fővárosba érkezett katonai missziói és a bevonuló román királyi hadsereg tábormokai sem tekintettek jó szemmel arra a kabinetre, amelyet a Habsburg-dinasztia egyik tagja – egy tekintélyes hadvezér, a császári és királyi família magyarországi ágának feje – nevezett ki. A győztes nagyhatalmak nem voltak hajlanók egy ilyen háttérű kormányt elismerni. Friedrich ezért már augusztus 15-én vállalta, hogy újjraalakítja kormányát. Második kabinetje augusztus 27-ig maradt hivatalában. A miniszterelnök nem akarta belátni, hogy néhány tárcavezető cseréje nem oldja meg a nemzetközi elismerés hiányából eredő problémát és nem volt hajlandó maga a kormányfő lemondani, de a kabinetet másodszor is átalakította augusztus 27-én, amely több minisztercserével már egészen 1919. november 24-ig képes volt hatalmon maradni⁷ bár nemzetközi elismerést egyetlen percre sem tudott szerezni kormányának.

Miniszterelnökségének utolsó napjaiban a korabeli politikai élet egyik elismert veterán alakja, Berzeviczy Albert így jellemezte a kormányfőt: „Egyénisége határozottan jó benyomást tesz, ez erélyes, egy határozott, bátor, okos, nyílt és egyenes lelkű ember benyomását. De ha nem állunk már szavainak hatása alatt, mégis kételyek támadnak bennünk őszinteségére s törekvésének teljes önzetlenségére és lelkiismeretességére nézve.”⁸

Novemberben már Friedrich is belátta, hogy nem tudja tovább tartani pozícióját és átadta a kormányalakítás lehetőségét Huszár Károlynak, aki második és harmadik kabinetjében a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárcát irányította. Huszár ügynevezett koncentrációs kormányában (minden párt képviseltette magát benne legalább egy miniszter által, kivéve a kommunisták, innen az elnevezés), Friedrich a hadügyminiszteri tisztet töltötte be 1920. március 15-ig, mikor is a kabinet megszűnt és helyét átadta a Simonyi-Semadam Sándor vezette kormánynak. E minisztériumban Friedrich már semmilyen pozíciót nem kapott. Áprilisban ellenzékbe vonult és már soha többé nem is jutott kormányra. Amikor kezdetét vette Tisza István egykori miniszterelnök gyilkosainak bűnpere, Friedrichet is meggyanúsították a merénylettel kapcsolatban, de sikerült tisztáznia magát.⁹ 1939-ben vége szakadt képviselői karrierjének.

Bár a második világháború éveit és utánát sem politizált, a rákosista diktatúra idején mégis elővette a politikai rendőrség és a Gröss József kalocsai érsek ellen indított perben vádat emeltek Friedrich ellen is és börtönbüntetésre ítélték 1951-ben, azt állítván, hogy Gröss őt szemelte ki egy ellenforradalmi kormány vezetőjének. Még ebben az esztendőben el is hunyt a váci börtönben. Az 1989–1990-es rendszerváltás után büntetését semmisnek nyilvánították és rehabilitálták.

Friedrich nem csak a politika-, hanem a futballtörténetben is nevet szerzett magának. 1904-ben tagja volt a magyar labdarúgó válogatottnak.

Egyetlen meccsen játszott, amikor válogatottunk kikapott az osztrák csapattól. A volt kormányfőt 1922-ben a Magyar Labdarúgó Szövetség elnökévé választották.¹⁰

3. Kabinet(át)alakítási viszontagságok

Az augusztus 7-én hivatalba lépett Friedrich-kormány azonnal intézkedéseket tett annak érdekében, hogy minél előbb nemzetközi elismerést szerezzen. Ennek érdekében a hónap végéig kétszer is átalakult, így közjogi értelemben három egymást követő Friedrich-kabinetről lehet beszélni.

A miniszterelnök természetesnek vette, hogy a nemzetközi elismerést mielőbb megszerezze, mert ettől várta politikai mozgásterének kibővülését. Amíg nem kapja meg kormányzata az elismerést, addig teljesen a román megszálló erők magatartásától és a Budapestre érkezett antant tábornoki missziójának jóindulatától függött a kabinet és maga az ország sorsa is.

Különösen súlyos problémát okozott a kabinetnek a román megszállás. Az antant részéről az országunkba delegált amerikai Bandholtz tábornok lényegre törő módon foglalta össze naplójában, hogyan viselkedtek seregeik: „A románok a maguk részéről belekezdtek Magyarország fosztogatásába, elvittek minden gépkocsit, mozdonyt, vasúti kocsit és más gördülőeszközt, eltulajdonították és Romániába szállították az összes megtalálható fegyvert, töltényt és hadianyagot, ezt követően pedig elkezdték megtisztítani az országot a magángépkocsiktól, boltfelszerelésektől, jószágoktól, ruháktól, cukortól, széntől, sótól és tulajdonképpen mindentől, ami értékkel bír. Fosztogataikat azt követően folytatták és folytatják most is, hogy a Békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa felszólította őket, hogy hagyjanak fel az effajta rekvirálással. Megszállták az adminisztráció valamennyi ágazatát, az összes vasúti, távíró-, telefon- és postai rendszert, s jelenleg egész Magyarországot teljes rémuralomban és térdre kényszerített állapotban tartják.”¹¹ (Csekély vigasz a magyarság szempontjából, hogy amikor maga a román kormány kezdeményezett vizsgálatot Sir George Russell Clerk nyomására, a fosztogatásokban/rekvirálásokban élen járó budapesti román katonai parancsnok, Holban tábornok öngyilkosságát követett el.)¹²

Friedrich azon volt – kényszerhelyzetéből kifolyólag nem is tehetett mást –, minthogy normális viszonyt alakítson ki a román hadsereg parancsnokságával. Erre a budapesti antant misszió tábornokai is határozottan felszólították, amikor a miniszterelnök és kormányának tagjai lá-

togatást tettek náluk augusztus 17-én.¹³ Ezért diplomatikus lépéseket is tett a román jóindulat elnyerése érdekében.¹⁴

Augusztus közepén a nemzetközi elismerés megszerzése érdekében Friedrich István átalakította a kormányát. De az elismerést ezzel sem tudta megszerezni. Ennek elmaradása miatt a kabinet tagjai úgy döntöttek Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi tárcavezető javaslatára, hogy Heinrich Ferenc kereskedelmi minisztert felhatalmazzák, kezdjen ő a saját nevében kormányalakítási tárgyalásokat és igyekezzen megszerezni a nagyhatalmak elismerését. Ha ez nem sikerülne, akkor adja vissza miniszterelnöki megbízását a jelenlegi kormányfőnek. Heinrich augusztus 27-én ennek megfelelően meglátogatta az antant misszió amerikai tagjait, hogy megtudja, mit szólnának egy ilyen megoldáshoz. Az amerikaiak válasza lakonikus volt, de egyáltalán nem segítőkész: nem avatkozhatnak bele a magyar belpolitikába.¹⁵

Mivel Friedrich a második kabinetjének sem tudta megszerezni az elismerést, a harmadik esetében már meg sem próbálkozott vele. „A harmadik Friedrich kormány az entente elismerését nem is kérte, ha az entente megtűri a kormányt, akkor tovább vezeti az ügyeket és helyüket átadják majd a nemzetgyűlés után választott kormánynak. (...) Amíg az entente erőszakkal nem jön, az elismertetés miatt a helyéről nem fog eltávozni” – deklarálták a kormány ülésén az álláspontjukat a miniszterek.¹⁶

A helyzet azonban nem volt ennyire egyszerű és Heinrich kereskedelmiügyi miniszter szeptember elsején újra felkereste az amerikaiakat azzal, ha egy új kormány alakulna új miniszterelnökkel, de ennek tevékenysége sikertelen marad, illetve nem szerzi meg a szükséges elismerést Párizstól, akkor mi lenne, ha ez a kabinet ismét Friedrich Istvánnak adná át a kormányzati hatalmat.¹⁷ Az antant erről természetesen hallani sem akart.

Az őszi folyamán Budapestre érkezett Sir George Russell Clerk, egy igen tapasztaltnak számító brit diplomata annak érdekében, hogy a magyar politikai pártokkal tárgyalásokat kezdjen egy olyan kabinet összeállításáról, amelyet a békekonferencia is partnernek tud tekinteni. E tárgyalások novemberben kezdődtek és a Tanácsköztársaságban kompromittálódott kommunisták kivételével minden párt képviseltette magát rajta. A helyzet rövid időn belül világossá vált: Friedrich mint kormányfő, persona non grata az antant nagyhatalmak szemében. Egy rövid ideig úgy tűnt, Apponyi Albertnek sikerülhet egy olyan kormány megalakítása, amelyben minden párt képviselteti magát, de Friedrich keresztényszocialista párttársai ezt megakadályozták. Úgy gondolták, ha Friedrichnek mennie kell, akkor is az ő pártjuk adja az új miniszterelnököt.

Több napos kemény alkudozás után, így lett november 24-én az addigi kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Huszár Károly az új, úgynevezett „koncentrációs kormány” miniszterelnöke.¹⁸

Friedrich nem tudta megtartani kormányfői pozícióját, mivel a nemzetközi elismerés nem adatott meg számára. De mint láthattuk jó darabig még ennek ellenére is tartani tudta helyzetét, miközben úgy döntött, hogyha nincs meg az antant elismerése, akkor annak ellenére kormányoz és a béketárgyalások megkezdését halogató politikát folytat. Ebbéli magatartását az eseményekről naplót vezető Berzeviczy Albert nem tartotta őszintének. „Azt hiszem tehát, hogy Friedrich egyelőre azt akarja elérni, hogy az Entente minden további beleszólhatása nélkül választathasson, s magának a többséget megcsinálja. Azután majd szóba áll ő az Ententel, és kész lesz olyanokra is, amik ellen most tiltakozik.”¹⁹

4. A hadügyminiszter a kormány belső ellenzéke

Huszár Károly kormánya szokatlanul rövid programmal lépett a nyilvánosság elé. Legfontosabb és legsürgősebb feladatának azt vallotta a Belügyminisztérium palotaépületében bemutatkozó beszédét megtartó miniszterelnök, hogy 1. megszerezze az antant államok elismerését és meghívást kapjon a párizsi békekonferenciára, illetve 2. az országnak az ellenséges hatalmak által meg nem szállt területén minél előbb nemzetgyűlési választásokat tartsanak, hogy a jogállamiság alapfeltétele, egy törvényhozó testület munkába állhasson.

A második programelem megvalósítására a Friedrich István miniszterelnöksége folyamán elkészített választójogi rendelet alapján 1920. januárjában került sor, melynek következtében összeült az első Nemzetgyűlés, amelynek két esztendőre szólt a mandátuma és az 1920. évi I. törvényben utólagosan is jóváhagyta, legitímálta a Friedrich- és a Huszár-kormányok addig meghozott rendeleteit.

Clerk megígérte a koncentrációs kabinet megalakításához vezető novemberi budapesti tárgyalásain, hogy Párizsba visszatérve megszerzi az új kormányzat számára a nemzetközi elismerést és a békekonferenciára szóló meghívást. Ígéretét rövidesen valóra is váltotta. Visszatért a francia fővárosba, jelentést tett az antant vezetői előtt missziójának eredményéről, amellyel megbízói meg voltak elégedve és javaslatára Clemenceau, mint a békekonferencia elnöke valóban elküldte december elején Budapestre az elismerést és meghívást tartalmazó dokumentumot.

Bár a Huszár-kabinet éppen azért alakult meg, hogy minél előbb delegációt küldhessen a béketárgyalásokra, a meghívólevél megérkezésétől

kezdve vita alakult ki a kormány tagjai között az ezzel kapcsolatban követendő magatartásról. Ez a vita végigkísérte a teljes decemberi hónapot és alaposan megosztotta a többpárti kormány tagjait.

December elején Párizsból megérkezett a Huszár-kabinetet elismerő és a meghívó levél Clemenceau miniszterelnöktől, aki mint francia kormányfő a béketárgyalásoknak helyet adó ország vezetőjeként házigazdája és elnöke volt a konferenciának. Somssich József külügyminiszter előterjesztette a minisztertanácsnak a meghívás kérdését és amellet érvelt, hogy mielőbb tegyünk eleget ennek. A tanácskozáson a pénzügyminiszter és a szintén jelen lévő Bethlen István gróf ezzel ellentétben „azon a nézeten van, hogy ne mindjárt tegyünk eleget a Párisba való meghívásnak és az egész kérdést egyelőre dilatorikusan kezeljük és ha csak lehet, január előtt ne jelenjünk meg Párisban a békekonferencia előtt.”²⁰ Friedrich rögtön kiszúrta, hogy Bethlen és a pénzügyi tárcavezető korábbi véleménye megváltozott az indulást illetően és ennek hangot is adott a jegyzőkönyv tanúsága szerint. „A hadügyminister úr csodálkozásának ad kifejezést, hogy ma épen Bethlen István gróf és a pénzügyminister úr oly erősen hangoztatják annak szükségességét, hogy minél inkább toljuk ki a békekonferencia előtt való megjelenésünket, amikor az ő miniszterelnöksége alatt ugy Bethlen István gróf úr általános politikai szempontból, mint a pénzügyminister úr gazdasági szempontból állandóan azt hangoztatták, hogy azonnali békére van szükségünk. Ő kezdettől fogva azon állásponton volt, hogy minél későbbben kell a békéről tárgyalnunk az entente-tel. Különben elfogadja Bethlen István gróf indítványát.”²¹ Vagyis halogassák a békedelegáció indulását.

Apponyi a december 29-iki minisztertanács ülésen adta elő elképzelését, hogy milyen módon képzeli a párizsi tárgyalásokat lebonyolítani. „Az entente nagyhatalmakkal folytatandó jegyzékváltások alapjául területi integritásunkhoz való ragaszkodásunk fog szolgálni. Ki fogjuk fejteni, hogy jogunk volna ehhez ugy a történeti jog, mint a természet joga alapján is ragaszkodnunk, mi azonban hajlandók vagyunk honorálni a háború folyamán a világ népeinél kifejlődött azon nézetet, hogy a népek maguk rendelkezzenek sorsuk felett és így ezen wilsoni elvek alapján felajánljuk a népszavazást. Ha ez a két proposíció, tudniillik a területi integritáshoz való ragaszkodásunk, másrészt pedig a népszavazásnak a kérése megvédhető nem volna, akkor ezen két elvnek fel nem adása mellett kell tárgyalásokba bocsátkoznunk és igyekeznünk igazunkat, amennyire csak lehet megvédeni. Nem tölti el optimizmus. Értesülése szerint alig lesz alkalom az alkudozásokra és az egész ugynevezett tárgyalásaink abból fognak állani, hogy jegyzékeket fogunk váltani a legfőbb tanáccsal.”²²

A delegációvezető prezentációja után kirobbant a vita. Friedrich továbbra is azon az állásponton volt, hogy halogassák a delegáció útnak indítását. Korábban kérték Párizstól, hogy a románokra parancsoljon rá a békekonferencia, vonuljanak ki a Tiszántúlról is. E jegyzékükre az antant mindezidáig nem reagált, várjanak addig, amíg válasz érkezik. Továbbá úgy vélte, a közéleti problémák megoldását nem az antanttól kell várni, hanem a szomszédos országokból kell beszerezni a közellátáshoz szükséges cikkeket. A kereskedelmi és az agrárminiszter vitába szálltak vele, mondván, hogy a közéleti terén az ellátási gondok nagyok, illetve amíg nincsen aláírt békeszerződés, a szomszédos államok sem fognak kereskedelmi megállapodásokat kötni Magyarországgal, aminek eredményképpen csökkenhet a nyersanyaghiány az ipari szférában. A külügy- és pénzügyminiszter az anyagi problémákon túl arra is felhívta a figyelmet, korábban már megígértük a békekonferencia résztvevőinek, hogy mielőbb delegációt indítunk a tárgyalások megkezdésére.

Hosszas vita után végül a kormányfő szavazásra bocsátotta a kérdést, induljon-e a delegáció Franciaországba, 1920. január 5-én, vagy sem. Az indulás mellett voksolt az agrárminiszter, a kereskedelmi, a külügy-, a pénzügyminiszter és a munkaügyi és népjóléti tárca vezetője, összesen öt fő. A további halasztást választották: a belügy-, a hadügy-, az igazságügyminiszter, a nemzeti kisebbségi és a vallás- és közoktatási miniszter, szintén öt fő. Nagyatádi Szabó István közéleti, illetve sokorópátkai Szabó István kisgazda miniszter távol maradt ettől a minisztertanácsi üléstől. Így szavazategyenlőség alakult ki a Friedrich-féle halogatáspárti és az indulás mellett érvelő tárcavezetők között. A vitát ezután Huszár Károly döntötte el, aki a békedelegáció elindítása mellett foglalt állást. A miniszterelnök meg is indokolta a jegyzőkönyv és az utókor számára álláspontját: „Néhány hónapon belül lényeges változásra nem számíthatunk. Budapesten is egyre romlik a szituáció, a Tiszántúlon is a románok által történt kifosztás folyamánaként esetleg egy új Dózsa-féle kérdés előtt állhatunk. Nyugodtan vállalja tehát a felelősséget, miután létérdeklünk, hogy mielőbb a béke útjára lépünk, annál is inkább, miután 3–4 heti halasztással mit sem érünk el. A halasztás taktikája pedig maga után vonná azt, hogy semmi reményünk nem lenne arra nézve, hogy állapotainkban bizonyos konszolidáció jöjjön létre. A választásokra való tekintettel is előnyösebbnek tartja, ha nem optimista hangulatban választja meg az ország a nemzetgyűlést, hanem mérlegeli a valóságot.”²³

A vitából az derül ki, hogy azon tárcavezetők (kereskedelmi, népjóléti, pénzügy) támogatták a béketárgyalások mielőbbi megkezdését, akik látták, hogy az ellenőrzésük alatt álló országmaradvány nem képes ellátni élelmiszerrel, tüzelővel, ipari nyersanyagokkal a lakosságot. Ugyan-

csak az indulás mellett döntött a külügyminiszter is, aki az antant budapesti katonai missziójának tábornokaival tárgyalva leginkább érzékelhette, hogy nincs értelme a halogató taktikának.

Miután megszületett a döntés, hogy a delegáció január 5-én elindul Párizsba, a minisztertanács arról is döntést hozott, hogy az utazási költségek és a delegátusok napidíjának fedezésére hitelt vesz fel egy budapesti banktól. Az államkassza ugyanis annyira üres volt, hogy nem volt pénz a tárgyalásokon való megjelenésre sem. Ez nyilvánvaló módon azon tárcavezetők véleményét erősítette, akik a kizsákmányolt ország nemzetközi elszigeteltségéből a béke mielőbbi elfogadásával akartak kitörni. Ráadásul az elsőre megszavazott összeget nem tartották elegendőnek, mert 1920. január 3-án a minisztertanács a külügyminiszter előterjesztése alapján újabb 200 ezer koronás hitel felvételét szavazta meg. „A külügyminister úr előterjesztésére a minisztertanács a béketárgyalásokat előkészítő munkálatokra újabb 200 000 koronás hitelt szavaz meg a részletes elszámolás kötelezettsége alóli mentességgel és megbízza a pénzügyminister urat, hogy ezen hitel terhére gróf Teleki Pál, a békeelőkészítő iroda vezetőjének, a külügyministeri számvevőség által ellenjegyzett utalványára a szükséges összegeket folyósítsa.”²⁴

5. Elfogadjuk, vagy elutasítuk? – ez itt a kérdés!

Májusra világossá vált a magyar politikai elit és a közvélemény számára is, hogy Apponyi január 16. védőbeszéde, majd az azt követő – immár gróf Teleki Pál külügyminiszter által a háttérből irányított titkos francia-magyar gazdasági, illetve egyéb, más nagyhatalmakra vonatkozó tárgyalások is eredménytelenül zárultak.²⁵ A Magyarország nevében kiküldött delegáció és a titkos tárgyalásokkal megbízottak sem értek el semmilyen határkiigazítási kedvezményt, a januárban átadott békefeltételek szigorán az antant vezetői nem voltak hajlandók a legcsekélyebb módosításra sem.

Apponyi vezetésével összeültek a delegáció tagjai, megvitatták a békeszerződés szövegét és a hozzá mellékelte, ún. Millerand-féle kísérőlevelet, amely látszólag nyitva hagyta a jövőre nézve a remény kapuját, azonban hamarosan kiderült, hogy csak az ellenállás leszerelésére szánták és az antant semmilyen határmódosítást nem tett ez alapján lehetővé, de ezt májusban még nem lehetett előre sejteni.²⁶

Az idős delegáció-vezető vállalta volna a békediktátum aláírását is, de erről delegációs társai lebeszéltek, a francia diplomácia pedig jelezte a Simonyi-Semadam-kormánynak, hogy miniszteri rangú személyt vár-

nak az aláírási ceremóniára. Így Apponyit már nem küldhették. A kabinetben május utolsó napjaiban vitát folytattak arról, hogy vállalhatják-e az aláírást, vagy utasítsák el a szerződésben foglalt feltételeket. Vállalták. Erről Teleki Pál külügyminiszter beszámolt a Nemzetgyűlés május 26. ülésén a képviselőknek. Úgy nyilatkozott, hogy a kabinet „számolt avval a helyzettel, hogy nyitott határokkal, amelyek ellenségeinknek feltétlenül kedvezőbbek, mint nekünk, és védtelenül állottunk már az első pillanattól kezdve, 1918 októbertől kezdve. (...) A kormány kénytelen volt azt választani, hogy nem tagadhatja meg a békének aláírását.”²⁷ A magyar diplomácia vezetője, beszédében a felelősséget az 1918 őszén és az 1919 tavaszán hatalomra jutott rezsimekre hárította. Felhívta a figyelmet a Millerand-féle kísérőlevél tartalmára is, bízva abban, hogy ezáltal engedményeket érhetnek el a határkijelölő bizottságokban. A miniszter után Apponyi is szólásra emelkedett. „Roppant kockázat a nemzet legfőbb kincseivel, a nemzeti ujjászületés, a visszaszerzés reményeivel való va banque-játék lett volna az aláírás megtagadása. (...) Egy kockázatos, az adott viszonyok között sikerrel alig biztatható, de viszont végveszélyeket tartalmazható út helyett egy másik utat válasszunk. Hogy ez célhoz vezet, az bizonytalan. A világért sem akarnám a helyzetet szépíteni vagy hamis reményeket kelteni.”²⁸ A lemondott főtárgyaló abban az egyben látott pozitívumot, hogy a béke elfogadása után megszűnik a hadiállapot Magyarország, illetve az antant államok között, ami egyúttal lehetőséget is nyújt a magyaroknak arra, hogy az addig ellenségnek számított országokban felvilágosító propagandát folytassanak a békediktátum igazságtalanságával szemben. De abban is bízott, hogy az utódállamok hosszú távon nem lesznek életképesek és összeomlásukkal új – a magyarságra nézve kedvező – nemzetközi rendezés következhet.

Apponyi Albert felszólalása előtt és után is Friedrich István jelentkező felszólalásra, de a Nemzetgyűlés ülését vezető elnök megtagadta tőle a szót a házszabályokra hivatkozva,²⁹ így csak a másnapi ülésen fejthette ki véleményét az aláírás kérdésében.

Korábbi álláspontjához ragaszkodva ez alkalommal sem osztotta a kormány és a delegáció-vezető véleményét.

Rögtön a felszólalása elején odaszúrt azon nemzetgyűlési képviselőtársainak, akik annak idején a világháború végsőkéig való megvívása mellett kardoskodtak. Ezt más régi képviselőkhöz hasonlóan Apponyi Albert is magára vehette, aki egy nappal korábban még a béke aláírása mellett érvelt, de a világháború éveiben kitarzott a német szövetség és a korlátlan tengeralattjáró-háború bevezetése mellett.³⁰ „Szomorú szívvel látom azt, hogy régi politikusaink közül sokan, akik annak idején az utolsó percig, az utolsó összeomlásig kitarottak amellet, hogy az entente ellen foly-

tassuk a háborút és semmiesetre sem engedjünk, most olyan nagy bizalommal néznek az entente felé és az entente-től bizonyos jóakaratot, bizonyos megértést remélnek.”³¹ E szurkálódási kitérő után saját sérelmének is hangot adott, miszerint „az entent meg akarta hívni Kun Béláékát a béketárgyalásokra, s mikor itt a nemzeti és keresztény feltámadás bekövetkezett, amikor egy keresztény irányzatú kormány volt, akkor az entente ezzel a kormánnyal már szóba sem akart állani, hanem csak bizonyos koncentrációktól tette függővé azt, hogy meghívást kap-e a nemzet, igen, vagy nem.”³² – Vagyis a saját kabinetjével történetekre emlékeztette hallgatóságát. (Ámbár azt nem említette meg, hogy annak idején kormányával az volt a probléma, hogy befolyása alig terjedt túl a főváros határán és Habsburg Józseftől nyert kinevezést, miközben az uralkodó dinasztia már nem számított szalonképesnek a békekonferencia számára.)

Úgy okoskodott az egykori miniszterelnök, amikor Apponyi delegációja szembesült azzal, hogy szó sem lesz Párizsban érdemi tárgyalásokról, rögtön haza kellett volna utaznia a teljes küldöttségnek, ami által időt is nyerhetett volna az ország. Azon nézetének is hangot adott, hogy a győztes államhatalmak szövetsége már nem sokáig fog egyben maradni. „Az entente feltétlenül letűnőben van és feltétlenül konstataálható már, hogy valami új dolog nyomul előtérbe. Igenis ez lesz a letiport, talán a becsapott, félrevezetett nemzeteknek az új szövetsége. (...) Az a sejtémem, hogy néhány hónap múlva talán mosolyogni fogunk önmagunkon, hogy mi azt hittük júniusban, vagy május végén, hogy az entente felé vezető út az az út, amelyen a magyar nemzetet meg tudjuk menteni.”³³ Felhozta érvéként, hogy 1917-ben, ha sikerült volna különbékét kötni, az sokkal enyhébb feltételeket tartalmazott volna a Monarchiával szemben, mint 1920-ban a magyar delegáció elé tett diktátum.

Bár a békeszerződés elfogadása lehetőséget nyújtott arra is, hogy olyan nemzetközi fórum elé tárhassa Magyarország az őt ért sérelmet, mint a Nemzetek Szövetsége, Friedrich ezen intézmény iránt sem táplált illúziókat. „A népszövetségben nem bízom. Az nem más, mint egy új véd- és dacszövetség, amelyet az entente azért szervez, hogy állítólagos győzelmét egyszer s mindenkorra bebiztosítsa.”³⁴ Arra a logikai körülményre is felhívta a figyelmet, hogy éppen a békediktátum előzetes elfogadása az előfeltétele annak, hogy e szervezet felvegye hazánkat a soraiba. Akkor aligha várható, hogy ott sikerrel lehet a revízióért síkra szállni. (A Nemzetek Szövetségét illetően a történelem Friedrich álláspontját igazolta, e szervezet valóban a győztesek által létrehozott nemzetközi rend őreként funkcionált a két világháború között.)

Attól sem tartott, hogy a béke aláírásának elutasítása esetén Magyarországot újabb katonai támadás, megszállás érintené, miközben ez volt

az aláíráspártiak egyik legfontosabb érve az aláírás mellett. Azonban ezzel kapcsolatban ő sem tudott érveket felsorakoztatni saját véleménye mellett, ehelyett azt kérte a Nemzetgyűléstől, hogy „méltóztassanak engem erről meggyőzni.”³⁵

Ha a jövőt illetően a Nemzetek Szövetségében nem bízhatunk, nem indulnak meg a maradék ország ellen az antant és az utódállamok seregei, akkor mi tévők legyünk? Csak abban látott lehetőséget, hogy egykori, első világháborús szövetségeseink felé kell újra orientálódni. Sőt, a bolsevizálódó orosz állammal is számolni lehetett Friedrich szerint egy új szövetségi konstellációban. „Mert ha az entente abba a helyzetbe kerül, hogy Nagy-Oroszországgal kell tárgyalnia, az egész talpraállt Izlámával kell tárgyalnia, velünk kell revízió alá venni a békeszerződést és mi mind egyöntetűen sürgetjük és egyöntetűen járunk el a revízióval, akkor ez a magyar nemzet feltétlenül jobb helyzetbe fog kerülni, mint amilyenbe ma van, amikor teljesen egyedül járunk egy ösvényen. (...) Attól függ a magyar nemzet jövője, hogy milyen egymásutánban, milyen időritmusban fog bebizonyulni az, hogy a népszövetség csak egy újabb blöff, egy olyan blöff, amilyen volt a pacifizmus, a wilsonizmus, vagy a népek önrendelkezési joga. (...) Végzetesnek vélem a nemzetet abba az irányba, abba a gondolatvilágba belevinni, hogy: légy csak türelmes, nyugodj csak meg, majd a népszövetség segíteni fog.”³⁶

Friedrich azt is felhozta az aláírás ellen, hogy erre a kabinetnek nincsen felhatalmazása a nemzettől. Mivelhogy a nemzetgyűlési választásokat megelőző kampány folyamán senki nem beszélt arról, hogy egy előnytelen békeszerződés aláírására kér mandátumot a kabinet. „Homlokegyenest az ellenkezőről beszélt mindenki, hogy ott arról volt szó, hogy ilyen békét nem szabad aláírni.”³⁷ Továbbá azért sem gondolta úgy, hogy a kormány és a parlament jogosult a szerződés elfogadására, mert a Tiszántúlon még nem is állt módjukban a román megszállás miatt képviselő-választásokat rendezni és az ottani lakosság véleményét kikérni.

A Nemzetgyűlésnek azonban május végén nem kellett felhatalmazást adni ahhoz, hogy a Simonyi-Semadam-kabinet elküldje delegáltjait Párizsba a diktátum aláírására. Ezt a kormány parlamenti felhatalmazás nélkül is megtehetette.

Ahhoz azonban, hogy a trianoni békeszerződés valóban életbe lépjen, a Nemzetgyűlésnek utólagosan ratifikálni (a nemzetközi szerződést parlament által törvénybe iktatni) kellett az aláírt dokumentumot. A békeszerződés szövegét tartalmazó előterjesztés becikkelyezéséről a Nemzetgyűlés képviselői novemberben folytattak vitát.

Friedrich november 13-án kért szót, hogy elmondhassa véleményét. Május 27-iki hosszú felszólalásával ellentétben ekkor már igen röviden

foglalta össze mondandóját, mert már kikristályosodtak a törvénytervezet körüli álláspontok és nyilvánvalóvá vált mindenki számára, hogy a szerződés ratifikációja mellett határozta el magát a nemzetgyűlési képviselők többsége.

Ismét arról beszélt, hogy a másik világháborús vesztes, a németek felé kell orientálódni, mert az antantban és az általa létrehozott új nemzetközi rendszerben nem lehet megbízni, hogy bármikor a jövőben felülvizsgálják álláspontjukat. Alkotmányjogi érveket is megpróbált felhozni a törvénytervezet megszavazása ellen. Úgy okoskodott, hogy a Nemzetgyűlés önmagában nem elégséges alkotmányos tényező ezt a kérdést eldönteni, mert két másik alkotmányos tényező, a főrendiház és a királyi hatalom szünetel. „Ünnepélyesen tiltakozom itt a ratifikáció ellen a keresztény nemzeti párt nevében. Tiltakozom az ellen, hogy ez a Nemzetgyűlés, amely szerintünk nem jogosult ennek a kérdésnek eldöntésére, egyáltalán csak foglalkozzék is ezzel a kérdéssel, hangsúlyozom, és világgá kiáltom, hogy hiába fogják önök itt esetleg ratifikálni ezt a békét, mi soha de soha azt elismerni nem fogjuk.”³⁸

6. Összegzés

Friedrich István tehát úgy foglalt állást a béketárgyalások és a békediktátum aláírásának, valamint ratifikációjának vitájában, amint fentebb bemutattuk. Véleményével kisebbségben maradt először a koncentrációs Huszár-kormányban, majd a Nemzetgyűlés képviselői között. Ekkortól a politika perifériájára szorult néhány képviselőtársával együtt.

Álláspontjának ismertetése nem jelenti azt, hogy e sorok írója osztaná az egykori kormányfő nézeteit, vagy utólag igazat lehetne/kellene adni Friedrichnek. Amikor a Huszár-kabinet 1919. december 29-én a delegáció kiküldése mellett döntött egy fő szavazattöbbséggel, akkor rögtön utána arról is szavaztak, hogy banki hitelből finanszírozzák a küldöttség utazási költségeit. Ez bevallása annak, mennyire üres volt az államkincstár, hiszen még saját emberei költségeit sem volt képes fedezni. Az állam ilyen jellegű szegénysége mellett nem lehet reálisan azt képzelni, hogy kivárhatunk addig, amíg az antant valami csoda miatt szétesik és egy üttö- és ellenállásképes saját sereget tud a maradék Magyarország felállítani.

Bármennyire is osztja meg Trianon a magyar közvéleményt és okoz még napjainkban is súlyos lelki fájdalmat az utódállamok impériuma alá került és ezáltal másodrangú állampolgárokká váló határontúli magyarságnak, látni kell, hogy a békediktátum aláírásának nem volt semmilyen reális alternatívája. Újabb katonai megszállás fenyegette volna az orszá-

got, de ha ez el is maradt volna, a nemzetközi értelemben izolált államot könnyen kiéheztették, gazdaságilag megfojthatták volna a győztes hatalmak. A békediktátum elfogadása mellett érvelők ezt a veszélyt akarták elkerülni.

Friedrichnek csupán annyiban volt igaza, hogy nem osztotta Apponyi optimizmusát, aki szerint az aláírással véget ér a hadiállapot és tegnapi ellenségeink körében kampányt folytatva elérhetjük az igazságtalan béke revízióját. Az idős gróf illúziókat kergetett és erre hiába hívta fel Friedrich a Nemzetgyűlés és az egész nemzet figyelmét.

JEGYZETEK

1. Hatos Pál (2018): Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története. Jaffa. 153. old.
2. Nemzetgyűlési almanach. 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai. Vidor Gyula (szerk.): Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság. Budapest. 1920 (a továbbiakban: Nemzetgyűlési almanach). 48. old.
3. Molnár Félix (szerk.): Rabságom története. Emlékalbum. A 133 napos kommun túszaainak arcképcsarnoka és élményei. Mindel. Budapest. 27. old.
4. Kirschner Béla (1968): A „szakszervezeti kormány” hat napja (1919). Kosuth. 223–225. old.
5. Nánay Mihály (2018): Habsburg József főherceg. A katona és a politikus: 1914–1924. Unicus. Budapest. 210–220. old.
6. Összetételére vonatkozóan lásd: Magyar kormányprogramok. 1867–2002. I. köt 1867–1944. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest. 2004. 466. old.
7. A Friedrich-kabinetek összetételére vonatkozóan lásd: Magyar kormányprogramok. 1867–2002. I. köt 1867–1944. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest. 2004. 466–468. old. Friedrich miniszterelnökségéről lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 9-12. old.
8. Gali Máté (szerk.): Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920). Helikon. 2015 (a továbbiakban: Gali). (1919. november 17. bejegyzés) 251. old.
9. Nemzetgyűlési almanach. 48–49. 259–260. old.
10. Tóth-Szenesi Attila: A fociválogatottban játszott, később miniszterelnök lett. In: https://index.hu/tudomany/til/2016/01/21/friedrich_istvan_miniszterelnok_valogatott_futballista/ (Letöltve: 2018. február 17.)
11. Bandholtz Harry Hill (1993): Napló nem diplomata módra. Román meg szállás Magyarországon. Magyar Világ. (a továbbiakban: Bandholtz) 32. old.
12. Uo. 26. old.
13. Uo. 31. old.

14. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1919. augusztus 28. ülés.
<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> Letöltve: 2018. augusztus 8.
15. Bandholtz. 48. old.
16. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1919. augusztus 28. ülés.
<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> Letöltve: 2018. augusztus 8.
17. Bandholtz. 52. old.
18. Anka László (2009): Apponyi Albert a Horthy-kori belpolitikában. In: Csaplár-Degovics Krisztián-Tornyai Anna (szerk.): Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program. Budapest. 183–186. old.
19. Gali. 252. old.
20. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1919. december 2. ülés.
<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> Letöltve: 2018. augusztus 8.
21. Uo.
22. Uo. 1919. december 29. ülés.
23. Uo.
24. Uo. 1920. január 3. ülés. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> Letöltve: 2018. augusztus 8.
25. Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor. Máriabesnyő. 27–46. old.
26. Vizi László Tamás (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010). CEPO-LITI. 39–41. old.
27. Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. III. köt. Athenaeum. Budapest. 1920. (1920. május 26. ülés.) (a továbbiakban: NN. 1920. III. köt.) 84. old.
28. Uo. 86. old.
29. Uo. 85., 88. old.
30. Anka László (2016): Az ellentmondások mezején: Apponyi Albert és az első világháború. In: Ujváry Gábor (szerk): VERITAS Évkönyv 2015. Magyar Napló-VERITAS Történetkutató Intézet. Budapest. 2016. 81–87. old.
31. NN. 1920. III. köt. (1920. május 27. ülés) 112. old.
32. Uo. 113. old.
33. Uo. 112–113. old.
34. Uo. 114. old.
35. Uo. 115. old.
36. Uo. 118. old.
37. Uo.
38. NN. 1920. VII. köt. (1920. november 13. ülés) 6. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anka László (2009): Apponyi Albert a Horthy-kori belpolitikában. In: Csaplár-Degovics Krisztián-Tornyai Anna (szerk.): Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok a 19-20. század történelméből. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program. Budapest. 179–196. old.
- Anka László (2016): Az ellentmondások mezején: Apponyi Albert és az első világháború. In: Ujváry Gábor (szerk.): VERITAS Évkönyv 2015. Magyar Napló-VERITAS Történetkutató Intézet. Budapest. 2016.
- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. III. köt. Athenaeum. Budapest.
- Bandholtz Harry Hill (1993): Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. Magyar Világ.
- Gali Máté (szerk.): Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920). Helikon. 2015.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor. Máriabesnyő.
- Hatos Pál (2018): Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története. Jaffa.
- Kirschner Béla (1968): A „szakszervezeti kormány” hat napja (1919). Kossuth. Magyar kormányprogramok. 1867–2002. I. köt 1867–1944. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest. 2004.
- Molnár Félix (szerk.): Rabságom története. Emlékalbum. A 133 napos kommun túszaik arcképcsarnoka és élményei. Mindel. Budapest.
- Nánay Mihály (2018): Habsburg József főherceg. A katona és a politikus: 1914–1924. Unicus. Budapest.
- Nemzetgyűlési almanach. 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai. Vidor Gyula (szerk): Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság. Budapest. 1920.
- Vizi László Tamás (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010). CEPOLITI.

KÖPFLER Balázs

PhD-hallgató

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola, Budapest

PhD student

Pázmány Péter Catholic University, Doctoral School of History, Budapest

kopfler.balazs89@gmail.com

FRIEDRICH ISTVÁN ÉS AZ 1922-ES VÁLASZTÓJOGI RENDELET

ISTVÁN FRIEDRICH AND THE 1922S ENFRANCHISE EDICT

ABSTRACT

Opposition parties fought for a great voting reform for several decades. They could not be successful. Most part of the political elite feared any kind of changes. Before the First World War, István Tisza, the prime minister of Hungary blocked every initiative to change the voting rules, because he thought already a little change could be catastrophic. István Friedrich participated in the suffrage movement by Independent Party. After the first World War Hungary tried to reorganize itself. On the autumn of 1919 Hungarian government (its prime minister was István Friedrich) introduced new voting regulations that made possible more people to vote. After the first election two parties exceeded. One was the smallholders party. The other was Christian National Union Party. In the first term of the National Assembly the political system was not stabilized. After the first attempt of Charles the Fourth to return István Bethlen became prime minister. He wanted to stabilize the whole political system to start a reform process. For that he started to build up a ruling party and reform the voting system. Friedrich and the opposition parties tried to stop Bethlen's plan. They failed. Bethlen installed a new voting system with open ballot. That system helped the ruling party to hold the power. It did not change for almost twenty years. István Friedrich as a member of the parliament always stood out for secret ballot system. He believed with that Hungary could become more democratic and prosperous.

Kulcsszavak: választójog, politikai közdelem, alkotmányjog, Friedrich István, Bethlen István

Keynotes: suffrage, political struggle, constitutional law, Stephen Friedrich, Stephen Bethlen

1. Bevezetés

Az 1922-es választásokat már új rendelet szabályozta.¹ Ennek alapelvei egészen az 1938-as új választójogi törvényig meghatározták a választások lebonyolítását és a politikai élet kereteit.² Minden állam politikai berendezkedését meghatározza, hogy milyen választási rendszeren keresztül biztosítja az állampolgárainak a részvételét a politikai döntéshozatalban, és miképp biztosítja a „vezetők” kiválasztásának mechanizmusát.³

A két világháború közötti Magyarország az 1920-as választásokat széles választójogi keretekkel bonyolította le, a szavazás módja titkos volt. Friedrich István miniszterelnökként (és a Keresztény Nemzeti Egyeséges Párt elnökéként) aktívan részt vett az 1919-es választójogi rendelet megalkotásában. Később többször is magának vindikálta ennek bevezetésének érdemeit, úgymond, ő adta az országnak az általános, egyenlő és titkos választójogot.⁴ Friedrich már 1919 előtt is aktívan részt vett a választójogi harcban. 1914-ben csatlakozott Károlyi Mihály amerikai útjához, aminek során az Egyesült Államokban élő magyarok között gyűjtöttek adományokat egy új Magyarország megvalósítására, melynek egyik alapja egy új demokratikus választójog lett volna.⁵ 1917. június 29-én Cinkotán szervezője egy nagygyűlésnek, melyen a Függetlenségi és 48-as Párt határozatban követelte az általános, egyenlő és titkos választójog bevezetését, az akkor kibontakozó választójogi vitában.⁶ 1918 nyarán a függetlenségi párt paksi képviselőjelöltje lett.⁷ Az időközi választási kampányban megtapasztalta, hogy milyen körülmények között kell egy ellenzéki jelöltnek megküzdenie a mandátumért.⁸ Amikor 1919 őszén Friedrich István, mint miniszterelnök lehetőséget kapott, hogy a választójogot szabályozza, akkor eszméi és korábbi tapasztalatai alapján egy széleskörű, nőkre is kiterjedő és titkos választójog megalkotása mellett állt ki.⁹ Bár Friedrich többször is változtatott bizonyos kérdésekben eszmei alapállásán (például a Habsburg-ház és magyar királyság kapcsolatának kérdésében), de végig ragaszkodott ahhoz, hogy a parlament csak akkor rendelkezik igazi legitimitással, ha a lehető legszélesebb népi alapról kerül megválasztásra (Friedrich 1910-es évekbeli cikkeiben ezt nevezte népparlamentnek).

Gróf Bethlen István miniszterelnökké való kinevezése után várható volt, hogy valamilyen formában szeretné átalakítani a választási rendszert. Akik ismerték az 1910-es években ezzel kapcsolatos felszólásait, azok tudták, hogy alapvetően a szűkebb jogi keretek pártján áll.¹⁰ Friedrich 1918 augusztusában értékelte Bethlen egyik parlamenti felszólalását, melynek kapcsán összehasonlította Bethlen és Károlyi („Tiszáék egykori reménysége”, „ma demokrata” és „hazaáruló”, „renegát”) poli-

tikai elgondolásait. Szerinte Bethlen István Tiszát követve szembeállította a nemzetet és a népet („tömeg”), a nemzethez a nagybirtokosokat és középirtokosokat sorolta, ez utóbbi, amire építeni lehet.

A tanulmány röviden bemutatja a választójogi harcot és Friedrich 1919-es választójogi rendeletét és annak első alkalmazását. Majd a politikai körülmények 1921-es átrendeződését tekinti át, és hogy mik vezettek az új választójogi rendelet kiadásához, és miképp válaszolt erre az ellenzék, köztük Friedrich István. Legvégül értékeli, hogy az 1922-es választásokon azellenzék hogyan tudott érvényesülni.

2. Választójogi harc

A választójogi kérdés 1867-től kezdve foglalkoztatta a magyar politikai életet. A dualizmus első parlamentje még az 1848. évi V. tc.alapján került megválasztásra. Megindult a vita egy új választási rendszer kialakításáról. A kormánypárt számára egyértelmű volt, hogy a rendszer fenntartása érdekében szűkíteni kell a jogi kereteket. Gyorsan bebizonyosodott, hogy „a magyarság többsége nem akarja, de eltűri létét” a Kiegyezésnek.¹¹

Ezt a kormány az 1871. november 8-án benyújtott, és majd csak 1874-ben teljesen elfogadott 1874. évi XXXIII. tc.-kel érte el. Az ellenzék élesen kritizálta a javaslatot, és egy tágabb keret mellett érvelt.¹² A radikálisabb elemeik egyenesen követelték „az általános szavazatjognak behozatalát, párosulva a titkos szavazással és a vesztegetések s a választásoknál előforduló egyéb visszaélések ellen szabadó szigorú büntetésekkel, nemkülönben a kormány szolgálatában lévő vagy számadási viszonyban álló egyéneknek a törvényhozó testből kizárásával, valamint a választókerületeknek, legalább is Erdélyt illetőleg igazságos beosztásával kiegészítve”.¹³ A kormány természetesen saját rendszerfenntartó érdekeiből kiindulva elutasította ezt. Egy viszonylag szűk, vagyoni cenzuson alapuló rendszert vezetett be, mely ekkor körülbelül a lakosság 6,2%-ának (846 ezer fő) adott jogot ahhoz, hogy nyíltan, élőszóban leadhassa szavazatát (1874. évi XXXIII. tc. 76. szakasz).¹⁴ Az általános vélemény szerint, a szűk szavazati jog és a nemzetiségi területek¹⁵ tartották hatalmon egy rövid 4 éves ciklust kivéve a kormányzó Szabadelvű-, majd Munkapártot egészen a dualizmus végéig. A parlament 413 képviselőjét egyéni választókerületekben, nyílt szavazással választották meg.¹⁶

A választások lebonyolításával és a választójoggal kapcsolatos elégedetlenség folyamatosan nőtt, a függetlenségi párt az 1890-es évektől a műveltségi cenzusra (írás-olvasás) való áttérést szorgalmazta. A parla-

menten kívüli pártok (a legjelentősebb a szociáldemokrata párt) a (nem kell) cenzus nélkül, csak állampolgársághoz és felnőtt életkorhoz kötöték volna a szavazati jogot.¹⁷

Az 1910-es választás időszaka jelentősen át(vissza)rendezte a „politikai palettát”. A Justh Gyula vezette Függetlenségi és 48-as Párt lehetőségei szűkösek voltak. A párt 1911-ben elfogadta a „szocdemek” szövetségi ajánlatát, melynek egyik alapelve, az általános, egyenlő és titkos választójog volt. A pártok mellett egyre jelentősebb mozgalom fejlődött ki az ügy mellett (Választójog Országos Szövetsége, Országos Reformklub), előadássorozatokot, nagygyűléseket, demonstrációkat szerveztek az ügy mellett.¹⁸ A Tisza István vezette Munkapárt is érezte, hogy a választójogi rendszer reformra szorul,¹⁹ ezért 1912 végén törvényjavaslatot terjesztett be erről. Ezt 1913-ban el is fogadták, de a világháború kitörése miatt nem alkalmazták (1915-ben kellett volna országgyűlési választásokat tartani).²⁰

Friedrich István, miután 1908-ban letelepedett Cinkota egyik telepén, Újmatyásföldön, gyárat alapított. Gyorsan bekapcsolódott a közösségi életbe. Csatlakozott a helyi függetlenségi párthoz, és lapot alapított, melyben a helyi ügyek mellett az országos politika is komoly szerepet kapott. Friedrich 1913-as vezércikkeiből látszik, hogy figyelte a politikai vitákat, és rendszeresen kommentálta azokat, szerinte szükség van a jogkiterjesztésre, az általános választójogra (Tisza törvénye szerinte „zagyvalék”), de ennek csak akkor lesz pozitív mérlege, ha a kispolgárság rendszeren megszerveződik, különben az esetleges kiterjesztés után „a szociáldemokrácia fog diadalmenetet ülni.”²¹ Friedrich szerint, ha nem lesz általános a választójog, akkor az egyenlő a „jogfosztással”.²² Érdemes még megemlíteni, hogy Friedrich 1912-től tagja a cinkotai képviselőtestületnek, a hely elnyeréséhez a megmérettetést választotta, miközben virilista alapon is bekerülhetett volna.²³ Friedrich lapjában az 1916-os községi választást komolyan kritizálták, gyakorlatilag „titkosan” tartották, mivel alig tették közhíré, és szinte csak a földműveseknek nyomtattak szavazólapot.²⁴

A világháború kitörése után a parlamenti ellenzék Treuga Dei-t hirdetett, és a nemzeti egység jegyében támogatta a háborús erőfeszítéseket. Az ellentétek az 1916-os évre erősödtek fel a román csapatok erdélyi betörése után (1916. augusztus–szeptember). Komoly vita bontakozott ki a szükséges reformokról, Tisza István miniszterelnök viszont ellenezte ezt, mivel a vita megbontaná a háborús körülmények között szükséges egységet. A Károlyi Mihály vezette Függetlenségi és 48-as Párt, a pártvezér szeptember 27-i beszédével újrakezdte „működését”. Szóvá tette a súlyosbodó élelmezési helyzetet, a gyülekezést gátló rendelkezéseket, és

felszólította a kormányt egy új választójogi törvény alkotására. 1917 elején a parlamenti és azon kívüli ellenzék elkezdett közeledni, és egyre többször merült fel egy Választójogi Blokk megalakításának lehetősége.²⁵

Friedrich István 1917 első felében újra otthon tartózkodott (háborús balesetéből épült fel), újra bekapcsolódott a helyi politikai életbe. A cinkotai választókerület települései 1917. június 29.-re ellenzéki nagygyűlés szerveztek. A főszervező Friedrich volt. A rendezvényre Károlyi Mihályt is meghívták.²⁶ A gyűlésre több százan mentek el (köztük sok nő is). Károlyi, Héderváry Lehel, Nagy Vince és Glücklich Vilma beszédei után elfogadták a határozati javaslatot, melyet Friedrich terjesztett elő. Ebben a környék településeinek polgársága üdvözölte a jogkiterjesztés minisztériumát,²⁷ remélve, hogy az általános, titkos választójog néhány héten belül törvénnyel biztosítatik. Legyen minél előbb igazi népképviselő, a háborút gyorsan fejezzék be, és kössenek annexiómentes és minden népet kielégítő békét. Üdvözölték a kabinet két radikális tagját, Vázsonyi Vilmost és Batthyány Tivadar belügyminisztert. Bennük látták az igazi demokrácia bevezetésére a garanciát.²⁸ Augusztus végén újabb kormány alakult Wekerle Sándor vezetésével. Ebben a kormányban is Vázsonyi Vilmos lett a választójog reformjával megbízott miniszter, az általa benyújtott javaslatot, viszont az ellenzéki munkapárti többség nem fogadta el. Az új törvény folyamatosan átalakult. Wekerle 1918. májusi kormányalakításakor kénytelen volt kiemelni, hogy most már nem halogadják tovább a reformot, de beszédében alapvetően a különböző visszaélések független bíróságok elé utalását emelte ki, a választójog pontos kereteit nem.²⁹ Wekerle a Tisza vezette ellenzék nyomására kénytelen volt egy teljesen új javaslatot betervezni, ami nem a Vázsonyi-féle tervet alapult.³⁰ Friedrich is kommentálta Tisza István reformellenességét, szerinte „Tiszáék rövidlátása és cinikus vakmerősége” akadályozta meg szerinte a jogkiterjesztést.³¹ Az október 31-én hatalomra került Károlyi Mihály vezette kormány, melynek Friedrich a hadügyi államtitkára, november 23-án tette közzé első néptörvényét, melyben általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogot adtak a 21 éven felüli férfiaknak és a 24 év feletti, írni és olvasni tudó nőknek.³²

3. 1919-es Friedrich választójogi rendelet

1919. augusztus 6-án ellenforradalmi puccs megbuktatta a Peidl Gyula vezette kormányt. Azzal a szándékkal, hogy a proletárdiktatúra bármilyen formátumú továbbélését megakadályozzák. A csoport Fried-

rich Istvánt, a Károlyi-kormány korábbi hadügyi államtitkárát jelölte kormányfőnek,³³ akit József főherceg nevezett ki, akit a homo regiusi kinevezésére hivatkozva kormányzónak ismertek el. Ez adta elgondolásuk szerint a kormány legitimitását. A kormányzat megkezdte működését, folytatta a Peidlék által megkezdett visszarendeződést, a Tanácskormány intézkedéseinek felszámolását,³⁴ de már hozzátették, hogy az október 31-ét tekintik az utolsó legitim állapotnak, ezzel a népköztársaság intézkedéseit is hatályon kívül helyezték. A választások kérdése újra előkerült, a Berinkey Dénes vezette kormány április elejére írta ki ennek megtartását. Több mint 9 éve nem voltak választások, és ekkor többször módosították a választójogi keretrendszert. Tisza István 1913-ban és 1914-ben, Wekerle Sándor 1918-ban, és Berinkey Dénes 1919-ben változtatott rajta, és egyik alapján sem tartottak országos választásokat.

A Friedrich-kormányok már augusztusban tárgyalták a választások lebonyolításának módját. A miniszterelnök a választások minél hamarabb megtartását szerette volna, a legnagyobb akadálnak a megszálló románokat látta.³⁵ Beniczky Ödön az augusztus 29-i minisztertanácson betervezte a választásokat szabályozó rendeletet, ebben a választójogosultság megegyezik „az 1919. évi XXVI. néptörvény hasonló rendelkezésével”, a minisztertanács hozzájárult a rendelethez.³⁶ Később ezt fogadták el novemberben 17-én (5985/1919. M.E. számú rendelet), az állampolgárok ideiglenesen egykamarás parlamentet, nemzetgyűlést választanak. A szavazás módja általánosan titkos lett. A férfiak mellett a nők is választójogot kaptak, mindkét nemnél 24 évben lett megállapítva a korhatár. A nőknél még hozzátették még az írni és olvasni tudás feltételét. A szavazás egyéni jelöltekre történt.³⁷ Ezen felül még több kiegészítő rendelet született a választás lebonyolításáról, például szabályozták a csonka kerületek esetét.

A Friedrich-kormányok összetétele többször változott, alapvetően négy-öt párt³⁸ adta a minisztereket. A pártok programjában szerepelt a választójog. A Keresztény Szocialista Párt (Haller István) augusztus 14-én közzétett programjában a legáltalánosabb, egyenlő és községenkénti választójog mellett ált ki. A velük később összeolvadt Egyesült Keresztény Gazdasági Párt (Huszár Károly), az új párt Keresztény Szociális Gazdasági Párt alkotmányjogi követeléseai között első pontban szerepeltette az „általános, egyenlő, közvetlen és titkos, a nőkre is kiterjedő választójogot”. A Friedrich vezette magát polgári pártként definiál Keresztény Nemzeti Párt is az „igazi demokrácia” mellett állt ki, melyben az „egyenlő érvényesülés lehetőségét kívánja biztosítani” mindenkinek. Az Országos Kisgazda és Földműves Párt (Nagyatádi Szabó István) október 12-i programjában szintúgy képviselőválasztói jogot követelt „minden

24 évét betöltött magyar honos férfinak és minden írni-olvasni tudó 24 évét betöltött magyar honos nőnek”. Belevették még programjukba, hogy a kerületi beosztás legyen „aránylagos” és „igazságos”.³⁹

Megállapítható, hogy 1919 őszén a politikai kontextusban a választójogot a pártok többsége széles alapon, titkosan és egyenlően, sőt a nők is kiterjedően képzelte el. Ezen pártok korábbi, Monarchia időszakában létrejött elődei már ezt képviselték. A tömegesedő pártok (melyek bázisát a polgárság, a munkásság, az iparosok, földművesek és kisgazdák adták) nehezen tudtak volna másfajta rendszert támogatni. Saját politikai erejüket a tömegek adták, akik képviselőt programjukban elvállalták.⁴⁰ Az antant „nyomásgyakorlása” csak erősítette, hogy ezen az alapon kell továbbmenni.⁴¹ Egyszerűsített legitimitációval rendelkező rendszerrel kívánták megkötni a békeszerződést, „el kívánták kerülni, hogy jelentős politikai erő maradjon kívül az új hatalmi szerkezetből, aki később erre hivatkozva hirdeti meg tagadó politikáját a diktátummal szemben”.⁴² Ennek ellenére az 1920-as választások után kialakult közjogi vitákban előszeretettel érveltek azzal, hogy az új választási keretrendszer csak az antant nyomására született meg, ráoktrojálták az országra.

A közjogi vita először inkább legitimista beállítottságú jogtudósok között bontakozott ki, és leginkább a nemzetgyűlés törvényességét érintette. Szerintük 1919 őszén a régi országgyűlést kellett volna legalább annyi időre összehívni, hogy törvényt alkosson az új törvényhozásról (annak megválasztásáról és mandátumáról), de ezt a kísérletet, sem az antant, sem a baloldali és kisgazda pártok nem fogadták el. Az 1920. február 27-én elfogadott alkotmányosságot helyreállító törvény törvényesítette az augusztus 7. utáni rendeleteket, és magát a nemzetgyűlést. De sokan továbbra is csak szükségjogi alapon voltak hajlandók elfogadni a testületet, és az azt megválasztó rendszert.⁴³ Az államforma kérdése is rendezésre került, a nemzetgyűlés az államfői tisztség ideiglenes ellátására kormányzót választott, aki csak korlátozottan gyakorolhatta az uralkodói felségjogokat. Sokan érveltek azzal, hogy a nemzetgyűlés intézménye nem része a magyar jogi hagyománynak, egy idegen test, amely megszakítja a jogfolytonosságot. Ezért is merült fel, hogy működése nem tekinthető törvényesnek.⁴⁴ Ebből is következett az, hogy a megválasztását szabályozó rendszert nem lehet alkalmazni, mikor az állam visszatér a jogfolytonossághoz.

4. Politikai körülmények átrendeződése

Az 1920-as januári választások után megindult a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának a szétesése, a különböző frakciók között egyre élesebb ellentét alakult ki, majd 1920. április 13-án Friedrich és hat társa kilépett, és újra megalakította a KNP-t.⁴⁵ 1920 tavaszától egyre többen voltak azon a véleményen, hogy a politikai helyzet stabilizálása érdekében a két nagy pártnak valamilyen formában egyesülni kellene. Ezzel egy „erős” kormányzópartot hoznának létre. Meg is alakult 1920 nyarán a kisgazda pártból és KNEP maradékából az egyesült párt Prohászka Ottokár elnökségével. A két párt ellentéte viszont túl erős volt még ekkor, és hiányzott egy erőskező pártvezér. Ez a „pártszövetség” a márciusi királyvisszatérési kísérlet után fel is bomlott. Bethlennek a stabil kormányzáshoz szüksége volt egy erős és egységes kormányzópartra, először a döntően legitimista beállítottságú KNEP maradékára, a disszidensekre és a kisgazdapárt agrárius frakciójára szeretett volna építeni. Ezt a királypuccs kísérletig nem sikerült tető alá hoznia, azt követően a kisgazdák mereven elzárkóztak, hogy bármilyen közös formációt alakítsanak ki a karlistákkal. A legitimista csoportok sem voltak hajlandók a továbbiakban együttműködni a kormányfővel.⁴⁶

Bár 1919 őszétől kezdve több lépés történt az ország konszolidálására, több kérdést részben (földreform) vagy egyáltalán nem (választójog, felsőház) sikerült rendezni. Már az 1921 tavaszi kormányalakításkor felmerült, hogy a belügyi tárca élére olyan valaki kerüljön, aki rendelkezik közigazgatási ismeretekkel, és elő tudja készíteni a közigazgatási reformot, és az új választójogi törvényt.⁴⁷ Bethlen kormány alakítása után egyre inkább nőtt annak a valószínűsége, hogy a szavazati jog valamilyen formában szűkülni fog. Giesswein Sándor keresztényszocialista politikus érvelt azzal, hogy azoktól, akik már egyszer gyakorolták a választójogot, nem lehet elvenni ezt a jogot, Giesswein a szerzett jog (ius qestum) fogalmát szerette volna kiterjeszteni a választójogra.⁴⁸ Gaál Endre nemzetgyűlési vitájában azzal érvel, hogy a Friedrich-féle választójog nem maradhat, mivel „melegágya a demagógiának”, ez szerinte leginkább a nőket érinti, és náluk szigorú műveltségi cenzust kellene bevezetni.⁴⁹ Ezt követően a választójog kérdése egy rövid időre kikerült a figyelem középpontjából.

Bethlen 1921. november végén újra kormányalakítási megbízást kapott, a választójog rendezésének a kérdése újra terítékre került. Bethlen elmondta, hogy „a Friedrich-féle rendeletet szerencsétlennek tartja, és annak fenntartásához nem járulhat hozzá. Arany középutat akar a Friedrich-féle rendelet és az 1918-as Wekerle-féle törvény között”. A decem-

ber 7-i kormány bemutatkozásakor ezt annyival egészítette ki, hogy „a Friedrich-féle választójog nem jó, s ez újra süllyedéshez viszi a nemzet hajóját”. Bethlen lassan irányt váltott, és 1921. decemberétől a kisgazdapárt felé fordult, hogy rájuk építse fel az új pártot.⁵⁰

Friedrich 1921 folyamán leginkább a Tisza-ügyhöz kapcsolódóan kapott figyelmet, egészen július 10-ig, amikor is a királyi ügyészség visszavonta a vádat.⁵¹ A pártja is ünnepelte a pártvezér felszabadulását az eljárás súlya alól.⁵² Friedrich újra komolyabban be tudott kapcsolódni a politikai eseményekbe. Augusztusban egy ellenállócsoportot szervezett. Velük vett részt a nyugatmagyarországi harcokban, 1921 szeptember-októberében Kismarton környékén. Októberben IV. Károly puccskísérlete után letartóztatták (függetlenül a többi legitimista politikustól) ezzel többekkel együtt az ő mentelmi jogát is megsértették.⁵³

Friedrich István is érezkelhette annak a veszélyét, hogy egy új „monstre”-párt van készülóban, melynek létrejötte esetén tovább csökkennek a lehetőségei. Ezért is térhetett ki 1921. december 9-i felszólalásában – ebben azt szerette volna elhárítani, hogy a magyarországi terrorhoz bármi köze lenne –, hogy Nagyatádi Szabó István kisgazda vezért „vattába akarták kötözni és a másvilágra küldeni. Én voltam, aki megmentette az életét. [...] A kisgazdák nagy megdöbbenéssel fogadják ezt a megjegyzést és Nagyatádira néznek, aki igenlően int. Mintha nem akarnának hinni a szemeiknek.”⁵⁴ Párhuzamosan ezzel Nagyatádiék is újra erősebben támadták a kormányt, koalíción belülről. A Kisgazdában (a Nagyatádi vezette agrárdemokrata csoport párthetilapja) megjelent vezércikkben az új kormány alkotmányos megalapozottságát vonták kétségbe, és Bethlent önkényuralmi tendenciákkal vádolták meg. Szerintük úgy lehet új kormányzópártot alakítani, hogy a képviselőház feloszlik, új választások lesznek, és majd kiderül, hogy ott ki szerzi meg a nép bizalmát.⁵⁵ Bethlennek idővel sikerült úrrá lenni a helyzeten, ebben nagyban segítette a szociáldemokratákkal való megegyezés, és a sikeres soproni népszavazás. Bethlennek februárban meg tudott egyezni a kisgazdákkal, létrejött az egységes párt. A párt vezetésében a Bethlen és hívei mellett bekerültek, a Nagyatádi vezette agrárdemokraták, és a Gömbös Gyula vezette fajvédők közül is. A következő hetekben csatlakozott még több volt munkapártiakból álló csoportosulás is.⁵⁶

1921–22 fordulóján a Bethlen-féle egységes kormányzópárt alakulása mellett a kereszténypártokban is komoly mozgolódás indult meg, a KNEP maradékának helyzete egyre bizonytalanabb volt. Január 2-án pártértekezletet tartottak, ahol megállapították, hogy a kormány választójogi rendeletének megismeréséig nem határoznak a vele „szemben követendő magatartásról”. Ezen kívül szembesültek azzal a problémával,

hogyan Apponyi Albert nem vállalta el a párt vezetését.⁵⁷ A kereszténypárt elnökségéről gróf ifj. Andrássy Gyula is lemondott január elején.⁵⁸ Híveivel együtt Friedrich pártjába vonult át, az új párt – Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt, másnéven Andrássy-Friedrich Párt – 1922. január 14-én alakult meg.⁵⁹ Ezzel egy 30 tagúparlamentari legitimista frakció jött létre, mely a nemzetgyűlés legerősebb ellenzéki csoportosulása volt.

Friedrich István ellenezte a választójogtervezett szűkítését és esetleges részben nyíltá tételeit. Ellenzéki politikustársaihoz hasonlóan azzal érvelt, hogy az 1920. évi I. tv. törvényesítette az ő választójogi rendeletét, tehát nyugodtan lehetett volna azt alkalmazni. Véleménye szerint az egész „reform” mögött nem húzódott meg más, mint Bethlen hatalompolitikai szempontjai, hogy politikai ellenfeleit ellehetetlenítse.⁶⁰ Friedrich a nemzetgyűlés egyik utolsó ülésén kifejtette, hogy osztja Rakovszky István véleményét, hogy a kormány, ha az általa beterjesztett választójogi törvényjavaslatot nem fogadja el, akkor akár államcsínyre is hajlandó.⁶¹ Ezen a véleményen volt Rassay Károly is, aki visszaemlékezéseiben is egyértelmű puccsként írta le Bethlenék tettét, aminek érdekében, még saját pártjukkal is obstrukciót indítottak saját maguk ellen.⁶²

Az 1921. október–novemberi Új Magyar Szemlében több politikai helyzetelemzés jelent meg. Polner Ödön Bethlen nézőpontját erősítette. A koncentrációs kormányzást a külföld erőltette Magyarországra, ezek a koalíciós kormányok egyre működésképtelenebbek. A két szövetséges párt érdekellentéte és féltékenysége ellehetetlenítette a kormányzást. Polner szerint az eddigi módszerek, melyek a két nagy pártból kívántak egy egységes kormányzópartot szervezni, nem voltak működőképesek, ezért kell továbbra is fenntartani a koalíciós kormányzást.⁶³ Ajtay Józsefnek ugyanebben a számban a választójoggal kapcsolatban jelent meg cikke, melyben végig nézte e a választójog alakulásának történetét, és végül arra a megállapításra jutott, hogy: „Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a nyers általános választójog mellett a középső és felső réteg szavazatának hatását a mindenütt bekövetkező majorizálás teljes megsemmisüléssel fenyegeti, és nem marad számukra más, mint az alsóbb osztályokra való hatás teljesen kétes értékűnek bizonyult reménye. Ennek következtében a nemzet legértékesebb, az állami élet irányításában a legtöbb tudással és belátással bíró elemei rendszerint kénytelenek a politikai élettől teljesen visszavonulni (lásd Franciaországot) és átengedni a tért a szervezett munkásoknak, a szélső áramlatoknak és a népszennvedélyeire spekuláló üzletszerű politikusoknak”. Szerinte a „kellő politikai tudással és képzettséggel, államférfíui széles látókörrrel” bíró

egyéneknek kell az állam hajóját irányítania. Viszont ezt Ajtay szerint össze kell egyeztetni azzal az általános igénnyel, hogy a választójogot fokozatosan ki kell terjeszteni, ezért egy összetettebb (közvetett elemeket) választási rendszer bevezetését javasolta.⁶⁴ Bethlen úgy fogalmazta meg, hogy „a valódi demokrácia vezető szerepet biztosít a tanult, kultúrált elemeknek. minden politikai rendszer, amely megpróbálja tagadni ezt az elvet, nem érdemli meg a demokratikus címkét, mert akkor pusztán a demagógiát szítja, és a csöcselék uralmát [...]. A demokrácia csakis a gazdag, jól felépített és magas kultúrájú országokhoz illő politikai forma [...] Azokban az országokban, ahol ezek a feltételek hiányoznak [...] a demokrácia durva politikai konfliktussá degenerálódik, mert a teljes szólásszabadság és gyülekezési szabadság nagyhatalmú eszközök, amelyekkel félre lehet vezetni a tömegeket”. Ezen kívül Bethlen szerint a titkos szavazás „nem fér össze a magyar nép jellemével”.⁶⁵ Bethlen sokadszor kinyilvánította álláspontját a kérdésben, 1922. január 23-án: „sem a Friedrich-féle sem az 1918-iki választójogot nem tartom alkalmasnak arra, hogy általános választások ezen az alapon megtartassanak”, az előbbi azért, „mert bizonyos külbefolyások alatt jött létre”.⁶⁶

Bethlen szerette volna minél hamarabb stabilizálnia a politikai bázisát, ebben az egyik legkomolyabb akadály az volt, hogy lehetett többféleképpen értelmezni az 1920. évi I. tc.-et, de 13. §-ban egyértelműen benne van, hogyha fel kell oszlatni a házat, akkor vagy az új törvény alapján, ha ilyen nem sikerült elfogadni, akkor „a jelenlegi nemzetgyűlés összeülése alapul szolgált választójog alapján”, kell kiírni az új választásokat. Bethlen ezt az utóbbit mindenképp szerette volna elkerülni. Azt is be kellett mutatnia, hogy ő mindent megtett, ezért január végére elkészítette az új választójogi törvény tervezetét.⁶⁷ Melyet január 24-én terjesztett a minisztertanács elé Klebelsberg Kunó. A belügyminiszter először a különböző technikai változtatásokat ismertette, például a csonka kerületek miatt szükséges újraosztást. Majd elkezdte részletezni: „Maga a választójogi tervezet a volt Friedrich-féle választójogi rendelet és a régi választójogi törvény között a középutat foglalja el”. Szerinte a Friedrich-féle rendelet túl demokratikus, túl nagy jogkiterjesztést jelent a korábbi szabályozáshoz képest. Hozzáfűzte: „Az ország organizmusa ma kétségkívül beteg és egy szélsőséges választójognak az inagurálása a mostani beteg állapotokat csak még jobban elrontaná”. A javaslata szerint a Friedrich-féle választójoghoz képest csak kismértékű körülbelül 800 ezer fővel csökkentenék a jogosultak körét, „az országnak 2 109 000 választója lesz”. Ezzel lehetne elérni a konszolidációt. A titkosság kérdésében kifejtette, hogy „a községekben feltétlenül híve a nyílt szavazásnak”. A javaslat szerint aktív választójoga lenne minden férfinak, aki 10 év óta

magyar állampolgár, 2 év óta állandó lakhelye van, 24 évet betöltötte és elemi iskola négy osztályát elvégezte. Nőknél 10 év állampolgárságot, 2 év helyben lakást, és a 30. életév betöltését és ezenkívül legalább három gyermek anyjának kellett lenni vagy önálló keresettel kellett rendelkezni, vagy e helyett elvégezte a középiskola felső osztályait, vagy felső iskolát végzett férfi felesége.⁶⁸ A férfiaknál a háborús szolgálat mentességet ad az életkori követelmények alól. A miniszterek először a nők választójogának kérdését járták körbe, a kultuszminiszter szerint azzal, hogy a három gyermek vállalásához kötik az anyák szavazati jogát, azzal hatékonyan felléphetnének az egyke problémájával szemben. Majd a belügyminiszter Budapest és vidéke lajstromos kerületté alakítását terjesztette elő, amit vita nélkül fogadtak el. Ezt követte a szavazás módjának kérdése, Bethlen újra a nyíltság mellett érvelt. A kispapok ragaszkodtak ennek fenntartásához, mivel ez rájuk „valóságos veszedelmet jelentene”. A miniszterelnök a falusi nincstelének politikai ébredésének veszélyével próbálta a kispapokat a nyíltság elfogadásáról meggyőzni. A kormányzó támogatásától tették függővé a kérdést végül.⁶⁹ Ezt követően terjesztették a nemzetgyűlés elé, ahol előbb két hétig bizottsági tárgyalás alá került a javaslat, majd február 11-én került a ház elé.⁷⁰

Az ellenzék élesen bírálta a kormány által beterjesztett javaslatot, annak a módosítását vagy a Friedrich-féle rendelet alkalmazását szerette volna elérni.⁷¹ Friedrich István január 24-én fejtette ki véleményét a választójogi törvényjavaslatról, felidézte, hogy 1919 őszén Bethlen is titkos kabinet tag volt, és „akkor nagyon sürgősnek és fontosnak tartotta, hogy a jogkiterjesztés ilyen mértékben történjék meg. Ha ez az általános választójog a kommün bukása után, tehát egy hatalmas evolúció idején, egy ellenforradalom lezajlása után megnyugtató volt és jó volt arra, hogy annak alapján a konstituante összeülhessen [...] ha az óta csakugyan konszolidálódtunk”. Nem tartja jó megoldásnak, hogyha az elégedetleneket megfosztják választójoguktól, kizárják őket a politikai véleménynyilvánítás lehetőségeiből. E mellett komoly problémának tartotta a kormány gyülekezési szigorításait, mely szerint „minden népgyűlést csak zárt vagy bekerített helyen, a rendőrhatalom előzetes engedélye alapján lehet megtartani.” Ha a rendőrhatalom képviselője azt látja, hogy a napi-rendet nem tartják be, vagy szerinte az állami és társadalmi rend ellen izgatnak, akkor figyelmeztetni kell a szónokot, sőt esetlegesen fel is oszthatja a gyűlést.⁷² Miközben a miniszterelnök ígéretei között szerepelt a gyülekezési rendelkezések enyhítése, és terítéken volt a földreform kérdése, melyet sokak szerint nem megfelelően hajtottak végre.

Február 11-én Karafiáth Jenő igazságügyi államtitkár érdekesen érvelt a törvény egyik legvitatottabb pontja mellett: „a titkosság minden-

képpen ellentétben van a társadalom felfogásával, szokásával, erkölcsi érzésével s szabad országokban az egész politikai élet a nyilvánosságon alapul. [...] A titkosság megállapítása azért is hátrányos, mert komoly, tisztességes eljárást a nyilvánosság biztosítja mindig és mindenben legjobban. [...] Még egy nagy hátránya van a titkos szavazásnak, az, hogy a választási visszaéléseket is nehéz kideríteni, mert nem tudni, hogy a választó kire szavazott.”⁷³ Az ellenzék általánosan elutasította ezt, kiálltak a szavazás titkos módjának fenntartása mellett. Friedrich támogatta Grieger Miklós véleményét: „Aki azt akarja, hogy a gazdaságilag gyöngék lelkiismeretük szerint adhassák le szavazatukat, aki azt akarja, hogy a választás ne legyen lélekvásárlás, hogy a választások lefolyása nyugodt és méltóságteljes legyen; aki azt akarja, hogy a választások nyomán az amúgy is bomladozó társadalomban ne lépjenek fel ellenségeskedések, aki azt akarja, hogy a jövőendő nemzetgyűlés a magyar nemzet politikai közvéleményének hű tükre legyen, az feltétlenül a titkos választásnak híve”.⁷⁴ Végül a nemzetgyűlésben semelyik álláspont nem tudott többségbe kerülni, február 16-án a nélkül fejezte be működését az első nemzetgyűlés, hogy szavazni tudott volna a beterjesztett törvényről.

5. Új választójogi rendelet

A nemzetgyűlés anélkül oszlott fel, hogy elfogadta volna a belügyminiszter által beterjesztett választójogi törvényt. Az továbbra is kérdéses maradt, hogy ebben a helyzetben melyik választójogi szabályozást lehet érvényesnek tekinteni. A Wekerle-féle 1918. évi XVII. törvénycikket,⁷⁵ a Friedrich-féle rendeletet (5984/1919. M.E. számú rendelet), vagy az új választójogi rendelet alapján tartsanak választásokat. Bethlen, hogy megválaszolja ezt a kérdést⁷⁶ és hogy áthidalja az alkotmányjogi problémákat, egy 1891-es törvényre (1891. évi XVII. tc.)⁷⁷ hivatkozva alkotmányjogi értekezletet hivatott egybe az államfővel.

Az alkotmányjogi értekezletre 1922. február 21-én került sor, a kormányzó budai királyi várpalotában található rezidenciáján. Az előadások jelentős része szerint, az 1920. évi I. tc.-et elfogadó nemzetgyűlés csak saját helyzetét törvényesítette az alkotmányos rend helyreállítását szabályozó törvénnyel.⁷⁸ A törvény 10. §-ával pedig megadta a lehetőséget, hogy az azt megelőző félévben elfogadott rendeleteket módosíthassa, vagy eltörölje, de volt egy fontos kitétel, a törvényhozás hatáskörébe tartozó ügyeknél, hogy ha ilyenek módosítása merül fel, akkor azt csak a nemzetgyűlésen keresztül lehet megtenni.⁷⁹ Erre Bethlen a törvényjavaslat beterjesztésével kísérletet is tett, nem rajta múlt, hogy nem sikerült

elfogadni. Az anket résztvevőinek szakvéleménye támogatta a kormány terveit, egy új rendelettel szabályozza a kérdést.

Bethlen 1922. március 2-án adta ki rendeletét (1922. évi 2.200. M.E. számú rendelet) mely részletesen szabályozta a választójogot és a választás módját. Minden 24 év feletti, 10 év magyar állampolgársággal rendelkező, 2 éve helyben lakó, 4 elemivel rendelkező férfi választójogot kapott (kedvezményben részesült, aki felsőfokú végzettséggel rendelkezett vagy rendelkezett vitézségi érmekkel vagy Károly-csapatkereszttel). Nőknél nagyobb mértékű lett a szigorítás, legalább 30 évesnek kellett lenniük, 10 év magyar állampolgársággal, 2 év óta helyben lakással, és az elemi népiskola hatodik osztályával kellett rendelkezniük. Kivételt jelentett, ha rendelkeztek felsőfokú végzettséggel, vagy három gyermek édesanyjai voltak, vagy ha rendelkeztek saját jövedelemmel. A szavazás mindenhol élőszóval történt, kivétel a törvényhatósági városokban (Budapest, Győr, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Miskolc, Szeged, Pécs). Budapest és környéke lajstromos (listás) kerület lett.

Friedrich március elején nyilatkozott is a rendeletről. Kijelentette, hogy tudta, hogy Bethlenék nem fogják vállalni az alkotmányos utat, nem merik majd megméretetni magukat a választók előtt. Az ellenzéknek elszánt harcot kell folytatnia ezzel a rezsimmel szemben.⁸⁰

A választási kampányt a kormány többször igyekezett fékezni, például IV. Károly április 1-jei halála után, a 18 napos nemzeti gyász alatt minden politikai népgyűlést betiltottak. Az ellenzék csak a sajtóban tudott az erzsébetvárosi merényletre (április 3.) reagálni. Az újraindult a kampányban az ellenzéknek nem volt egyszerű dolga, a hatóságok sokszor korlátozták működési lehetőségeiket.⁸¹ A választásokat május végén, június elején tartották meg, a mandátumok kétharmada már ekkor eldőlt, a maradék esetében pótválasztásokat kellett tartani.

6. Összegzés

Az 1922-es választásokon a Bethlen vezette „egységes párt” győzelmet aratott. A nyílt kerületekből 133 mandátumot szerzett, a titkos egyéniből 6-ot, egyéni listásból 1-et. A választókerületek egy jelentős részében egyhangú jelölés (23) lett, a kormánypárti jelöltnek nem lett ellenfele. Az új választási keretrendszer sikeresen teljesített. Friedrich és Andrássy pártja bár bekerült az új nemzetgyűlésbe is, csak 11 mandátumot szereztek. A legerősebb ellenzéki frakció a szociáldemokratáké lett, 25 mandátummal.⁸²

Nyugaton is érzékelték a szavazás jelentőségét, az „Alkotmányozó Gyűlés” (Constituent Assembly) nem volt képes teljesíteni a feladatát

(államforma kérdésének rendezése), ezért a megalakuló „Nemzet Gyűlés”-nek (National Assembly) kell most teljesíteni azokat. Megállapította még a cikk írója, hogy bár Bethlen István miniszterelnök jelentős győzelmet aratott, de a kormányzópárt különböző frakcióit („ügynevezett köztársaságiak, liberálisok, különböző reakciók és agráriusok”) szinte lehetetlen egyben tartani. Az ellenzék vezető erői között, monarchisták és szociáldemokraták között szerinte nem lehet megegyezés. Remélte, hogy az új nemzetgyűlés frakció képesek lesz a megegyezésre, és egy erős és igazságos⁸³ kormányt fognak létrehozni Magyarország számára.

Bethlen sikeresen végigvitte, amit elképzelt, új kormányzópártot alakított ki, megreformálta a választási rendszert, stabilizálta politikai pozícióit. Kialakította a „Bethlen-rendszer” fékek és ellensúlyok rendszerének első elemeit. Később ehhez jött még többek közt a földreform megvalósítása és a felsőház reformja. Ezek után már elkezdhette megvalósítani hosszabb távú elképzeléseit.

A választójognak ez az újraszabályozása egészen 1938-ig meghatározta a magyar politikai rendszer működését. Már a korszakban is sokan feltették a kérdést, hogy például a Nagyatádi vezette kisgazdák miért nem szálltak ténylegesen szembe a változással. Többek szerint ez az Esküdtüggyel való fenyegetésnek volt köszönhető. Mások szerint a „csizmások” vezére két dolog miatt egyezhetett bele a választójog szűkítésébe és részben nyíltá tételébe. Egyrészt a szűkítés leginkább a nőket érintette (több mint 70%-uk vesztette el szavazati jogát), és ez inkább érintette a keresztény és legitimista pártokat, másrészt a földbirtokreform megvalósítását szerette volna biztosítani.⁸⁴

Friedrich az elkövetkező években többször kritizálta az új választójogi rendszert. Új pártja, a Keresztény Ellenzék szerveződésekor kiadott röpiratában is többször kitért a kérdésre. „Ellenzéki szervezkedés nélkül nincsenek választások, csak kinevezett képviselők”,⁸⁵ ezen kívül Friedrich szerint amíg, nem lesznek újra titkosak a választások, addig a parlament légtüres tér, a nyílt szavazás újra alattvalókat csinált a polgárokból. A rendszer egyetlen értéke a stabilitás, mely egy pártmonopóliumra lett felépítve.⁸⁶ Friedrich István és pártja végig kitartott a titkos és minél jobban kiterjesztett választójog, és a közélet demokratizálása mellett.

JEGYZETEK

1. Rendeletek Tára (1922): A m. kir. minisztérium 1922. évi 2.200. M.E. számú rendelete. az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról. In: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1922/?pg=43&layout=s&query=v%C3%A1laszt%C3%B3jog (letöltés: 2017. december 21.) Ezen kívül még hét rendelet szabályozta a különböző részletkérdéseket.
2. Az 1925. évi XXXVI. törvény gyakorlatilag törvényerőre emelte az 1922-es rendeletet. In.: Hubai László (2001): Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest. 39. old.
3. Ottlik László (1929): Diktatúra és demokrácia. Társadalomtudományi Füzetek 11. Magyar Társadalomtudományi Társaság, Pécs. 24. old.
4. Sz. n. (1934): A Keresztény Nemzeti Szolidaritási Mozgalom. A Friedrich-párt Székesfehérváron. (Előre, 1934. július 14. 5. old.
5. Sz. n.(1914): Károlyiék diadalútja Amerikában. Pesti Napló, 1914. július 17. 2. old.,
6. Sz. n. (1917): A függetlenségi párt nagygyűlése. Rákos és Cinkota környéke, 1917. július 10. 1–2. old.
7. Sz. n. (1918): A politika eseményei. Választási mozgalmak. Pesti Napló 1918. június 20. 4. old.
8. A járási főszebénybíró nem engedélyezte egyik választási gyűlésének megtartását, arra hivatkozva, hogy „nem volt három választó, aki bejelentette volna”. (In. Tolnavármegye és a Közérdek 1918. június 27. 3. old.), Duna-földvári programbeszédében a nemzeti függetlenséggel és választójoggal foglalkozott. (In.: Sz. n. (1918): A politikai helyzet. A paksi választás. Magyarország 1918. június 22. 2. old.)
9. A párizsi békekonferencia is ezt várta el. Ezzel kívánta megteremteni a békeszerződés legitimitását. (In.: Ádám Magda–Ormos Mária (Szerk.) (2004): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. 1919–1920. Akadémiai Kiadó, Budapest. 64. old. „Véleményünk szerint az általános választójog alapján és titkos szavazással választott nemzetgyűlés összehívása minden megnyugtató megoldáshoz és tartós békéhez vezető út első és megkerülhetetlen állomása”)
10. Például Pethő Sándor felidézte, hogy Bethlen 1918 tavaszán gróf Andrássy Gyulával vívott komoly vitát a választójogi bizottságban, ahol a későbbi miniszterelnök a választójogot magyar nyelven való írni és olvasni tudáshoz kötötte volna. Pethő azért bírálta itt Bethlent, mert szerinte ez volt az utolsó lehetőség, hogy „a radikális irányt és fejlődés gondolatát hozzákapcsolja a történelmi pártokhoz”. (In.: Závodszy Géza (2005): A Magyar Capitoliumon. Pethő Sándor válogatott publicisztikája. Akadémiai Kiadó, Budapest. 147. old.)
11. Gerő András (2017²): Az elsőprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest. 74. old.

12. Uo. 107–108. old.
13. Az Országos 48-as Párt programja (Madarász József, Irányi Dániel). 1872. január 21. In.: Mérei Gyula–Pölöskei Ferenc (Szerk.) (2003): Magyarországi pártprogramok 1867–1919. Magyarországi pártprogramok I., ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest. 100. old.
14. Varga Lajos (1999²): Országgyűlési választások a dualizmus korában. In.: Földes György–Hubai László. Parlamenti választások Magyarországon. 1920–1998. Napvilág kiadó, Budapest. 17–47. old.
15. A magyar területek több mint kétharmadán kormánypárti jelölt nem tudott nyerni. In.: Gerő András (2017): 388. old. A választókerületek politikai karaktere a dualizmus kori Magyarországon (Térképmelléklet).
16. Varga Lajos (2004): Kormányok, pártok és választójog Magyarországon 1916–1918. Napvilág Kiadó, Budapest. 16. old.
17. Uo. 18. old.
18. A párt Cinkotai szervezetének egyik vezetője volt Friedrich István, a helyi pártlapot (Cinkota és környéke) is ő adta ki, és szerkesztette.
19. De tartott attól, hogy a politikai rend ettől csak destabilizálódik. „Attól félt, hogy ha a „nyers tömegeket”, a műveletlen népet elárasztják ígéretekkel és csak a „népámítók” számára kihasználható politikai jogokkal, akkor az integrálatlan magyar társadalom szétesik”. In.: Tókéczki László (2000): Tisza István eszmei, politikai arca. Kairosz Kiadó, Budapest. 133. old.
20. Választójog bonyolultságát és különböző felmerülő akadályokat (külön írásvizsgát kell tenni) többen kritizálták, pl.: Zigány Zoltán (1913): A Tisza-féle általános választójog. Huszadik Század. (1913) 1. szám. 43–75. old., Sz. n. (1914): Nem jelentkeznek a jogi írásvizsgára. Magyarország. 1914. május 14. 2. old.
21. Friedrich István (é. n.): Úri osztály. 1916. január 12., Uő: Mit várhatunk? 1913. január 19. In: Friedrich István (é. n.): Néhány vezércikk a „Cinkota és környéke hetilapból”. Rákosvidéki Községi Nyomda, Rákosszentmihály. 14–16. old.
22. Friedrich István (é. n.): Általános sztrájk. 1913. március 2. In: Friedrich István (é. n.): 19.
23. Budapest Főváros Levéltára V. 704.a – 5. kötet Cinkota nagyközség iratai. Képviselőtestületi iratok (1913.01.08.-12.19.) 163. fol., Sz. n. (1916): Cinkotai virilisták. Cinkota és Rákos környéke. 1916. február 20. 2. old.
24. Sz. n. (1916): Községi választások. Cinkota és Rákos környéke 1916. január 10. 2. old. Friedrich személyesen kritizálta a képviselőtestület szerdai ülésén napirend előtti felszólalásában, hogy a községi bírót és az előjárókat „suba alatti paktum”-nak köszönhetően választották meg egyhangúlag.
25. Varga Lajos (2004): 28–42. old.
26. Sz. n. (1917): Kerületünk ellenzéki nagygyűlése. Cinkota és Rákos környéke. 1917. június 20. 1. Ugyanezen a lapon írtak Pest-vármegye „reakciós” határozatáról, mely elutasította a jogkiterjesztést.
27. Vázsonyi Vilmos tárca nélküli választójog ügyi miniszterré lett kinevezve.

28. Sz. n. (2017): A függetlenségi párt nagygyűlése. Cinkota és Rákos környéke. 1917. július 10. 1. A nem sokkal korábban megalakult Esterházy Móric vezette kormányt támogatták ezzel.
29. Kiss Péter (Szerkesztőbizottság elnöke) (2004): Magyar kormányprogramok 1867–2002. I. kötet. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest. 418–419. old. (1918. május 11. Wekerle Sándor harmadik kormányának bemutatkozása). Az előző kormány megalakulásánál Wekerle nem említette a választójog kérdését.
30. Kovács Alajos (1925): A magyar választójogi reformok számszerű hatása. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest. 12. old. Vázsonyi tervezete szerint majdnem 2,1 millió új választó lett volna (ebből 200 ezer nő). Az elfogadott törvénybe a nők már nem kerültek bele. Visszahozta a hat elemi elvégzésének megkövetelését (ami sok helyen már csak fizikailag és képtelenség volt). Így végül csak fele annyi új választásra jogosult lett.
31. Sz. n. (1918): A politika országútjáról. Magyarország új földbirtok politikája. Nép 1918. augusztus 1. 2. old.
32. Salamon Konrád (2001): Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom-proletárdiktatúra-ellenforradalom. Korona Kiadó, Budapest. 78. old.
33. Miniszterelnökségéről lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor. Máriabesnyő. 9–12. old.
34. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. 08. 14. 7–8. old. Tanácskormány LXIX. sz. rendeletének (tanítók propagandában való részvételre kötelezése) hatályon kívül helyezése.
35. MNL OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. 08. 21. 20–21. old.
36. MNL OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. 08. 29. 9–10. old.
37. Hubai László (2001): Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest. 19. old. Ezen kívül eltöröltek minden vagyoni cenzust, hat év magyar állampolgárság mellett mindössze a községenkénti féléves egy helyben lakást követelték meg. Korhatár alól felmentést jelentett a 12 heti frontszolgálat.
38. Mindegyik párt tagja lett a Keresztény Blokknak, és keresztény pártok és az agrárpártok is fuzionáltak egymással.
39. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc (Szerk.) (1991): Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Politikai pártok programjai Magyarországon 1867–1980. Kossuth könyvkiadó, Budapest. 13. old., 23. old., 33. old., 35. old.
40. Még a nagybirtokos agrárius irányítású Egyesült Földműves és Kisgazdapárt is kénytelen volt ezt képviselni.
41. A Huszár Károly vezette „koncentrációs” (koalíciós) kormány megalakítása után, George Clerk antantmegbízott átadta békekonferencia elismerését, ebben is szerepelt, hogy „általános választójog alapján megtartandó szabad, titkos, igazságos és demokratikus választás”. In.: Ádám Magda – Ormos Mária (Szerk.) (2004): 154–155. old.
42. Guóth Emil (2009): Trianontól Bécsig. A Horthy-korszak parlamentarizmus a történelmi kihívások és a felelős politikusi döntések tükrében (1919–1939). Aposztróf, Budapest. 57. old.

43. Uo. 76. old.
44. Uo. 72–80. old.
45. Friedrichék távozása után folytatódtak a kilépések. 14 kilépő 8 kiscgazda disszidenssel és egy függetlennel alakította meg az Egyesült Keresztény Nemzeti Kiscgazda és Földmíves Pártot 1920. május 17.-én. A párt vezetői Klebelsberg Kunó és Teleki Pál grófok.
46. Romsics Ignác (2005²): Bethlen István. Politikai életrajz. Osiris Kiadó, Budapest. 205–207. old. Egészen a királypuccsig ráadásul Bethlen a kiscgazdapárt felbomlasztására is törekedett (könnyebb legyen bevonni az agráriusokat az új egységes pártba), erre kívánta például felhasználni az Esküdt-ügyet is.
47. Sz. n. (1921): Kormányválság helyett miniszterválság. 8 órasi újság, 1921. április 9. 3. old.
48. Sz. n. (1921): Apponyi Albert a választójog megszorítását követeli. 8 órasi újság, 1921. május 7. 1. old.
49. Sz. n. (1921): A költségvetés vitája. (Budapesti Hírlap, 1921. május 11. 2. old.
50. A kiscgazdák többször kijelentették, hogy vállalnák a kormányzópárt alapján szerepét. Természetesen ennek szerették volna megkérni az árát. In.: Guóth Emil (2009): 90. old.
51. „Napok óta megdöbbenéssel látjuk a nyilvános főtárgyaláson semmivé zsugorodni azokat a terhelő vallomásokot, amelyeket Friedrich elleni vádemelés alapját képezték. [...] A vádnak a terhelő vallomásán felépített terhelő épülete ilyen módon egészen összeomlott, a bizonyítás egész terjedelmében meghiúsult.” Ezért a „Friedrich István ellen emelt vádat elejtem” Jelentette ki dr. Szilassy Pál királyi ügyész. In.: Sz. n. (1921): Az ügyész elejtette a vádat Friedrich ellen. Magyarország. 1921. július 10. 5–6.
52. Sz. n. (1922): Pénteken alakul meg az új Friedrich-párt. Pesti Napló, 1922. január 20. 4. old.
53. Sz. n. (1921): Miért tartoztatták le, és miért bocsátották szabadon Friedrich Istvánt. 8 órasi újság, 1921. november 2. 3. old. Sz. n. (1921): Benyújtották a trónfosztó törvényjavaslatot. A nemzetgyűlés mai ülése. 8 órasi újság, 1921. november 4. 2–3. old.
54. Sz. n. (1921): Friedrich István a magyarországi terror megteremtéséről. 8 órasi újság, 1921. december 10. 3. old.
55. Sipos József (2002): Nagyatádi Szabó István és a kiscgazdapárt kormányzópárttá bővítése. Századok 2002/5. 992–993. old.
56. Uo. 995–998. old.
57. Sz. n. (1922): A kereszténypárt mégis együtt marad. 8 órasi újság. 1922. január 3. 1. old.
58. Sz. n. (1922): Kitessekelték a kereszténypártból az ellenzéki érzelmű képviselőket. 1922. január 7. 1. old.
59. Sz. n.(1922): 10 legitimista képviselő belépett a Friedrich-pártba. Pesti Napló, 1922. január 15. 1. old.
60. Sz. n. (1921): Friedrich István ünneplése. A Keresztény Nemzeti Párt gyűlése. Pesti Hírlap, 1921. július 12. 2. old.

61. Nemzetgyűlési napló, 1922. február 9. 35–37. old.
62. Politikatörténeti Levéltár, Rassay Károly visszaemlékezése, 265. old.
63. Polner Ödön (1921): Koalíció és egységes kormányzópárt. Új Magyar Szemle (1921) 4. 3–14. old. „Régebbi politikusaink egyik vezéregyénisége felismerte a mai idők e követelményeit és csatlakozott a két főpárt egyikéhez, ahol mondhatjuk, azonnal, szinte magától értetődőleg vezérszerephez jutott.”
64. Ajtay József (1921): A választójogi reform. Új Magyar Szemle (1921) 4. 13–27. old.
65. Cartledge, Bryan (2009): Trianon egy angol személve. Officina Kiadó, Budapest. 135. old.
66. Nemzetgyűlési napló, 1922. január 23. 436. old.
67. Szabó Agnes (1999): A konszolidáció kezdete. In.: Földes György–Hubai László (1999²): Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998. Napvilág Kiadó, Budapest. 86–89. old.
68. A korábbi nemileg nagyrészt kiegyenlített arányt visszább tolta. Azzal az indokkal, hogy a nőket könnyebb befolyásolni. És főként a kereszténypártokra szavaznak e miatt. (Itt hivatkozhattak Lingauer Albin kereszténypárti politikus kijelentéseire. In.: Sz. n. (1921): A keresztény nemzeti egyesülés szerdán dönt. Pesti Hírlap, 1921. november 30. 2. old.)
69. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1922. január 24. 2–27. old.
70. A nemzetgyűlésnek esélye sem volt elfogadni, mivel február 16-ig szólt a mandátuma, és az esetleges hosszabbításról nem alakult ki konszenzus.
71. Szabó Ágnes (1999): 89–91. old.
72. Nemzetgyűlési napló, 1922. január 24. 476. old. Ezen kívül válaszolt Lovász János: „Csak a nőket kell visszaadni a családnak!” bekiabálására, hogy „Én abban, hogy a nő három vagy öt évben egyszer elmegy szavazni, nem látom, hogy elveszik a családjától.”
73. Nemzetgyűlési napló, 1922. február 11. 83–88. old. Bethlen elgondolása az lehetett, hogy „nyílt voksolás révén a kormányzat könnyebben tudja a választók véleményét befolyásolni”. In.: Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer (1919–1945). Pannonica Kiadó, h. n. 104.
74. Nemzetgyűlési napló, 1922. február 15. 176. old.
75. Az 1918-as törvény esetében viszont az a kérdés merült fel, hogy milyen kerületi beosztás alapján, mivel az már nem készült el ehhez a törvényhez.
76. A beterveztett választójogi törvény el nem fogadása, lehetőséget teremtett Bethlennek, hogy valamilyen úton rendeletként új választójogi rendszert alakíthasson ki. In.: Püski Levente (2006): 99. old.
77. „amely a bírói és ügyészi szervezetek módosításáról szól és a 9. §-ban köteleességé teszi a főbb bírói és ügyészi méltóságoknak, hogy a törvényhozási, törvénykezési és igazságügyi kérdésekben az igazságügyi miniszter felszólítására véleményyt nyilvánítsanak.” In.: Sz. n. (1922): Alkotmányjogi értekezéslet jegyzőkönyve. k. n., Budapest, 1922. 5. old.

78. 1921. évi I. tc. preambuluma: „Alkotmányunk alapelveinek megfelelően az 1919. évi augusztus hó 7. napja óta alakult ideiglenes kormányok a nemzethez fordultak, hogy a nőkre is kiterjedő általános, titkos, egyenlő közvetlen és kötelező választójog alapján válassza meg az akaratának képviselőjére hivatott nemzetgyűlést.” 10. §.: „A nemzetgyűlés az 1919. évi augusztus hó 7. napja óta alkotmányos jogrend és jogbiztonság helyreállítása végett alakult kormányok és tagjaik rendeleteinek érvényességét elismeri; felhatalmazza azonban a minisztériumot, hogy ezeket a rendeleteket a szükséghez képest hatályon kívül helyezhesse, módosíthassa vagy kiegészíthesse. Utasíttatik egyúttal a minisztérium, hogy amennyiben e rendelkezések a törvényhozás hatáskörébe tartozó ügyekre vonatkoznak, mielőbb megfelelő törvényjavaslatokat terjesszen a nemzetgyűlés elé.”
79. Sz. n. (1922): Alkotmányjogi értekezéslet jegyzőkönyve. 9. old.
80. Sz. n. (1922): Friedrich István megjósolta az új nemzetgyűlés munkaképességét. Pesti Napló, 1922. március 5. 2. old.
81. Szabó Ágnes (1999²): 94–100. old.
82. Uo. 104. old.
83. Sz. n. (1922): The Hungarian Election. The New York Herald. 1922. június 2. 10. old.
84. Sipos József (2013): Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése. Múltunk (2013) 4. 246. old.
85. Friedrich István (1929): Friedrich István: Keresztény Ellenzék. A mai politikai helyzet. A rendszer bűnei. Mi a teendő? k. n., Budapest. 2-3. old. Hozzátette még: „Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban már érettnek találták a magyart. [...] Ha a városi ember vidékre költözködik, éretlen lesz, ha a vidéki a városba kerül, megéri.”
86. Friedrich István (1931): Vádat emelek a dicsőségesen uralkodó rendszer ellen! k. n., Budapest. 3–13. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára V. 704.a – 5. kötet Cinkota nagyközség iratai. Képviselőtestületi iratok (1913.01.08.-12.19.)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K27, Minisztertanácsai jegyzőkönyvek

Politikatörténeti Levéltár, Rassay Károly visszaemlékezése

Dokumentumgyűjtemények, forráskiadások, eredeti dokumentumok

Hivatkozott törvények: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>

Hivatkozott rendeletek: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_rendeletek_tara/

Ádám Magda –Ormos Mária (2004): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Friedrich István (é. n.): Néhány vezércikk a „Cinkota és környéke hetilapból”. Rákosvidéki Községi Nyomda, Rákosszentmihály.
- Friedrich István (1929): Friedrich István: Keresztény Ellenzék. A mai politikai helyzet. A rendszer bűnei. Mi a teendő? k. n., Budapest.
- Friedrich István (1931): Vádat emelek a dicsőségesen uralkodó rendszer ellen! k. n., Budapest.
- Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (Szerk.) (1991): Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Politikai pártok programjai Magyarországon 1867–1980. Kossuth könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Péter (Szerkesztőbizottság. elnöke) (2004): Magyar kormányprogramok 1867–2002. I. kötet. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest.
- Mérei Gyula–Pölöskei Ferenc (Szerk.) (2003): Magyarországi pártprogramok 1867–1919. Magyarországi pártprogramok I., ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest.
- Sz. n. (1922): Alkotmányjogi értekezéslet jegyzőkönyve. k. n., Budapest, 1922.
- Závodszy Géza (2005): A Magyar Capitoliumon. Pethő Sándor válogatott publicisztikája. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Sajtó

8 órás újság

Cinkota és környéke, Cinkota és Rákos környéke, Nép

Budapesti Hírlap

Előre

Magyarország

Pesti Hírlap

Pesti Napló

Tolnavármegye és a Közérdek

The New York Herald (<https://chroniclingamerica.loc.gov/>)

Szakirodalom

- Ajtay József (1921): A választójogi reform. Új Magyar Szemle (1921) 4. 13–27. old.
- Cartledge, Bryan (2009): Trianon egy angol személtve. Officina Kiadó, Budapest.
- Gerő András (2017²): Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországnán. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor. Máriabesnyő.
- Guóth Emil (2009): Trianontól Bécsig. A Horthy-korszak parlamentarizmusa a történelmi kihívások és a felelős politikusi döntések tükrében (1919–1939). Aposztróf, Budapest.
- Hubai László (2001): Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kovács Alajos (1925): A magyar választójogi reformok számszerű hatása. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest.

- Ottlik László (1929): Diktatúra és demokrácia. Társadalomtudományi Füzetek 11. Magyar Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Polner Ödön (1921): Koalíció és egységes kormányzópárt. Új Magyar Szemle (1921) 2–16. old.
- Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer (1919–1945). Pannonica Kiadó, h. n.
- Romsics Ignác (2005²): Bethlen István. Politikai életrajz. Osiris Kiadó, Budapest.
- Salamon Konrád (2001): Nemzeti Önpusztítás 1918–1920. Forradalom-Proletárdiktatúra-Ellenforradalom. Korona Kiadó. Budapest.
- Sipos József (2002): Nagyatádi Szabó István és a kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése. Századok (2002) 5. 989–1059. old.
- Sipos József (2013): Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése. Múltunk (2013) 4. 186–246. old.
- Szabó Ágnes (1999): A konszolidáció kezdete. In.: Földes György–Hubai László (1999²): Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998. Napvilág Kiadó, Budapest. 85–104. old.
- Tőkéczi László (2000): Tisza István eszmei, politikai arca. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Varga Lajos (1999²): Országgyűlési választások a dualizmus korában. In.: Földes György–Hubai László. Parlamenti választások Magyarországon. 1920–1998. Napvilág kiadó, Budapest. 17–47. old.
- Zigány Zoltán (1913): A Tisza-féle általános választójog. Huszadik Század. (1913) 1. 43–75. old.

OROSZ László

tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest

senior research fellow

VERITAS Research Institute for History, Budapest, Hungary

laszlo.orosz@veritas.gov.hu

**ADALÉKOK A BUDAPESTI NÉMETEK I. VILÁGHÁBORÚT
KÖVETŐ NEGYEDSZÁZADÁHOZ**

*EXTRACTS FROM THE POST-WWI 25-YEAR PERIOD
OF THE GERMANS OF BUDAPEST*

ABSTRACT

As a result of the Hungarian Kingdom's growing national pride, Budapest – the co-capital of the Austro-Hungarian Monarchy and one of the most dynamically developing European settlements at the turn of the 20th century – underwent a spectacular transformation. A historical distinctness of Hungarian urban development was the strong presence of ethnic Germans in Budapest, for Hungarians managed to become the majority population only in 1880. Despite the fall in their population, the German language and culture remained robust in the capital until the end of WWI, which ushered in the post-Treaty of Trianon era and fundamentally changed the course of development as a result. The study analyzes the statistical data of the ethnic decline of the Germans in Budapest, places in context the pursuits of the German national movement centered in Budapest, takes note of the main tendencies of the transformation of the German-language press and also looks at the issues (both general and Budapest specific) associated with the ethnic Germans' cultural situation and educational institutions. Finally the study highlights specific German aspects and features of several well-known locales and buildings in Budapest.

Kulcsszavak: nemzetiségtörténet, kultúrpolitika, német kisebbség, városfejlődés, asszimiláció

Keynotes: history of nationalities, cultural policy, the German minority of Hungary, urban development, assimilation

Budapest, az Osztrák–Magyar Monarchia társ-fővárosa az előző századfordulón a legdinamikusabban fejlődő európai települések egyike,¹ a kontinens 8., a világ 15. legnagyobb városa volt. A magyar birodalom-fél gyorsan kibontakozó kapitalista fejlődése és erősödő nemzeti büszkesége minden energiáját székvárosába belepumpálva igyekezett a rivális Bécsset utolérni, sőt túlszárnyalni. 1873-ban Budapest néven egyesítették a Duna két partján elterülő három összenőtt, de önálló várost, melyek lakossága ekkor együttesen 280 ezer főt tett ki, majd alig 40 év alatt, az I. világháború kirobbanásának idejére 900 ezres metropolisszá duzzadt.

A magyar főváros, ahogyan sokáig az ország többi városa is, etnikailag nem volt magyar. A magyar városfejlődés hagyományosan, a XII. századi szász betelepülés óta, német gyökerű volt. A XVIII. század végén, a francia forradalom korában, a magyar királyságnak csupán egyetlen magyar többségű szabad királyi városa volt: Debrecen. Ám a XIX. század modern politikai eszméi és új típusú gazdasági, társadalmi kihívásai gyorsan ráébresztették a hiányzó magyar polgári réteg helyét betöltő németajkú polgárságot a magyarsággal való érdek-azonosságra.² Így tudott szemükben a magyarság ügye nemcsak a szabadság ügyével, de önnön boldogulásukkal is azonosulni. S ezért tudott az asszimiláció, az elmagyarosodás oly villámgyorsan lezajlani,³ mégpedig – ellentétben a századvéggel – ekkor még önként és természetes módon. Mindez különösen látványosan tetten érhető a magyar fővárosban, de csaknem ugyanilyen robbanásszerűen alakult át a teljes magyarországi városhálózat etnikai arculata is a XIX. században. Márpedig városiasodottsága folytán a magyarországi nemzetiségek közül épp a németiség asszimilációs veszteségei voltak a legnagyobbak.

Budapest kapcsán ezt az általános tendenciát annyiban konkretizálhatjuk, hogy a II. József császár által elrendelt első magyarországi népszámlálás idején, 1787-ben, az ekkor 25 ezres Budának és a 22 ezres Pestnek döntően német lakossága volt; együtt számolva 70%-hoz közelítő (becsült) német részaránnyal.⁴ Csak Budára fókuszálva ez még magasabb lehetett: egy 1822-ből származó leírás szerint ugyanis itt tíz németre esett egy más nemzetiségű.⁵ Az 1850-es összeírásra megnégyszereződött népességű Pest 40%-a volt német, míg a feleannyira sem gyarapodó Buda (s vele Óbuda) lakosságának 65%-a. Mindazonáltal épp ekkor, tehát a század közepén, süllyedt 50%-ra a németek aránya a később majd Budapest néven egyesülő három város összevont adataiban (a magyarok 31%-ot tettek ki, az ekkor még külön számolt zsidók pedig 14%-ot). 1880-ra aztán Budapest 356 ezer főre hízott, a magyarság pedig átvette az abszolút többséget, ám a lakosság 1/3-át még mindig német anyanyel-

vüek tették ki. Fontos rögzítenünk azt is, hogy az 1880-as népszámlálásig, noha százalékos arányai folyamatos csökkenést mutatnak, abszolút számokban még mindig növekedett a budapesti némettség: 1850 és 1880 között valójában megduplázódott a számuk. Csak hát a magyarok száma még inkább nőtt; ez az oka a németek aránycsökkenésének. 1880 után azonban gyarapodásuk tényleg megállt, sőt fogyásnak indult. Így az épp e népszámláláskor mért legnagyobb számuk (120 ezer) már a századfordulóra lecsökkent 98 ezerre (azaz 14%-ra), 1910-re pedig 79 ezerre (azaz 9%-ra).

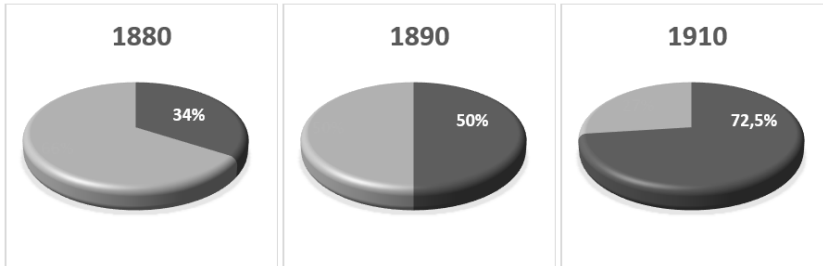
1. táblázat: Magyarok és németek Budapesten
Table 1. Hungarians and Germans in Budapest

Nép- számlálás	Össz- népesség	Magyarok		Németek		
		szám	%	szám	%	
1850	Pest	83 828	31 965	38,1	33 884	40,4
	Buda	43 019	7 555	17,6	27 939	64,9
1880		355 682	201 776	56,7	122 155	34,3
1890		486 671	326 533	67,1	115 573	23,7
1900		703 448	559 965	79,6	98 515	14,0
1910		880 371	756 070	85,9	78 882	9,0
1920		928 996	837 858	90,2	60 425	6,5
1930		1 006 184	928 950	92,3	38 460	3,8
1941		1 164 963	1 164 963	97,0	22 586	1,9

Forrás: a népszámlálási adatokból összeállított saját szerkesztés

Ezek az adatok azonban nem tükrözik reálisan a budapesti némettség helyzetét a századfordulón. A XIX. század végén a főváros életében még kulcspozícióban volt a német nyelvűség. A mindennapok nyelve még mindig a német volt. 1880-ban, noha a magyar etnikum már abszolút többségben volt, a lakosságnak 75%-a tudott németül beszélni, míg magyarul csak 71%. Még beszédesebbek az egynyelvűség mutatói: míg a többségi magyaroknak csak 33%-a volt egynyelvű, addig a budapesti németeknek 60%-a beszélt kizárólag a németet.⁶ Nem volt fontos, nem érezték szükségét megtanulni a magyar nyelvet, mert a mindennapokban a magyar nyelv ismerete nélkül is tökéletesen elboldogultak. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném: a nyelvi elmagyarosodás maradéktalan lezajlásának késlekedése ellenére a fővárosi – és általában a városi – németesség asszimilációjának egyéb aspektusai, tehát a társadalmi, szokásrendi és értékorientációs igazodás gyakorlatilag visszafordíthatatlanul végbementek. A középosztály következetesen bontotta le a német kultúrorientációt a társadalmi életben, a magyart állítva a helyére.⁷ Némi fáziskéséssel a nyelvi adatok is megerősítik ezt.

1. diagram: A budapesti németek magyarnyelv-ismerete
Chart 1.: Hungarian language-knowledge of Germans living in Budapest



Forrás: Fónagy (1998) 79. old. alapján saját szerkesztés

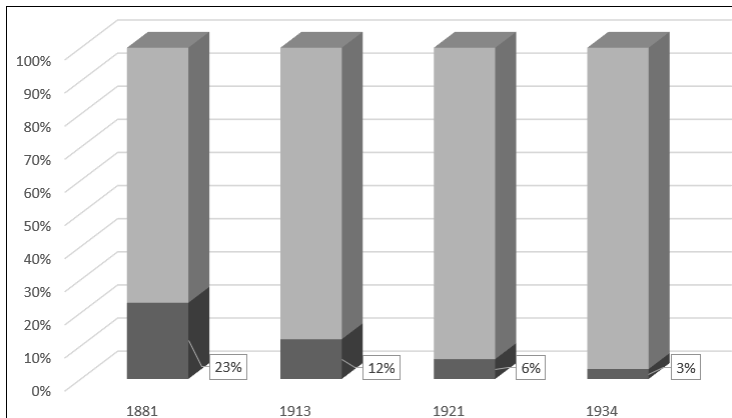
Mint látható, egyetlen generáció, vagyis 30 év alatt zajlott le az a változás, melynek kiindulópontján, 1880-ban, még csak a budapesti németek 34%-a beszélt magyarul, 1890-ben már 50%-a, 1910-ben pedig 72,5%-a. Különösen beszédes a németnyelvűség átörökítésével kapcsolatos adat: eszerint az 1890-es népszámlálási íven a magukat németajkúnak valló családok gyermekeinek 48%-át már magyar anyanyelvüként írták össze.⁸ Így aztán nem csoda, hogy az új évszázadba belépve Budapest lakosságának 2/5-e már csak magyarul tud, s mindössze 6%-a nem tud magyarul.⁹

Az I. világháború kimenetele csak tovább erősítette e tendenciát. A békediktátum a történeti Magyarország kétmillió (az összlakosság 1/10-ét kitevő) német nemzetiségének 3/4-ét leszakította. A német nemzeti öntudat szempontjából e legharcosabb településterületek (erdélyi szászok, bácskai és bánati svábok) átkerültek a megszerveződő utódállamokhoz, s ott következetesen védelmezték nemzeti különállásukat, míg a megcsonkult Magyarországnál épp a politikailag legkevésbé öntudatos, s így leginkább felgyorsult asszimilációjú német lakosság maradt meg, mintegy félmillió számban. Ez magyarázza, hogy a háború utáni Magyarország megcsappant német kisebbségének nemzetiségpolitikai érdekképviseletét felvállaló budapesti egyetemi professzor, Bleyer Jakab,¹⁰ mozgalma súlypontját a még megmenthető kompakt vidéki sváb parasztságra (az ún. népinémetekre) helyezte, a városi németiséget pedig úgyszólván elengedte, mert azt az asszimilációs folyamatban lényegében menthetetlennek ítélte.¹¹ Ezt az ítéletét egyébként alátámasztja a háború utáni Budapest németiségének további látványos fogyása. 1920-ban már csak 60 ezren vallották magukat németnek (6,5%), 1930-ban pedig, amikor a főváros átlépte a milliós lélekszámot, 38 ezren (kevesebb mint 4%). Az 1933 utáni politikai fejlemények, egyebek mellett a hazai német mozgalom radikalizálódása és Berlin „völkisch” expanziója nem állította meg a budapesti németek fogyását: az 1941-es népszámlálás csak mintegy 22 ezres számban, azaz 2%-os arányban találta őket.¹²

Látszatra semmi sem indokolta tehát, hogy a német mozgalom központja épp Budapestre települjön, az asszimiláció kohójába, ahol évről-évre a már ábrázolt drasztikus ütemben fogyatkozik a németiség, ahelyett, hogy a vidéki Magyarországon, a Dél-Dunántúl paraszti jellegű és tömörszerűen együtt élő sváb közegében rendezkedne be. E kérdésben azonban nem a tömegbázis közelsége, hanem a praktikum győzött. Budapest már a történeti magyar országterületen is vízfejként funkcionált, mennyivel inkább kikerülhetetlen központ lett az 1/3-ára csökkent országterületen. Az érdekérvényesítés minden lehetősége ide kényszerítette Bleyer Jakabot és német mozgalmát. Csak itt lehetett rendszeres kapcsolatot tartani a kormánnyal és a parlamenttel (Bleyer maga is képviselő volt kormánypárti színekben), továbbá azon németajkú országok követségeivel, akiktől bármiféle támogatás vagy politikai nyomásgyakorlás remélhető volt.¹³ És persze a sajtó is főváros-centrikus volt, különösen érvényes ez a német nyelvű sajtóra, melynek befolyásosabb vidéki központjai amúgy is az elcsatolt területeken maradtak.¹⁴ Így aztán csakis Budapesten volt értelme az újragondolt magyarországi német mozgalom központi szerveit felállítani és saját sajtóját megszervezni.¹⁵

Ami egyébként a német sajtót illeti: az I. világháború előtti Magyarországon, konkrétan 1881-ben, összesen 504 hírlap és folyóirat jelent meg: ezekből 118 (vagyis 23%) részben vagy teljesen német nyelvű volt. A háború előtti utolsó évben, 1913-ban, a csaknem 1900-ból 220 volt ilyen (vagyis 12%). Az összeomlás után, 1921-ben, a 639-re zuhanó összlapszámból 39 (kicsit több mint 6%) volt részben vagy teljesen német nyelvű; majd immár a németországi nemzetiszocialista fordulat után, 1934-ben, a közel 1300-ból 40 (vagyis 3%) – ennek is csak fele tisztán német nyelvű, a többi kétnyelvű.¹⁶

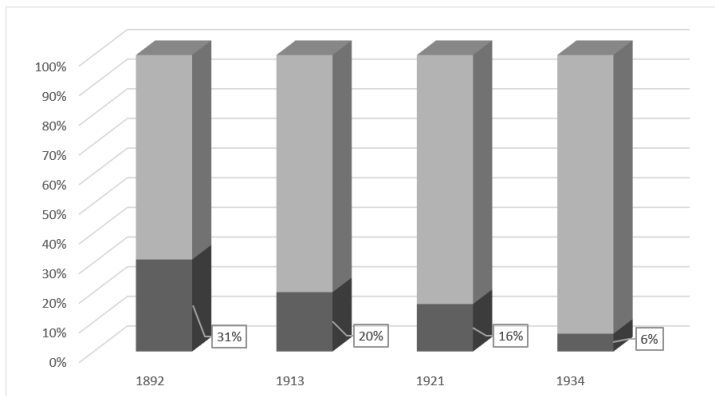
2. diagram: A német nyelvű sajtó részesedése (összlapszám)
Chart 2.: Proportion of the German press (number of publications)



Forrás: Kovács (1936) 31. old. alapján saját szerkesztés

Jól látható a csökkenő tendencia a Magyarország területén napvilágot látott német nyelvű hírlapok számában. Ennél azonban még többet mond (és még jobban kiemeli a német nyelv jelentőségét a sajtóban) egy másik paraméter, az ún. hírlapfogyasztás adatsora, mely nemcsak a hazai, de a külföldön megjelent és behozott lapokat is tartalmazza. A századforduló évében a forgalmazott lapoknak 51%-a volt német nyelvű,¹⁷ ugyanakkor (ha nem a lapok abszolút számát, hanem azok példányszámait nézzük) az össz-lappéldányszámnak csak 31%-a 1892-ben, 20%-a 1913-ban, 16%-a 1921-ben, s már csupán 6%-a 1934-ben.¹⁸

3. diagram: A német nyelvű sajtó részesedése (össz-lappéldányszám)
Chart 3.: Proportion of the German press (circulation)



Forrás: Kovács (1936) 32. old. alapján saját szerkesztés

Ezek az arányok szintén azt jelzik, hogy a német nyelv folyamatosan kiszorult a magyarországi sajtóból, így e lapok olvasóköre hovatovább csupán magukra a német anyanyelvűekre, valamint az értelmiségre, a gazdasági szereplőkre, és hogy el ne felejtsük, a zsidó polgárságra korlátozódott. Utóbbiak kapcsán nem árt tudni, hogy 1910-ben az 1,25 milliányi németül is beszélő magyar anyanyelvűek közül 400 ezret (vagyis 1/3 részt) tettek ki a zsidó vallásúak.¹⁹ Ebből is jól látható, hogy a magyarországi német nyelvű lapok jó része nem feltétlen az etnikai és kulturális identitását védő német mozgalom célközönségéhez szólt, hanem a „német ügy” iránt kevésbé fogékony, de német nyelven fogyasztó asszimiláns polgársághoz.²⁰

Ezért is érezte szükségét Bleyer, hogy nemzetiségi mozgalma azonnal német nyelvű hetilapot hozzon létre Budapesten, mégpedig kifejezetten a keresztény és paraszti németiség számára. Ez lett az 1921-től megjelenő *Sonntagsblatt*, melyet Bleyer (1933-ban bekövetkezett haláláig) hangsúlyozottan keresztény szellemiségű, a szélsőséges nézetektől tartózkodó,

a német nemzetiséget a magyar hazafisággal összeegyeztetni kívánó alapkoncepcióval vezetett.²¹ Konfrontatív hangok inkább csak az évtized végétől jutottak szóhoz, amikor nyilvánvaló lett, hogy a kormány nemzetiségpolitikája paradigmaváltáson megy át és a 30-as évektől fölkeményedik. E mérsékelt irányvonalát azonban gyakorta érte bírálat. Olyanok részéről is, akik szemére hányták, hogy útjában áll a németek idővel úgyszólván bekövetkező elmagyarosodásának, és olyanokéről is, akik épp a német ügy iránti elkötelezettebb és konfrontatívabb megnyilvánulásokat hiányolták belőle. A saját mozgalmán belüli árkok elmélyülése oda vezetett, hogy halála után nyíltan szakított egymással az asszimiláció és a disszimiláció táborá, vagyis a békés együttélés oltárán a lassú elmagyarosodásba is beletörődő magyarbarát szárny, illetve a beolvadásnak tudatos elkülönüléssel gátat szabó, ellenséggé kreálásával és külső segítség felhasználásával operáló, a náci Németország nemzetfogalmát és szóhasználatát a hazai németiségre adaptáló radikális irányzat.²² Utóbbiak fokozatosan felőrölték a mérsékelt ellenállását, kihasználva egyfelől azt, hogy a magyar államnak a jogos kisebbségi igények iránti szűkeklésége komoly nemzeti sérelemként csapódott le a magyarországi német lakosságban, másfelől pedig azt, hogy a nagypolitika abszolút prioritásként kezelt területi revízió elérésében Magyarország rászorult a náci Németország támogatására.²³ 1938 őszén, Basch Ferenc irányítása alatt, Budapesten létrejött a Volksbund der Deutschen in Ungarn, mely 1940 nyarán, az ún. bécsi német népcsoportegyezményben kizárólagos jogot szerzett a magyarországi németek megszervezésére, így Magyarországon is létrejött a nemzetiszocialista német népcsoportszervezet.²⁴ A tudatosan elszorított és megszüntetett Sonntagsblatt helyére a Volksbund egy harcos napilapot állított, ez volt az 1940 ősztől Budapesten megjelenő Deutsche Zeitung.²⁵

Ezek után érdemes szemügyre venni a magyarországi német mozgalom politikai küzdelmének alapvető prioritását, a nemzetiségi oktatás kérdését. A műveltségi viszonyok terén – felületesen szemlélve – mindig is a németek álltak legjobban a magyarországi nemzetiségek közül. Az analfabetizmus (eltekintve a nem nemzetiségként nyilvántartott zsidóktól) messze náluk volt a legalacsonyabb. 1891-ben illetve 1910-ben 63, majd pedig 70%-uk tudott írni-olvasni, míg a szintén a többiek felülmúló magyaroknak csak 53, majd 67%-a.²⁶ 1930-ban, noha a javulás általános volt, még mindig ők vezettek: a németek 83%-a, az össznépeségnek (ami ekkor már lényegében a magyarságot jelenti) csak 79%-a.²⁷ Ez azonban elfed egyéb fontos szegmenseket, így a pusztán írás-olvasáson túlmutató, az önálló nemzeti identitás megőrzéséhez nélkülözhetetlen anyanyelvi kultúra hiányát és az oktatási rendszer magasabb lépcsőfo-

kaihoz anyanyelven történő hozzáférés nélkülözését. A 30-as évek közepén teljes körű statisztikai áttekintést készített az akkori hazai németiség helyzetéről Kovács Alajos, a statisztikai hivatal elnöke. Ebben ő is elismeri, hogy „minél feljebb megyünk a műveltségi lépcsőn, annál kevesebb németet látunk”, s bár az elemi iskola négy osztályát még mindig 8%-kal több német végzi el, mint az országos arány, ám „azoknak a német anyanyelvűeknek a száma, akik legalább középiskolai végzettséggel rendelkeznek, mindössze 7005, ezek közül főiskolai végzettségű 1562.” A majd félmillió németeségből tehát mindössze másfél százaléknak volt középiskolai végzettsége, felsőfokú pedig még kevesebbnek. E vékonyka réteg képezte – a nemzetiségpolitikai iránymutatásra is hivatott – szellemi elitjüket.²⁸

Tény, hogy csak az alsófokú oktatásban engedélyezte a magyar kormányzat, 1923-ban, a nemzetiségi iskolák megszervezését, ám még ezek többségében is az anyanyelv helyett magyar nyelven folyt a tanítás, a kisebbségi nyelvet pedig kvázi idegen nyelvként oktatták.²⁹ Budapesten konkrétan, a közel 40 ezer németajkú lakos ellenére, nem volt német kisebbségi elemi iskola. Továbbá az is tény, hogy német nyelvű közép- és felsőfokú oktatási intézmények egyáltalán nem léteztek.³⁰ Működött ugyan egyetlen német nyelvű középiskola, a nagyhírű budapesti Reichsdeutsche Gymnasium, amelyet azonban Berlin finanszírozott. Tegyük gyorsan hozzá, hogy az utólagos gyanakvással szemben ez az intézmény egy kifejezetten mérsékelt szellemiségű elitiskola volt,³¹ többnyire a Reich-béli állapotok miatt önkéntes száműzetést vállaló tanári karral. Beszédes, hogy olykor a 40%-ot is elérte a zsidó származású diákok aránya, akiknek még 1944-ben is állítottak ki (titokban) érettségi bizonyítványt. Nagyot változott a helyzet a II. világháború idején, amikor a kormány az addig tudatosan féken tartott német oktatási követeléseknek helyt adni kényszerült. 1940-ben megnyílhatott Budapesten az immár hivatalosan is a Volksbund által fenntartott német tannyelvű gimnázium, melynek tantervét már nem a magyar állam kontrollálta. Az intézményben és a hozzá tartozó internátusban (NS-Erziehungsheim) a katonás egyenruhába öltözött növendékek intenzív nemzetiszocialista nevelést kaptak. Létesült továbbá egy német felsőfokú intézmény is Budapesten, egy tanítóképző, melyet ugyan elvben nem engedtek át a Volksbundnak, hanem a magyar tanügyi igazgatás alá rendelték, a gyakorlatban azonban nemigen tudták megakadályozni a német mozgalom befolyását.³²

A budapesti németek mindennapjaihoz szorosan hozzátartozó néhány fontosabb helyszín említést érdemelhet még. A 20-as évek közepén, még Bleyer Jakabnak sikerült elérnie egy a magyarországi német mozgalmat testületileg reprezentáló kulturális szervezet, az Ungarländischer Deutscher

Volksbildungsverein (UDV)³³ engedélyezését. Az éves köz-gyűléseket mindig Budapesten tartották, augusztus 20-án, első, szent királyunk ünnepén. A rendezvény helyszíne a budai Vigadó épülete volt, ahol 1922 óta, farsangi szezonban, a kultúregyesület által szervezett népszerű svábbálok is megrendezésre kerültek. A Duna túlsó partján álló csodaszépe pesti Vigadó ellenben már a későbbi népcsoportszervezet, a Volksbund éves nagygyűléseinek lett a színhelye, „ahol a német nemzetiszocialista parádékra emlékeztető külsőségek közt került sor Basch népcsoportvezető nagy beszédeire.”³⁴ Sokan a Volksbundhoz kötik – tévesen – a Budapest legnagyobb zöld felületű közterén, a józsefvárosi negyedben álló, Reichsdeutsches Haus-ként is ismert épületet. A ma már II. János Pál pápa nevét viselő téren álló épület 1940 után a nemzetiszocializmus szimpatizánsai és külföldi vendégeik bázisaként, illetve rendezvényeik, ideológiai tanfolyamaik színhelyként szolgált. (Napjainkra mégis inkább egy 1945 utáni esemény miatt lett hírhedt a „Köztársaság tér 27.”, ugyanis a nácik által elhagyott épületbe beköltözött a Magyar Kommunista Párt budapesti pártbizottsága, márpedig e gyűlött szimbólummá vált épületet az 1956-os forradalom idején a felkelők egy csoportja megostromolta, s a fegyveresen védekező karhatalom több tagját szó szerint meglincselte.) Utolsóként a Volksbund központi székházát, a Deutsches Haus-t említsük meg, mely Budapest exkluzív sugárútja, az Andrássy út közelében, egy 1940-ben vásárolt elegáns villában kapott helyet, magában foglalva a népcsoportvezetőség irodáit, tanácstermét és a szervezet különféle szakhivatalainak egy részét. Napjainkban az épület (Haus der Ungarndeutschen néven) ismét a német közösség különböző demokratikus szervezeteinek és központi hetilapjának otthonként szolgál.

A II. világháború utáni megtorlásoktól való félelem és a felgyorsult asszimilációval együtt járó identitásvesztés még tovább apasztotta Budapest németiségét. 1990-ben, az időközben a környező sváb falvakat is beszippantó 2 milliós Budapesten csupán két és fél ezer magát német nemzetiségűnek valló polgár élt.³⁵

JEGYZETEK

1. A magyar fővárosban még a XIX. században kiépült a csatornázás és a közvilágítás, a millennium körüli évekre pedig elterjedt a távíró, a telefon a villanyvilágítás. Az 1896-ban megnyitott budapesti földalatti (a londoni után) Európa 2. metróvonalára volt, az első villamosvonal megépülése pedig még korábbra, 1887-re esik. Eközben a berlini újságok látható bosszúsággal számoltak be arról, hogy míg a Siemens sorra építi ki a villamosvonalakat Budapesten, addig Berlinben még lóvasút jár. Lásd Balogh Péter István

- (2004): A szabadterek szerepváltozása a nagy európai városmegújításokban. PhD-értekezés. (Corvinus. Budapest.) 32. old. 108.lábj.
2. Hanák Péter (1998): Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In. Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 70–75. old.
 3. A polgárosodással összefüggő asszimilációs folyamat különböző fázisainak érzékeny tollú és gazdagon adatolt – a két világháború között készült – öszszefoglalása Pukánszky Béla (2000): Német polgárság magyar földön. Lucidus. Budapest.
 4. Berza László (főszerk.) (1993): Budapest Lexikon. Akadémiai. Budapest. 2. köt. 182. old.
 5. Fónagy Zoltán (1998): A budapesti németek lélekszáma a 19–20. században. In. Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 76–80. 76. old. – A Fónagy által említett Schams féle leírás valójában 1822-ből származik. „Nunmehr ist die deutsche Sprache im Bürgerstande wie bey der gemeinen Volks-Klasse die vorherrschende, und man kann mit Gewissheit annehmen, dass auf einen andern Sprachverwandten 10 Deutsche zu Zählen sind.” Lásd Schams, Franz (1822): Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Königl. Universitäts Buchdruckerey. Ofen. 255. old.
 6. Fónagy (1998) 77. old.
 7. Glatz Ferenc (1988): A magyarországi németség az ipari fejlődés korában. In. 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen / 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. I–II. [kétnyelvű] Tankönyvkiadó. Budapest. I. köt. 87–97. 93. old.
 8. Fónagy (1998) 79. old.
 9. Glatz (1988) 93. old., valamint Bellér Béla (1981): A magyarországi németek rövid története. Magvető. Budapest. 106. old. – A német nyelvnek a kultúra terén (a német etnikum látványos visszaszorulása ellenére is) tovább őrzött pozíciót mindazonáltal jól jelzi, hogy Budapest lakosságának még az 1930-as évek közepén is 38%-a beszélt a német nyelvet, amint erről a statisztikai hivatal akkori vezetője által összeállított kiadvány tájékoztat. Lásd Kovács Alajos (1936): A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Hornyánszky. Budapest. 31. old.
 10. Bleyer életműve kapcsán lásd Fata, Marta (1991): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933. Freiburg i. Br., valamint Grósz András (2014): A deutschungar Bleyer Jakob – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). PhD-értekezés. (ELTE. Budapest.)
 11. Bellér (1981) 135. old.
 12. A pontosság kedvéért azt is elmondani tartozunk, hogy a fővárosi agglomerációban számos, még a török kiűzését követő kolonizáció során keletkezett sváb település terült el, szinte német gyűrűt képezve Budapest körül. Ezek közül számosat beszippantott a városfejlődés újabb lépcsőjeként majd 1950-ben létrehozott mai Nagy-Budapest. Ezekben a nagyvárosi kohó

asszimiláló ereje igazából nem érvényesült, így 1880 után sem fogyott a németek abszolút száma (sőt 1930-ban több volt mint 50 éve), csupán részarányuk indult rohamos fogyásnak a betelepülések miatt: a főváros mai területébe integrált egykori községek egyesített adatai szerint 1880-ban a lakosság 40%-a, 1930-ban már csak 4%-a volt német. Az egyes népszámlálási dekádok abszolút számait, illetve százalékos arányait tartalmazó táblázatot lásd Fónagy (1998) 78. old.

13. Bleyer 1922 júniusában memorandumot intézett a német kormányhoz, melyben anyagi és erkölcsi támogatást kért a hazai német mozgalom számára, továbbá aktív kelet-európai kisebbségpolitikát Berlin részéről a szétszakított német nemzetrészek védelmében. Még az év nyarán két jegyzék is érkezett Berlinből a magyar kormány felé a hazai németiség sérelmeinek orvoslása ügyében, és a budapesti német követ is szoros kapcsolatot tartott Bleyerrel és körével. Ezzel együtt a hazai németiség ügye nagypolitikai szintre emelkedett, a német kormány ugyanis nyilvánvalóvá tette érdeklődését a magyarországi nemzetiségpolitika (különösképp a német kisebbséget érintő iskolapolitikai kérdések kezelése) iránt, értésre adva azt is, hogy a német–magyar kapcsolatok és a fennálló nemzetközi status quo megváltoztatását célzó kétoldali (egyelőre Berlin részéről nemigen szorgalmazott) együttműködés fontos szegmensének tekintendő a szóban forgó kérdések megnyugtató rendezése. A német–magyar diplomáciai együttműködés 20-as évekbeli (Stresemann-korszakbeli) helyzetéhez lásd Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor. Máriabesnyő. 73–76. old.
14. A téma alapos áttekintése Tafferner, Anton (1969): Der Donauschwabe und seine Presse. Versuch einer Übersicht und Wertung bis 1918. In: Lehmann, Michael (szerk.): Der Donauschwabe und sein geistiges Profil. Festgabe für Prälat Josef Nischbach. Gerhardswerk. Stuttgart. 179–202. old.
15. Tilkovszky Loránt (1998): Budapest és környékének németisége a két világháború között és után. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 90–102. old.
16. Kovács (1936) 31–32. old.
17. Glatz (1988) 90. old.
18. Kovács (1936) 32. old.
19. Kovács (1936) 31. old.
20. A német nyelvű sajtó megerősítésében és fenntartásában jelentős részt kell tulajdonítanunk a német nyelven fogyasztó zsidó újságolvasó közönségnek, minthogy a XIX. század folyamán több hullámban Magyarországra betelepülő zsidók beilleszkedése a kelet-közép-európai német műveltséghez való kapcsolódás jegyében zajlott. Vö. Vörös Károly (1986): A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. Kortárs. 1986/12. szám. 100–117. old. A budapesti német lapoknak a „német ügy” iránti érdektelenségét sokan a zsidó tulajdonosi háttérrel magyarázták; az ebből fakadó konfliktushelyzet kapcsán lásd Orosz László (megj. alatt): A „zsidó sajtóhegemonia” elleni küzdelem a hazai német mozgalom sajtójának korai időszakában (1917–1920). Közép-Európai Közlemények. 2019/1. szám.

21. Fata, Marta (1997): Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt“. Gründung und Entwicklung des Wochenblattes von 1921 bis 1933. In: Fassel, Horst (szerk.): Deutsche Literatur im Donau-Karpatenraum (1918-1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Tübingen. 9–21. old. – Ezzel épp ellentétes koncepciót vall visszatekintésében a két világháború közti radikális hazai német mozgalom aktív résztvevője, aki a népiségi harc fáklyájaként láttatja a lapot. Lásd Tafferner, Anton (1981): Das Bleyer'sche „Sonntagsblatt“ (1921–1935). Ein Kampfblatt des ungarländischen Deutschtums. In: Volk und Volkstum im Donauraum. Festgabe für Prof. Dr. Franz Hieronymus Riedl zum 75. Lebensjahr. Szerk.: Veiter, Theodor. Braumüller. Wien. 101–131. old.
22. Bellér Béla (2002): A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938. Új Mandátum. Budapest.
23. Tilkovszky Loránt (1967): Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Akadémiai. Budapest.
24. Spannenberger Norbert (2005): A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Lucidus. Budapest.
25. Szabó Dezső (1998): A Deutsche Zeitung (Német Újság) 1940–1944. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 248–250. old.
26. Szabó Dezső (1998): A Deutsche Zeitung (Német Újság) 1940–1944. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 248–250. old.
27. Kovács (1936) 44. old. (12. tábla)
28. Kovács (1936) 20. old.
29. A kérdés kapcsán lásd Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar Pedagógia. 1974/1. szám. 47–65. old., valamint Tilkovszky Loránt (1995): Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok. 1995/6. szám. 1251–1274. old.
30. Kovács (1936) 23. old.
31. Az iskola kapcsán lásd Orosz László (2017): „a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi becses kultúrájában jártassá teszik”. A budapesti Németbirodalmi Iskola, 1908-1944. Közép-Európai Közlemények. 2017/4. szám. 120–135. old.
32. Tilkovszky (1998) 97–98. old.
33. UDV–Magyarországi Német Népművelődési Egyesület. 1924-ben Bleyer ügyvezető alelnökségével megalakult mérsékelt irányvonulú, alapvetően kulturális irányultságú szervezet, mely integráló törekvéseinek megfelelően gyűjtőhelye lett a mérsékelt és magyarbarát, de a radikális és németbarát nemzetiségi erőknek is. A Bleyer halála után bekövetkező szakadás, majd az eljelentéktelenedő UDV kényszerű önfeloszlatása (1940) a Basch vezetésével tovább radikalizálódó csoport (Volksbund) térnyerését tette egyértelművé. Az egyesület kapcsán lásd legújabban Seewann, Gerhard (2015):

- A magyarországi németek története I–II. Argumentum. Budapest. II. köt. 238–244. old.
34. Tilkovszky (1998) 97. old.
35. 1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. (1992) KSH. Budapest. 29. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1990_1930-1990/?pg=30&layout=s (letöltve: 2018. március 14.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen / 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Szerk.: Hambuch Vendel. I–II. [kétnyelvű] Tankönyvkiadó. Budapest.
- Balogh Péter István (2004): A szabadterek szerepváltozása a nagy európai városmegújításokban. PhD-értekezés. (Corvinus. Budapest.)
- Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar Pedagógia. 1974/1. szám. 47–65. old.
- Bellér Béla (1981): A magyarországi németek rövid története. Magvető. Budapest.
- Bellér Béla (2002): A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938. Új Mandátum. Budapest.
- Berza László (főszerk.) (1993): Budapest Lexikon. Akadémiai. Budapest.
- Fata, Marta (1991): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933. Freiburg i.Br.
- Fata, Marta (1997): Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt“. Gründung und Entwicklung des Wochenblattes von 1921 bis 1933. In: Fassel, Horst (szerk.): Deutsche Literatur im Donau-Karpatenraum (1918-1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Tübingen. 9–21. old.
- Fónagy Zoltán (1998): A budapesti németek lélekszáma a 19–20. században. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 76–80. old.
- Glatz Ferenc (1988): A magyarországi németiség az ipari fejlődés korában. In: 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen / 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Szerk.: Hambuch Vendel. I–II. [kétnyelvű] Tankönyvkiadó. Budapest. I. köt. 87–97. old.
- Grósz András (2014): A deutschungar Bleyer Jakob – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). PhD-értekezés. (ELTE. Budapest.)
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor. Máriabesnyő.
- Hambuch Vendel (szerk.) (1998): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest.
- Hanák Péter (1998): Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 70–75. old.

- Kovács Alajos (1936): A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Hornyánszky. Budapest.
- Orosz László (2017): „a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi becses kultúrájában jártassá teszik”. A budapesti Németbirodalmi Iskola, 1908-1944. Közép-Európai Közlemények. 2017/4. szám. 120–135. old.
- Orosz László (megj. alatt): A „zsidó sajtóhegemónia” elleni küzdelem a hazai német mozgalom sajtójának korai időszakában (1917–1920). Közép-Európai Közlemények. 2019/1. szám.
- Pukánszky Béla (2000): Német polgárság magyar földön. Lucidus. Budapest.
- Schams, Franz (1822): Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Königl. Universitäts Buchdruckerey. Ofen.
- Seewann, Gerhard (2015): A magyarországi németek története I–II. Argumentum. Budapest.
- Spannenberger Norbert (2005): A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Lucidus. Budapest.
- Szabó Dezső (1998): A Deutsche Zeitung (Német Újság) 1940–1944. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 248–250. old.
- Tafferner, Anton (1969): Der Donauschwabe und seine Presse. Versuch einer Übersicht und Wertung bis 1918. In: Lehmann, Michael (szerk.): Der Donauschwabe und sein geistiges Profil. Festgabe für Prälat Josef Nischbach. Gerhardswerk. Stuttgart. 179–202. old.
- Tafferner, Anton (1981): Das Bleyer'sche „Sonntagsblatt” (1921–1935). Ein Kampfblatt des ungar-ländischen Deutschtums. In: Volk und Volkstum im Donauraum. Festgabe für Prof. Dr. Franz Hieronymus Riedl zum 75. Lebensjahr. Szerk.: Veiter, Theodor. Braumüller. Wien. 101–131. old.
- Tilkovszky Loránt (1967): Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Akadémiai. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1995): Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok. 1995/6. szám. 1251–1274. old.
- Tilkovszky Loránt (1998): Budapest és környékének németisége a két világháború között és után. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 90–102. old.
- Vörös Károly (1986): A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. Kortárs. 1986/12. szám. 100–117. old.

SZÁVAI Ferenc

egyetemi tanár

Kaposvári Egyetem, Kaposvár

professor

University of Kaposvár, Kaposvár, Hungary

szavai.ferenc@ke.hu

**A NÉVMAGYAROSÍTÁS HATÁSA A HAZAI NÉMET
KISEBBSÉGRE A HORTHY-KORSZAKBAN**

*THE EFFECTS OF NAME MAGYARIZATION ON THE DOMESTIC
GERMAN MINORITY IN THE HORTHY ERA*

ABSTRACT

The Name Magyarization process in Hungary had several stages, its newest starting in the 30s. The Trianon borders have altered the ethnic structure of the region, and Germans became the biggest minority in Hungary. In the offices it was done voluntarily, but it was also done under compulsion, which of course depended on the German-Hungarian relations. The independent organizations of German minorities were supported by Germany, the role of German capital increased, and economic relations widened. Yet they could not manage to form an independent economic organization until 1943. During this time Name Magyarization was influenced by the committee of the Hungarian Academy of Sciences, but deportations and later relocations started a new wave.

Kulcsszavak: Magyarország története 1919–1945, német kisebbség névmagyarosítása

Keynotes: History of Hungary 1919–1945, German minority name Magyarization

Melich János a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1943. február 9-én tartott közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitójában a családnevektől értekezett. Ebben kifejtette a tárgykörhöz kapcsolatos kutatások eredményeit és egyben csoportosította azokat. Véleménye szerint a családnév legjellemzőbb jegye, hogy apáról fiúra öröklődik, állandó, megszakítás nélküli név. A legjellemzőbb jegye az állandóság és az öröklés. Ezért mindenkinek a legsajátabb tulajdona, mellyel egyes-egyedül ő rendelkezik. Bármennyire is igaz ez, a családnév is ki lehet téve szellemi és más

politikai mozgalomnak – állapítja meg, mintegy utalva itt a névmagyarosítási esetekre.¹

Melich helyesen tapintott rá a névváltoztatás egyik erősen asszimilatív területére a magyarországi névmagyarosítási mozgalomra. Nagy Imre Gábor megállapítása szerint „a magyarországi névváltoztatások döntő többsége névmagyarosítás volt.”²

Egészen világos tehát, hogy a névmagyarosítás a névváltoztatás része, s az utóbbi tágabb fogalom.³ A legvitatottabb kérdése, hogy milyen szerepet játszott benne az állam, mennyire lehet önkéntesnek nevezni?⁴

A névváltoztatás Nagy Imre Gábor interpretációjában a vezetéknevek hivatalos engedéllyel történő megváltoztatását jelenti, míg az idegen hangzású vezetéknevek hivatalos engedéllyel történő magyarra való felcserélése a névmagyarosító mozgalom.⁵

Utóbbi 1881-től indult, a dualizmus kori névmagyarosításokban a zsidóság reprezentálta magát, addig a két világháboró között elsősorban a hazai németiség. Az első rendelet arra vonatkozólag, hogy vezetéknevet mindenki csak engedéllyel változtathatja meg még I. Ferencről származik.

A névmagyarosító mozgalommal kapcsolatosan kevés a tudományos igényű feldolgozás, mégsem nevezhető azonban marginális kutatási területnek. Összetettségére több szerző rámutatott, valamint folyamatjellegére. Jelen van benne mindig a hatalom, a nemzetiségiek, a társadalom. Ugyanakkor megközelíthető a fenti szempontok mellett nyelvtörténeti, nyelvészet (névtani) és statisztikai nézőpontból is. A nevek vizsgálatakor pedig társadalomtörténeti és jogtörténeti szempontok is meghatározóak lehetnek.⁶

A háború e vészterhes időszakában a magyarországi német kisebbség részt vett egyrészt a Waffen SS besorozásokban, másrészt hazai vezetői szerették volna az országos gazdasági egyesületüket létrehozni. Basch Ferenc, Goldschmidt György és Mühl Henrik erőfeszítései után 1942 októberében engedélyezték ennek létrehozását. De zajlott az önkéntes, és a kényszer névmagyarosítás is.⁷

Karády Viktor és Kozma István nagyívű munkájában több szakaszra bontják és mutatják be a hazai névváltoztató, illetve névmagyarosító mozgalmat. Eszerint több történeti szakaszra lehet elkülöníteni egymástól, 1814-től 1880-ig, majd a névmagyarosító mozgalom megindulásától 1881-től a dualizmus végéig, majd a két világháború közötti időszak, végül az 1945-tel kezdődő és 1955-ig tartó szakasz.⁸

Névmagyarosításnak nevezi Nagy Imre Gábor tanulmányában azokat az eseteket, amikor idegen eredetű vezetéknevek hatósági engedély nélkül szabadon megmagyarosodtak (Langhból – Láng, Moritzból – Moric lett).⁹

Sok esetben a névváltoztatást ténylegesen indokolta, hogy a rossz hangzású, adott esetben gúnyolódásra okot adó nevektől (Elefánt, Sánta, Púpos) igyekeztek megszabadulni tulajdonosaik. Ide sorolhatók még a túl gyakori nevek (Nagy, Kovács) megváltoztatása is.¹⁰

A multinacionális Osztrák–Magyar Monarchia jó ideig sikerrel egyesítette gazdasági szempontból nemzetiségeit, abban Magyarország fejlődése kiemelkedő eredményeket mutatott. A korszakban azonban a magyarság aránya alig érte el az 50%-ot. A nemzetiségi megoszlásában a románság volt az első helyen 1910-ben 16,1%-kal, majd a szlovákok 10,7%-os részesedése után következtek a németek 10,4%-kal.¹¹

Katus László adatai szerint foglalkozási csoportokban az anyanyelvi megoszlás alapján a németiség 1910-ben különösen a katonatiszti rétegben, a kereskedők, iparosok és bányászok között, a kisbirtokosok esetében felül reprezentálta magát az országos részarányánál.¹²

Jelentős változást hozott a nemzetiségek életében is az első világháborút lezáró békerendszer, a legszembetűnőbb lesz, a nemzetiségi arányok átrendeződése, illetve, hogy Magyarország megszűnt soknemzetiségű állam lenni. Mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy a trianoni országterületen már 89,6%-ban magyar ajkúakat lehet találni 1920-ban. Húsz évvel később az 1941-es népszámlálásnál ugyanazon a területen 93% lesz a magyar nyelvűek aránya.¹³ Ez azt is jelenti, hogy 1920–1941 között a magyarság aránya az abszolút számokat vizsgálva 21%-kal növekedett, míg az összlakosságé ezalatt 16,6%-ot ért el. Az összes nem magyar anyanyelvű együtt 20,5%-os csökkenést mutat.

A tanulmányban a továbbiakban elsősorban a német anyanyelvű népességgel fogunk foglalkozni, ebből a szempontból fontos változás, hogy a Trianoni békeszerződés után a legnagyobb kisebbség lesz, 6,9%-ot tett ki arányuk, ami fokozatosan olvadt 1930-ban 5,5% és 1941-ben pedig 5,1%-ot tett ki. A csökkenés abszolút számokban mérve 74 567 fő, ami egyben 13,5%-os csökkenést jelentett.¹⁴

Az 1941-ben kiegészült országterületen az anyanyelv szerinti megoszlásban lényegesen csökkent a magyar anyanyelvű lakosság aránya, 77,4%, illetve nemzetiségi összetétel szerint 80,9%. A fenti két mutatót figyelembe véve első helyre került a román lakosság 7,5, illetve 7,2%-kal. A németek ezután következtek 4,9, illetve 3,7%-kal.¹⁵

Kovács Alajos kutatásaiban bizonyítja, hogy a főváros törvényhatósági bizottsági tagjainak 60%-a volt magyar és 30%-a német. Ennek majdnem pontosan megfelelt a tisztviselők névmegoszlása, 60% magyar és 29% német. Más kutatások szerint 1927-ben a közszerkezleti apparátus tagjainak átlagosan 56%-a viselt magyar és 28,5%-a német nevet.

Érdekes megvizsgálni a minisztériumok és a diplomáciai testület tisztikarának megoszlását 1930-ban névjelleget szerint:¹⁶

Tárcák	Tisztv. száma	magyar %	német %	szláv %	egyéb %
Miniszterelnökség	36	69,4	16,7	8,3	5,6
Külügyi	135	48,2	28,1	18,5	5,2
Dipl.-i testület	149	56,4	27,5	10,1	6,0
Belügyi	316	62,7	20,6	13,3	3,4
Pénzügyi	427	56,9	26,2	12,2	4,7
Kereskedelemügyi	234	55,1	27,8	12,4	4,7
Földművelésügyi	398	57,0	24,4	13,3	5,3
Népjóléti és munkaügyi	239	69,1	18,8	7,1	5,0
Vallás-és közoktatásügyi	342	52,9	27,8	16,4	2,9
Igazságügyi	266	62,8	21,4	12,8	3,0
Honvédelmi	49	65,3	24,5	4,1	6,1
Együtt	2591	58,5	24,4	12,7	4,4

A névmagyarosítók potenciális körének etnikai jellegének megoszlását vizsgálhatjuk a következőkben 1930-ban.¹⁷

	Apparátus létszáma	Magyar %	Német %	Szláv %	Egyéb %
<i>Hatóságoknál és hivataloknál</i>					
Államrendőrség	1323	70,4	17,6	10,7	1,3
Posta- és takarékpénztár	594	61,8	28,4	7,6	2,2
Pénzügy-igazgatóságok	3171	73,5	18,0	7,7	0,8
Központi vámigazgatóság	568	67,4	25,0	5,8	1,8
Dohányjövédéki hivatalok	273	62,3	24,5	11,0	2,2
Állami földmérés	312	70,9	20,8	6,4	1,9
Központi Statisztikai Hivatal	128	68,0	10,0	20,1	1,9
<i>Igazságügyi apparátusból</i>					
Bíróságok	3653	68,5	20,7	10,2	0,6
Ügyvédek	5972	67,4	26,6	4,9	1,1
<i>Állami üzemek közül</i>					
Vas-, acél- és gépgyárak	388	55,4	34,8	8,3	1,5
Posta és távírda	5231	70,2	23,6	5,9	0,3
Államvasutak	3939	64,1	25,7	9,0	1,2
Magyar Folyam- és Tengerhajózás	594	48,0	38,7	12,0	1,3

Josef Wekerle könyve Hamburgban a "Verlag Neue Anthropologie" sorozatban jelent meg, amiben összefüggésbe hozza a általánosságban a származást és a kultúra kérdéskörét. Adatai szerint is a magyar művészeti, tudományos és kulturális életben is jelentős volt a németek aránya. Ugyanakkor a dualizmus korának utolsó évtizedeiben történt liberális politika eredményeként növekedett a zsidóság aránya a gazdasági élet különböző területein. A két világháború között számos gazdasági és társadalmi területen, híres és jól csengő német nevek képviselték. Ezek közül kiemelve néhányat: STAUFFER, FRANCK, DREHER, RICHTER, PICK, HERZ, LANG, GANZ, ELZETT, DRASCHE stb.¹⁸

A két világháború közötti kabineteket vizsgálva több esetben bizonyítja, hogy a kormánytagok jelentős része német nevű. Többek között 1929-ben a Bethlen kormányt nézve a 11 miniszter közül csak 4-nek volt magyar hangzású neve. 4-nek volt német, 3-nak pedig szláv neve. Még inkább jelentős volt a katolikus klérus estében a német nevek aránya, ez a püspököket tekintve 75%-os volt. A Darányi-kormány esetében pedig szerinte 60%-a a minisztereknek német családnévvel rendelkezett.

Ha a részleteket nézzük, DARÁNYI (Grieshaber), IMRÉDY (Heinrich), REMÉNYI-SHELLER, MARSCHALL, Bornemissza, Kánya RÖDER, HÓMAN (Hohmann), SZÉLL és MIKECZ.¹⁹

Különösen érdekes, hogy a névmagyarosító mozgalom elsőszámú irányítójáról is kimutatta, hogy nagyapját feltehetőleg GRUBER-nek hívták, anyja neve pedig WEITZEL volt.²⁰

Kovács Alajos erélyes mozgalmat sürgetett, hogy legalább harmincszorosára kellene a névváltoztatások évenkénti arányát növelni ahhoz, hogy egy nemzedéken belül a magyar anyanyelvűek kizárólag magyar nevek legyenek. Viszonyítási alapja a 20-as évek vége volt, amikor valójában a mozgalom az apályát élte.²¹

A legnagyobb csoportot, a német nevet feladókat vizsgáljuk (akik 73,2%-ban zsidók), kisebb számban főképp katolikus svábokból, töredéknyi arányban evangélikus sváb és cipszer-szász csoportokból álltak össze. Mindenesetre megfigyelhetjük, hogy ők voltak a legerősebben városi kötöttségű csoport.²²

A dualizmus kori polgárság keretén belül mindenképpen két rétegformáló tényezőt kell figyelembe vennünk, a birtokot (Besitz) illetve a műveltséget (Bildung). A középosztály sajátossága, hogy benne jelentős szerepet foglal el a Bildungsbürgertum, nemzetiségi és vallási tekintetben pedig a zsidóság és a németiség játszott vezető szerepet.²³

Érdekes helyzete volt a magyarországi német kisebbségnek, akire egyre inkább potenciális erőforrásként tekintett a német fél, ugyanakkor lehetőségeik jóval alatta maradt magyar honfitársainál.²⁴ Kétségkívül a

német gazdasági beavatkozás jelentette már a húszas években a vállalatok megszerzését, közös gazdasági társaságok működtetését, majd a német kisebbség közvetlen irányítását, végül az országos gazdasági szervezetük létrehozásának segítését.²⁵ Magyarország számára a legfontosabb kereskedelmi partner Németország lesz, az elszámolást klíring-számlán vezették.

Több komoly konfliktus volt, ami a két népcsoport helyzetét befolyásolta, ilyen volt a magyarországi németek tevékenységének támogatása, vagy éppen szűkítése.²⁶ Ebből a szempontból is kiemelkedő volt Basch Ferenc elleni per 1934-ben, majd az újjáéledő névmagyarosítás is a Darányi-kormány idején.

A névmagyarosítás²⁷ újabb, minden eddigit felülmúló hulláma a 30-as években következett be. 1919 után a számok apályt jeleznek, az 1920/21. év mélypontot jelentett, ami 1918. évi értéknek a 15%-át tette ki, 1924-ben már 40%-ára ugrott. Ezt követően néhány évi csökkenő tendenciát követte 1929-től a konjunktúra, ami hihetetlen magasra ívelt 1933/34-ben. Ez azt is jelenti, hogy abszolút számokban az 1933-tól folyamatosan 1947-ig terjedő korszak névmagyarosítása meghaladta a monarchia-kori mozgalom méreteit. A konjunktúra 1934-ben tetőzött, ezután 1940-ig csökkent a mozgalom mérete, majd 1940-től 1943 végéig ismét magasabb szintet mutatnak a számok. Ez utóbbinak nyilvánvaló oka, hogy a területi revízió következtében ismét jelentős nem magyar nyelvű populáció került az országhoz.²⁸

A Vitézi Széket 1920. augusztus 20-án alapították a 6650/1920. számú miniszterelnöki rendelet alapján. A Horthy-nemességnek kitüntető szerepet tulajdonítottak a névmagyarosítási mozgalomban.²⁹

A Vitézi Rend várományosaitól elvárták a magyar, s különösen „szép” magyar hangzású nevek viselését.³⁰

Kozma István tanulmányában rámutat, hogy pontos adatok nem állnak arra vonatkozóan rendelkezésre, hogy a vitézi várományosok hány százaléka magyarosította meg idegen hangzású nevét.³¹

A Magyar Statisztikai Szemle hasábjain Kovács Alajos számolt be a névmagyarosítás eredményeiről. 1929-ben a német nevek domináltak a változtatások során, jelzi egyben, hogy a tömeges vitézi avatások beszűntetésével a régi keretek, az intelligencia körében fog majd tovább zajlani. Ugyanakkor kifejti, hogy Magyarországon 2 millió főnek van idegen hangzású neve, tehát a jelenlegi ütem alig segít a bajon.³²

1931-ben már örvendetes fellendülésről számol be, az előző évihez képest kétszer annyi főnek engedélyezte a belügyminiszter a névmagyarosítást. A hatóságok, a honvédelmi minisztérium, az államvasút és posta lelkesen karolta fel az ügyet. 1397 főnek volt német hangzású az eddigi

neve, 1223-nak szláv és 173-nak egyéb. Kimutatja, hogy különösen Budapesten volt a németeknek nagy dominanciája. A névmagyarosítás gyakorlatában természetesnek tartja a tanulóifjúság névváltoztatását.³³

1932-ben tovább emelkedett az engedélyezett névváltoztatások száma, ebben 1784 volt német, 1626 szláv és 249 egyéb nevűek aránya. Ez még mindig messze elmaradt Kovács Alajos véleménye szerint attól, ami szükséges lenne, mivel csak töredéke a természetes szaporodás alapján lennie kellene. A falusi intelligenciának, papoknak, tanítóknak volna a feladata, hogy a névmagyarosítási mozgalmat jobban felkarolják, mert úgy vélte, hogy itt voltak nagyobb tömegek a magyarok között, akik idegen névvel bírtak.³⁴

Mindenesetre a névmagyarosító mozgalom újbóli fellendülésében a vitézi várományosok mellett jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1933-ban kiadott belügyminiszteri rendeletnek is.³⁵

Több forrás segítségével vizsgálhatjuk ezt a rendeletet, az ezzel kapcsolatos kormányzati intézkedéseket, ami lényeges változtatásokat hozott az eddigi gyakorlaton. Egyrészt lényegesen olcsóbbá vált az eljárás, annak ügyintézése. Mindezek mellett közvetlenül lehetett a belügyminiszterhez postai úton benyújtani.

Továbbra is korlátozták azonban az asszonyok névváltoztatását. Először rögzítették azokat a névtípusokat is, melyeket a miniszter elvi okokból nem engedélyezhetett: a) idegen hangzású nevek, b) magyartalanul képzett családi nevek, c) kettős családi nevek, d) híres történelmi, irodalom- és művészettörténelmi személyiségek, továbbá ismertebb nemesi (főnemesi) családok nevei, e) régies írásmóddal (pl.:th, gh, eő, ss-el) írott vagy y-nal végződő nevek, végül f) olyan családi nevek, melyet nagyon sok család visel (pl.: Nagy, Kovács, Tóth).³⁶

Az első két pont intenciója egyértelmű, a kormány a nevek magyarosítását kívánta elősegíteni, másrészt nyelvhelyességi szempontokat is érvényesíteni kívánt. A trianoni „neobarokk” korszakban vették komolyabb védelem alá a nemesi családok és közéleti nagyságok neveit. Többen vitatták az ún. „túl gyakori nevek” felvételének tilalmát, hiszen éppen ezek tartoztak a legrégebbi és kétséget kizáróan magyar nevek közé.³⁷

De a névmagyarosítások alkalmával felmerült egy másik érvelés is, ami Trócsányi György nevéhez fűződik. Szerinte a magyar nemzetre legnagyobb veszélyforrásként a határokon átnyúló népi német egységtörékvést nevezte meg. A magyar nemzet bomlásához járulhat ez hozzá, hogy nyelvükben, önmeghatározásukban magyar, de német felmenőkkel (is) rendelkező, német nevet viselő állampolgároknak a rájuk is igényt formáló pángermán agitáció új tartalommal töltheti fel származásuk emlé-

két. Szinte nemzeti sorskérdés kontextusába emelte a magyarnyelvűségért folytatott küzdelmet.³⁸

Gömbös Gyula személyében valóban a névmagyarosítás lelkes híve és támogatója került kormányzati pozícióba. Már honvédelmi miniszterként nagyszabású kampányt indított a honvédségnél. A kormány nemzetiségpolitikája megmerevedett, ez szinte egybeesett az 1933-as rendelet kibocsátásával, de segítette a birodalmi sajtó és a Német Népművelődési egyesület Volksdeutsch irányzatának agitációja.

Az 1933-tól kibontakozó névmagyarosítási kampány tagadhatatlanul nem volt mentes bizonyos túlkapasoktól, a hivatalokban, a közigazgatásban kényszerítő eszközöket is alkalmaztak. Ugyanilyen szövegű rendeletet adott ki a vallás- és közoktatási miniszter az iskolák részére,³⁹ de ugyanezt tette a Földművelésügyi Minisztérium a saját fennhatósága alá tartozó szakoktatási intézményekhez. Különösen a Baranya megyei téli gazdasági iskolák esetében mutatható ki a tanulóifjúság körében a nagyszámú német származású fiatalok aránya. Mivel az oktatás főleg téli időszakra esett, szüleik szívesebben engedték őket a megye iskoláiba.⁴⁰

A névmagyarosítások erőltetését Darányi Kálmán miniszterelnök is elítélte, alapvetően Gratz Gusztáv memoranduma, illetve a kérdésben lezajlott német–magyar tárgyalások eredményeképpen. A hazai németiség mérsékelt szárnyának vezetője Gratz Gusztáv 1937. szeptember 14-én kelt memorandumából – amit Darányi miniszterelnökhöz írt – világosan kitűnt, hogy a gyerekeket zaklatták mindennap, hogy változtassák meg a nevüket. Darányi Kálmán a képviselőházban így nyilatkozott: „A névmagyarosítást nem szabad kényszerűen forszírozni, hanem az csak szabad egyéni elhatározás kérdése lehet, amit tiszteletben kell tartani”⁴¹

Ezt megelőzően fontos kérdésként szerepelt a névmagyarosítás kérdése az 1936. december 9-15 között lezajlott német–magyar konzultációkon. Kozma Miklós berlini útjának előkészítése során Mackensen magyarországi német követ találkozott a magyar kormány képviselőivel, amelynek során követi jelentéséből tudjuk, hogy kifejtette a névmagyarosítás témáját. Ekkor tette Darányi Kálmán azt az ígéretet, hogy a parlamentben hajlandó nyilatkozatot tenni a magyarosítások ellen. Ezt és a vele kapcsolatos rendeletet Mackensen jelentős előrelépésnek minősítette.⁴²

Karády–Kozma művében arra a következtetésre jut, hogy a németek körében történő magyarosítás a fenti tárgyaláson kialakított forgatókönyv szerint alakult, 1937-ben és 1938-ban fokozatosan csökkent a számuk.⁴³

1939–1944 közötti mintákban az összes folyamodó 37%-a a keresztény származásúak közül német, a sorkatonák között 47%, 1939-ben már 50%, 1943-ban 55%-ra emelkedett.

A Bécsben 1940. augusztus 30-án aláírt magyar-német kisebbségvédelmi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv értelmében a német kisebbséghez tartozók jogosultak lettek arra, hogy magyarosított családnévüket újra felvegyék. A rendelet ellenére a visszánémetesítők aránya mégsem volt jelentős.⁴⁴

Horthy Miklós 1940. október 14-én levelet intézett Teleki Pál miniszterelnökhöz, többek között a névmagyarosításról, a Vitézi Rend céljairól. Mindezt azért tette, mert mindkettő számára elfoglaltságuk okán ez a forma egyre gyakoribbá vált a gondolatok kicserélésére. Ebből megismerhetjük Horthy véleményét arról, hogy ha a rutének, tótok stb. felvett nyerne a Vitézi Rendbe, akkor szükséges-e névmagyarosításuk?

A levélben Horthy minden névmagyarosítás ellenségének tartotta magát, a zsidók esetében is csak legkritább esetben engedélyezte, akkor, ha az illető bátran harcolt és nem volt gyermeke. Jobban szeretne volna, ha pl.: Maróthy-Meizler és Báthory-Hüttner marad. Szerinte cím, rendjel sohasem lehet járandóság, csak kitüntetés. A Vitézi Rend alapításával az ősi nemesi inszurrekció egy újabb formájával egy mindhalálig megbízható magyar alakulat felépítését akarta. A vitéz csak engedéllyel házasodhatott, idegen fajból származót csak akkor vettek fel, ha az 100%-ig magyarul érez és megbízható, és ha maga kéri a névmagyarosítást.⁴⁵

1941-ben jött el a magyarországi németek számára az idő, hogy gazdasági téren is lehetőséget kapjanak a nagyobb összefogásra. Erre az 1940. augusztus 30-i „Bécsi Jegyzőkönyv” adott lehetőséget. A népcsoport kérésére, hogy központi tejszövetkezetbe tömörítse községi szervezeteit.⁴⁶

A kivételes helyzet alapját jelentette a magyar képviselőkkel elfogadott bécsi német népcsoport egyezmény, ami kimondta a népcsoporthoz tartozók szervezkedésének szabadságát minden téren és minden vonatkozásban.⁴⁷

Az országgyűlés képviselőházának 134. ülésén⁴⁸ Mühl Henrik a magyarországi némettség képviselője kifejtette az alábbiakat: azért interpellált, mert az alsóbb közigazgatási szervek a felsőbb intézmények jóindulata ellenére, szabotáltál a hazai német kisebbség gazdasági intézményeinek működését. Ezek így ellehetetlenülnek és be is szűntetik tevékenységüket. A népcsoport élete nemcsak kulturális, hanem gazdasági téren is zajlott, ez azt jelentette, hogy főleg Tolna, és Észak-Baranya községeiben a német kisebbség tejszövetkezeteit 1942. október 1-jén tömörítették egységes tej- és tejtermék-értékesítő szövetkezetbe. Ennek német rövidített neve volt a MILAG. Az alapelv az volt, hogy nemcsak tejet termeltek, hanem feldolgozták, termékeiket pedig saját boltjukban árusították a fogyasztóknak budapesti boltjukban.

Érdekes megállapítás az is, hogy a Német Birodalom megállíthatatlannak tűnő terjeszkedése éveiben a magyarosítás megtorpant, arányait tekintve visszaesett, mintegy 28%-os részvételi aránynak felelt meg. A háború menetében és a magyar külpolitikai vonalvezetés változásának következtében viszont határozott változást mutattak. 1943 második felében az összes kérelmező 41%-a, 1944-ben már 47%-a német hátterű volt. Tehát a visszánémetesítés törvényes lehetősége ellenére a magyar nevet választó német származásúak abszolút száma és aránya is megnőtt.

Feltételezhetően 1943-tól kezdődően a sváb legények körében a névmagyarosításra motiváló tényező az SS-be való besorolás elkerülése lehetett.⁴⁹

A fentiekből kitűnik, hogy a hazai németiség névmagyarosításának aránya a spontán tényezők figyelembevételével sokszor a német-magyar kapcsolatok függvénye is volt, a döntések mellett sokszor egyéni érdekek is meghúzódtak.

Érdekes kérdés, hogy ebben a mozgalomban a német nevek magyarosításának esetében milyen szerepet töltött be a Magyar Tudományos Akadémia, lehet úgy fogalmazni, beállt-e a névmagyarosítást sürgetői közé, vagy éppen ellenkezőleg szakmai szempontok szerint járt el és az indokolatlan eseteket nem támogatta. A következőkben erre a kérdésre kísérlünk meg választ adni.

A Magyar Tudományos Akadémia 1920-ban kapcsolódott vizsgált korszakunkban a névmagyarosítási mozgalomba. A belügyminiszter 1920. január 22-én írt levelet az akadémia elnökségének, amiben az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga ösztönzésére 1920. február 7-én a minisztériumi értekezleten kéri az akadémia képviselőit.⁵⁰

Az akadémia főtákará az értekezletre Tolnai Vilmost, Melich Jánost, Áldásy Antalt és Domanovszky Sándort delegálta az értekezletre. Tehát a tagok tevékenységét ismerve egy vegyes bizottságot. A Liga a belügyminisztériumhoz fordult a névmagyarosítás reformjának ügyében, a történelmi nevek védelmében, intézkedést kért a névmagyarosítás iránti revízióra, egyben szigorítaná azt, úgy, hogy csak az államfő, vagy helyettese engedélyezhesse.⁵¹

Melich János ekkor 48 éves, ebben az évben lett rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, s mint nyelvész 1935 és 1943 között elnöke volt az I. osztálynak.⁵²

Személyében a szláv és a német jövevényszavak kutatóját tisztelhetjük, az utóbbi témában németül is írt munkát Viktor Luntzerrel. Mindemellett kiemelkedő kutatásokat végzett a magyar és a szláv hangtörténet területén. Így a névmagyarosítás területén érkező felkérések során a főtákar, mint avatott szakértőhöz, hozzá küldte véleményezésre az egyéni kérelmeket.⁵³

A névmagyarosítási mozgalom a 20-as évek végén, a 30-as évek elején újabb fellendülést élt át. A Magyar Tudományos Akadémia ezt követően egyre intenzívebben kapcsolódott a mozgalomba, egyrészt a magyar nyelv folyóirat hasábjain, illetve a beérkező családnevek véleményezésében. Az Országos Vitézi Szék mellett a MÁV, rendőrség, a Csendőrségi Lapok, iskolák fordultak az akadémiához.

A Magyar Nyelv XXX. évfolyama (1934) tartalmazza a legtöbb névmagyarosítással kapcsolatos írást, egyrészt Pais Dezső és Kemenes Pál tollából. Mindezekből azt a tanulságot lehet levonni, hogy a névmagyarosításban mennyire óvatosan és sok szempont figyelembevételével kellett volna eljárni.⁵⁴

Kozma István kutatási eredményeiből ismerjük, hogy 1933-ban a névmagyarosítást kérelmezők legalább 60%-át a közületi szféra tette ki. A folyamodók 31%-a a közigazgatásban, a fegyveres erőknél szolgált. 13% volt közüzemi munkás, 15% közüzemek hivatalnok, 1,3%-uk pedig közüzemek vezetői voltak. Az alkalmazotti és szabadfoglalkozású értelmiségi, diák és egyházi személy a kérelmezők további 11,5%-a volt. Az 1933 és 1938 összesített adatai szerint a közigazgatásban és a fegyveres erőknél szolgálók részaránya 28%, a közüzemi alkalmazottak és vezetők aránya 24,2%, míg az alkalmazotti és szabad foglalkozású értelmiségiek, valamint diákok és egyházi személyek reprezentáltsága 13,2%-os volt. A fegyveres erőkre és a közzolgálati szférára nehezedő nyomás nem volt új keletű jelenség.⁵⁵

Végül a megalakítandó bizottságba Melich Jánost, Zsirai Miklóst, Pais Dezsőt és Kniezsa Istvánt javasolta az osztály. Ugyanakkor részben a második osztály tagjaiból egészült ki a bizottság Madzsar Imrével és Nagy Miklóssal.⁵⁶

Maga a bizottság nem volt hosszú életű, mivel 1942. május 4-én javasolta Voinovich Géza főtitkár a nevek magyarságának dolgában tanácsadó bizottság felosztatását, mivel annak további működése véleménye szerint feleslegessé vált. Az osztály a javaslatot elfogadta.

1942. május 30-án kelt levél már sajnálattal közölte a bizottság tagjaival annak felosztatását.⁵⁷ Érdekes, hogy a hivatalos bizottságok között az akadémiai jegyzőkönyvekben nem található erről a bizottságról bővebb adat. A megszűnését azzal indokolták, hogy a névmagyarosítási ügyekben több évtizede arra alkalmas személy járt el, aki egyébként is a bizottság tagja volt, Melich János. Melich folytatta is ezt a tevékenységet, utolsó feljegyzése 1945-ből való.⁵⁸

1835 és 1956 között mintegy 300 ezer családnév-változtatási kérelmet nyújtottak be a hatóságokhoz. Ez a családtagokkal együtt érintett mintegy félmillió embert. Ebből a szempontból is látszik mennyire fontos a

névmagyarosítási mozgalom kutatása, ennek ellenére viszonylag kevés tudományos igényű munka áll rendelkezésünkre.

A névváltoztatási mozgalom több szakasza közül a Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején kibontakozó volt számszerűen a legerőteljesebb. Ebben a szakaszban, amely 1933-tól 1944/45-ig tartott a névmagyarosítás terén a németek játszották a vezető szerepet, karöltve a szláv hangzású nevek birtokosaival. A nagyságrend alakulását több tényező befolyásolta, a külügyi kapcsolatok, a zsidósággal szembeni diszkrimináció, majd rehabilitáció. Emellett a németiséggel szembeni negatív állásfoglalás, majd kollektív felelősségrevonás.

Mindezek figyelembevételével bizonyított, hogy a Magyar Tudományos Akadémia az általunk vizsgált német nevek magyarosításában, más nevek felvételében, a kérelmek elbírálásában szakmai szempontok szerint járt el. Ragaszkodott a tudományban kialakult ismeretekhez, részben pedig az új adatok adta lehetőségeket alkalmazott.

Számos név esetében használta a megengedő értelmet, körültekintően járt el – figyelmet fordítva a család történetének vizsgálatára – ami sok esetben perdöntő lehetett.

A Melich hagyatékából összegyűjtött mintegy kétszáz német családnévvel kapcsolatos állásfoglalás, bizonyítékul szolgál a szakértő, illetve a Magyar Tudományos Akadémia hozzáállására a névmagyarosítási ügyekben. Érvényesültek a szakmai szempontok, a testület igyekezett azoknak az eseteknek gátat szabni, melyek nem voltak indokoltak. A nevek sorsát a fenti cédulák alapján úgy lehet követni, hogy visszakereshetőek azok az akadémia főtítkárának irataiban, mivel rajta vannak a megfelelő jelzetek.

JEGYZETEK

1. Magyar Nyelv XXXIX. évf. 1943. október. 4. szám. 269. old.
2. Nagy Imre Gábor: Névmagyarosítási törekvések a dualizmus kori Pécssett és Baranyában 1867–1895. Baranyai Levéltári Füzetek. 146. Pécs, 1992. 277. old.
3. Nagy Imre Gábor: A névmagyarosítási akciók 1896–1918 között, Pécs-Baranya példáján. Baranya, 1996–1997. 187. old
4. Uo. 196. old.
5. Nagy Imre Gábor: A névmagyarosítás történetéhez. Baranya, 1992–1993. 1–2. 63. old.
6. Uo. 63–66. old. és Kozma István: Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). Századok 1997. 2. szám. 383–452. old.
7. Szávai Ferenc: A MILAG német tejszövetkezet. In: Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma (szerk.). Kisebbségek együttélése 7. 98 p. Pécs: Kisebbségkutató Közalapítvány. pp. 59–72.

8. Karády Viktor–Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Osiris, Budapest, 2002, illetve V. ö. Nagy Imre Gábor: A névmagyarosítás történetéhez. Baranya, 1992–1993. 1–2. 64. old.
9. Nagy Imre Gábor: A névmagyarosítás történetéhez. Baranya, 1992–1993. 1–2. 63. old.
10. Uo.
11. Romsics Ignác. Magyarország története a XX. században. Osiris. Budapest, 1999. 47. old. (Az adatok Horvát-Szlavonország nélkül értendők)
12. Katus László: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. Magyarország társadalomtörténete I. Szöveggyűjtemény. Budapest, 1995. Szerk.: Kövér György. 348–349. old.
13. Karády Viktor–Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Budapest, 2002. 115. old.
14. Uo.
15. Uo. 116. old.
16. Uo. 123. old.
17. Uo. 124. old., Lásd továbbá: Szávai Ferenc: A két világháború közötti magyarországi németek szerepe és helyzete az államigazgatásban. In: Marinovich Endre, Anka László, Hollósi Gábor, Tóth Eszter Zsófia, Ujváry Gábor (szerk.). Historia est lux veritas: Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2016. pp. 139–152. és Szávai Ferenc: A német kisebbség helyzete a Horthy-korszakban. Közép-Európai Közlemények 8:(1) pp. 5–18. (2015)
18. Josef Wekerle: Abstammung und Kultur. Hamburg, 1993. 77–80. old.
19. Uo. 110–114. old.
20. Uo. 111. old.
21. Karády–Kozma: 125. old.
22. Uo. 89–90. old.
23. Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle, 1997. 159–168.
24. Szávai Ferenc: Német gazdasági előretörés a Südostraumban az 1930–40-es években [German economic advance in the Südostraum during the 1930s and 1940s]. KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 8:(4/No. 31) pp. 128–139. (2015)
25. Szávai Ferenc: A Daimler-Benz és a Weiss Manfréd üzleti kapcsolatai. In: Majoros István, Antal Gábor, Háda Béla, Hevő Péter, Madarász Anita (szerk.). Hindu istenek, sziámi tigrisek: Balogh András 70 éves. 580 p. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. pp. 469–479., Szávai Ferenc: A Deutsche Stiftung kísérlete egy magyarországi szövetkezeti központ létesítésére. In: Buza János, Estók János, Szávai Ferenc, Varga Zsuzsanna (szerk.). Agrártörténet – agrárpolitika: Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. 507 p. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 2006. pp. 327–338. (Gazdaság- és Társadalom-

- történeti Kötetek; 4.), lásd még erre a témára: Szávai Ferenc: A Horthy-korszak gazdasági élete 1920–1945: A politikai háttér; Pénzügyek, ipar, közlekedés. In: Gulyás László (szerk.). A modern magyar gazdaság története: Széchenyitől a Széchenyi tervig. 198 p. Szeged: JATEPress Kiadó, 2009.pp. 113–124., Szávai Ferenc: A MILAG német tejszövetkezet. In: Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma (szerk.). Kisebbségek együttélése 7. 98 p. Pécs: Kisebbségkutató Közalapítvány. pp. 59–72.
26. A Gömbös-kormány vonatkozásában lásd Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 132–135. old.
 27. Szávai Ferenc: A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a névmagyarosításban a két világháború között. In: Erdődy Gábor (főszerk), Feitl István, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna (szerk.). Rendszerváltások kortársa és kutatója: Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. 557 p. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2013. pp. 129–135.
 28. Kozma István: Századok. 397; 401. old.
 29. Karády–Kozma: 182. old.
 30. Uo. 147. old.
 31. Kozma: Századok. 400. old.
 32. Kovács Alajos: Névmagyarosítások az 1930. évben. Magyar Statisztikai Szemle 1931. 5. Sz. 527–528. old.
 33. Kovács Alajos: Magyar Statisztikai Szemle. 1932. 1. 56–57. old.
 34. Kovács Alajos: Magyar Statisztikai Szemle. 1933. 2. 103–105. old.
 35. Magyarországi rendeletek tára, Magyar országos Levéltár, Karády–Kozma 195. old.
 36. Karády–Kozma: 197–199. old.
 37. Uo. 199. old.
 38. Uo. 214–216. old.
 39. Nagy Imre Gábor: A névmagyarosítás történetéhez. Baranya, 1992–1993. 1–2. 73–74. old.
 40. Szávai Ferenc: Gazdaképzési rendszerek. A mezőgazdasági szakképzés története Európában a XIX–XX. században. Pécs, 1996. 94. old.
 41. Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. Századok, 2002. 1. szám. Századok 193–194. old.
 42. A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest, 1968. (összeállította: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula) 185–186. old.
 43. Karády–Kozma: 226. old.
 44. Uo. 222–223. old.
 45. Horthy Moklós titkos iratai. Budapest, 1965. (Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szücs László). 261. old.
 46. Magyar Országos Levéltár (MOL)–Miniszterelnökség (ME) – K 28 (Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály) – 117. csomó – 194. tétel II. 1941–1944. Magyarországi és külföldi német nemzetiségi mozgalmak tevékenységek – 1944–18094. 10. fólió. 23533. számú irat. 1941. október 13-án kelt levél

- mellékletként szerepelt abban az anyagban, amelyben a hazai németiség immár 24 községi szervezete mellé további községek csatlakozását kérték.
47. Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Történeti kézikönyvtár. Csokonai Kiadó, Debrecen. 1998. 77. old.
48. 1943. november 10. Az országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyvei. 17. kötet. Budapest, 1943. 198–201. old. Lásd a továbbiakban a témára vonatkozóan: MOL-ME-K28-117. csomó – 194 tétel II. 1944-18094. 65403. számú, 5403. számú iratokat. 109-120. fólió.
49. Karády–Kozma: I. m. 23–235. old; Lásd még az SS toborzással kapcsolatban Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998. 90–91; 95–96. old.
50. RAL 94/1920
51. RAL 99/1920
52. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1873. Összeállította: Fekete Gézőné. Budapest, 1975. 188. old. Nyelv- és Széptudományi Osztály.
53. Magyar Nyelv LX. évf. 1964. 1. Melich János temetésén elhangzott emlékbeszéd 1963. november 25-én Kniezsa Istvántól.
54. Magyar Nyelv XXX. 1934. 189. old.
55. Kozma István: Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). Századok 1997. 2. sz. 406–407. old.
56. Az I. osztály iratainak iktatókönyve 1870–1949. RAL 252/1942; MTA I (Nyelv- és Széptudományi) Osztály jegyzőkönyvei 1942–1945.
57. RAL 252/1942; RAL 81/1942.
58. RAL 212/1942

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A hetvenéves Melich János. Magyar Nyelv XXXVIII. évf. 1942. 4. sz. 224–249. old.
- A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825-1873. Összeállította: Fekete Gézőné. Budapest, 1975. 188. old. Nyelv- és Széptudományi Osztály.
- A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest, 1968. (összeállította: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula)
- Az I. osztály iratainak iktatókönyve 1870-1949. RAL 252/1942; MTA I (Nyelv- és Széptudományi) Osztály jegyzőkönyvei 1942–1945.
- Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Hanák Péter (1997): Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle, 1997.
- Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1965. (Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László).
- Josef Wekerle (1993): Abstammung und Kultur. Hamburg.

- Karády Viktor–Kozma István (2002): Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Osiris, Budapest.
- Katus László (1995): Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. Magyarország társadalomtörténete I. Szöveggyűjtemény. Budapest. Szerk.: Kövér György. 348–349. old.
- Kovács Alajos (1931): Névmagyarosítások az 1930. évben. Magyar Statisztikai Szemle 1931. 5. Sz. 527–528. old.
- Kovács Alajos (1932): Magyar Statisztikai Szemle. 1932. 1. 56–57. old.
- Kovács Alajos (1933): Magyar Statisztikai Szemle. 1933. 2. 103–105. old.
- Kozma István (1997): Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). Századok 1997. 2. szám. 383–452. old.
- Magyar Nyelv LX. évf. 1964. 1. Melich János temetésén elhangzott emlékezés 1963. november 25-én Kniezsa Istvántól.
- Magyar Nyelv XXX. 1934. 189. old.
- Magyar Nyelv XXXIX. évf. 1943. október. 4. szám. 269. old.
- Magyarországi rendeletek tára, Magyar országos Levéltár, Karády–Kozma 195. old.
- Nagy Imre Gábor (1992): Névmagyarosítási törekvések a dualizmus kori Pécsen és Baranyában 1867–1895. Baranyai Levéltári Füzetek. 146. Pécs, 1992. 277. old.
- Nagy Imre Gábor: A névmagyarosítás történetéhez. Baranya, 1992–1993. 1–2. 63. old.
- Nagy Imre Gábor: A névmagyarosítási akciók 1896–1918 között, Pécs-Baranya példáján. Baranya, 1996–1997. 187. old.
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris. Budapest, 1999. 47. old. (Az adatok Horvát-Szlavonország nélkül értendők)
- Szávai Ferenc (1996): Gazdaképzési rendszerek. A mezőgazdasági szakképzés története Európában a XIX–XX. században. Pécs, 1996.
- Szávai Ferenc (2006): A Baranyai Kisgazdák Hitel- és Gazdasági Szövetkezete és a Pécsi Tejcsarnok Rt. történetéhez. In: Pilkhoffer Mónika, Vonyó József (szerk.). A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai. 362 p. Konferencia helye, ideje: Pécs, Magyarország, 2001–2004. Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2006. pp. 295–323.
- Szávai Ferenc (2006): A Deutsche Stiftung kísérlete egy magyarországi szövetkezeti központ létesítésére. In: Buza János, Estók János, Szávai Ferenc, Varga Zsuzsanna (szerk.). Agrártörténet – agrárpolitika: Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. 507 p. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 2006. pp. 327–338. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek; 4.)
- Szávai Ferenc (2009): A Horthy-korszak gazdasági élete 1920–1945: A politikai háttér; Pénzügyek, ipar, közlekedés. In: Gulyás László (szerk.). A

- modern magyar gazdaság története: Széchenyitől a Széchenyi tervig. 198 p. Szeged: JATEPress Kiadó, 2009. pp. 113–124.
- Szávai Ferenc (2013): A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a névmagyarosításban a két világháború között. In: Erdődy Gábor (főszerk), Feitl István, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna (szerk.). Rendszerváltások kortársa és kutatója: Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. 557 p. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2013. pp. 129–135.
- Szávai Ferenc (2013): Adalékok a magyar–német gazdasági kapcsolatok történetéhez: Különös tekintettel a győri program megvalósítására. KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 6:(4) pp. 151–165.
- Szávai Ferenc (2014): A Daimler-Benz és a Weiss Manfréd üzleti kapcsolatai. In: Majoros István, Antal Gábor, Háda Béla, Hevő Péter, Madarász Anita (szerk.). Hindu istenek, sziámi tigrisek: Balogh András 70 éves. 580 p. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. pp. 469–479.
- Szávai Ferenc (2015): A német kisebbség helyzete a Horthy-korszakban. KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 8:(1) pp. 5–18.
- Szávai Ferenc (2015): Német gazdasági előretörés a Südostraumban az 1930–40-es években [German economic advance in the Südostraum during the 1930s and 1940s]. KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 8:(4/No. 31) pp. 128–139.
- Szávai Ferenc (2016): A két világháború közötti magyarországi németek szerepe és helyzete az államigazgatásban. In: Marinovich Endre, Anka László, Hollósi Gábor, Tóth Eszter Zsófia, Ujváry Gábor (szerk.). Historia est lux veritas: Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2016. pp. 139–152.
- Szávai Ferenc: A MILAG német tejszövetkezet. In: Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma (szerk.). Kisebbségek együttélése 7. 98 p. Pécs: Kisebbségkutató Közalapítvány, pp. 59–72.
- Tilkovszky Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen. 90–91; 95–96. old.
- Tilkovszky Loránt (2002): Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. Századok, 2002. 1. szám. Századok 193–194. old.

Források

- Magyar Országos Levéltár (MOL)-Miniszterelnökség (ME) – K 28 (Nemzeti-ségi és Kisebbségi Osztály) – 117. csomó – 194. tétel II. 1941–1944.
- A Magyar Tudományos Akadémia Levéltára – Régi Akadémiai Levéltár (RAL) – Főtitkári iratok Budapest.
- A Magyar Tudományos Akadémia Levéltára - Melich János hagyatéka és cédulái.

MURÁDIN János Kristóf

egyetemi adjunktus

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvári Kar, Kolozsvár

senior lecturer

**Sapientia Hungarian University of Transylvania,
Faculty of Sciences and Arts, Cluj-Napoca, Romania**

muradinjanos@sapientia.ro

AZ ERDÉLYI PÁRT MEGSZERVEZÉSE ÉS VIDÉKI TAGOZATAI ÉSZAK-ERDÉLYBEN A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS UTÁN

THE FORMATION OF THE TRANSYLVANIAN PARTY AND ITS LOCAL BRANCHES IN NORTHERN TRANSYLVANIA AFTER THE SECOND VIENNA AWARD

ABSTRACT

The study deals with an unfairly forgotten party, named Transylvanian Party, a political mass organization, existing between 1940 and 1944 in Northern part of Transylvania, reannexed to Hungary after the Second Vienna Award. This party was an ethnic based political organization, which collected the Hungarians from Northern Transylvania together. The Transylvanian Party was founded in the period when Hungarians represented the majority in the region. It had strong regionalist characters, but in the same time it made an organic part of the Hungarian national political life. The Transylvanian Party tried to reach a dominant position in the region in order to stop the expansion of the Hungarian, mainly extreme right parties in Northern Transylvania, and became the most comprehensive party in this part of the country. Among the 1,340,000 Hungarian inhabitants of Northern Transylvania 243,500 were active members of the party in 1942. The study presents the foundation of the Transylvanian Party and tries to give an overview on the building up of the party structure in Northern Transylvania during 1941, focused especially on the local branches. There are analyzed the composition of the membership, and the system of membership fees as well. The source material of the study consists of archival data, publications of the Transylvanian Party, special books, studies, brochures of the Transylvanian Party, publications and articles appeared in the contemporary press.

Kulcsszavak: második bécsi döntés, Erdélyi Párt, tagság, vidéki tagozatok, tagdíjak

Keynotes: Second Vienna Award, Transylvanian Party, membership, local branches, membership fees

1. Az Erdélyi Párt létrehozása

A második bécsi döntés és Erdély kettéosztása egyik napról a másikra teljesen felborította az erdélyi magyarság politikai életét.¹ A földcsuszamlásszerű változások a régió alig két évtizede kialakuló magyar pártstruktúráját is alapvetően befolyásolták. Az ekkor működő egyetlen magyar érdekvédelmi szervezet, a Romániai Magyar Népközösség (RMN) a határmegvonás következtében kettészakadt, s Dél-Erdélyben csak nagyon visszaszorított keretek között, voltaképpen társadalmi karitatív szervezetként maradhatott fent, a Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdélyben pedig megszűnt.² A megváltozott körülmények, az ún. „visszatért kelet-magyarországi és észak-erdélyi területeken” többségbe kerülő magyarság és az ismét kiépülő magyar politikai fennhatóság keretei között, a régi, „román időkben” alakított politikai formációnak értelemszerűen nem volt jövője. Ugyanakkor, egyes várakozásokkal ellentétben, a két világháború közötti korszak legfontosabb romániai magyar politikai alakulata, az 1938-ban királyi rendelettel felosztatott Országos Magyar Párt (OMP)³ sem alakulhatott újjá. Az új idők új szellemiségű politikai formációt kívántak: így jött létre 1940 végén az Erdélyi Párt. Ez azonban rövid négyéves működésében alapvetően a múltbeli hagyományokra, a két világháború közötti erdélyi magyar politika szervezeti hátterére épített. Az 1940 októberében Észak-Erdélyből a magyar Országgyűlésbe behívott 46 képviselő⁴ többsége, 36 törvényhozó⁵ november 12-én, Erdélyi Magyar Képviselők Pártonkívüli Csoportja név alatt,⁶ önálló frakcióba tömörült a képviselőházban, majd december 14-étől felvéve az Erdélyi Párt nevet,⁷ mint klubpárt kezdett működni. A következő néhány hónap alatt az EP, a Teleki-kormány támogatását élvezve, regionális tömegpárttá vált Észak-Erdélyben, amit a visszacsatolt erdélyi területek központjában, Kolozsváron 1941. május 28-án tartott alapító nagygyűlése szentesített.⁸

A rövid idő alatt országos politikai tényezővé váló Erdélyi Párt legfontosabb feladata az erdélyi magyarság összefogása, az erdélyiek érdekvédelme a magyar Országgyűlésben, illetve a helyi közösségek és a magyar kormányzat közötti közvetítés volt. Az anyaországi, elsősorban szélsőjobboldali pártok észak-erdélyi terjeszkedésének megakadályozására, az Erdélyi Párt monopolhelyzetre törekedett a régióban és 1941 nyarára a legátfogóbb magyar párt lett Erdélyben. Tanulmányomban e szédületesen gyors felívelést és területi konszolidációt veszem górcső alá.

2. Az Erdélyi Párt vidéki tagozatainak megalakulása Észak-Erdélyben

Az Erdélyi Párt „fentről” jövő kezdeményezéssel, Budapesten született ugyan meg, de pártként való megszilárdulásának folyamata „alulról” építkezve, egyértelműen Észak-Erdélyben ment végbe. A párt már kezdetektől fogva a helyi politikai csoportosulások ernyőszerzetévé, mintegy gyűjtőpártjává vált, igyekezve egymáshoz közelíteni az interbellikumból örökölt erdélyi politikai vonulatokat. Helyi szervezeti kiépülésében, szerte Észak-Erdélyben az OMP és az RMN régi tagozataira, sejtjeire épített. Arra törekedett, hogy vármegyei, városi és községi szinten, a korábbi politikai tömörülések bázisán minden magyart egyesítsen a régióban. Kezdeményezői, majd vezetői korán felismerték ugyanis, hogy a nagyarányú román és a jól szervezett német (besztercei szász és szatmári sváb) kisebbség mellett alighogy többséget alkotó helyi magyarságot, a frissen visszacsatolt és igencsak bizonytalan jövőjű Észak-Erdélyben pártkülönbségek nem szabad, hogy megosszák. Ezt pedig úgy vélték a legegyszerűbben megvalósíthatónak, ha a regionális kizárólagosságra törekvő EP-t felülről irányított tömegpárttá fejlesztik. Ennek jegyében kezdődött meg már 1941 januárjától az Erdélyi Párt gyorsütemű szervezése Észak-Erdélyben.

Dr. Mikó Imre képviselő, a későbbi politikai főtitkár már 1940 decemberében kijelentette, hogy az Erdélyi Párt nyitva áll mindenki előtt „aki Erdély újjáépítését s az anyaországba való beilleszkedését érzi legelső kötelességének”.⁹ Hogy ez mennyire így volt, azt mutatja egyebek mellett az a tény is, hogy az egyeduralomra törekvő, ambiciózus fiatal párt nem tett nemi vagy foglalkozásbeli különbséget a leendő tagok között, így a férfiak mellett nőket is felvett, és nem zárkózott el az ekkor a visszatért területekre özönlő anyaországi állami közalkalmazottaktól sem. Igaz ez utóbbiak számára már 1940. szeptember 25-től országosan kormányrendelet tette lehetővé a politikai pártokba, vagy szervezetekbe való belépést.¹⁰ Az Erdélyi Párt szervezeti szabályzata szerint viszont a közalkalmazottak csak egyszerű párttagok lehettek, párttiszséget nem viselhetek.¹¹ Jól jellemezte a párt észak-erdélyi magyar társadalomhoz való viszonyulását a Botos János kolozsvári tagozati szervezőtitkár által, a helyi pártszervezet 1941 február eleji alakuló közgyűlésén kifejtett nézőpont, amely szerint az Erdélyi Párt „minden erdélyi magyart a maga kötelékébe tartozónak tekint”, és így, a párthoz való tartozás hovatovább „lelkiismereti kérdés”.¹²

Az 1941. január 1-től indított, széleskörű tagtoborzó kampány hatására a visszacsatolt területek magyarsága tömegesen lépett be az új politikai formációba. Az Erdélyi Párt alig néhány hónap alatt, 1941 nyarára

egyértelmű dominanciára tett szert Magyarország tíz keleti vármegyéjében. A párt „Mindent Erdélyért!” jelszavával¹³ maga mögé állította szinte az egész észak-erdélyi magyar társadalmat. Rohamosan bővülő tagsága átfogta annak minden rétegét a földbirtokos arisztokráciától, a városi középrétegen át az iparosságon és a munkásság egy részén keresztül a földművelők nagy tömegéig. A magyar (és nem csak) politikai életben akkoriban még elsődleges szerepet játszó főnemesség észak-erdélyi csoportja szinte teljes egészében a párt tagja lett. Ugyanúgy a transzszilvanizmus eszméjét ekkoriban nagy számban valló magyar egyházi és világi értelmiségiek is erősen felülreprezentáltak voltak a pártban. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az Erdélyi Párt szellemiségében elsősorban polgári konzervatív értékrendet követett. Ennek megfelelően elutasította mind a bal-, mind a jobboldali szélsőségeket, és az ilyen eszméket vallókat nem fogadta tagjai sorába. Berkeiben ezért ilyenek legfeljebb, ha elvértve akadtak. A szélsőséges ideológiák híveinek túlnyomó többsége egyfelől a Nyilaskeresztes Pártba, vagy a Magyar Megújulás Pártjába iratkozott be, másfelől az illegálisban működő Kommunista Párt tagja lett, vagy maradt.

Az Erdélyi Párt tagtoborzására széleskörűen felhasználta a helyi magyar sajtót, folyamatosan jelentek meg a belépésre szólító felhívások¹⁴ és a párt addigi szervezkedéséről szóló tudósítások az észak-erdélyi magyar lapokban.¹⁵ Kellő számú tag beiratkozását követően, egymás után jöttek létre a vidéki tagozatok Máramaros és Ugocsa vármegyék kivételével minden visszacsatolt vármegyéjében. Élükön egy-egy elnök, több al-elnök és egy-egy főtitkár állt. A vármegyei tagozatokon belül működtek városi, járási és községi szervezetek. Ezek mindegyikének ugyanúgy volt elnöke, alelnökei, titkára, sőt pénztárosa és ellenőrei is.¹⁶ Alig öt hónap leforgása alatt összesen 10 vármegyei (Szatmár, Szilágy, Bihar, Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék), azon belül 59 járási, valamint 4 thj. városi (Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Marosvásárhely), illetve 16 városi (Nagykároly, Nagyszalonta, Margitta, Érmihályfalva, Szilágysomlyó, Tasnád, Bánffyhyunad, Szamosújvár, Nagybánya, Felsőbánya, Beszterce, Naszód, Szászrégen, Gyergyószentmiklós, Székelykeresztúr és Kézdivásárhely) és több mint 600 községi párttagozatot szerveztek meg.

Az Erdélyi Párt irattárának 1944 őszén való szétszóródása és legnagyobb részének megsemmisülése miatt, a különböző helyi szervezetekről és azok megalakulásáról, illetve taglétszámáról csak szórványosan lelhetők fel adatok. Elsősorban a korabeli észak-erdélyi magyar sajtó EP-hez közelálló orgánumaiban található információk erre vonatkozóan. Ezért itt csak a vármegyei és a legjelentősebbnek számító városi tagozat-

tok létrehozását és tagságának változásait mutatom be. Elsőként a Bihar vármegyei és a nagyváradi városi párttagozat alakult meg 1941 január elején,¹⁷ majd ezt követte még ugyanazon hónapban a besztercei,¹⁸ február 2-án pedig az EP legfontosabb helyi szervezete, az Észak-Erdélyben központinak számító kolozsvári tagozat, amelynek elnökévé Nyíró Józsefet választották meg.¹⁹ Az ekkor már 11 000 tagot számláló kolozsvári pártszervezet²⁰ gyors ütemben bővült, s alig bő két hét alatt elérte a 12 000-es taglétszámot.²¹ A kolozsvári magyarok tömeges beiratkozása az Erdélyi Párt kolozsvári tagozatába a következő hónapokban is töretlenül tartott, 1941. április 5-én a kolozsvári pártszervezetnek 16 000 tagja volt²² május 17-én 17 000,²³ november 28-án pedig már 18 100.²⁴

Az Erdélyi Párt észak-erdélyi térnyerésének sebességét mutatja, hogy a kolozsvári tagozattal egyidőben, 1941 február elején helyi pártszervezet jött létre Nagykárolyban is, majd 16-án Szatmárnémetiben, Csíkszeredán és Gyergyószentmiklóson,²⁵ ezután 20-án Maros-Torda vármegyében,²⁶ illetve a következő napon Háromszéken,²⁷ valamint március 2-án Székelyudvarhelyen.²⁸ Az újabb és újabb vidéki tagozatok életre hívása töretlenül folytatódott áprilisban is: 5-én Kolozs vármegyében,²⁹ 20-án Szilágysvármegyében, illetve Zilahon,³⁰ 22-én Udvarhely vármegyében,³¹ a következő napon pedig Csík vármegyében születtek meg a helyi szervezetek.³² Ez utóbbi külön érdekessége volt, hogy a vármegyei tagozaton belül a gyimesvölgyi körzetnek saját körzeti vezetősége lett, élén Tankó Béla Nákóval.³³ A következő hónapban létrehozott legfontosabb helyi szervezet a marosvásárhelyi városi párttagozat volt, amely 1941. május 4-én alakult meg.³⁴

Mindezek fényében nem csoda, ha a május 28-i, kolozsvári alapító nagygyűlésen az Erdélyi Párt küldöttei már összesen 602 észak-erdélyi helyi szervezet működéséről számolhattak be.³⁵ A vidéki tagozatok létrehozásának üteme azonban, a visszacsatolt területek lefedésével párhuzamosan, az 1941-es év második felében fokozatosan alábbhagyott. Az új pártszervezetek alakulása teljesen mégsem állt le és kisebb, helyi közösségi tagozat kiépítéséről 1943 októberéből (Lengyelfalva, Udvarhely vármegye),³⁶ sőt még 1944 januárjából (Nagymon és Szilágyszentkirály, Szilágysvármegye)³⁷ is van adat.

3. Az Erdélyi Párt tagsága

A vidéki tagozatok létrehozásával egyidőben, természetesen a párttagok száma is folyamatosan emelkedett. A kezdeti hónapok bővülési ütemére vonatkozóan nem maradtak fenn kimutatások, de szórványos saj-

tóadatokból következtetni lehet a párt növekvő méreteire és erejére Észak-Erdélyben. Már 1941 áprilisában a vegyes lakosságú Szilágy vármegyében 26 000 tagja volt az EP-nek, az abszolút román többségű Szolnok-Dobokában 10 000,³⁸ a majdnem színmagyar Háromszéken pedig 25 182.³⁹ Udvarhely vármegyében az adatösszesítés elején közbejött technikai nehézségek miatt ugyan áprilisban még csak 13 368 regisztrált tagja volt a pártnak,⁴⁰ de a székelység által legnagyobb számban lakott Csík vármegyében, ahol az összeírás rendben folyt, a gyergyói részekkel együtt ekkor már 55 000.⁴¹ Ezzel az Erdélyi Párt összesített tagsága megközelítette, majd 1941 májusában elérte a 200 000 főt⁴² és az EP politikai egyedurialma Észak-Erdély tíz vármegyéjében nyilvánvalóvá vált. Az arányok érzékeltetésére elég itt megemlíteni azt a tényt, hogy a párt fő bázisát adó Csík vármegyében, ahol az 1941-es népszámláláskor 172 246 lakost írtak össze,⁴³ ugyanebben az időpontban a Nyilaskeresztes Pártnak mindössze 27, Gyergyóban pedig 12 beiratkozott tagja volt.⁴⁴ Így az anyaországi szélsőjobboldali párt erdélyi részekre való betörési és szervezkedési kísérlete, legalábbis a Székelyföldön már a kezdetekor kudarcba fulladt.

Ezzel szemben az Erdélyi Párt tagsága az 1941-es év folyamán továbbra is meredeken emelkedett. Más tagozatok mellett, például az Udvarhely vármegyei szervezetben, a júliusban megismételt szervezés, 52 község beküldött adatai alapján újabb 5206 fővel emelte a párttagok számát és a vármegyei tagozatnak 1941. október 23-ig már összesen 18 574 tagja lett.⁴⁵ Hasonlóképpen, a Háromszék vármegyei pártszervezet, amely alapításakor még csak 26 000 tagot számlált, 1941 novemberére már majdnem megduplázta tagságát, a pártba beiratkozók száma itt meghaladta a 46 000-et.⁴⁶

Az eddig fellelt adatok szerint az Erdélyi Párt taglétszáma a maximumot 1942 januárjára érte el, megközelítve a negyedmillió főt. A pártnak ekkorra 700 helyi tagozata és 243 500 aktív tagja volt.⁴⁷ Az 1941-es népszámlálás adatait alapul véve pedig ez azt jelentette, hogy minden harmadik észak-erdélyi magyar felnőtt az EP tagja volt.⁴⁸

A háború előrehaladásával, a mind gyakoribbá váló katonai behívások és a frontokon elesettek növekvő száma természetesen negatív irányban befolyásolta az Erdélyi Párt taglétszámát is. Mégis, a párttagok száma az 1943 januári, hatalmas emberáldozatokkal járó, katasztrofális doni vereség ellenére sem csökkent számottevően. Egy összefoglaló jelentés adatai szerint 1943 novemberében az Erdélyi Párt összesített tagsága még mindig 231 181 főt tett ki, ráadásul megfigyelhető volt a taglétszám további lassú gyarapodása, elsősorban a kisebb településeken. Kilépések a pártból ugyanakkor csak szórványosan fordultak elő, egész Észak-Er-

délyben az 1943-as év folyamán a százat sem érve el. A legnagyobb 43 310 fős taglétszámmal ekkor már a Háromszék vármegyei szervezet büszkélkedhetett, de hasonlóan magas volt a tagok száma Csík vármegyében is (42 658), ahol csak az 1943-as évben mintegy 3000-en léptek be a pártba. Ekkor Udvarhely vármegyében a csíkinak csak mintegy fele, 24 340 párttag volt. A tagság meghaladta a lélektaninak számító tízezer főt még öt másik vármegyében is: Szilágyban 16 861, Biharban 16 786, Maros-Tordában 14 000, Szatmárban 11 688 és Kolozsban 10 003. A zömében románok által lakott Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyében azonban már csak 7103, illetve 3128 tagja volt a pártnak. A legnagyobb városi tagozat továbbra is Észak-Erdély fővárosában és egyben az ország negyedik legnagyobb városában, a román határtól alig 8 km-re fekvő Kolozsváron működött 20 013 aktív taggal, de számottevő volt Nagyvárad és Marosvásárhely város párttagozata is a maga 8202, illetve 7089 fős taglétszámával. A szatmárnémeti tagozat azonban – az anyaországi pártok ottani erőteljes jelenléte miatt – már alig érte el a 2000-et. A kisebb városok közül az Erdélyi Párt ekkor egyértelműen uralta Nagyszalontát, ahol 3000 tagja volt, Sepsiszentgyörgyöt, ahol 3178 és Csíkszeredát, ahol tagsága meghaladta a 2500-at. Jelentős volt a párt súlya még Gyergyószentmiklóson (1595 tag) és Nagybányán (1330 tag). Szervezési hiányosságok és mulasztások miatt azonban Zilahon, sőt Székelyudvarhelyen is csak 1000–1000 tagot sikerült toborozni. Nagy siker volt viszont, hogy a szórványmegyéknek számító Szolnok-Dobokában és Beszterce-Naszódon sikerült a helyi magyarságot 1943 végén is a párt zászlója alatt tartani, amit jól mutat az, hogy Désen 872, Szamosújváron 177 és Besztercén 873 volt 1943 novemberében az Erdélyi Párt taglétszáma.⁴⁹

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy 1943 novemberében, amikorról részletes adatok állnak rendelkezésre a párt tagjainak számát illetően, a 1941-ben összeírt teljes lakosságához mérten a székelyföldi vármegyékben, s azon belül is elsősorban Háromszéken volt a legnagyobb a párttagok száma, egyedül itt érve el a 30%-os arányt. Ugyanúgy a magyar nemzetiségű lakosságon belül is csak itt haladták meg a párt tagjai a 30%-ot. Ezzel szemben az összlakosságon belüli legalacsonyabb arányban Beszterce-Naszód vármegyében éltek az erdélyi párti tagok, alig haladva meg a 2%-ot. Ez itt is összefüggött a magyarság teljes lakosságon belüli arányával, hiszen itt élt a legkisebb, alapvetően szórvány magyar közösség a visszacsatolt területeken. Ugyanakkor viszont a magyar nemzetiségűek között már 20%-ot meghaladó mértékben voltak jelen a párt tagjai, ami azt mutatja, hogy a kisebb, magabazárkózó szórványközösségekben lényegesen nagyobb volt az Erdélyi Párt nemzeti egységet kínáló vonz-

ereje. Ugyanez látható a másik magyar szempontból szórványnak minősülő térségben, Szolnok-Doboka vármegyében, ahol a lakosság 3%-át sem érte el a helyi magyarság aránya, mégis keretében 13%-ot is meghaladta a párttagok száma. Érdekes helyzet alakult ki ebből a szempontból Kolozs vármegyében és Kolozsváron. Míg a vármegyében az 1941-es népszámlálási adatok szerint alig 30,74%-os kisebbséget alkotott a magyarság, addig Kolozsváron 88%-os többségben volt,⁵⁰ mégis mindkét esetben 20%-ot meghaladó mértékben iratkoztak be a magyarok a pártba.

1. táblázat: Az Erdélyi Párt tagsága 1943 novemberében, Észak-Erdély összlakosságához és azon belül a magyar nemzetiségű lakosság számához viszonyítva, vármegyékként és a thj. városokban

Table 1.: The membership of the Transylvanian Party in November 1943, correlated to the population of Northern Transylvania, and to the number of the Hungarian inhabitants in different counties and larger cities of the region

Vármegye/thj. város Észak-Erdélyben	Erdélyi Párt tagjainak száma 1943 novemberében	Össz-lakosság az 1941-es magyar népszámlálás adatai szerint	Párttagok aránya az össz-lakosságból %	Magyar nemzetiségű lakosság az 1941-es magyar népszámlálás adatai szerint	Párttagok aránya a magyar lakosságból %
Háromszék	43 310	142 401	30,41%	135 195	32,03%
Csík	42 658	172 246	24,76%	150 143	28,41%
Udvarhely	24 340	117 657	20,68%	115 577	21,05%
Kolozsvár	20 013	110 956	18,03%	97 698	20,48%
Maros-Torda	18 000	256 160	7,02%	143 987	12,50%
Szilágy	16 861	283 560	5,94%	97 724	17,25%
Bihar	16 786	446 785*	3,75%	318 502*	5,27%
Szatmár	11 688	431 347*	2,70%	269 011*	4,34%
Kolozs	10 003	156 649	6,38%	48 156	20,77%
Nagyvárad	8 202	92 942	8,82%	85 466	9,59%
Marosvásárhely	7 089	44 933	15,77%	42 435	16,70%
Szolnok-Doboka	7 103	240 579	2,95%	54 100	13,12%
Beszterce-Naszód	3 128	149 912	2,08%	15 125	20,68%
Szatmárnémeti	2 000	52 011	3,84%	47 919	4,17%
ÖSSZESEN	231 181	2 698 138**	8,56%	1 621 038**	14,26%

* A vármegye trianoni országterülethez tartozó részein élőkkel együtt

** Bihar és Szatmár vármegye trianoni országterülethez tartozó részein élőkkel együtt

(Forrás: a szerző összeállítása)

Mindezek alapján megállapítható, hogy nem számított, kisebbségben, vagy többségben volt-e a magyar lakosság egy adott területen, az Erdélyi Párt keretében mindenütt példátlan összefogást valósított meg. Ezt ráadásul olyan körülmények között érte el, hogy alig bő két éve létrehozott politikai alakulatként kellett megnyernie a lakosság bizalmát egy olyan területen, amely egyrészt erőteljes kormánypárti propaganda hatásnak, másrészt az anyaországi (olykor több évtizedes múlttal bíró és kellőképpen konszolidált) politikai pártok folyamatos térnyerési kísérleteinek volt kitéve. E visszahúzó tényezők súlya egyedül a határközeli Szatmár-németi esetében érvényesült látványosan, ahol az Erdélyi Párt tagjainak magyar lakosságon belüli aránya, főleg a MÉP és az MMP helyi szervezetsége folytán rendkívül alacsony maradt.

Általánosságban nézve viszont a térségbeli helyzetet, megállapítható, hogy az Erdélyi Párt lényegében megnyerte magának az észak-erdélyi magyar társadalmat. Bihar és Szatmár vármegye trianoni országterületen lévő részeivel együtt (amelyekre nem terjedt ki az EP tagozati lefedettsége) a teljes magyar lakosság 16,16%-a lépett be a pártba és vállalta fel ezzel annak hangsúlyosan erdélyi identitását. Ugyanakkor a párttagság abszolút számát tekintve az 1941 áprilisából, 1942 januárjából és 1943 novemberéből rendelkezésre álló adatok (200 000, 243 500 és 231 181) közötti viszonylag kevés eltérés alapján egyértelmű, hogy az Erdélyi Párt működése során képes volt meg is tartani tagjait, a visszacsatolt területek legnagyobb részén végig megőrizve vezető pozícióját. Az EP tagságának túlnyomó többsége megszűnéséig hű maradt a párthoz és a teljes taglétszám még az 1944 őszi frontátvonulás előtt is nagy valószínűséggel meghaladhatta a 200 000-et.

4. Az Erdélyi Párt társadalmi bázisa

A párt észak-erdélyi népszerűsége – más magyar politikai erővel ellentétben hangsúlyosan erdélyi jellege mellett – annak volt köszönhető, hogy vidéki tagozatainak szervezésekor elsősorban behívott országgyűlési képviselőinek és felsőházi tagjainak helyi elismertségére alapozott. Voltaképpen az ő személyük köré építette fel kulcsfontosságú vármegyei és thj. városi tagozatait. Ezt jól mutatja az a tény, hogy az összesen 10 vármegyei pártszervezetből hetet és 4 thj. városi tagozatból egyet az EP felsőházi tagjai vezettek, két vármegyében és két thj. városban pedig országgyűlési képviselői álltak a párt helyi hierarchiájának élén. Felsőházi tagok töltötték be az elnöki funkciót Bihar vármegyében (Papp-Szász Lajos),⁵¹ Kolozs vármegyében (Gallus Viktor),⁵² Szilágy vármegyében

(gróf Béldi Kálmán),⁵³ Szolnok-Doboka vármegyében (dr. Vékás József),⁵⁴ Csík vármegyében (dr. Kolumbán József, egyben országos alelnök),⁵⁵ Udvarhely vármegyében (vitéz Bíró István,⁵⁶ majd annak lemondása után, 1943. május 9-től Szakáts Zoltán)⁵⁷ és Maros-Torda vármegyében, illetve Marosvásárhely thj. városban (1941. október 24-től gróf Teleki Arctur). Országgyűlési képviselők vezették a párt helyi tagozatait Beszterce-Naszód vármegyében (Beke Ödön)⁵⁸ és Háromszék vármegyében (báró Szentkereszty Béla),⁵⁹ valamint a thj. városok közül Nagyváradon (Kortsmáros László)⁶⁰ és Kolozsváron (1944. május 12-ig Nyíró József).⁶¹ Egyedül a Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi párt-szervezetek élén állt a helyi hatóságok képviselője, a kormány bizalmát élvező ottani főispán, gróf Tholdalagi Mihály,⁶² és ő is mindössze fél-éven át, 1941. június 12-én bekövetkezett haláláig töltötte be pártvezéri posztját.⁶³ Helyére még ugyanazon év október 24-én gróf Teleki Arctur felsőházi tagot választották meg.⁶⁴

Parlamenti tagjai mellett, az Erdélyi Párt, vidéki tagozatainak irányításában nagymértékben támaszkodott az egyházakra is. Elsősorban az erdélyi magyarok körében hagyományosan legerősebb református és katolikus egyház képviselői jutottak vezető funkciókhoz a helyi párt-szervezetekben. Sokatmondó e tekintetben dr. Árkossy Jenőnek, a párt Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi városi tagozati titkárának az országos elnökséghez intézett 1942 júniusi jelentésében olvasható megállapítás: *„kevés kivételtől eltekintve úgy a ref.[ormátus–MJK] mint a kath.[olikus–MJK] papság vezetésével a magyarság mindenütt [Maros-Torda vármegyében–MJK] töretlenül áll az Erdélyi Párt mellett.”*⁶⁵

A párton belül a református egyház rendelkezett a legnagyobb befolyással. Ez látható egyebek mellett abból is, hogy református esperes, Boros Jenő irányította Szatmár vármegye és Szatmárnémeti erdélyi párti tagozatát⁶⁶ és református lelkészek álltak olyan fontos városi párt-szervezetek élén, mint Zilah (Köblös Endre espereshelyettes),⁶⁷ Nagybánya (Oláh Sándor),⁶⁸ Naszód (Gergely Ferenc 1941–43-ban),⁶⁹ de Nagyvárad thj. város párttagozatának egyik alelnöke is hagyományosan református lelkész volt (Csernák Béla,⁷⁰ majd 1944 június közepétől dr. Incze Gábor),⁷¹ akárcsak a margittai párt-szervezet társelnöke (Szendrey Dénes). A járási tagozatok közül is református pap vezette a nagyváradit (dr. Szabó Lajos),⁷² a nagybányait (Oláh Sándor), a szilágycsehit (Bíró János), a kékesit (Hegyi Mózses)⁷³ stb. A református lelkészek legnagyobb arányú jelenléte azonban a községi tagozatok vezetésében figyelhető meg. Olyan hagyományosan református hitű régiókban, mint például Kalotaszeg, szinte az összes falusi párt-szervezetet ők irányították, ami egyben hozzájárult ahhoz is, hogy ezeken a településeken általában az egész magyar lakosság a veze-

tőjének tekintett papja párttagságát követte. A kalotaszegi falvak közül református lelkész irányította Magyarlónát (Pünpösti Dezső), Magyarkapust (Ady László),⁷⁴ Nagypetrit (Posta István), Kispetrit (Antal Géza), Magyar-gerővásárhelyt (Bogdán János),⁷⁵ Magyarbikalt (Kiss József),⁷⁶ Magyar-kiskapust (Nemes Dezső),⁷⁷ Szucságot (Benedek Márton),⁷⁸ Bogártelkét (Czira Bálint),⁷⁹ Egerest (Balla Mihály),⁸⁰ Zsobokot (Muzsi István).⁸¹ Ugyancsak református papok töltötték be a párttagozatok elnöki tisztségét Kolozs vármegye más községeiben is: Magyarköblösön (Csákány Miklós)⁸² Magyarfodorházán (Nagy József),⁸³ Dobokán (Papp Árpád),⁸⁴ Bonchidán (Kassay Géza),⁸⁵ Kolozson (Máthé Sándor 1943 szeptemberéig),⁸⁶ Bodonkúton (Nagy János), Fejérden (Adorján János),⁸⁷ Bihar vármegyében Fugyivásárhelyen (Fodor József 1944 márciusáig),⁸⁸ Nyüveden (Bódi Mihály),⁸⁹ Szilágy vármegyében Érszöllösön (Gellért Zoltán),⁹⁰ Nagymonban (Papp Márton), Szilágyszentkirályon (ifj. Dónáth László),⁹¹ Szolnok-Doboka vármegyében Szásznyíresen (Weress László),⁹² Szász-somboron (Benedek Béla), Melegföldváron (Pünkösti Sándor),⁹³ Désaknán (Szakács Ferenc)⁹⁴ stb.

A katolikus egyház befolyása az Erdélyi Párt tagozati vezetésében nem volt ugyan olyan erős, mint a reformátusé, de kezében tartott több fontos tisztséget elsősorban a Székelyföldön. Legjelentősebb ezek közül a Csík vármegyei pártszervezet alelnöki funkciója volt, amit dr. Csipak Lajos csíkszeredai kanonok, főgimnáziumi tanár, országgyűlési képviselő töltött be.⁹⁵ De a gyergyószentmiklósi tagozat alelnöke is római katolikus főesperes (László Ignác) volt.⁹⁶ Katolikus plébános látta el a nagyváradi pártszervezet egyik alelnöki funkcióját (dr. Virág Jeromos) és vezetett több községi pártszervezetet is, például Óradnán (Bánffy Lajos),⁹⁷ Fugyivásárhelyen (Floriáncsics Endre 1944 márciusától)⁹⁸ stb.

Érzékelhető volt az unitárius egyház jelenléte is az Erdélyi Párt tagozati vezetésében. Dávid Ferenc hitének követője dr. Gelei József egyetemi tanár, unitárius egyházi főgondnok vette át 1944. május 12-től a kolozsvári pártszervezet elnöki tisztségét Nyíró Józseftől.⁹⁹ Mivel az egykori Aranyosszék magyar unitárius hitű közössége a román fennhatóság alatt álló Dél-Erdélyben maradt, a legnagyobb unitáriusok által lakott észak-erdélyi térség Udvarhely vármegyében volt. Itt az egyik vármegyei tagozati alelnök is unitárius lelkész volt (Pál Dénes felsőházi tag).¹⁰⁰ Hasonlóképpen unitárius pap vezette a székelykeresztúri (Ütő Lajos),¹⁰¹ és az oklándi járási pártszervezetet (Kelemen Imre),¹⁰² valamint néhány községi tagozatot, például a homoródjánosfalvit (Kiss Sándor),¹⁰³ a kolozsiti (Komjátszegi Géza 1943-tól)¹⁰⁴ stb.

Míg az Erdélyi Párt vármegyei és thj. városi szervezeteinek élén parlamenti törvényhozói, illetve egyházi vezetők álltak, a kisebb városi, va-

lamint a járási és egyes községi tagozatok vezetésében főleg világi értelmiségiek foglaltak helyet. Így ügyvédek (dr. Bereghy Sándor Margittán, dr. Kamenszky Viktor Szinérváralján,¹⁰⁵ dr. Kovács Zoltán Hídalmáson),¹⁰⁶ közjegyzők (dr. Ajtay Nagy Gábor Nagybányán, dr. Südy Tibor a székelyhídi járásban)¹⁰⁷ orvosok (Gaál Alajos Gyergyószentmiklóson,¹⁰⁸ dr. Andrásy Ernő Érmihályfalván) gyógyszerészek (Voith László Nagyilván¹⁰⁹ és Kövesdy László Apahidán),¹¹⁰ tanárok (Bíró Lajos ny. főgimnáziumi igazgató Székelyudvarhelyen,¹¹¹ Demeter Béla ny. kollégiumi igazgató Sepsiszentgyörgyön), kereskedők (Giday Lajos Kissebesen) stb. alkották a párt alsóbb szintű szervezeti egységeinek gerincét.

Az Országgyűlés erdélyi tagjainak vezető funkciója, valamint a magyar történelmi egyházak képviselőinek és a helyi közösségekben hangadó értelmiségiek jelentős szerepvállalása az Erdélyi Párt helyi tagozatainak irányításában nagy mértékben elősegítette azt, hogy az erdélyi magyarok a kezdetektől magukénak érezték a pártot, és már az 1941 eleji szárnybontogatás időszakában tömegesen léptek be az EP-be.

Mindemellett nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a Dél-Erdélyből 1944 februárjáig magyar területre átmenekülő, vagy átköltöző mintegy 200 000 magyar, akiknek több mint fele itt telepedett le, ugyancsak hozzájárult az Erdélyi Párt tagságának bővüléséhez. Figyelembe véve a párt hangsúlyos erdélyi magyar identitását, valószínűsíthető, hogy közülük elsősorban azok, akiket magyarságuk miatt meghurcoltak, vagy éppen emiatt kitoloncoltak Romániából, ha nem is léptek be feltétlenül az Erdélyi Pártba, de szimpatizáltak az észak-erdélyi magyarságot tömörítő politikai szervezettel és támogatták azt céljai megvalósításában. Az, hogy közülük pontosan hányan váltak az EP tagjává, ma már kideríthetetlen, de néhányan egészen magas pozíciókig is felküzdötték magukat a pártban. Jó példa erre a Dél-Erdélyből menekült Weress Béla korábbi petrozsényi unitárius lelkész, aki 1943 augusztusától a szatmárnémeti városi tagozat titkára lett,¹¹² majd 1944 február közepén már a Szatmár vármegyei pártszervezet főtitkári funkcióját töltötte be.¹¹³

5. Az Erdélyi Párt anyagi támogatottsága

Felismerve a rendkívüli körülmények által életre hívott, egyedi, hangsúlyosan erdélyi politikai erő különlegességét, az EP tagjai hajlandók voltak financiálisan is támogatni a pártot. Igaz, a háborús idők nehéz körülményei között ez elsősorban kis összegű, önkéntes felajánlásokban öltött testet. Kevés helyi tagozatban sikerült rendszeresen tagdíjakat gyűjteni. Kolozsváron kívül erre csak Nagyváradon, Nagyszalontán, Szé-

kelyhídon, Szatmárnémetiben, Nagybányán, Désen, Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Kovásznán és Kézdivásárhelyen nyílt lehetőség és ott sem minden évben a párt működésének ideje alatt. Kolozsvár, Észak-Erdély legnagyobb városa ezen a téren kimagasló teljesítményt nyújtott: messze a legtöbb tagdíjat itt gyűjtötték össze minden évben. A tagdíjakból befolyt összegek a kolozsvári párttagozatnál 1941-ben 17 084 pengőt, 1942-ben 21 405 pengő 90 fillért, 1943-ban pedig 17 298 pengő 10 fillért tettek ki. Az 1944-es esztendő tagdíjbevételeiről a frontátvonulás és a párt megszűnése miatt nem készülhetett éves statisztika, így nem maradt fenn információ. Az 1941 és 1943 közötti három évben azonban így is tekintélyes összeg, összesen 55 788 pengő folyt be a pártkasszába.¹¹⁴ Összehasonlítóképpen érdemes megvizsgálni másik két törvényhatósági jogú város, Nagyvárad és Marosvásárhely helyi pártszervezeteinek tagdíjbevételeit ugyanazon időszakban. Nagyvárad esetében ez a következőképpen alakult: 1941-ben 8130 pengő 44 fillér, 1942-ben 12 411 pengő, 1943-ban 9821 pengő 90 fillér folyt be, összesen 30 363 pengő 34 fillér. Marosvásárhelyen pedig, ahol csak 1942-től kezdődött a tagdíjbeszedés: 1942-ben 10 048 pengő 45 fillért, 1943-ban 11 400 pengőt fizettek be, ami összesen 21 448 pengő 45 fillért tett ki.¹¹⁵ Mindebből kiviláglik, hogy Kolozsvár pártszervezete több tagdíjbevételt tudott felmutatni, mint a nagyváradai és a marosvásárhelyi városi tagozat együtt. Nagyváradon ezért a párt helyi vezetői körlevélben szólították fel a tagokat, hogy önkéntesen emeljék fel eddigi tagdíjaikat – nem túl sok eredménnyel. Marosvásárhelyen ugyanakkor a párt felmérése szerint havi maximum 200 pengővel lehetett volna még emelni az inkasszót.

A tagdíjbevétel rendszertelensége jól lemérhető a kisebb városok adatain is. Désen sikerült 1942-ben (1190 pengő 60 fillér) és 1943-ban (1015 pengő 20 fillér) is tagdíjbevételre szert tenni, Sepsiszentgyörgyön és Kovásznán azonban csak 1942-ben gyűlt össze 1710 pengő 80 fillér, illetve 110 pengő 90 fillér a párttagoktól.

Ugyanakkor Nagyszalontán 1943-ban tudtak először tagdíjakat szedni, havonta kb. 400 pengő értékben. Nagybánya havi tagdíjbevétele 1943-ban 150–200 pengő között mozgott. Székelyhídon pedig, ahol ugyancsak 1943-ban gyűjthettek először tagdíjakat, egész évben alig 800 pengő folyt be a pártkasszába. Érmihályfalván, Élesden, Szalárdon, Margittán, Barátkán, Zilahon és Székelyudvarhelyen pedig csak 1944 elejétől tervezték egyáltalán a tagdíjbeszedés megkezdését.¹¹⁶

A helyi tagozatok a befolyt összegeket maguk használták fel különböző tényleges költségeikre. Az országos központ egyetlen fillér részeseledést sem kapott e bevételekből, amelyekre a tagozatoknak maguknak volt szükségük (a nagyváradai és marosvásárhelyi párttagozat például iro-

dahelyiségeinek bebútorozására költötte a tagdíjakból befolyó összegeket).¹¹⁷

A párt tagdíj bevételeit a városokban és a nagyobb járási székhelyeken némileg még lehetett volna emelni, de komoly, jelentős összegek befolyására a helyi tagozatok nem számíthattak. Falvakon ugyanis tagdíjról hallani sem akartak az amúgy is nagyon nehéz körülmények között élő emberek. Csupán egyes földbirtokosok, a járási székhelyeken az értelmiségiek, iparosok és kereskedők voltak hajlandók szerényebb tagdíjakat fizetni, évi 1-2 pengőt fejenként. Ezek az esetenkénti jelentéktelen összegek azonban távolról sem voltak elegendők egy ekkora, több százezer fős tagsággal bíró párt szervezeti hálózatának fenntartására. Ezért kivétel nélkül minden vármegyei és városi tagozat, fenntartási költségeinek fedezésére, az országos pártközpont anyagi támogatására szorult a párt teljes működési ideje alatt.

A központi költségvetésből a működési költségek fedezésére kiutalt pénzekről fennmaradt egyik 1943-as összeírásban a korszak nehéz háborús gazdasági körülményeihez mérten igen jelentős összegek szerepelnek. Ezek szerint csak 1943 októberére, egy hónapi működés személyi és dologi kiadásainak rendezésére, az országos pártközpont összesen 17 578 pengő 19 fillért, azaz teljes, 34 692 pengő 13 filléres kiadásainak 50,66%-át volt kénytelen tíz vármegyei és két thj. városi tagozatának átutalni. Ebből az összegből Szilágy vármegye 2409 pengő 30 fillérrel, Bihar vármegye és Nagyvárad 2404 pengő 41 fillérrel, Szatmár vármegye 2275 pengő 46 fillérrel, Háromszék vármegye 2188 pengő 50 fillérrel, Kolozs vármegye és Kolozsvár 2056 pengő 41 fillérrel, Udvarhely vármegye 1909 pengő 84 fillérrel, Csík vármegye 1566 pengő 3 fillérrel, Maros-Torda vármegye 1107 pengő 5 fillérrel, Szolnok-Doboka vármegye 1056 pengő 72 fillérrel és Beszterce-Naszód vármegye 604 pengő 47 fillérrel részesedett.¹¹⁸ A kiutalási tételek megoszlásánál szembeűnő, hogy a szórvány vármegyék párttagozatai és Háromszéket leszámítva, a többi székelyföldi vármegyei szervezet alacsonyabb támogatásban részesült, míg például Kolozs vármegye és Kolozsvár e téren átlagos mértékű anyagi juttatásokat kapott az országos központ költségvetéséből. Mindez akkor tűnhet igazán különösnek, ha figyelembe vesszük, hogy Kolozs vármegye és a „kincses város” párttagozatának 1943-as tagdíjbevételei jócskán meghaladták a többiét. A magyarázat erre elsősorban abban áll, hogy az Észak-Erdélyben központinak számító kolozsvári tagozat esetében a nagyfokú anyagi támogatás igénye a széleskörű politikai, kulturális és társadalmi tevékenységből származott. A kolozsvári pártszervezet ugyanis a legélénkebb, legdinamikusabb helyi tagozata volt az Erdélyi Pártnak, a politikai szervezet teljes működésének ideje alatt. Ezzel szemben a székelyföldi tagozatok, és főleg a szórványvidék pártszer-

vezetei – elsősorban a tökeigényes kulturális programok terén – jóval szerényebb teljesítményt mutattak fel. Ugyanakkor a székely pártszervezetek nagyszámú tagsága, ha rendszeres tagdíjakkal nem is annyira, de akár esetenkénti adományokkal is bizonyos mértékig ellensúlyozni tudta az általában alacsonyabb szintű párttagozati fenntartási költségeket és egyéb kiadásokat.

Mindezek alapján elmondható, hogy a háborús időszak miatt nehéz gazdasági körülmények között, és állandó központi hozzájárulással ugyan, de az Erdélyi Párt, tagozati hálózatának 1941-es kiépülését követően, megszűnéséig biztosítani tudta észak-erdélyi szervezeteinek stabilitását és folyamatos működését. Mindehhez természetesen hozzájárult a pártnak nyújtott budapesti támogatás is, hiszen az EP már megalakításakor a kormányzatot támogató politikai erőként határozta meg önmagát és emellett az irányvonal mellett végig kitartott.

6. Következtetések

Áttekintve a Trianon óta eltelt immár majdnem száz évet, elmondható, hogy mindez idő alatt az EP az erdélyi magyarság egyik legsikereesebb politikai alakulata volt. E megállapítás még úgy is megállja a helyét, ha a háborús körülmények miatt nehéz politikai, katonai, társadalmi, gazdasági és pénzügyi helyzetben kellett a pártnak működnie, s a közhatalom változások miatt a politikai alakulat mindössze szűk négy évig állhatott fenn. Budapesti megalakulását követő gyors ütemű regionális megszilárdulása Észak-Erdélyben, nagyszámú tagsága és széleskörű társadalmi elismertsége, illetve támogatottsága azt mutatja, hogy az erdélyi magyarság a magáénak tekintette és kész volt arra, hogy hosszú időn át fenntartsa. A háborús frontátvonulás 1944-es eseményei azonban ezt lehetetlenné tették, és az Erdélyi Párt működése a március 19-i német megszállást követő hónapokban fokozatosan ellehetetlenült. A pártokat felszólító 1944 augusztus 24-i kormányrendelet nyomán a nemrég még tömegpártnak számító EP megszűnt létezni.¹¹⁹ Az erdélyi magyarság oly nehéz időkben működő és mindenképpen jobb sorsra érdemes pártja tehát nem politikai tévútra térés, hanem egy külső hatalom által megszállt és lassanként hadszínterré változó országban kiadott központi rendelet nyomán volt kénytelen működését berekeszteni. Fennállásának rövid ideje alatt azonban oly mértékben fogta össze az észak-erdélyi magyarságot, amilyenre sem azelőtt, sem azóta nem volt példa. A trianoni dráma közelgő centenáriumiának küszöbén érdemes ezért felidézni az erdélyi magyar politikatörténet e napjainkban kevésbé ismert fejezetét.

JEGYZETEK

1. Bővebben Gulyás László (2018): A Horthy-korszak külpolitikája 5. kötet: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939-1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
2. L. Balogh Béni (2002): A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Múltunk Könyvek. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda. 2. old.
3. Az Országos Magyar Pártról, egyebek mellett, lásd bővebben: Mikó Imre (1941): Huszonnégy év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. A „Studium” kiadása. Budapest. Újra kiadta az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern. 1987.; György Béla (szerk.) (2003): Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez (A vezető testületek jegyzőkönyvei). Erdélyi Múzeum-Egyesület. Pro-Print Könyvkiadó. Kolozsvár. Csíkszereda.
4. Az Észak-Erdélyből 1940 őszen behívott képviselők nevét és rövid életrajzát lásd: Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár [a továbbiakban: MNL OL]. Polgári Kori Központi Kormányhatóságok Levéltárai. Miniszterelnökségi Levéltár. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály Iratai. K 28. IV. Pásint Ödön miniszteri osztálytanácsos Erdélyre vonatkozó dokumentumgyűjteménye 16533–16542. d. 16541. tekercs (mikrofilm). 351. cím. 1944. 29. dosszié.
5. Bárdi Nándor (2006): A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között. Limes Tudományos Szemle. Észak-Erdély 1940–1944. 2006/2. (70.) szám. XIX. évf. 44. old.
6. Erdélyi magyar szövetség alakítását kezdeményezik az erdélyi képviselők. Ellenzék. 1940. november 19. 265. szám. LXI. évf. 8. old.
7. Lásd erre vonatkozóan: Három napig tartó értekezleten határozták el az erdélyi képviselők az „Erdélyi Párt” megalakítását. Ellenzék. 1940. december 17. 289. szám. LXI. évf. 8. old.; Gróf Teleki Arctur–Dr. Árkossy Jenő (1942): Az Erdélyi Párt programja. Kiss Ernő és Társa Könyvnyomda. Marosvásárhely. 1. old.
8. Egry Gábor (2008): Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944. Napvilág Kiadó. Budapest. 35. old.
9. Dr. Mikó Imre (1940): Zászlót bontott az Erdélyi Párt. Ellenzék. 1940. december 23. 294. szám. LXI. évf. 1. old.
10. Az 1940. szeptember 25-i 6840/1940. számú kormányrendeletéről van szó, amely hatálytalanította a közalkalmazottaknak ezt megtiltó 3400/1938. számú korábbi kormányrendeletet. Lásd erről: Benda Kálmán (főszerk.) (1993): Magyarország történeti kronológiája. III. köt. 1848–1944. harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest. 976. old.
11. Gróf Teleki Arctur–dr. Árkossy Jenő (1942): Kedves Magyar Testvérünk! In: Gróf Teleki–Dr. Árkossy: i. m. 2. old.

12. A töretlen magyar egység jegyében. Megalakult az Erdélyi Párt kolozsvári tagozata. Nyirő Józsefet választották meg elnöknek. Megrázó erejű székfoglalót mondott az első tagozati elnök. Kolozsvári Estilap. 1941. február 3. 27. szám. IX. évf. 1. old.
13. Végh József (1941): „Mindent Erdélyért”. Vasárnap délelőtt tartotta meg első értekezletét az Erdélyi Párt. Kolozsvári Estilap. 1941. január 20. 15. szám. IX. évf. 1. old.
14. Egyéb napilapok mellett a Kolozsvári Estilap hasábjain Iratkozz be az Erdélyi Pártba! címmel 1941. január 8-a és március 22-e között szinte minden nap megjelent az Erdélyi Párt felhívása.
15. Teljes ütemben megkezdődött az Erdélyi Párt szervezkedése. Kolozsvári Estilap. 1941. január 11. 8. szám. IX. évf. 4. old.
16. Egry: i. m. 37–38. old.
17. Gróf Teleki Béla (1943): Áldozatkészség és felelősségvállalás. In Erdélyi szellem–magyar lélek. Az Erdélyi Párt kiadása. Minerva Nyomda Rt. Kolozsvár. 7. old.
18. Teljes ütemben megkezdődött... i. m. 4. old.
19. A töretlen magyar egység jegyében... i. m. 1. old.
20. Uo., 2. o.
21. Intézőbizottsági ülést tart ma az Erdélyi Párt kolozsvári tagozata. Kolozsvári Estilap. 1941. február 18, 40. szám. IX. évf. 4. old.
22. Gróf Teleki Pál emlékének adózott az Erdélyi Párt kolozsmegyei alakuló gyűlése. Beszámoló a Párt munkásságáról – a tisztikar névsora. Kolozsvári Estilap. 1941. április 7. 79. szám. IX. évf. 3. old.
23. Az Erdélyi Párt nagygyűlése elé. Kolozsvári Estilap. 1941. május 17. 113. szám. IX. évf. 1. old.
24. Rövidesen életre hívják az Erdélyi Magyar Női Tábor. Kolozsvári Estilap. 1941. november 28. 270. szám. IX. évf. 6. old.
25. A Székelyföldön vasárnap alakulnak meg az Erdélyi Párt tagozatai. Kolozsvári Estilap. 1941. február 14. 37. szám. IX. évf. 4. old.
26. Zászlóbontó közgyűlést tartott az Erdélyi Párt Maros-Torda megyei tagozata. Kolozsvári Estilap. 1941. február 21. 43. szám. IX. évf. 4. o.
27. Megalakult az Erdélyi Párt Háromszék megyei tagozata. Kolozsvári Estilap. 1941. február 24. 45. szám. IX. évf. 4. old.
28. Megalakult az Erdélyi Párt udvarhelyi városi tagozata is. Kolozsvári Estilap. 1941. március 3. 51. szám. IX. évf. 4. old.
29. Harminchatezer tagja van Kolozs megyében az Erdélyi Pártnak. Kolozsvári Estilap. 1941. április 3. 76. szám. IX. évf. 2. old.
30. Mire törekszik az erdélyi magyarság? „Történelmi jóvátételt akarunk”. Kolozsvári Estilap. 1941. április 21. 90. szám. IX. évf. 6. old.
31. Udvarhelyszék is felsorakozott... A székely falvak népe kell biztosítsa a magyar értelmiség utánpótlását. Kolozsvári Estilap. 1941. április 23. 92. szám. IX. évf. 2. old.
32. Hatalmas székely tömegek az Erdélyi Párt zászlója alatt: „Népi, szociális s a bürokrácia túlhajtásaitól mentes keresztény Magyarországot akarunk”. Kolozsvári Estilap. 1941. április 25. 94. szám. IX. évf. 3. old.

33. Erdélyszerte teljes erővel folyik az Erdélyi Párt szervezkedése. Már 50 000 tagja van Csík megyében a pártnak. Kolozsvári Estilap. 1941. március 1. 50. szám. IX. évf. 2. old.
34. Tholdalagi Mihály elnök: Vezetőrétegünket és minden polgárunkat a népi szociális szellem hassa át! Kolozsvári Estilap. 1941. május 5. 102. szám. IX. évf. 2. old.
35. Teleki Béla gróf lett az Erdélyi Párt országos elnöke. Ötszáz tagozati vezető jelenlétében zajlott le a Redout falai között a történelmi jelentőségű ülés. Kolozsvári Estilap. 1941. május 28. 121. szám. IX. évf. 1. old.
36. Bálint József dr. országgyűlési képviselő beszámoló körútja. Hargita. 1943. október 9. 41. szám. III. évf. 1. old.
37. MNL. OL. P 2256. No. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. csomó. 78. tétel. 43./1944. sz. Némedy Gábor Szatmár vármegyei főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Szatmárnémeti. 1944. január 26. 1. old.
38. Gróf Teleki Pál emlékének adózott... i. m. 3. old.
39. Sepsiszentgyörgyön is megalakult az Erdélyi Párt megyei szervezete. Kolozsvári Estilap. 1941. április 26. 95. szám. IX. évf. 8. old.
40. Közel húszezer az Erdélyi Párt taglétszáma Udvarhely megyében. Hargita. 1941. november 7. 10. szám. I. évf. 1. old.
41. Gróf Teleki Pál emlékének adózott... i. m. 3. old.
42. Az Erdélyi Párt 1941. május 28-i, kolozsvári alapító nagygyűlésén a teljes taglétszámot ekkora számadatban állapították meg. Egyebek mellett lásd erről bővebben: Teleki Béla gróf lett az Erdélyi Párt országos elnöke... i. m. 1. old.
43. Fogarasi Zoltán (1944): A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságunkint 1941-ben. Magyar Statisztikai Szemle. 1944/1–3. szám. XXII. évf. 6. old.
44. Dr. Páll György (1941): Előre-Erdélyért! Kolozsvári Estilap. 1941. április 12. 84. szám. IX. évf. 11. old.
45. Közel húszezer az Erdélyi Párt taglétszáma... i. m. 1. old.
46. Több mint ezerötyszáz sérelmet intézett el eddig az Erdélyi Párt sepsiszentgyörgyi tagozata. Kolozsvári Estilap. 1941. november 10. 254. szám. IX. évf. 3. old.
47. Bárdi: i. m. 44. old.
48. Ablonczy Balázs (2011): A visszatért Erdély 1940–1944. Jaffa Kiadó. Budapest. 2011. 110. old.
49. MNL. OL. P 2256. No. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. csomó. 143. tétel. 3373./1943. sz. Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Kolozsvár. 1943. december 9. 1–2. old.
50. Fogarasi: i. m. 4. old.
51. Javában folynak az Erdélyi Párt nagygyűlésének előkészítő tanácskozásai. Kolozsvári Estilap. 1941. május 27. 120. szám. IX. évf. 2. old.
52. Gróf Teleki Pál emlékének adózott... i. m. 3. old.
53. Mire törekszik az erdélyi magyarság?... i. m. 6. old.
54. Szabó Endre (1942): Az Erdélyi Párt állásfoglalása a magyar sorskérdésekkel szemben a szolnokdobokamegyei közgyűlésen. Ellenzék. 1942. április 16. 85. szám. LXIII. évf. 3. old.

55. Hatalmas székely tömegek... i. m. 3. old.
56. Udvarhelyszék is felsorakozott... i. m. 2. old.
57. Lásd erről bővebben: Többszáz székely az Erdélyi Párt gyűlésén. Szakáts Zoltánt egyhangúlag elnöknek választották meg. A székely egység ünnepe. Munka, áldozat és kötelesség az itthon levők dolga. Hargita, 1943. május 15. 20. szám. III. évf. 2. old.
58. A felszabadulás virágzó városában, a megelevenedett Besztercén. Kolozsvári Estilap. 1941. július 12. 158. szám. IX. évf. 5. old.
59. Sepsiszentgyörgyön is megalakult... i. m. 8. old.
60. Albrecht Dezső képviselő ismertette Nagyváradon az Erdélyi Párt programját. Kolozsvári Estilap. 1941. május 19. 114. szám. IX. évf. 6. old.
61. Nyíró József már 1942-ben Budapestre költözött, ami megakadályozta abban, hogy az elnöki tisztséget Kolozsváron maradéktalanul elláthassa, és ezért végül 1944 májusában lemondott a kolozsvári tagozat vezetéséről. Helyette dr. Gelei József árkosi származású egyetemi tanárt, unitárius egyházi főgondnokot, a kolozsvári párttagozat addigi alelnökét választották meg. Lásd erről bővebben: Gelei József professzor vette át az Erdélyi Párt kolozsvári tagozatának vezetését. Ellenzék. 1944. május 13. 108. szám. LXV. évf. 4. old.
62. A székely főváros gyűlése: „Az Erdélyi Párt új honfoglalást kezdett a 22 év alatt kismimizett magyarság jogaiba való visszahelyezéseért.” Kolozsvári Estilap. 1941. április 25. 94. szám. IX. évf. 3. old.; Tholdalagi Mihály elnök... i. m. 2. old.
63. A főispán haláláról lásd: Tholdalagi Mihály gr. Kolozsvári Estilap. 1941. június 13. 133. szám. IX. évf. 6. old.
64. Elnökválasztás a marostordai Erdélyi Pártban. Hargita. 1941. október 31. 9. szám. I. évf. 4. old.
65. MNL. OL. P 2256. No. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. csomó. 31. tétel. 586./1942. sz. Dr. Árkossy Jenő Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi tagozati titkár jelentése az Erdélyi Párt Országos Elnökségének. Marosvásárhely. 1942. június 5. 2. old.
66. Szatmáron, Zilahon és Nagybányán fontos vezetőségi értekezletet rendez az Erdélyi Párt. Kolozsvári Estilap. 1941. augusztus 28. 193. szám. IX. évf. 3. old.
67. Mire törekszik az erdélyi magyarság?... i. m. 6. old.
68. Szabó János képviselő beszámolója Nagybányán. Ellenzék. 1943. október 7. 226. szám. LXIV. évf. 5. old.
69. Az Erdélyi Párt Beszterce-Naszód vármegyei intézőbizottsága nagysikerű beszámoló értekezletet tartott. Kolozsvári Estilap. 1941. október 9. 228. szám. IX. évf. 6. old.
70. Albrecht Dezső képviselő ismertette Nagyváradon... i. m. 6. old.
71. Krüger Jenő dr. az Erdélyi Párt nagyváradai tagozatának új elnöke. Ellenzék. 1944. június 23. 140. szám. LXV. évf. 6. old.
72. Bodnár Sándor képviselő beszámolója Székelyhid községben. Ellenzék. 1943. augusztus 12. 181. szám. LXIV. évf. 4. old.

73. Szilágyi Ferenc országgyűlési képviselő beszámolója Kékes községben. Ellenzék. 1943. július 19. 160. szám. LXIV. évf. 2. old.
74. Magyarlónán, Fodorházán és Babócon megalakultak az Erdélyi Párt helyi szervezetei. Kolozsvári Estilap. 1941. március 21. 66. szám. IX. évf. 2. old.
75. Harminchatezer tagja van... i. m. 2. old.
76. Képviselői beszámoló Kalotaszegen. Ellenzék. 1944. március 14. 60. szám. LXV. évf. 2. old.
77. Pártnap Magyarapus és Magyararkapus községekben. Ellenzék. 1944. március 18. 63. szám. LXV. évf. 3. old.
78. Albercht Dezső országgyűlési képviselő megkezdte Kalotaszegen őszi beszámoló körútját. Ellenzék. 1943. október 9. 228. szám. LXIV. évf. 4. old.
79. „A kolozsmegyei gazdák készséggel vállalják az áldozatokat és harcolnak a feketepiac ellen”. Albrecht Dezső országgyűlési képviselő beszámoló körútja során panasznapok keretében tájékozódott a lakosság kívánságairól. Ellenzék. 1943. október 20. 237. szám. LXIV. évf. 5. old.
80. Erdélyszerte teljes erővel folyik... i. m. 2. old.
81. Képviselői beszámoló Kalotaszegen. Ellenzék. 1944. március 7. 54. szám. LXV. évf. 5. old.
82. Erdélyszerte teljes erővel folyik... i. m. 2. old.
83. Magyarlónán, Fodorházán és Babócon... i. m. 2. old.
84. Erdélyszerte teljes erővel folyik... i. m. 2. old.
85. Gallus Viktor felsőházi tag és Vita Sándor országgyűlési képviselő beszámolója Bonchidán. Ellenzék. 1944. március 1. 49. szám. LXV. évf. 2. old.
86. Teleki Béla gróf: Az erdélyi magyar jóvátétel megvalósítása. A nagy magyar reformeszmák szolgálata. És egységünk megóvása – képezi az Erdélyi Párt törekvéseinek főcélját. Kolozsvári Estilap. 1941. október 20. 237. szám. IX. évf. 3. old.
87. Albrecht Dezső és Vita Sándor képviselő beszámolója. Kolozsvári Estilap. 1943. június 28. 143. szám. XI. évf. 6. old.
88. Körösvölgy négy községében tartott értekezlet az Erdélyi Párt. Ellenzék. 1943. szeptember 21. 213. szám. LXIV. évf. 3. old.
89. Pártértekezlet Bihar megyében. Ellenzék. 1944. március 17. 62. szám. LXV. évf. 5. old.
90. Braunecker Antal beszámolója. Ellenzék. 1943. október 13. 231. szám. LXIV. évf. 8. old.
91. MNL. OL. P 2256. No. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. csomó. 78. tétel. 43./1944. sz. Némedy Gábor Szatmár vármegyei főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Szatmárnémeti. 1944. január 26. 1. old.
92. Az Erdélyi Párt szásznyíresi tagozatának ülése. Magyar Újság. 1942. április 16. 88. szám. X. évf. 5. old.
93. Az Erdélyi Párt Szászszomboron és Melegföldváron. Ellenzék. 1943. október 7. 226. szám. LXIV. évf. 8. old.
94. Désaknán értekezletet tartott az Erdélyi Párt. Ellenzék. 1943. október 23. 240. szám. LXIV. évf. 3. old.

95. Hatalmas székely tömegek... i. m. 3. old.
96. Befejeződött az Erdélyi Párt vezetőinek székelyföldi körútja. Magyar Újság. 1942. január 26. 20. szám. X. évf. 3. old.
97. Beke Ödön és Fejérváry Károly képviselők meglátogatták az Erdélyi Párt óradnai és naszódi tagozatait. Keleti Újság. 1942. szeptember 16. 209. szám. XXV. évf. 6. old.
98. Új tisztikart választott az Erdélyi Párt Mezőtelegden és Fugyivásárhelyen. Ellenzék. 1944. március 9. 56. szám. LXV. évf. 8. old.
99. Gelei József professzor vette át... i. m. 4. old.
100. Udvarhelyszék is felsorakozott... i. m. 2. old.
101. Megválasztásáról lásd: Képviselőink beszámolókat tartottak vármegyénkben. Hargita. 1943. július 31. 31. szám. III. évf. 2. old.
102. Fegyvert és jó vitézi rezolúciót – mondotta dr. Mikó Imre beszámoló körútja során. Hargita. 1943. október 16. 42. szám. III. évf. 4. old.
103. „Mi vagyunk a magunk sorsának kovácsai!” – mondotta dr. Mikó Imre székelyföldi beszámoló körútján. Ellenzék. 1944. január 12. 8. szám. LXV. évf. 2. old.
104. Tisztújító közgyűlések az Erdélyi Pártban. Ellenzék. 1943. szeptember 7. 202. szám. LXIV. évf. 2. old.
105. MNL. OL. P 2256. No. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. csomó. 72. tétel. 148./1943. sz. Némegy Gábor Szatmár vármegyei főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Szatmárnémeti. 1943. április 22. 1. old.
106. Vita Sándor (1941): Széchenyi szellemében legyen távol tőlünk minden hiúság, gőg, gyáva meghunyászkodás és szolgálalkúség! Kolozsvári Estilap. 1941. szeptember 22. 213. szám. IX. évf. 3. old.
107. Bodnár Sándor képviselő... i. m. 4. old.
108. Zászlót bontott a Székelyföldön az Erdélyi Párt. Kolozsvári Estilap. 1941. február 17. 39. szám. IX. évf. 1. old.
109. Megalakult az Erdélyi Párt helyi tagozata Nagyilván. Ellenzék. 1943. augusztus 23. 189. szám. LXIV. évf. 8. old.
110. Tisztújító közgyűlések az Erdélyi Pártban... i. m. 2. old.
111. Mindenki hivatalnok akar lenni – állapították meg az Erdélyi Párt városi tagozatának választmányi ülésén. Hargita. 1943. július 17. 29. szám. III. évf. 1. old.
112. Lásd erről: Intézőbizottsági ülést tartott Szatmárnémetiben az Erdélyi Párt. Ellenzék. 1943. augusztus 12. 181. szám. LXIV. évf. 5. old.
113. Megalakult az Erdélyi Párt szatmárnémeti tagozatának menekültügyi szociális szakosztálya. Ellenzék. 1944. február 15. 36. szám. LXV. évf. 6. old.
114. MNL OL. P 2256. Nr. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. cs. 143. tétel. 3373./1943. Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Kolozsvár. 1943. december 9. 1. old.
115. Uo. 1. o.
116. Uo. 2. o.
117. Uo. 3. o.

118. MNL OL. P 2256. Nr. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. cs. 110. tétel. Havi költségvetés 1943 októberre. Kolozsvár. 1943. szeptember 29. 1. old.
119. A kormány feloszlatta az összes politikai pártokat. Tilos minden pártpolitikai tevékenység. Ellenzék. 1944. augusztus 25. 192. szám. LXV. évf. 3. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. Polgári Kori Központi Kormányhatóságok Levéltárai. Miniszterelnökségi Levéltár. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály Iratai. K 28. IV. Pásint Ödön miniszteri osztálytanácsos Erdélyre vonatkozó dokumentumgyűjteménye 16533–16542. d. 16541. tereks (mikrofilm). 351. cím. 1944. 29. dosszié.
- Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. P 2256. No. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. csomó.
- 31. tétel. 586./1942. sz. Dr. Árkossy Jenő Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi tagozati titkár jelentése az Erdélyi Párt Országos Elnökségének. Marosvásárhely. 1942. június 5.
 - 72. tétel. 148./1943. sz. Némegy Gábor Szatmár vármegyei főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Szatmárnémeti. 1943. április 22.
 - 78. tétel. 43./1944. sz. Némegy Gábor Szatmár vármegyei főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Szatmárnémeti. 1944. január 26.
 - 110. tétel. Havi költségvetés 1943 októberre. Kolozsvár. 1943. szeptember 29.
 - 143. tétel. 3373./1943. sz. Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Kolozsvár. 1943. december 9.

Az Erdélyi Párt kiadványai

- Gróf Teleki Arctur–Dr. Árkossy Jenő (1942): Az Erdélyi Párt programja. Kiss Ernő és Társa Könyvnyomda. Marosvásárhely.
- Erdélyi szellem–magyar lélek. Az Erdélyi Párt kiadása. Minerva Nyomda Rt. Kolozsvár. 1943.

Szakkönyvek

- Ablonczy Balázs (2011): A visszatért Erdély 1940–1944. Jaffa Kiadó. Budapest.
- Benda Kálmán (főszerk.) (1993): Magyarország történeti kronológiája. III. köt. 1848–1944. harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Egry Gábor (2008): Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2018): A Horthy-korszak külpolitikája 5. kötet: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

- György Béla (szerk.) (2003): *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez (A vezető testületek jegyzőkönyvei)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Pro-Print Könyvkiadó. Kolozsvár. Csíkszereda.
- L. Balogh Béni (2002): *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. *Múltunk Könyvek*. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda.
- Mikó Imre (1941): *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. A „Studium” kiadása. Budapest. Újrakiadta az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern. 1987.

Tanulmányok

- Bárdi Nándor (2006): *A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között*. *Limes Tudományos Szemle. Észak-Erdély 1940–1944*. 2006/2. (70.) szám. 43–70. old.
- Fogarasi Zoltán (1944): *A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságunkint 1941-ben*. *Magyar Statisztikai Szemle*. 1944/1–3. szám. 1–20. old.

Sajtóorgánumok

- Ellenzék*. 1940, 1942, 1943, 1944.
- Hargita*. 1941, 1943.
- Keleti Újság*. 1942.
- Kolozsvári Estilap*. 1941, 1943.
- Magyar Újság*. 1942.

DOMONKOS Endre

tudományos főmunkatárs

Budapesti Gazdasági Egyetem, Külkereskedelmi Kar, Budapest

senior research fellow

Budapest Business School University of Applied Sciences,

Faculty of International Management and Business, Budapest, Hungary

Domonkos.Endre@uni-bge.hu

A NAGYNÉMET GAZDASÁGI TÉRSÉG KIÉPÍTÉSE KELET-KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPÁBAN

THE CREATION OF GROSSRAUMWIRTSCHAFT IN CENTRAL, EASTERN AND SOUTHEASTERN EUROPE

ABSTRACT

When National Socialists came to power in 1933, the Nazi leadership broke up with the reconciliation policy and strived for the revision of the Treaty of Versailles. Because of disequilibrium in the balance of payments and trade, caused by the world economic crisis between 1929 and 1933, the Neuer Plan was elaborated in order to provide the deliveries of agricultural products and raw materials from Central, Eastern and Southeastern Europe to the Third Reich, which were essential for the German war economy.

As a result of global recession and because of protectionist measures, introduced by Western Europe and the United States, the countries of the region could not sell its agricultural products, only Germany could purchase them on affordable prices. The majority of Central, Eastern and Southeastern European countries imported the consumer goods and equipments from the German Empire. In the second half of the 1930s the role of the Danube region became crucial for Nazi Germany. The economic and commercial agreements, which were signed by Germany and the states of Central, Eastern and Southeastern Europe caused one-sided dependence on the German economy.

The objective of my essay to give an overview about the creation of the Grossraumwirtschaft and the foreign trade policy of Nazi Germany in the region. Besides the evaluation of clearing agreements, special emphasis must be given on the economic impacts of Anschluss and the dismemberment of Czechoslovakia. Because of limited extent I wouldn't like to deal with the German war economy and the peculiarities of economic development of Central, Eastern and Southeastern European countries.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, nagynémet gazdasági térség, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa, Harmadik Birodalom, nemzetiszocialista kül- és külgazdaságpolitika

Keynotes: economic history, Grossraumwirtschaft, Central, Eastern and Southeastern Europe, Third Reich, National socialist foreign and foreign economic policy

1. Bevezetés

1933-ban a nemzetiszocialisták hatalomra jutásával a Harmadik Birodalom vezetése – szakítva a korábbi teljesítési politikával – külpolitikai téren egyre határozottabban törekedett a versailles-i békeszerződés revíziójára. A világgazdasági válság (1929–1933) miatt Német Birodalomban fellépő általános devizahiány, fizetési és kereskedelmi egyensúlyzavarok leküzdése érdekében kidolgozott Neuer Plan, gazdasági téren a teljes önellátás megteremtését és a német hadigazdálkodáshoz elengedhetetlenül szükséges nyersanyagok és félkésztermékek behozatalát szorgalmazta. A náci vezetés számára az 1930-as évek második felétől felértékelődött a Duna-völgyi térség jelentősége.

Tanulmányom célja a nagynémet gazdasági térség kiépülésének és a nemzetiszocialista külgazdaságpolitikának bemutatása a kelet-közép- és délkelet-európai térség irányába. Vizsgálódásom középpontjában a régió egyes országaival megkötött kétoldalú megállapodások ismertetése mellett Ausztria bekebelezésének és Csehszlovákia feldarabolásának gazdaságtörténeti következményeinek elemzése áll. Terjedelmi korlátok miatt előadásomban nem kívánok foglalkozni a német hadigazdaság rendszerével, és az egyes kelet-közép- és délkelet-európai országok gazdasági fejlődésének sajátosságaival.

2. A nagynémet gazdasági térség fokozatos kiépítése Kelet-Közép- és Délkelet-Európában

Hitler 1933. január 30-án történt kancellári kinevezése és a nemzeti-szocialista totalitárius rezsim kiépülése fordulópontot jelentett Németország és Európa története szempontjából. A Harmadik Birodalom vezetése szakított a Gustav Stresemann által 1920-as években követett teljesítési politikával, s egyre erőteljesebben szorgalmazta a versailles-i békeszerződés felülvizsgálatát. A gazdasági válság hatására Hjalmar Schacht birodalmi gazdasági miniszter által kidolgozott „Neuer Plan” (Új Terv) megvalósította a nemzetközi fizetési forgalom teljes állami irányítását, és erősen korlátozta a behozatal mennyiségét, továbbá meghatározta az

összes behozatal volumenét.¹ A globális recesszió miatt értékesítési problémákkal küszködő Kelet-Közép- és Délkelet-Európa országainak mezőgazdasági termékeit – a fejlett országok által bevezetett behozatali korlátozások és egyéb protekcionista intézkedések miatt – csak Németország tudta a világpiacnál magasabb áron felvásárolni, így a náci vezetés számára felértékelődött a Duna-völgyi térség jelentősége. Ráadásul a régió államai a tartós fogyasztási cikkek mellett a gépek és berendezések túlnyomó többségét is Németországból szereztek be. Végző soron Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államai az 1930-as évek második felétől közvetett módon – nemzetgazdaságuk fejlődésének rovására – finanszírozták a náci rezsim újrafegyverkezést szolgáló programját.²

Hitler és a náci külpolitika középpontjában a német élettér koncepció erőszakos úton való megvalósítása, valamint Kelet-Közép- és Délkelet-Európa német érdekszférába történő bevonása állt. Megjegyzendő, hogy az élettér-elméletnek komoly előzményei voltak a német politikai gondolkodásban. Már a XX. század elején megfogalmazódott az a gondolat, hogy Európát német vezetés alatt kell egyesíteni, hogy ellensúlyozzák és felvehessék a versenyt a világ három másik nagy gazdasági egységével: a Brit Birodalommal, az Orosz Birodalommal és az Amerikai Egyesült Államokkal. Európa német vezetés alatt történő egyesítése mögött gazdasági megfontolások álltak. Számos utalás történt a nagyobb gazdasági tér előnyeire, beleértve a termelés hatékonyabb megszervezését és a termelési tényezők optimális felhasználását.³ Az élettér-elmélet később kiegészült a nagytérgazdaság koncepciójával.

Hitler a náci párt gazdaságpolitikai osztályának vezetőjével világosan megfogalmazta célkitűzéseit. „Gazdasági érdekszövetséget kell kialakítanunk a Németországot körülvevő országokkal. Ide tartozhat Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, a Balkán, továbbá Dánia és Hollandia, sőt esetleg Belgium, továbbá Dánia és Hollandia, sőt esetleg Belgium és Luxemburg, és Svájc is. Így kell létrehoznunk egy közép-európai blokkot, amely a különböző országoknak nyújtott előnyök miatt mind szorosabban és szorosabban fog összefonódni. A dunai országok gazdasági föderációja német vezetés alatt vagy egy kiterjedt kereskedelmi övezet a német ipar vezetésével teljesen megfelel a dolgok természetes fejlődésének”.⁴ A nagytérgazdaság megértése szempontjából kulcsfontosságú dokumentum a német külügyminisztérium által 1933 májusában kidolgozott és Hitler elé terjesztett memorandum. A dokumentum tartalmazza a németek által Európában kialakítandó gazdasági területet, amely felett hegemóniát kell szerezni. A megjelölt területek egyfelől Norvégiát, Dániát, Hollandiát, másfelől a kelet- és közép-európai, valamint a balkáni országokat foglalták magukba. A náci vezetés kampányt indított, hogy a gyakorlatban is megvalósítsa az elképzelést. Statisztikai adatokkal,

valamint történelmi, etnikai és kulturális érvekkel támasztották alá Németország és a délkelet-európai országok közötti szoros gazdasági kapcsolatokat. Végül egy egészen új gazdasági koncepció fogalmazódott meg, amely a kiegészítő gazdaság (Ergänzungswirtschaft) elnevezést kapta.⁵

A kiegészítő gazdaság elmélete szerint Délkelet-Európát nem lehet egységes, önálló gazdasági térségnek tekinteni, mert létezése és működése csakis Németországgal való kapcsolatrendszerben képzelhető el. A délkelet-európai államok és Németország között szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat kell kiépíteni és Délkelet-Európának végső soron Németországgal egy közép-európai terv keretében nagytérgazdaságban kell egyesülnie.⁶

A nagytérgazdaság megteremtésére irányuló törekvés, amely a német kül- és gazdaságpolitika legfőbb alapelvevé vált, kiegészült a kereskedelmi kapcsolatok újraszabályozását is magába foglaló külkereskedelmi offenzívával. Németország már az 1930-as évek közepétől kétoldalú árucseres egyezményekkel (klíring megállapodások) kísérletet tett arra, hogy gazdaságilag és kereskedelmileg is szorosan magához kapcsolja Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államait. Ezt a célt szolgálta az 1934. február 21-én megkötött német-magyar kereskedelmi megállapodás, amely lehetővé tette a Harmadik Birodalomba irányuló magyar agrárkivitel növelését. Magyarország számos német iparcikknél feloldotta a korábban érvényben lévő behozatali tilalmakat, illetve a papírárukra, a textíliákra, a fémárúkra és a gépekre 20–30%-os vámkedvezményt biztosított.⁷ A német–magyar pótkereskedelmi egyezmény aláírását követően Magyarország egyik legfontosabb külkereskedelmi partnere Németország lett. A Harmadik Birodalom részesedése a teljes magyar kivitelből egyetlen év alatt megkétszereződött, az 1933. évi 11,2%-ról 1934-re 22,2%-ra nőtt. Ez a tendencia a 30-as években is tovább folytatódott: Németország részesedése a magyar kivitelből 1937-re elérte a 42%-ot, majd 1938-ban az Anschlusst követően az 50%-ot is meghaladta.⁸

A magyar–német kereskedelmi szerződés az első fontos állomása volt a nemzetiszocialista rezsim kelet-közép- és délkelet-európai térségben való terjeszkedésének. Hasonló jellegű megállapodásokat kötött a Harmadik Birodalom a régió többi államával is.⁹

Az 1934 februárjában megkötött bolgár–német kereskedelmi szerződésben a németek jelentős vámkedvezményeket biztosítottak a balkáni országnak, cserébe viszont a bolgár mezőgazdaságnak a német igényekhez igazodó specializációját kérték. Németország alapvetően ipari takarmánynövények és állati termékek szállítására tartott igényt. A kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó megállapodás aláírását követően Németország részesedése a bolgár exportból 1929 és 1937 között 30%-ról 40%-ra, az importból 22%-ról 55%-ra emelkedett.¹⁰

Jugoszláviával 1934. május 1-jén kötött kereskedelmi egyezményt Németország, amelyet 1940-ig újabb megállapodások egészítettek ki. A megállapodás eredményeként megnyílt a jugoszláv agrártermékek és nyersanyagok (főleg színesfémek és bauxit) németországi exportjának lehetősége. A jugoszláv külkereskedelem mintegy 50%-a Németországgal bonyolódott le: 1929 és 1939 között Németország részesedése a jugoszláv exportban 8,5%-ról 45,9%-ra, a behozatalban 52,3%-ra növekedett.¹¹

Románia gazdasági és kereskedelmi kapcsolataiban alapvető fordulatot hozott az 1935 márciusában aláírt német–román kereskedelmi egyezmény, melyben német részről először fogalmazódott az igény olajosmagvak szállítására. A megállapodás aláírását követően a külkereskedelmi forgalom volumene lassan növekedett, majd a kereskedelmi forgalom 27%-ával elérte a válság előtti szintet. A szerződés rendelkezéseinek megfelelően a német ipari késztermékek a román összes behozatal 29%-át tették ki.¹²

Jóllehet a nemzetiszocialista vezetés a klíring-megállapodásokkal igyekezett Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államait minél erőteljesebben a német érdekszférába bevonni, ez a törekvése csak részeredményekkel járt. A legújabb történeti kutatások megállapították, hogy 30-as évek közepétől kezdve a náci Németország a kelet- és délkelet-európai államokkal szemben egyre gyakrabban alkalmazott nyomásgyakorlás, zsarolás és fenyegetés ellenére sem tudta a régióval folytatott külkereskedelmi forgalmát elképzeléseinek megfelelően növelni. Németország és a hét Duna-völgyi ország közötti összes kereskedelmi forgalom még 1937-ben sem haladta meg az 1920-as években elért szintet. Németország külkereskedelmi forgalma 1937-ben csak Bulgária esetében haladta meg az 1929. évi színvonalat. A többi délkelet-európai állam esetében viszont a Németországgal folytatott külkereskedelem volumene az 1929. évi szint alatt maradt. Emellett csak három Duna-völgyi ország külkereskedelme volt komplementer jellegű: Bulgáriáé, Jugoszláviáé és kisebb mértékben Romániáé. A balkáni államok nettó élelmiszer- és nyersanyagexportőrök és nettó feldolgozóipari termékimportőrök voltak. A térség tehát nem tudta megfelelő mértékben kielégíteni Németország stratégiai fontosságú nyersanyagok iránt megnövekedett igényét. Kétségtől elválasztóan az a megállapítás, hogy a klíring-megállapodások megkötésekor Jugoszlávia és Románia tárgyalási pozíciója Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Csehszlovákiával fenntartott pénzügyi kapcsolataik miatt lényegesen erősebb volt, mint Bulgáriáé vagy Magyarorszáé. Végül soron a 30-as évek közepére csak Bulgáriát és Magyarországot sikerült teljes egészében a német érdekszférába bevonni, míg ez a törekvés Románia és Jugoszlávia esetében csak részben volt sikeres.¹³

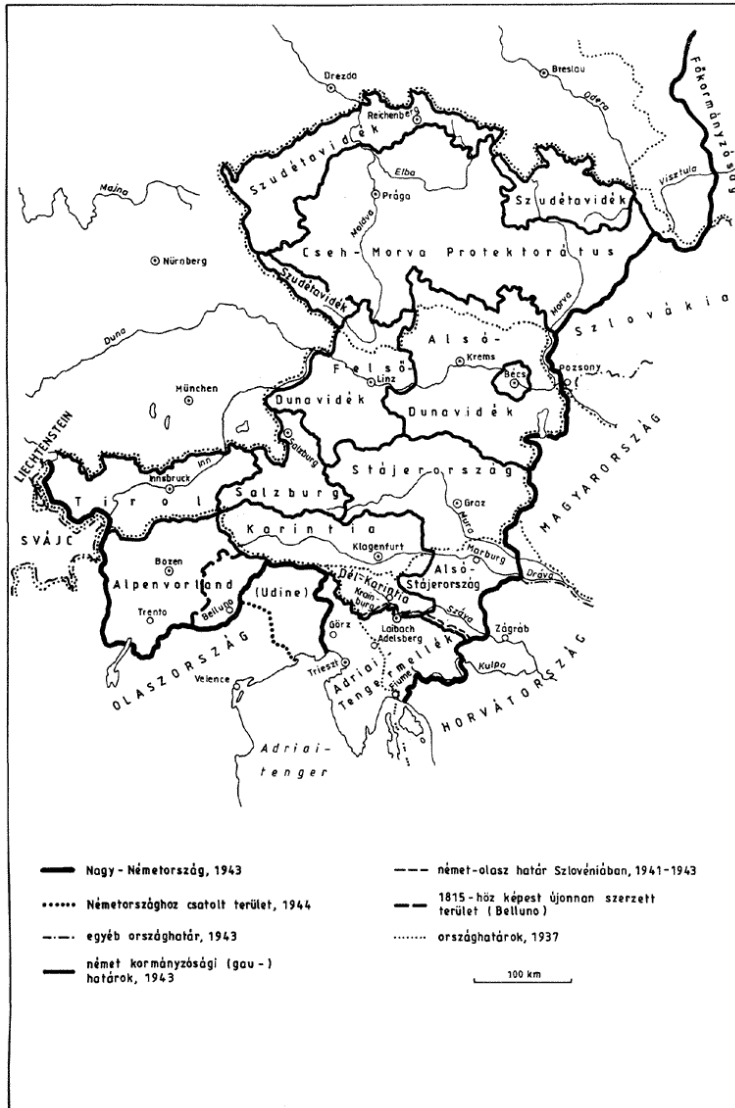
A német terjeszkedési politikában a fordulatot először Ausztria bekebelezése (1938. március 12.), majd 1939 tavaszán Csehszlovákia feldarabolása

jelentette. Hitler 1937 novemberében távlati célját és Kelet-Közép-Európa felé történő terjeszkedésben határozta meg és kilátásba helyezte Ausztria és Csehszlovákia lerohanását. Az agresszív náci külpolitika első áldozata Ausztria volt, ahová 1938. március 12-én vonultak be a német csapatok. Hitler az alpesi országot betagoalta a Harmadik Birodalomba. Ausztria bekebelezésében hatalmpolitikai, stratégiai és hadigazdasági célok játszottak meghatározó szerepet. Az Anschluss ugyanis megnyitotta az utat Délkelet-Európa felé, és Bécsnek a Kelet-Közép-Európa között hagyományos fogyasztói és pénzügyi közvetítő szerepével erősítette Délkelet-Európa nagy gazdasági térségének erősítését, amelyet a „nagynémet gazdasági térség” kiegészítésének szántak.¹⁴ Ausztria Harmadik Birodalomba történt beolvastása elősegítette a német gazdaság nyersanyagellátás terén fennálló problémájának megoldását. Ausztria nemcsak a német háborús termeléshez szükséges gazdag vasérckészlettel rendelkezett, hanem területén jelentős mennyiségben volt található ólom, cink és molibdén is. Az osztrák nyersanyagkészletek potenciális segítségét jelentettek, mivel Németország már nem volt képes a jelentős behozatali többletet kiegyenlíteni. A Német Birodalom fizetésimérleg-nehézségei már nem tették lehetővé, hogy aranyat vagy valutát biztosítsanak jelentős nyersanyagkészletek felhalmozására. Az Anschluss tehát jelentős gazdasági nyereséget jelentett Németországnak. Az Osztrák Nemzeti Bank arany- és valutakészletét 460 millió birodalmi márkára becsülték. Ez az összeg meghaladta a Német Birodalmi Bank (Reichsbank) arany- és devizakészletének értékét. Az arany- és devizatartalékok mellett Ausztriának igen jelentős külföldi befektetései és követelései voltak, melyek értékét 900 millió birodalmi márkára becsülték.¹⁵ Ausztria német gazdaságba való beillesztése megoldotta Németország újrafegyverkezése és háborús készülődése miatt kialakult szakképzett munkaerőhiányt is. Ez utóbbi célt szolgálta az 1938. június 28-án kiadott rendelet, melynek értelmében a rá következő évben már 100 000 osztrák munkást, köztük 10 000 gépipari szakmunkást soroztak be az Óbirodalomban végzendő munkára.¹⁶ Ugyancsak fontos lépést jelentett az Anschlusst követően mintegy 300 ezer osztrák zsidó vagyonának kártérítés nélkül történt kisajátítása. 1938 márciusában az osztrák zsidóság vagyona 10 milliárd birodalmi márkát tett ki. A német csapatok bevonulását követően (1938. március 12.) a nácik egyedül csak Bécsben 30 ezer zsidó vagyonát kobozták el.¹⁷

A zsidó tulajdon kisajátításával, az állami és közületi érdekeltségek megszerzésével, valamint a nagy német konszernek behatolásával az osztrák gazdaság jelentős része német kézbe került. Az osztrák pénz és hitelintézetek közül a Credit-Anstalt Bankverein, amely néhány kisebb bankot is magába olvasztott, a Deutsche Bank érdekeltségébe került, a Länderbank pedig a Dresdner Bankhoz. A világháború végére mintegy 200 osztrák vállalat volt közvetlenül német kézen. Az olajipar teljes egé-

szét, míg az elektromos, vegyipar, a fém- és acélgártás jelentős részét német nagyvállalatok szerezték meg.¹⁸

1. térkép: Ostmark, 1938–1945
Map 1.: Ostmark between 1938 and 1945



Forrás: Köztes-Európa Térképgyűjtemény, Erdélyi Magyar Adatbank.

In: <http://terkeptar.transindex.ro/legbelso.php?nev=202> Letöltve: 2018. november 15.

Ausztria bekebelezését követően Hitler legfontosabb külpolitikai céljának Csehszlovákia feldarabolását tekintette. Ennek megvalósításához a szudétanémetek önrendelkezési jogát használta fel érvként. A valóságban azon-

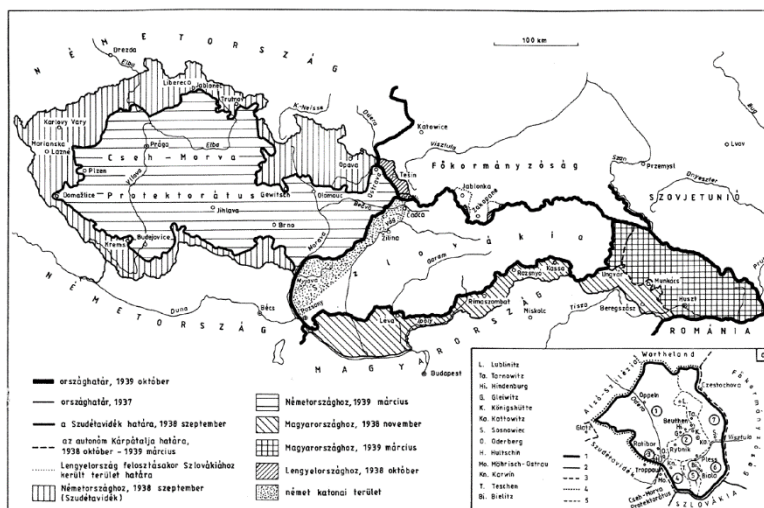
ban a Führer és köre a keleti „életter” megteremtésére törekedett. A nyugat-európai nagyhatalmak (Nagy-Britannia és Franciaország) elhibázott, erőszakmentességre és Hitlerrel való megegyezésre törekvő külpolitikájának megnyilvánulásaként értékelhető a müncheni egyezmény, amelyet 1938. szeptember 30-án írt alá Németország, Olaszország, Franciaország és Nagy-Britannia. Ebben Hitler, Mussolini, Daladier és Chamberlain megállapodott arról, hogy a Szudéta-vidék 50% feletti német lakosú területeit Csehszlovákia 1938. október 1–10. között kiüríti, s vele egyidejűleg német csapatok vonulnak be a térségbe. A szlovák nacionalisták közben autonómiakövetelésekkel léptek fel és 1939. március 14-én – szakítva Prágával – kinyilvánították a Szlovák Köztársaság függetlenségét, amelyről Jozef Tiso fasiszta kormányfő és Hitler még március 13-án állapodott meg.¹⁹ Csehszlovákia feldarabolásának utolsó állomása közé tartozott a még megmaradt cseh területeken a „Cseh és Morvaország Birodalmi Protektorátusának” felállítása és Harmadik Birodalomba való betagozása. Erre az eseményre 1939. március 16-án került sor.

A német csapatok cseh-morva területekre történt bevonulását követően (1938. október 15.) a Csehszlovák Nemzeti Bank arany- és devizakészletének egy része (mintegy 100 millió amerikai dollár) azonnal a Német Birodalmi Bankhoz került. A cseh állam arany- és devizakészletének megszerzése mellett még jelentősebbnek bizonyult a katonai felszerelések és fegyverek birtokba vétele, amelynek összes értékét 2 milliárd birodalmi márkára (800 millió dollár) becsülték. A németek a Cseh-Morva Protektorátus területén megközelítőleg 20 hadosztály katonai felszerelését szereztek meg; 1582 repülőgépet és 2600 nehézfegyvert. A német nagyvállalatok és pénzintézetek (Hermann Göring Művek, I. G. Farbenindustrie, Mannesmann-konzern és az SS gazdasági vállalkozásai mellett a Deutsche Bank és Dresdner Bank) megjelenésével hamarosan megkezdődött a cseh tulajdon kisajátítása is. Először a Szudéta-vidéken működő csehszlovák tulajdonú bankhálózatot vették át a német bankok. A Böhmische Union Bank és a prágai székhelyű Deutsche Agrar- und Industrie Bank pénzintézeteit a Deutsche Bank szerezte meg. A Dresdner Bank felvásárolta a Cseh Leszámítoló Bank (Živnostenská banka) mellett a Böhmische Escompte Bank és az Anglo-Czechoslovak Bank, valamint a Böhmische Industrie und Landwirtschaftliche Bank teljes fiókhálózatát. A bankfelvásárlások közül a legnagyobb jelentőségű a szudéta érdekeltségű Böhmische Escompte Bank megszerzése volt. Ez utóbbi pénzintézet teljes egészében a németek irányítása alá került. A Dresdner Bank a pénzintézetet először újjászervezte és feltőkésítette, majd a bankon keresztül megkezdődött a cseh iparvállalatok (nehézipari, cementtermelő- és textilgyártó üzemek) tulajdonának megszerzése.²⁰

Megkönnyítette a cseh tulajdon német kézre kerülését az a tény is, hogy a márka és a cseh korona árfolyama között hamis átváltási arányokat állapítottak meg (1 birodalmi márka 11,62 cseh koronával volt egyenlő, amely gyakorlatban a német valuta felértékelődését jelentette a hazai fizetőeszközzel szemben). A zsidótulajdon elkobzása mellett – ennek értékét 6 milliárd koronára becsülték – a németek a legkülönbözőbb eszközök segítségével kényszerítették ki az ún. „Treuhand-egyezmények” megkötését, amelyek keretében meghatározatlan időre „bérbe adták” a vezető cseh vállalatokat a német konzerneknek. A Hermann Göring Művek térhódítása a csehszlovák gazdaságban egyre erőteljesebbé vált. Ez a társaság hamarosan 80 cseh nagyvállalatot szerzett meg 150 ezer munkással. Kezére került a witkowitzi vasmű, a Škoda Művek, a Poldonában működő kohászati üzem és más ipari óriásvállalatok. A Tátra-autógyárat a Dresdner Bank vásárolta fel. A prágai vasúti társaságot és számos osztravai iparvállalatot a Mannesmann-konzern szerezte meg. Egészében véve a Protektorátus ipari részvénytőkéjének mintegy fele jutott német kézre, ezen belül a szénbányászat, a cement-, a papír- és az olajipar 90–100%-a, továbbá a legtöbb iparág minimálisan egynegyede-egyharmada.²¹ Végül Ausztriához hasonlóan a Cseh-Morva Protektorátusban is fontos szerepet játszott a Német Birodalom által bevezetett, munkaerő-toborzást és felhasználást szolgáló rendszabályok. Náci ügynökök már a megszállás első hónapjában 30 000 új, többségében szakképzett ipari munkást kényszerítettek arra, hogy az Óbirodalomban vállaljanak munkát.²²

2. térkép: Csehszlovákia felosztása, 1938–1939

Map 2.: The dismemberment of Czechoslovakia, 1938–1939



Forrás: Köztes-Európa Térképgyűjtemény, Erdélyi Magyar Adatbank.

In: <http://terkepek.adatbank.transindex.ro/legbelso.php?nev=198>

Letöltve: 2018. november 15.

Ezzel párhuzamosan a Tiso által létrehozott szlovák bábállamot is betagolták a Harmadik Birodalom gazdaságába. A szlovák tulajdonú ipari vállalatok német kézbe kerültek. Németország részesedése a szlovák részvénytársasági tőkében 0,2%-ról 62%-ra növekedett, miközben a cseh tulajdon részaránya 84%-ról 8%-ra csökkent. Valamennyi új ipari vállalat létesítését a németek engedélyéhez kötötték.²³

1. táblázat. Németország részesedése az egyes kelet-közép- és délkelet-európai országok külkereskedelméből (százalékban kifejezve).

Ország	Export Németországba		Import Németországból	
	1933	1939	1933	1939
Bulgária	36,0	71,1	38,2	69,5
Magyarország	11,2	52,4	19,6	52,5
Románia	16,6	43,1	18,6	56,1
Jugoszlávia	13,9	45,9	13,2	53,2

Forrás: Berend T. Iván (2008): Európa gazdasága a 20. században. História MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 126. old.

Csehszlovákia feldarabolásával és Szlovákia, mint német csatlósálmag megteremtésével a Harmadik Birodalom megszerezte a térség nyersanyag- és ásványkincskészletei mellett a szláv állam arany- és devizataralékai feletti ellenőrzést is. A cseh bank és ipari tőke német kézbe kerülésével pedig a náci Németország kelet-közép-európai térség országaira gyakorolt gazdasági befolyása tovább erősödött.²⁴

Az Anschlusst és Csehszlovákia végleges feldarabolását követően a náci Németország még erőteljesebben magához kötötte a kelet-közép- és délkelet-európai államokat. Ugrásszerűen megnőtt a Duna-menti térség országai és a Harmadik Birodalom közötti külkereskedelmi forgalom. 1939-re Bulgária külkereskedelmének 70%-át Németországgal bonyolította le, míg ez az arány Magyarország, Románia és Jugoszlávia esetében 50%-ot tett ki. A német gazdasági hegemonia azonban nemcsak a külkereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzésében mutatkozott meg. Német tőkebefektetők, részben a korábbi Osztrák-Magyar Monarchia idejében megkaparintott, részben az osztrák és cseh tőkeérdekeltségük révén kulcsfontosságú pozíciókat szereztek a kelet- és délkelet-európai országok iparában és bankszektorában.²⁵ Magyarországon főleg a nehéziparban, fegyvergyártásban, közlekedésben és az alumíniumiparban jelent meg a német tőke. Hazánkban német tőkescsoportok birtokolták az összes külföldi befektetések 50%-át.²⁶ Hasonló tendencia érvényesült a Balkán-államaiban is. Jugoszláviában az ásványkincsek kiaknázásával foglalkozó vállalatokban, valamint a nehéziparban volt jelentős a német tőke szerepe. A délszláv államban a németek által ellenőrzött tőkebefektetés az összes tőkeberuházás 10%-át tette ki. Ennek aránya Bulgáriában még magasabb volt és elérte a 14%-ot.²⁷

3. Konklúzió

1933-ban Adolf Hitler hatalomra jutásával és a nemzetiszocialista pártállami diktatúra kiépülésével párhuzamosan a német vezetés részéről teljesen új kül- és külgazdaságpolitikai koncepció fogalmazódott meg, melynek középpontjában a német nép számára szükséges „élettér” megteremtése és 1937-től a kelet-közép-európai térség irányába történő terjeszkedés állt. Az 1930-as évek közepétől a Német Birodalom kétoldalú kereskedelmi megállapodásokat kötött a régió államaival. A klíring-egyezmények megkötésével a német hadigazdasághoz szükséges mezőgazdasági termékek és nyersanyagok Birodalomba irányuló szállításának biztosítása mellett a náci vezetés gazdasági és kereskedelmi befolyásának növelésére törekedett. Az 1930-as évek közepéig a német törekvések csak részeredményekkel jártak, és nem sikerült a térség összes országát a német érdekszférába teljesen bevonni. A fordulatot 1938. március 12-én az Anschluss és 1938 őszén a csehszlovák állam destabilizálása, majd feldarabolása jelentette.

Ausztria bekebelezése és Csehszlovákia szétzúzása²⁸ végleg megbénított minden lehetséges ellenállást a kelet-közép- és délkelet-európai országok részéről a nagyter- gazdaságba való beolvasztással szemben. Ehhez nagymértékben hozzájárult a délkelet-európai német hegemoniatörekvésekkel szembeni „gazdasági megbékítés” politikája, melyet Nagy-Britannia képviselt. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok semmiféle kísérletet nem tett Kelet-Közép- és Délkelet Európa politikai szuverenitásának alapját képező gazdasági önállóság megteremtésére. A németek térségben való gazdasági befolyását mutatta, hogy 1937-ben Bulgária összes kivitelének 47, Magyarország 41, Jugoszlávia 35, Románia 27 százaléka a Harmadik Birodalomba irányult.²⁹

JEGYZETEK

1. Szávai Ferenc (2009): A Horthy-korszak gazdasági élete. 1920–1945. In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története. Széchenyi tervig. JATE Press Szegedi Egyetem Kiadó. Szeged, 122–123. old.
2. Domonkos Endre (2016): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest. 300–320. old.
3. Ránki György (1990): A II. világháború gazdaságtörténete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 290. old.
4. Ránki (1990): 291. old.

5. Mitrović, Andrej (1977): Ergänzungswirtschaft. The Theory of Integrated Economic Area of The Third Reich and Southeastern Europe (1933–1945). In: Yugoslavia in the Third Reich. Belgrad. 7–45. old.
6. Ránki (1990): 292. old.
7. Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 65. old; Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 78–80. old.
8. Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 168. old.
9. Domonkos (2016): 308. old.
10. Iván T. Berend–György, Ránki (1987): Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914–1980. In: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart / unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. Klett-Clotta. Band 6. Stuttgart. 816. old.
11. Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 43. old.
12. Berend–Ránki (1987): 816. old.
13. Teichova, Alice (1989): East-central and south-east Europe, 1919–1939. In: The Cambridge Economic History of Europe, Volume VIII. (Edited by Peter Mathias – Sidney Pollard). Cambridge University Press. Cambridge. 953–955. old.
14. Németh István (2002): Németország története. Aula Kiadó. Budapest. 255. old.
15. Ránki György (1990): A II. világháború gazdaságtörténete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 20. old.
16. Evans, J. Richard (2013): A Harmadik Birodalom hatalmon. Hogyan állítottak a náciak könyörtelenül céljaik szolgálatába egy egész népet? Park Könyvkiadó. Budapest. 629. old.
17. Bachinger, Karl (1987): Österreich von 1918 bis zur Gegenwart. In: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart / unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 561. old.
18. Iván T. Berend–György Ránki (1977): East Central Europe in the 19th and 20th centuries. Akadémiai Kiadó. Budapest. 147. old.
19. Németh (2002): 257–260. old.
20. Radice, Edward Albert (1986): Changes in Property Relationships and Financial Arrangements. In: The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 (Ed. M. C. Kaser–E. A. Radice) Vol. II. Clarendon, Oxford. 333–334 old.
21. Berend T. Iván–Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 564–565. old.

22. Evans (2013): 657. old.
23. Teichova, Alice (1987): Die Tschechoslowakei 1918–1980. In: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 622. old.
24. Domonkos (2016): 319. old.
25. Berend–Ránki (1976): 398. old.
26. Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 304. old.
27. Berend–Ránki (1987): 817. old.
28. Gulyás László (2008/a): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő, továbbá Gulyás László (2008/b): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
29. Németh István (2017): Császárságból diktatúrába. Németország a 20. század első felében. L’Harmattan Kiadó. Budapest. 430 old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bachinger, Karl (1987): Österreich von 1918 bis zur Gegenwart. In: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart / unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 521–562. old.
- Berend T. Iván–Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 377–400. old.
- Domonkos Endre (2016): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest. 300–320. old.
- Evans, J. Richard (2013): A Harmadik Birodalom hatalmon. Hogyan állítottak a náciak könyörtelenül céljaik szolgálatába egy egész népet? Park Könyvkiadó. Budapest. 613–659. old.
- Gulyás László (2008/a): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő.
- Gulyás László (2008/b): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
- Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 63–65. old.
- Iván T. Berend–György Ránki (1977): East Central Europe in the 19th and 20th centuries. Akadémiai Kiadó. Budapest. 142–161. old.
- Iván T. Berend–György Ránki (1987): Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914–1980. In: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom

- Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart / unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 769–821. old.
- Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 42–44. old.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 269–304. old.
- Mitrović, Andrej (1977): Ergänzungswirtschaft. The Theory of Integrated Economic Area of The Third Reich and Southeastern Europe (1933–1945). In: Yugoslavia in the Third Reich. Belgrad. 7–45. old.
- Németh István (2017): Császárságból diktatúrába. Németország a 20. század első felében. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 427–431. old.
- Németh István (2002): Németország története. Aula Kiadó. Budapest. 257–260. old.
- Ránki György (1990): A II. világháború gazdaságtörténete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 290–317. old.
- Radice, Edward Albert (1986): Changes in Property Relationships and Financial Arrangements. In: The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 (Ed. M. C. Kaser–E. A. Radice) Vol. II. Clarendon, Oxford. 329–365. old.
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 152–172. old.
- Szávai Ferenc (2009): A Horthy-korszak gazdasági élete In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenytől a Széchenyi tervig. JATE Press Szegedi Egyetemi Kiadó. 112–124. old.
- Teichova, Alice (1987): Die Tschechoslowakei 1918–1980. In: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 601–622. old.
- Teichova, Alice (1989): East-central and south-east Europe, 1919–1939. In: The Cambridge Economic History of Europe, Volume VIII. (Edited by Peter Mathias–Sidney Pollard). Cambridge University Press. Cambridge. 887–983. old.

SUBA János

térképtárvezető

Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Térképtár, Budapest

directory map collection

Military history Institute and Museum Map Archive, Budapest

subajanos@mail.militaria.hu

**HATÁRVADÁSZOK II. – HATÁRŐRIZET II. VILÁGHÁBORÚ
IDŐSZAKÁBAN 1938–1944**

*BORDER GUARDS II. – BORDER SURVEILLANCE DURING
THE II. WORLD WAR (1938–1944)*

ABSTRACT

From 1st October, 1938 the Border Surveillance got under the control of the Ministry of Defense, where it was reorganized as border guard forces and completed border defense tasks as well as border surveillance in battalions and brigades. The other part of border guards carried out border service. The prowling company integrated the border guard patrols serving on the boundaries, and thus it was capable of the surveillance of the external border.

The prowling company consisted of company command (8 persons) and patrols. The staff of patrols contained 6 to 17 persons and switched between 20 to 70 risen to military personnel. Most of the personnel served at the stations. The patrols completed border surveillance with constant patrolling. The companies or the border guard battalions were under control; division headquarters were organized above about two companies. It usually depended on the length of the designated border section and the available forces. The stations normally worked with the leadership of a warrant officer. Stations served under the leadership of an officer were called officer stations.

Between 1938 and 1941 the border guards were in constant movement due to the border changes. From 1941 the border surveillance system did not change significantly. While the areas of the patrols were fixed, there were minimal alterations in the number of patrols, but they were rather due to the accommodation facilities. In 1942 333 patrols served under 52 prowling companies, which were directed by 9 prowling division headquarters and 16 border guard battalion headquarters. On the Eastern border in the Carpathians there were patrols ordered there as military stock.

During the II. World War the border guard forces served in extremely difficult circumstances; the border surveillance came to an end in the original term, with only certain elements functioning as particular relations were getting stable.

Kulcsszavak: határőrség, határszolgálat, portyázó század, őrsszolgálat, határvadász zászlóalj.

keynotes: border guard, border service, prowling company, constant patrolling, border guard battalion.

1. Előzmények – Új csapatnem születése

A terület visszacsatolások során az ország földrajzi,¹ és ezzel együtt katonapolitikai, helyzete megváltozott. Ez maga után vonta a haderő szervezeti fejlesztését átalakítását és elhelyezését is. 1938. október 1-től – politikai okokból, a hadseregfejlesztés kapcsán – a Határőrség a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe került, ahol egy új, és legfőképpen elit csapatnemé határvadász alakulatokká szervezték át, és a határőrizet mellett a határvédelmet is ellátták. A korábbi határőrkerületek parancsnokságaiból – amelyek a vegyesdandár, később a hadtestparancsnokságok alá voltak rendelve – 1938. október 1-jével 8 határvadász dandárparancsnokságot szerveztek, alárendeltségükben 24 zászlóaljjal. Állomáshelyeik a következők voltak: 1. Budapest, 2. Székesfehérvár, 3. Szombathely, 4. Pécs, 5. Kiskunhalas, 6. Debrecen, 7. Miskolc, 8. Orosháza. 1940 nyaráig 34 zászlóalj állt fel. (A haderő fejlesztése során 54 zászlóalj alakult volna meg.)

2. Határvadász-alakulatok

2.1. Határvadász-zászlóaljak

A határvadász dandárok feladata volt a határszolgálat és őrizet mellett egy esetleges támadás esetén gyorsreagálású erőként a betörő ellenséges erők feltartóztatása a reguláris csapatok megérkezéséig. Egy-egy határvadász dandár 3, a védendő határszakasz veszélyeztetettségétől függően különböző erősségű (1-1 tüzérüteggel és 1-1 kerékpáros századdal) megerősített határvadász zászlóaljból és a határőrizetet közvetlenül ellátó portyázó századból állt.

A határvadász-zászlóaljaknak két típusát különböztették meg. Az alacsony és a magas állományú határvadász-zászlóaljat.

A magas állományú határvadász-zászlóaljparancsnokság alárendeltségében 7 század állt. Ebből csupán egy század volt portyázó század, a zöm három puskás század és egy géppuskás század, mellette könnyűágyús század és kerékpáros század (négy kerékpáros-golyószórós és egy kerékpáros-géppuskás szakasszal), A kerékpáros század golyószórós szakaszainak három golyószórója, a géppuskás szakasznak pedig két géppuskája volt.

A puskás századok puskás szakaszai négy golyószóróval rendelkeztek. Minden puskás századnak négy puskás és egy gránátvető szakasza volt. A puskás századok gránátvető szakaszai számára két gránátvetőt rendszeresítettek. A puskás századok parancsnokai emellett egy nehéz fegyveres rajjal is rendelkeztek. A géppuskás század a puskás századtól csupán annyiban különbözött, hogy három puskás és egy géppuskás szakaszból állt. A puskás szakaszok három golyószóróval, a géppuskás szakasz pedig négy géppuskával rendelkezett.²

Az alacsony állományú határvadász-zászlóaljokhoz mérsékeltbb erők tartoztak, három századból és a zászlóalj közvetlen szakaszból állt. A puskás század négy szakaszból és egy nehézfegyverrajból állt. A négy szakasz közül egy géppuskás szakasz volt (három géppuskával), egy pedig gránátvető szakasz (két gránátvetővel). A másik két szakasz számára sorozatlövő fegyvert nem rendszeresítettek. A zászlóalj közvetleneket egy-egy árkász, távbeszélő és kerékpáros szakaszt alkotta (A kerékpáros szakaszokhoz három golyószóró és egy géppuska tartozott.)

A határvadász-zászlóaljak alegységei – a határportyázó századnak és őrsőinek kivételével – szinte mindenütt a zászlóalj-parancsnokság székhelyén állomásoztak.

2.2. Határvadász portyázó század

A kettős szervezésű határőrség másik része, a határszolgálatos része, a portyázó század volt. A portyázó század fogta össze a határon szolgálatot teljesítő határvadász őrsőket, így alkalmas volt a zöldhatár őrzésére. A portyázó századok alosztály jelleggel működtek, felváltva a volt határügyi tisztrendszerrel. A portyázó század századparancsnokságból (8 fő) és őrsökből állt, az őrsök létszáma 6 és 17 fő, magas állományra feltöltve 20-70 fő között mozgott. A portyázó századok a személyi fegyvereken (pisztoly, karabély) kívül csak őrsönként egy-egy golyószóróval rendelkeztek objektumvédelmi fegyverként. A személyi állomány döntő hányada az őrsökon teljesített szolgálatot.

Az őrsök állandó járőrmenetekkel végezték a határvonal figyelését. A századok vagy a határvadász zászlóaljak alárendeltségében voltak, vagy két század fölé osztályparancsnokságot szerveztek. Ez általában a kiutalt határszakasz hosszától és rendelkezésre álló erőttől függött. Az őrsök általában tiszthelyettes vezetésével működtek. A tiszték vezetése alatt lévő őrsöket tisztí őrsöknek nevezték. Megkülönböztettek még kis őrsöt, amelyeket a tisztí őrsök különítettek ki ideiglenesen, ezeket általában hegyvidéken hozták létre.

3. A határőrizeti szervezet folyamatos változásai 1938-1941

1938-tól a terület visszacsatolások időszaka a határvadász portyázó századok és őrsök számára – mint a honvédség sok más alakulata számára – a folyamatos átszervezések és áttelepülések kezdete volt. Az áttekinthetőség miatt időrendben és – mivel a határvadász alakulatok a hadtest kötelékben teljesítettek szolgálatot – hadtestenként mutatjuk be a határ őrzésének megszervezését, a századok elhelyezkedését és az őrsök számának változásait.

3.1. Felvidék visszatérése 1938–1939

A Felvidék visszatérése után³ a kijelölt demarkációs vonalra felsorakoztak az új őrsök. A határvadász dandárok állomáshelyei is módosultak: 1. Salgótarján, 2. Komárom, 3. Keszthely, 4. Pécs, 5. Kiskunhalas, 6. Mezőtúr, 7. Beregszász, 8. Sátoraljaújhely.

Az északi határszakaszon három hadtest volt érintve.

A II. Székesfehérvári hadtest területén 1938-ban a 2. Komáromi határvadász dandár alárendeltségében 4 zászlóaljnak 4, portyázó százada volt 29 őrssel. 1939-ben már az öt századhoz 37 őrs tartozott. A 6. (Lévai) században 6, később 10, a 7. (Érsekújvári) században 4, később 6 őrs volt. A 8. (Galántai) portyázó században 8 őrs, a 9. (Somorjai) zászlóalj portyázó századában 11 őrs volt, ezt 1939-ben orvosolták: még egy két portyázó századot szerveztek, így a 9/1. (Somorjai) 8, a 9/2. század (Mosonmagyaróvár) 5 őrssel rendelkezett. 1938-ban 1388 fő, 1939-ben 1500 fő őrizte a kiutalt határszakaszt.

1940. évi második átszervezésnél a 2. Komáromi portyázó osztály új hadrendi számot kapott. 52. portyázó osztály lett és így századai is átszámozódtak: az 52/1. (Léva) század 10 őrssel az 52/2. (Érsekújvár) század 6, az 52/3. (Galántai) század 8 őrssel, az 52/4. (Somorjai) század 8, az 52/5 Mosonmagyaróvári század 5 őrssel. Az osztály létszáma 1759 főre apadt. 1941-re 860 főre nőtt.

A VII. Miskolci hadtest területén a 1. Salgótarjáni határvadász dandár alárendeltségében 1938-ban 5 portyázó század volt 29 őrssel. Az 1. század (Jolsva) 7., a 2. század (Rimaszombat) 5, a 3. század (Losonc) 5, a 4. század (Balassagyarmat) 5. Az 5. (Ipolysági) század 5 őrssel rendelkezett. 1202 fő volt a századok állományában.

1939-ben 6 portyázó század 36 őrssel őrizte a kiutalt határszakaszt 1939-ben az átszervezések miatt a hadrendi számuk is változott. Az 1. (Rimaszombati) zászlóaljban 2 portyázó százada lett. Az 1/1. századnak (parancsnokság a zászlóalj székhelyén) 7, az 1/1. Jolsvai századnak

5 őrs volt. A 4 zászlóaljnak szintén kettő százada lett: a 4/1. Losonci században, 6. a 4/2. Balassagyarmati században 7 őrs volt. Az 5. Ipolysági portyázó század 5 őrrel rendelkezett. A 29. Rozsnyói zászlóalj a hadtest alárendeltségébe lépett, így a 29. (Rozsnyói) portyázó század 6 őrrel növelte a kiutalt határszakasz hosszát. Ezen a szakaszon 1466 fő szolgált.

1940-ben a portyázó századok irányítására megszervezték az 57. portyázó osztályparancsnokságot, Salgótarján székhellyel. A századok és az őrsök száma nem változott, csak a hadrendi számuk. Az 57/1. század lett a 29. Rozsnyói, 57/2. a Jolsvai, 57/3. a Rimaszombati, 57/4. a Losonci, 57/5. a Balassagyarmati, és az 57/6. Ipolysági század új hadrendi száma. Az osztály létszáma 1464 fő volt, de ez a következő átszervezésnél 769 főre csökkent. 1941-ben 842 főre emelkedett.

A visszatért Felvidéki és Kárpátaljai területeken megszervezték a VIII. Kassai hadtestet, alárendeltségében a 7. és 8. határadász dandárral. A két dandár az 1938. évi hadrend szerint összesen 7 portyázó századdal 67 őrrel rendelkezett, 2562 fő volt a határszolgálatosok száma. A 7. Mátészalkai határadász dandár 3 portyázó százada 1938-ban 34 őrrel rendelkezett, 946 fővel. A 23. Mátészalkai század 10, a 24. Beregszászi 9, a 25. Munkácsi század 4 őrrel rendelkezett.

Az átszervezések során a 8. dandárparancsnokság 1939. január 1-től a hadtestparancsnokság alárendeltségébe lépett. A dandár 4 portyázó századának összesen 33 őrs volt, a létszám 1616 fő. Alárendeltségébe tartozott a 26. Ungvári határadász zászlóaljparancsnokság egy portyázó százada 7 őrrel. A 27. Sátoraljaújhelyi portyázó század 7, a 28. Kassai portyázó század 12 őrs, és a 29. Rozsnyói század 7 őrs; amely később átkerül a VII. hadtest kötelékébe.

3.2. Kárpátalja visszatérte 1939

A 1939. március 15–18. között a honvédség erői megszállták Kárpátalja területét.⁴ Az új őrsök felzárkóztak a határra. A megnagyobbodott hadtest területén a két dandár alárendeltségében összesen 13 portyázó század és 73 őrs 333 fővel látta el az új határvonal őrzését.

A 8. határadász dandárparancsnoksága Sátoraljaújhelyről Ungvárra települt. Alárendeltségébe tartoztak: a 25., 26., 27., 28. határadász zászlóaljak, 6 portyázó századdal és 39 őrrel, létszámuk 1768 fő volt. A 25. határadász-zászlóalj 25/1. portyázó százada (Szolyva) 3 őrrel, a 25/2. portyázó század (Ökörmező) 4 őrrel rendelkezett. Feladatuk a magyar–lengyel határt biztosítása volt. A zászlóaljat hegyi felszereléssel látták el. A 26. határadász-zászlóalj, hegyi felszerelésű, alacsony állományú

zászlóalj volt. Portyázó századparancsnoksága Nagybereznán települt, 6 őrrel rendelkezett. A 27. határvadász-zászlóalj Sátoraljaújhelyen állt fel, 2 portyázó századdal A 27/2. század 7 őrrel, a 27/1. százada Szobráncon 5 őrrel rendelkezett. A 28. határvadász-zászlóalj parancsnoksága Kassára települt, portyázó századához 14 őrs tartozott.

Kárpátalján helyezkedtek el a 7. határvadász dandár alakulatai (parancsnoksága Mátészalkáról Beregszászra települt át), alárendeltségében 7 portyázó századdal és 32 őrrel, létszámuk 1768 fő volt.

A 24. határvadász-zászlóaljat, 1939. január végén állították fel Beregszász, később Huszt székhellyel, portyázó százada 8 őrsöt állított fel a magyar-román határt biztosítására. 1939-ben négy őrsöt átadott a Tisza-újlakra kerülő 34. határvadász-zászlóalj portyázó századának, maradt négy őrs. A 2. határvadász-zászlóalj Rimaszombaton alakult meg. 1939. április 8-án települt át Aknaszlatinára. Az 1. portyázó százada 3, a 2. portyázó százada (Királymező) 2 őrrel rendelkezett. A 3. határvadász zászlóalj 1939. április 8-án települt át Losoncról Rahóra. A portyázó század parancsnoksága Rahón települt, 5 őrrel. A 34. Tiszaújlaki portyázó század 4 őrrel rendelkezett.

A 7. határvadász dandár alárendeltségébe tartozott még a 23. (Mátészalkai) és a 33. (Nyíradonyi) határvadász zászlóalj. A 33. zászlóalj portyázó százada 6 őrrel, a 23. zászlóalj portyázó százada 8 őrrel rendelkezett.

3.3. Az 1940. évi átszervezés VIII. hadtest területén

1940-ben a határvadász dandár-parancsnokságokat más magasabb egység parancsnokságokká szervezték át. A két legveszélyeztetettebb határszakaszon: Kárpátalján és később Erdélyben marad meg a határvadász dandár szervezet. Más országrészekben zászlóalj és ezred szintű határvadász alakulatok teljesítettek szolgálatot. 1940-ben két átszervezés volt, az utolsó az Erdélyi bevonulás után történt, amikor a határok hossza újra megnövekedtek.

1940-ben már kialakultak Kárpátalja területén azon őrsök, amelyek a magyar–szovjet határt őrizték. A 8. határvadász dandárparancsnokság Beregszászról Munkácsra települt. A dandár alárendeltségébe 4 zászlóalj 5 portyázó század 26 őrs 2868 fővel őrizte a kiutalt határszakaszt.

A 3. határvadász zászlóalj székhelye Rahó volt, határőrizeti területe Klauzura-Baltatultól Mahelki-ig terjedt. Portyázó század Körösmezőre települt és így, határvédelmi szakasza észak felé tolódott el alárendeltségébe 1940-ben 7 őrs, 1941-ben 6 őrs tartozott.

A 10. határvadász zászlóalj Sopronban került felállításra, majd a portyázó századát hátra hagyva érkezett meg Ökörmezőre 1940. március

1-jén. Felállította a 10/1. portyázó századot (Királymezőn) négy őrssel. A 10/2. portyázó századparancsnokság Ökörmezőn volt, három órs tartozott hozzá.

25. határvadász zászlóalj személyi feltöltöttségét magas állományúra emelték. A 25/2. portyázó század parancsnokságát leadják a 10. határvadász-zászlóaljnak. Vezérszálláson települt 25/1. portyázó századát 25-re számozzák át. Határőrizeti területe Rosztókától Alsóhidegpatakig terjedt, 7 őrssel.

A 11. határvadász zászlóaljat Körmennd székhellyel állították fel 1939. október 1-jén. 1940. január 8-ig felállt az 1. portyázó százada mellé a 2. század, mert személyi állományát alacsony állományúból magas állományra emelték. A zászlóalj két portyázó századát hátra hagyva Körmenndről Fenyvesvölgyre települt át és a határvadász dandár alárendeltségébe lépett. Az egész zászlóaljat hegyi felszereléssel látták el. Ugyanott felállított egy portyázó századot 5 őrssel.

1940-ben a 7. dandár alárendeltségében lévő 3 zászlóalj 6 portyázó század 28 őrsé 1318 fővel sorakozott fel az új határvonalra. Az őrsök elhelyezése nem változott. A dandár csapatai az Erdélyi bevonulás után ott maradtak, a portyázó századok a 8. dandár alárendeltségébe léptek. Ezért újra módosultak az őrsök körlehatárai.

1940-ben az Erdélyi bevonulás után 6 zászlóalj és két portyázó osztály 11 portyázó század 68őrsé 2 448 fővel állt a „régí-új” határon.

A 8. határvadász dandár alárendeltségébe került a 26. (Nagybereznai) határvadász zászlóalj. 1940 decemberében a zászlóalj személyi feltöltöttségét magas állományúra emelték. Régi portyázó százada 26/1. hadrendi számot kapta, parancsnoksága Utcásra települt, 8 őrssel. A 27/1. portyázó század a 26/2. számot kapta, parancsnoksága Szobránkra települt, 5 őrssel.

A 2. Aknaszlatinai határvadász-zászlóalj határőrizeti területe az Aranyos Beszterce völgyétől Északra Tiszabogdányig terjedt. A 2/1. portyázó század parancsnokság Borsán került elhelyezésre, 2 (6 kihelyezett) őrssel. Biztosítási területe Lafta Stincului-tól Ladescul Aranyos Besztercéig. A 2/2. portyázó század parancsnoksága Felső Visóra települt, 3 (6 kihelyezett) őrssel.

A szlovák viszonylatban (határon) elhelyezkedő 27. Sátoraljaújhelyi portyázó század és a 28 Kassai portyázó század fölé osztályparancsnokságot szerveztek, 58. hadrendi számmal. Így az 58/1. század (volt Sátoraljaújhelyi) 9 őrssel, az 58/2. (volt Kassai) század 14 őrssel rendelkezett. A hadtest alárendeltségében így összesen 11 század és 68 órs tartozott.

3.4. Erdély visszatérése 1940

3.4.1. határvédelem-határbiztosítás

Erdély visszatérése után,⁵ 1940. december 1-től a határvédelmet a határvadász alakulatok látták el, amelyek betagolódtak az erdélyi biztosító erőkbe. A IX. hadtest kiegészítési területén, Váradlestől a Borsai-hágóig 7 határvadász-zászlóalj (a 22., 23., 34., 24., 32., 21., 33.), és három újonnan felállított határvadász portyázó osztály: 59., 61., és a 60. tevékenykedett. A 2. határvadász zászlóalj a VIII. hadtest (Kassa) és a 8. határvadász dandár (Munkács) alárendeltségébe tartozott. Az 1943. évi átszervezéskor két portyázó osztály kapott egy utász századot. Így állt fel Kolozsváron a 60. és a 61. határvadász utász század.

3.4.2. Határőrzés – határportyázó századok és őrsaik elhelyezése

1940, majd 1941, évi szervezéssel a határőrizetet a IX. hadtest területén összesen 14 portyázó század 77 (2814 fő), majd 79 őrs (2179 fő) látta el.

A Nagyváradi 61. határportyázó osztályparancsnokság és 1. százada a határ őrzését Váradlesnél vette át a Nagyszalontai 20/2. századtól (VI. hadtest körlete). Az osztály felelőségi körlete Jándremetéig tartott. A 61/1. (Nagyváradi) század alá hat őrs tartozott. A 61/2. 2. század hat őrsel rendelkezett: A századparancsnokság Réven települt.

A 60. portyázó osztály parancsnoksága Kolozsvárott települt. Az osztály három százada 1940-ben 19, 1941-ben 20 őrssel Jándremetétől Szék városáig biztosította a határszakaszt. A 60/1. századnak hét őrs volt. A századparancsnokság Bánffyhunyadon volt, 1941-ben még egy őrssel bővült. A 60/2. (Kolozsvári) század alá 8 őrs tartozott. A 60/3. század parancsnoksága Székre települt, négy őrs volt.

Az ún. „Göring könyöknél”⁶ a 22. határvadász zászlóalj portyázó százada biztosította a határt. A századparancsnokság Mezőszentmihálytelkén, később Tekén helyezkedett el, hét őrssel.

A 23. Marosvásárhelyi határvadász zászlóalj portyázó századának 10, 1941-ben 11 őrs Mezőrücsétől Székelyvecéig biztosította a határt. 1942-ben az őrsök száma kettővel nőtt.

A Székelyudvarhelyi 34. határvadász zászlóalj portyázó százada hat őrsöt állítottak fel.

Az 59. portyázó osztály (parancsnoksága Tusnádfürdön települt) két századparancsnokságból és 7 őrsből állt, felelőségi területe Felsőrákostól Bikfalváig terjedt. Az 59/1. század (parancsnoksága Barót) 3 őrssel. Az 59/2. század (parancsnoksága Sepsiszentgyörgy) 4 őrssel rendelkezett.

A Kézdivásárhelyi 24. határvadász zászlóalj portyázó századának őrsői Nagypataktól Sósmezőn át egészen a Lóberc havasáig őrizték a határt. A századnak négy őrs, és 9 kisőrs volt.

A Csíkszeredai 32. határvadász zászlóalj portyázó százada 5 őrssel és 8 kihelyezett őrssel biztosította határt. Felelősségi területe északon a 836. magassági ponttól délre Lóbercig húzódott.

A 21. határvadász-zászlóalj portyázó századparancsnoksága Gyergyótölgyesre települt. A négy őrs 9 kisőrsöt különített ki a havasok védelmére.

A 33. Besztercei határvadász zászlóalj portyázó százada 3 őrssel és 8 kikülönített őrssel biztosította a kiutalt határszakaszt az Aranyos Beszterce völgyétől délre. A század parancsnokság Báránykő (Borgói szoros) volt. 1944. szeptemberében a 33. határvadász portyázó század, mint önálló egység megszűnt.⁷

Három határvadász zászlóaljat, amelyek nem hegyi terepen diszlokáltak, a 69. Marosvásárhelyi határvadász ezredbe vonták össze. Alárendeltségébe tartozott: a 22. határvadász zászlóalj (Beszterce), a 23. határvadász zászlóalj (Marosvásárhely), a 34. határvadász zászlóalj (Székelyudvarhely), és a 69. határvadász tüzérosztály (Marosvásárhely). 1943. május 1-jén a 69. határvadász-ezred parancsnokságát alárendelték a Székely Határvédelmi Erők Parancsnokságának. Ez az alárendelés a portyázó századaikra is igaz volt.

4. A román határszakasz változása a VI. hadtest területén

A magyar–román határszakasz változásai a VI. Debreceni hadtest területén lévő határvadász erők létszámát és szervezetét is érintették. 1938-ban a hadtest területén Mezőtúr helyőrségben települt a 6. határvadász dandárparancsnokság, alárendeltségében 4 portyázó századparancsnoksággal és 21 őrssel. A 19. (Kevermesi) század 6 őrssel, a 20. (Gyulai) század 8, a 21. (Berettyóújfalui) század 4, a 22. (Debreceni) század 3 őrssel rendelkezett, összlétszámuk 738 fő volt.

A Romániával való feszültség kapcsán az 1939. évi átszervezés után 6 századparancsnokság és 34 őrs őrizte a kiutalt határszakaszt 1006 fővel. A 19. (Kevermesi) században 4, a 20. (Gyulai) században 5 őrs maradt; a 21. (Berettyóújfalui) században 5, a 22. (Debreceni) században 6 őrs lett. A két újabb század a 31. (Battonyai) 6 őrssel, a 32. (Vésztői) portyázó század 8 őrssel rendelkezett.

1940. szervezés során – az Erdélyi területek visszatérése után – a hadtest területén a határvadász erőket a 66. Orosházi határvadász ezredparancsnokság alá rendelték. A kiutalt határszakaszon kettő zászlóalj

4 portyázó százada fogta össze a 22 őrsöt, 420 fős létszámmal. A 31. Battonyai zászlóalj 31/1. százada (Battonya) 6 őrssel, a 31/2. század (Kevermes) 4 őrssel, a 20. Gyulai zászlóalj 20/1. portyázó százada (Gyula) 5 őrssel, a 20/2. század (Nagyszalonta) 7 őrssel őrizte a határ szakaszt. Ez az erőelosztás maradt 1941-ben is.

5. Határvadászok a nyugati és a déli határszakaszon 1938–1940

A nyugati viszonylat a III. Szombathelyi hadtest alárendeltségébe tartozott. 1938-ban a 3. határvadász dandárparancsnoksága Keszthelyre települt, alárendeltségében 3 portyázó századdal és 34 őrssel, létszámuk 1288 fő volt. A 10. Soproni portyázó század 11 őrssel, a 11. Körmendi század 18 őrssel, a 12. Nagykanizsai század 5 őrssel rendelkezett. 1939. évi átszervezés nyomán 4 portyázó század 37 őrssel rendelkezett, létszámuk 1465 fő volt. Az őrsök száma hárommal nőtt. A 11. Körmendi határvadász zászlóalj kapott még egy portyázó századot, így az őrsök száma az egyik századnál csökkent, az új századnál nőtt. A 11/1. Körmendi század 13 őrssel, a 11/2. Lenti század 8 őrssel rendelkezett. A 12. Nagykanizsai századparancsnokságnak maradt az öt őrse.

1940-ben az első átszervezéskor a portyázó századokat a 3. határvadász ezredbe vonták össze, és önállóak lettek, alárendelték a 12. zászlóalj századát 5 őrssel. A 3/1. század 17 őrssel, a 31/2. század 13, a 3/3. század 8 őrssel rendelkezett, összesített létszámuk 1629 fő volt. Ez azonban rövid életű volt. Az Erdélyi bevonulás utáni átszervezés során portyázó századokat, osztályokba vonták össze. Így Keszthelyen megalakult az 53. portyázó osztályparancsnokság, 4 századparancsnoksággal és 37 őrssel, 1514 fővel. Az 53/1. század lett a Soproni, az 53/2. a Körmendi, az 53/3. a Lenti és az 53/4. század a Nagykanizsai. 1941-ben az osztály létszáma 951 főre apadt.

A IV. Pécsi hadtest területén Pécs székhellyel működött a 4. határvadász dandárparancsnokság 3 portyázó századparancsnoksággal és 18 őrssel, létszámuk 667 fő volt. A 13. (Gyékényesi) század 3 őrssel, a 14. (Szigetvári) század 6, a 15. (Villányi) század 9 őrssel rendelkezett. 1939-re az őrsök száma 25-re emelkedett. A Gyékényesi század 1 őrssel, a Szigetvári és a Villányi századok 3-3 őrssel bővültek, létszámuk 813 főre emelkedett. 1940-re három portyázó századot az 54. határvadász portyázó osztály (Pécs) alá rendelték. Az 54/1. lett a Gyékényesi, az 54/2 a Szigetvári és az 54/3. a Villányi század hadrendi megnevezése. Létszámuk 439 főre csökkent.

Az V. Szegedi hadtest területén működtek az 5. határvadász dandár alakulatai. A parancsnokság Kiskunhalason települt, 3 portyázó század

és 21 órs tartozott alárendeltségébe, 762 fővel. A 16. (Bajai) portyázó századparancsnokság 9 őrssel, a 17–18. portyázó századok parancsnokságai Szegeden voltak, 5, illetve 7 őrssel bírtak.

1939. évi átszervezés nyomán 4 portyázó század 30 őrssel rendelkezett, létszámuk 955 főre emelkedett. A dandár megkapta a 30. (Makói) portyázó századparancsnokságot 4 őrssel. A 16. Bajai portyázó századparancsnokság 5 őrssel (összesen 14-re) bővült. A 18. század őrséből kettő a 17 századhoz került.

1940. évi átszervezésnél a 16. Kiskunhalasi portyázó osztály alárendeltségében 4 portyázó század maradt 30 őrssel. Ezek nem változtak 1939. évihez képest, csak a hadrendi számuk lett új. A Bajai a 16/1. század lett, a Szegedi századok hadrendi száma 16/2. és a 16/3., a Makói század 16/4. lett.

6. Délvidék visszatérése (1941) – szervezeti változások

1941-ben a Muraköz és a délvidék visszatérésével⁸ a határőrizeti struktúra is módosult. A III. Szombathelyi hadtest területén, az 53. portyázó zászlóalj alárendeltségében az 53/2. Körmendi portyázó század 12 őrséből, 3 órs maradt a déli viszonylatban. Az 53/3. század parancsnoksága Muraszombatra települt, az alárendeltségében lévő őrsök száma nem változott, csak működési területük. Az 53/4. századparancsnokság Csáktornyára települt, alárendeltségében 7 őrssel.

A IV. Pécsi hadtest területén lévő 54. (pécsi) portyázó osztály 3 századból állt. Az 54/1. (Gyékényesi) portyázó század 4 őrssel, az 54/2. (Szigetvári) portyázó század 9 őrssel, az 54/3. (Villányi) portyázó század 11 őrssel rendelkezett. 1941-ben tovább csökkent az őrsök létszáma, így csak 375 fővel rendelkeztek.

Az V Szegedi hadtest területén 1941-ben 5 portyázó századparancsnokság 24 órs települt, egy zászlóalj és egy osztály alárendeltségben. Hátrászolgálatosok létszáma 1025 fő volt. A 16. Újvidéki határvadász-zászlóaljnak két portyázó százada volt, a 16/1. (Bács) század négy őrssel, a 16/2. (Újvidéki) század 5 őrssel. Továbbá az 55. Zentai határvadász portyázó osztály kötelékében az 55/1. (Zsabja) portyázó század 3, az 55/2. (Zentai) század 7, az 55/3. (Makói) század 5 őrssel. 1942-ben az 55/1. század még további két őrsöt állított fel Mozsorban és Titelen. A határszolgálatosok létszáma 579 főre csökkent.

7. A határőrizeti szervezet megszilárdulása

A terület-visszacsatolások után a határőrizeti szervezet már nem nagyon változott. Rögzültek az őrsök körletei, minimális változások voltak az őrsök számában, de ez inkább az elhelyezési körülmények indokolták. 1942-ben 52 portyázó század alárendeltségében 333 őrs működött, amelyeket 9 portyázó osztályparancsnokság és 16 határvadász zászlóalj parancsnokság irányított.⁹ A határszolgálatos erők közül 1944-ben az 52. (Komáromi), 53. (Zalaegerszegi), 57. (Salgótarjáni), 58 (Sátoraljaújhegyi) portyázó osztályok voltak békeállományúak.

1. táblázat. A határőrizeti alakulatok számának növekedése (1938–1943)

		1938	1939	1940	1941	1942	1943
II. hadtest Székesfehérvár	po. század	4	5	5	5	5	5
	őrs	29	37	37	37	37	37
	létszám	1388	1 500	795	860	880	1 310
III. hadtest Szombathely	po. század	3	4	4	4	4	4
	őrs	34	37	37	39	40	40
	létszám	1289	1 465	1 514	951	979	1 547
IV. hadtest Pécs	po. század	3	3	3	3	3	3
	őrs	25	25	25	24	24	24
	létszám	664	813	415	375	450	473
V. hadtest Szeged	po. század	3	4	4	5	5	5
	őrs	21	30	30	24	26	28
	létszám	762	955	475	1 025	579	721
VI. hadtest Debrecen	po. század	4	6	4	4	4	4
	őrs	21	34	22	22	22	22
	létszám	738	1 006	420	426	424	444
VII. hadtest Miskolc	po. század	5	6	6	6	6	6
	őrs	29	36	36	36	36	36
	létszám	1202	1 466	753	849	851	1 291
VIII. hadtest Kassa	po. század	7	13	11	11	11	12
	őrs	58	71	68	66	66	69
	létszám	2562	3 330	2 449	2 610	2 623	2 495
IX. hadtest Kolozsvár	po. század			14	14	14	13
	őrs			77	79	82	79
	létszám			2 014	2 179	2 236	2 415
összesen	po. század	29	41	51	52	52	58
összesen	őrs	217	270	332	327	333	335
összesen	létszám	8605	10 535	8 835	9 268	9 022	10 696

Forrás: HL. hadrendek. szerk.: Suba János

A keleti határon a Kárpátokban a VIII. és IX. hadtest területén zászlóalj kötelékben és hadiállományra feltöltött őrsök voltak. 1942. márciusában felállították a székely határőrséget 20 határőrzászlóaljjal, amelynek irányítását a Székely Határvédelmi Parancsnokság látta el. A jobb vezetés érdekében öt (65., 67., 68., 69., 70.) határvadászcsoport-

parancsnokságokat hoztak létre, amelyek irányították a határvadász zászlóaljok csapaterőit, portyázó századait, erőd századait és a székely határőr zászlóaljakat.

A II. világháború folyamán a határvadász kötelékek rendkívül nehéz körülmények közepette végezték tevékenységüket, a klasszikus értelemben vett határőrizet megszűnt, illetve egy-egy viszonylat stabilizálódásával csak egyes elemei funkcionáltak.

JEGYZETEK

1. A megváltozott földrajzi helyzetre lásd: Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 56–61.p.; Csüllög G. (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3–4. szám (No. 18–19.) 137–146. p.
2. A hadsereg szervezésére lásd: Csima János (1961): Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). HM Központi Irattár, Budapest.
3. Ennek részleteit lásd Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
4. A magyar csapatok által elfoglalt terület nagysága 1697 km² volt, ahol 78 településen összesen 69 930 lakos élt. 1939. április 4-én jött létre a szlovák-magyar egyezmény, amelyben Szlovákia elismerte az új határt, és lemondott Szobránc és Takcsány vidékéről. Németország hozzájárult, hogy a szlovákok és a magyarok megállapodjanak a határmódosításban. (S. J.)
5. A részleteket lásd Gulyás László (2018): A Horthy-korszak külpolitikája 5. kötet: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
6. Göring könyök: A második bécsi döntéskor 1940-ben kijelölt határvonalon Nyárádtótól egy Kolozstótfalunál végződő, fordított U-alakú horpadás ékelődött be az ország testébe, a kissármási földgázlelőhely német érdekeltsége miatt. Korabeli szóhasználatnál ezt a beékelődést nevezték „Göring könyöknek”, „Göring-hasnak”, vagy „Ribbentrop-könyöknek.” (S. J.)
7. 1944. szeptember 24-én a portyázó századot a Radnai-hágótól Észak-nyugatra eső Sárkány-tető 1892. magassági pontra vezényelték, és itt összevonták a borsai 2/1. és a felsővisói 2/2. erőd századokkal és belőlük megalakult a 67. hegyi határvadász zászlóalj.(S. J.)
8. A részleteket lásd Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására.
9. 1937-ben a Trianoni határszakaszt 158 őr őrízte. (S. J.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csima J. (1961): Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945) HM. Központi Irattár kiadása Bp. 1961.
- Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 2010. 56–61. p.
- Csüllög G. (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3–4. szám (No. 18–19.) 2012. 137–146. p.
- Illésfalvi P.–Szabó P.–Számvéber N. (2005): Erdély a hadak útján 1940–1944. Bp. 2005.
- Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2018): A Horthy-korszak külpolitikája 5. kötet: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Parádi J. (1991): A magyar állam határőrizete 1920–1941. Kandidátusi értekezés. (ZMNE). Kézirat. Budapest, 1991, 13–27. p.
- Suba J. (2009a): A magyar határőrizeti struktúra változásai és a déli határszakasz In: Balkán füzetek különszám II. (szerk.: M Császár Zsuzsa) 222–232. p. Pécs TTK FI KMBTK 2009.
- Suba J. (2009b): Honvédelmi Határszolgálat In: Rendvédelem-történeti füzetek XIII. évf./16. sz. 2007. Budapest. 2009. 128–139. p.
- Suba J. (2014): A magyar–lengyel határ és határforgalom 1939-ben. In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. (szerk.): Dr. Gál András–Dr. Kókai Sándor 211–222. p. Nyíregyháza–Szerencs. 2014.
- Suba J. (2015a): A déli határszakasz határőrizete a két világháború között. In: Közép-Európai Közlemények. VIII. évf. 1.sz. 2015/1. (No. 28.) 49–61. p.
- Suba J. (2015b): Határőrök Zemplénben 1920–1944. In: Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára (szerk.:) Dr. Kókai Sándor–Dr. Boros László 513–530. p. Nyíregyháza–Szerencs, 2015.
- Suba J. (2015c): A határvédelem megszervezése a visszatért Erdélyben 1940–1944. In: Közép-Európai Közlemények No. 29. (VIII. évf./2. 2015/2. szám) 135–149. p.
- Suba J. (2016a): A Trianoni határ által kettévágott vasutak, vasúti határállomások. In: A változó világ XXI. századi kihívásai Tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére (szerk.: Dr. Kókai Sándor) 487–507 p. Nyíregyháza 2016.
- Suba J. (2016b): Magyar Királyi Honvédség Kárpátalján In: Közép-Európai Közlemények No. 34. (IX. évf. 2016/3. szám) 102–117. p.

Levéltári források

Honvédelmi Minisztérium (HM) Szervezési rendeletek – Hadtörténeti Levéltár (HL.)

HM. 60.000/el. 1/a. 1938. sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1938)

HM. 39.000/el. 1/a. 1939. sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1939)

HM. 40.400/el. 1/a. 1940. sz. Csapatáthelyezések és új felállítások az 1940/41.évben

HM. 40.400/el. 1/a. 1940. sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése (1940)

HM. 40.400/el. 1/a. 1940. sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1940)

HM. 41.000/el. 1/a. 1941. sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése (1941)

HM. 42.000/el. 1/a. 1942. sz. A m. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése (1942)

HM. 43.000/el. 1/a. 1943.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése

HM. 43.000/el. 1/a. 1943. sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1943)

LIGETI Dávid

tudományos munkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest

research fellow

Veritas Research Institute, Budapest, Hungary

david.ligeti@veritas.gov.hu

AUGUST VON MACKENSEN TÁBORNAGY 1935. ÉVI MAGYARORSZÁGI ÚTJA

FIELD-MARSHAL AUGUST VON MACKENSEN'S VISIT TO HUNGARY IN 1935

ABSTRACT

The German Field-Marshal August von Mackensen visited Hungary in May 1935. Despite the fact that the legendary WWI general had played an important role for the Kingdom of Hungary during the war, 1919 had been the year of his last visit. Mackensen was invited by Miklós Kozma, head of the Hungarian Press Agency (MTI), who had served as a hussar-officer in WWI. Moreover, Adolf Hitler sent a letter to Regent Miklós Horthy via Mackensen in order to strengthen German-Hungarian relations. Mackensen was received by the Hungarian people with great enthusiasm, for he had saved Hungary on three different occasions during the war: at the Gorlice breakthrough in May 1915, during the conquest of Serbia in autumn 1915 and with his counteroffensive against Romania in 1916, which had culminated with the occupation of Bucharest. On his visit, the German general visited war memorials and met with famous Hungarians, including Horthy, Prime Minister Gyula Gömbös and the former Austro-Hungarian Chief of Staff Artur Arz. Mackensen's visit proved that German-Hungarian relations were not as robust and self-evident as portrayed later by Socialist-era historians. With the general's visit, Hitler wanted to improve relations in order to ensure German dominance of Central Europe.

Kulcsszavak: August von Mackensen tábornagy, I. világháború, nemzeti emlékezet, német–magyar diplomáciai kapcsolatok

Keynotes: Field-Marshal August von Mackensen, First World War, National Remembrance, German-Hungarian diplomatic relations

1. Bevezetés

1935 májusában tíznapos látogatást tett Magyarországon August von Mackensen tábornagy, az első világháború egyik legsikeresebb hadvezére. A tábornok útjának mind diplomáciai, mind emlékezetpolitikai szempontból fontos szerepe volt: a két évvel korábban hatalomra került náci rezsim Mackensen révén kívánta a Magyar Királyságot a Német Birodalom szövetségesevé tenni. Jóllehet a látogatás nem a legfontosabb diplomáciai aktusok közé tartozik, a magyar szakirodalom elhanyagolta ennek az útnak a bemutatását és jelentőségének hangsúlyozását. A tábornagy magyarországi látogatása ennek megfelelően cáfolja azt a felvetést, miszerint a Horthy-korszak külpolitikai orientációja már Hitler hatalomra jutásának kezdetétől predesztinálva lett volna a kölcsönös együttműködés terén.

Mielőtt magának az útnak történetét bemutatnánk, érdemes áttekintnünk Mackensen pályafutását, illetve megismerkednünk személyével.

2. August von Mackensen az első világháborúban

August von Mackensen 1849. december 6-án született a szászországi Haus Leinizben (ma: Dahlenberg közelében). Középfokú tanulmányait Torgauban, majd Halléban folytatta, polgári iskolákban. Érettségijét követően 1869-ben lépett be a porosz hadseregbe, ún. egy évi önkéntesként. Ennek az akkor már az Osztrák–Magyar Monarchiában is létező intézményeknek lényege az volt, hogy aki középiskolai végzettséggel rendelkezett, az egy évi szolgálat és egy vizsga letétele után tartalékos-, majd aktív állományú hadnaggyá válhatott.¹ Ez a rendszer lehetővé tette, hogy a hadsereg olyan társadalmi rétegekből is tisztekre tehessen szert, amelyek korábban nem részesült katonai oktatásban.

Mackensen 1869. október 1-én kezdte meg szolgálatát Lissában, mint a 2. testőr-huszárezred (Leibhusarenregiment) katonája. A lovassági szolgálatra elsődlegesen alacsony termete és könnyű súlya predesztinálta. Az ezred Poroszország legkiválóbb alakulatai közé tartozott, ezt fejezte ki jelmondatuk: *vincere aut mori* (győzni vagy meghalni) is. Harciasságukat és elszántságukat az irhasapkájukon viselt stilizált koponya, és fekete egyenruhájuk is jelezte; később az SS innen imitálta saját uniformisát.

1870 augusztusában Mackensen a francia–porosz háborúba indult, ahol számos ütközetben vett részt, jelen volt a döntő, sedani csatánál is. A fiatal huszár számos alkalommal tanúsított nagy bátorságot, amelynek köszönhetően október 5-én kitüntették a másodosztályú Vaskereszttel. A

hadjárat után – immár tartalékos hadnagyi rendfokozatban – leszerelt, majd Halléban agrártanulmányokat folytatott. 1873-ban azonban visszatért a hadseregbe, immár aktív állományú tisztként. A Német Császárság évei alatt Mackensen végigjárta a katonai számlélt, és annak ellenére lett a Porosz Nagyvezérkar tagja, hogy nem volt katonai akadémiai képesítése. 1898-ban II. Vilmos egyik szárnysegédjévé avanszált, a nagy háború kitörésekor pedig lovassági tábornokként vezényelte a német XVII. hadtestet.

Mackensen alakulata a német 8. hadsereg részeként Kelet-Poroszország védelmét kapta feladatul. 1914 augusztusában hadteste véres veszteséget, megközelítően katonái egyharmadát veszítette el a gumbinneri csatában. Augusztus végén Mackensen jelentős szerepet játszott a tannenbergi diadal kivívásában. 1914 őszén már a német 9. hadsereg parancsnokaként harcol Łódznál. Győzelmeinek, valamint erélyes hadvezetésének köszönhetően vezérezredessé lépetik elő, és a központi hatalmak egyik legismertebb és legsikeresebb tábornoka lett. 1915 tavaszán megbízzák az újonnan felállított német 11. hadsereg parancsnokává, és ebbéli minőségében aratta legnagyobb diadalait: a gorlicei áttörést, majd a győzelmes galíciai tavaszi-nyári hadjáratot. Május 2-től augusztus 26-ig Mackensen elfoglalta egész Orosz-Lengyelországot, felszabadította Monarchia előző évben elveszített területeinek zömét és egészen Breszt-Litovszkig tört előre. Győzelme révén a Magyar Királyság megmenekült az orosz invázió közvetlen veszélyétől, majd 1915 őszén vezetésével foglalták el a központi hatalmak Szerbiát. Mackensen 1915 nyarán tábournaggyá lépett elő, és számos magas kitüntetést kapott. Húsz évvel későbbi útja szempontjából döntő fontosságú volt, hogy 1915. június 3-án megkapta a székesfehérvári császári és királyi 10. huszárezred ezredtulajdonosi címét; az alakulat katonáit ezt követően kezdték a Mackensen-huszárok néven emlegetni. A kitüntetést 1915. június 7-én maga I. Ferenc József adományozta a tábournoknak, és következő indoklást adta ki: „Kedves Mackensen vezérezredes! Hálásán gondolva azokra a különös érdemekre, a melyeket ön, mint a vitéz 11. hadsereg vezére Galíciában szerzett, kinevezem önt 10. huszárezredem második tulajdonosává, amely minden időközön ét boldogult III. Frigyes Vilmos porosz király Őfelsége felséges nevét viseli. Ez az ezred és az én fegyveres eröm. büszke örömmel fogják a hírt fogadni, hogy Önt, a diadalmas hadvezért még szorosabb kötelék fűzi ezentúl hozzá.”² A világháború idején ez az aktus nagy lelkesedést váltott ki a hátországbán. „Ez a kitüntetés nemcsak a német vezérnek dísz és öröm, de a 10. huszárezrednek, sőt Budapestnek is, mert ennek az ezrednek a legénységét a fővárosban sorozzák. Nem túlzás és nem erőltetett magyarázgatás, ha azt mondjuk, hogy kirá-

lyunk ez elhatározásában különös figyelem nyilatkozik meg nemcsak Mackensen, de Magyarország iránt is. [...] Most a legcsodálatosabb diadal sugárcévéi egy másik névre, Mackensen nevére hullatják a dicsőség ragyogását, amelyet a mi királyunk is növelni és teljesebbé tenni óhajt. Az eszköz erre egy magyar huszárezred szellemi tulajdonjogának odaajándékozása, más szóval: a legnagyobb hős, a legnagyobb hadvezér homlokán is — királyunk szerint — az a legszebb! borostyán, ha egy magyar ezred patrónusának nevezheti magát.”³

1916 első nyolc hónapjában a balkáni front parancsnokságát látta el; ekkor jelentősebb harcselekményekre nem került sor. Miután Románia 1916. augusztus 27-én hátba támadta a Monarchiát, Mackensent egy Dobrudzsából induló ellentámadással bízzák meg. A tábornagy október 21-én elfoglalta Constanțát, valamint szétzúzta a román 3. hadsereget is. Hadműveletei miatt a románoknak le kellett állítaniuk az erdélyi támadást, ezzel a tábornok már harmadszorra mentette meg Magyarországot. 1916. december 6-án elfoglalta Bukarestet.

A háború hátralévő közel két évében Mackensen már csak egy jelentősebb csatát vívott, 1917 augusztusában Mărășești-nél. Ezt követően lényegében Románia katonai kormányzójaként működött. 1918 novemberében is Bukarestben érte Románia újabb hadüzenete.⁴

3. A Mackensen-seregcsoport visszavonulása

Témánk szempontjából döntő jelentőséggel bír Mackensen csapatainak visszavonulása, amely a legtöbb alakulat esetében gyalog történt a Vöröstorony-, ill. a Tömösi-szoroson keresztül.⁵ A Szerbiában harcoló német alakulatokat október 31-én rendelték Mackensen parancsnoksága alá, amelyek Magyarországra visszavonulva bevagoníroztak, és a hadseregcsoport többi részétől függetlenül tértek haza. A seregcsoport másik két része azonban nem volt ilyen szerencsés. A német katonák sem Havasalföldön, sem erdélyi útjuk első szakaszán nem tudták igénybe venni a vasútvonalakat megfelelő vagonok és fűtőanyag hiányában, így a közutakon gyalogmenetben vonultak.⁶ A helyzetet súlyosbította, hogy már november közepén heves hóviharak tomboltak, a visszavonuló katonák szeme előtt ezért már-már a Grand Armée 1812-es sorsa lebegett.⁷

A fellépő nehézségek miatt teljesíthetetlennek bizonyult a padovai fegyverszünetkor, majd a belgrádi konvencióban megerősített antant-követelés, miszerint „a német csapatok magyarországi átvonulására és állomásozására 15 nap áll rendelkezésre a Diaz tábornokkal kötött fegyverszünet aláírása napjától (november 4. 15 óra) számítva.”⁸ Külön problémát

jelentett, hogy a compiègne-i fegyverszünet 11. és 12. bekezdése előírta a keleti fronton tartózkodó német csapatok hazatérési kötelezettségét, ugyanakkor ezt nem kötötte időkorláthoz, így kontradikció keletkezett a különböző frontokon kötött fegyverszünetek között.⁹ Később ezt a szituációt az antant úgy kívánta orvosolni, hogy nem tekintette érvényesnek a compiègne-i fegyverszünet előírásait a Mackensen-seregsoporra.

Mackensen katonáinak már korábban megígérte, hogy „közületek csak az utolsókkal fogok hazaindulni.”¹⁰ 1918. december 16-án – a Magyar Népköztársaság egy hónapos születésnapján került sor – gróf Károlyi Mihály egyik legnagyobb áruulására: a magyar kormányfő a franciák kérésére internálta a tábornagyot. A seregsoport visszavonulásról írott munkában Barkóczy-Klopsch Béla joggal állapította meg: „Ettől a hadseregtől [ti. Mackensenétől] ép úgy féltette a »magyar kormány« a jogtalan uralmát, mint az antanttól. Félt, hogy a meg nem mételyezett német csapatok rendet teremthetnek Magyarországon és akkor a bűnös Nemzeti Tanács és a katoná- és munkástanácsok »forradalmi vívmányait« elsőpörte volna az öntudatra ébredő magyar faj.”¹¹

A Nagyváradról az osztrák határ felé tartó tábornagy vonatát Ferencvárosnál állították meg a magyar katonák, hogy tárgyalásra az Országházba vigyék Mackensent. A találkozó feszült légkörben zajlott, a későbbi feljegyzéseiben a tábornagy igen negatív hangon nyilatkozott a Népköztársaság miniszterelnökéről, véleménye szerint Károlyi nem rendelkezett egy állam irányításához szükséges karizmával.¹² Amikor a magyar vezetők közölték Mackensennel, hogy az antant követelése miatt őrizetbe kell venniük, az addig nyugodt tábornagy dührohamot kapott, és a következőket mondta: „Ez a megalázó bánásmód Magyarország köszönete azért, hogy az országot háromszor mentettem meg ellenséges inváziótól.”¹³ Az 1935. évi magyar meghívás egyik fő célja ennek a magyar becsülettel és bajtársiassággal összeegyeztethetlen tettnek kompenzálása volt. Valamennyire ezt még Károlyi rezsimje is érzékelte; az internálás másnapján a rendszer egyik szócésövében, a Világban ezt olvashatjuk: „A hadvezérek nekünk nem ideáljaink. A háborút gyűlöltük. De meg kell mondanunk: fájdalmas, kínos, kegyetlen feladat volt számunkra Mackensen internálása. A gorlicei csatában az ő csapatai szabadították fel Magyarországot a cári imperializmus seregeinek nyomása alól és az ő katonái söpörték ki Hohenzollern Ferdinánd bojárjainak imperialista csapatait Erdélyből. A hadviselés vezérmesterségéhez jól értett a tábornagy. Szerettük volna, ha tisztességgel búcsúzzhatunk tőle. Idegen hódítók parancsa kényszerített bennünket arra, hogy őt és hadseregét internáljuk. A német népköztársaság, amely felé testvéri rokonszenyvünk sugárzik, meg fogja érteni ezt a kényszerhelyzetet.”¹⁴

Mackensent a magyar miniszterelnök nagybátyjának – gróf Károlyi Lászlónak – főti kastélyba internálták. A szocialista időszak történetírásában felmerült, hogy Mackensen előzetes megállapodás alapján vonult internálásba, kvázi mintha maga a tábornagy kereste volna a vezéráldozat lehetőségét.¹⁵ Ezeket a nézeteket azonban a rendelkezésre álló források nem igazolják. A korabeli sajtóbeszámolók is kiemelték a német tábornok dühét és meglepetését. A franciák néhány héttel később az Újvidék közelében fekvő Futakra internálták, majd Szalonikibe szállították.

Június 30-án, a versailles-i békeszerződés aláírása után két nappal Mackensen elküldte leszerelési kérelmét Berlinbe.¹⁶ Mint ahogy az sok más német katona esetében is történt, a tábornagy internálása a békekötéssel nem ért véget, és Mackensent egészen 1919 novemberéig őrizték Szalonikiben. Itt ötven szenegáli katona látta el az őrséget, és az internáltak jóval rosszabb körülmények között éltek, mint Futakon. A görögországi utaztatás pontos okát nem ismerjük, valószínű azonban, hogy franciaországi behajózását készítették elő, hiszen felmerült a központi hatalmak politikai és katonai vezetőinek perbe fogása a háborús pusztítások miatt.

A görög kikötővárosból végül 1919. november végén távozatott a tábornok. Vonata hazafelé megállt Magyarországon, mi több Horthyval is találkozott, aki kifejezte sajnálatát Károlyi Mackensennel szemben tanúsított „szégyenletes viselkedése” miatt, továbbá kijelentette: Sok nyomorúságot és megaláztatást kellett elviselnünk, de ezt a Magyarországot megmentőjével szemben tanúsított hálátlanságot örökre nagy szégyenként fogjuk megélni. Mackensen erre válaszul legmélyebb köszönetét fejezte ki Horthynak, amely szívéből szólt szívére, és felejthetetlen maradt számára.¹⁷ A pseudo-bolsevik népköztársaság által konfiskált német fegyverzet, valamint személyi vagyontárgyak, köztük a tábornagy lova végett, a magyar állam 1923-ban 27 677 693 koronát fizetett.¹⁸ 1919 után Mackensen mindössze két alkalommal járt külföldön: Magyarországon 1935-ben, valamint a hollandiai Doornban 1941-ben, amikor II. Vilmos temetésén vett részt. Igaz, utóbbi helység ekkor német megszállás alatt állt...

4. Az út előkészítése

Mackensen 1935. évi útját még 1929-ben készítette elő vitéz leveldi Kozma Miklós, aki a tábornagy 80. születésnapján személyesen köszöntötte őt a Német Birodalomban, a Mackensen-huszárok kisebb delegációjának vezetőjeként. Ezen alkalom méltán jelezte, hogy a gorlicei győztes népszerűsége nem kopott meg a háború óta, mivel mintegy 3000

gratuláló levelet kapott. A jeles alkalomból egykori bajtársai és tisztelői Festschrifttel köszöntötték, a 65 oldalas emlékkönyv „a legnemesebb katonai erények példaképeként”¹⁹ ünnepelte az idős tábornagyot. Az ezredtulajdonos örömmel fogadta a huszárokat, és Kozmának a következőkről számolt be: „Elmesélheti otthon, hogy Isten segítségével 80-ik évemben erős és egészséges vagyok és remélem, hogy még jó néhány évem van élni. Hogy még ma is minden időjárásban lovagolok, hogy nem puhultam el és nálam minden rendben van.”²⁰ Kozma útját, valamint az egész ünnepséget gyanakvással figyelte a kisantant, és különösen a csehszlovákok. Egy prágai lap nyíltan kritizálta Kozmát, hogy irredenta törekvései egy új háború veszélyét hordozzák magukban.²¹ (Tschechoslowakische Republik, 18. 12. 1929, Nr. 39/149.)

Öt évvel később, 1934 decemberében Kozma – immár belügyminiszterként – újra meghívta a tábornokot, ezúttal azonban Horthy meghívását is tolmácsolta. „Mindannyian meg lennénk tisztelve, ha Excellenciád közelebbről is megtekintené a budapesti német követséget, például a csodaszép május hónapban”²² – fogalmazott a kormányzó.

Míg 1929-ben különösebb diplomáciai szempont nem merült fel egy esetleges Mackensen-látogatással kapcsolatban, 1934-re ez a helyzet megváltozott. A tábornagy németországi reputációja is növekedett ebben az évben, miután augusztus 2-án meghalt Paul von Hindenburg. A birodalmi elnök halálával a gorlicei győző foglalta el a volt császári hadsereg doyen-jének funkcióját. Életének vezérelvét hüen tükrözte 85. születésnapján tett nyilatkozata: Ezen elv jegyében születtem, éltem, és fogok meghalni: Istennel a királyért és a hazáért!”²³ Érdemes hangsúlyoznunk, hogy Mackensen a nemzetiszocialista rendszer megszilárdulásának idején tette ezt a nyilatkozatot, miközben az NSDAP viszonya a monarchiához mindvégig erősen ambivalens maradt.

Kozma Miklós mellett a tábornagy magyarországi látogatásának legfőbb patrónusának Hans Georg von Mackensen budapesti német követ számított, aki világháború hadvezérének legidősebb fia volt. Az út 1935. április 30-án vált bizonyossá: ekkor a budapesti német követség jelentést küldött a német külügyminisztériumba. „A kormányzó évek óta tett meghívásaira válaszul Mackensen május 15-én több napos látogatásra érkezik Budapestre. A kormányzó és Mackensen megállapodásának megfelelően a látogatásnak nem szabad politikai jelleget öltenie, így az a következő programokat foglalja magában.

- A tábornagy magánjellegű látogatása a kormányzónál;
- A Mackensen huszárezred köszöntése az ezredtulajdonosság 20. évfordulója tiszteletére;
- A programokon nem vehetnek részt idegen államok diplomatái, politikusai, illetve sajtójuk képviselői.²⁴

5. Hitler levele

A magyarországi út előtt két nappal Hitler a berlini Birodalmi Kancellárián fogadta a tábornagyot, és megbízta azzal a feladattal, hogy a Führer levelét Horthy számára átadja.²⁵ Így tehát – jóllehet a látogatást szigorúan magánjellegűnek állították be – Mackensen mégis diplomáciai missziót teljesített. A diplomácia-történeti munkák nem sok figyelmet szentelnek ennek a dokumentumnak, ezért főbb részeit célszerűnek látom idézni: „Főméltóságod! Mackensen tábornagy látogatása alkalmából mélységes örömmel szeretném kifejezni azért a megtiszteltetésért, amelyben főméltóságod részesíti fogadása által a világháború ezt az utolsó nagy tábornagyát. Ehhez hozzáfűzöm köszönetemet azért a levélért, melyet szíveskedett főméltóságod hozzám eljuttatni. Ezért megkértem a vezértábornagy urat, hogy örömm és hálám jeléül személyesen adja át ezen leveletemet.

Azok a problémák, amelyeket ön, kormányzó úr, a hozzám intézett levélben érint, mindkét nemzetnek az egyenjogúságért és a velük szemben gyakorolt jogtalanság jóvátételéért folytatott harcának a körébe tartoznak. Én mindamellet olyan utat választottam, amely talán érthetetlennek tűnik sokak számára, de hiszem, hogy ez az egyetlen út, amely képes eredményre vezetni. Teljes mértékben megértem ezért, hogy Magyarország szükségéből kifolyólag éppen így megragad minden számára kínálkozó lehetőséget. Én a birodalom szuverenitásának visszaállítását tekintem a német törekvés legfontosabbikának. Ebben a közép-európai békének jobb garanciáját látom, mint az összes szerződésben, amelyeket ez idő szerint terveznek vagy fognak kötni. Az új német Wehrmacht felépítése, amely nagymértékben előrehaladott, és már most a német népet a belső és külső biztonság büszke érzésével tölti el, olyan cselekvésre készítet, amely első pillanatban talán durvának tűnik, valóságban azonban csakis így lehet eredményt elérni. A Népszövetségben összegyűlt európai nagy- és kishatalmak önként sosem járultak volna hozzá a német fegyverkezéshez. Befejezett helyzetet kellett teremteni. Persze ugyanúgy megértem, hogy más körülmények vagy más tények más eszközöket kívánnak. Egyben megegyezik a két ország államvezetése, mégpedig abban a törekvésben, hogy mindkét állam becsületének és függetlenségének visszaállítását – lehetőleg háború nélkül – keresztül kell vinni – éppen azért, hogy ezáltal a jövő számára elkerülhető legyen az európai háború szerencsétlensége. [...] Mackensen tábornagy szíves fogadtatásáért még egyszer köszönetet mondva, egyben kérem fogadja Főméltóságod személyének szóló legőszintébb jókívánságaimat!”²⁶

Hitler levele jól mutatja, mennyire óvatos volt a német diplomácia alig néhány héttel azután, hogy ismét bevezették a hadkötelezettséget a Német Birodalomban.

6. Az utazás

Mackensen Berlinből vasúton, külön szalonkocsival Passauba utazott, ahol a *Zsófia* nevű magyar gőzösre szállt, majd a Dunán lefelé indult el Budapestre. Ironikus módon pont a versailles-i békerendszer tette lehetővé utazásának ezt a módját, hiszen a folyó nemzetközi vízi útnak számított. Ausztria ugyanis hűvösen fogadta a tábornokot, és nem engedélyezték kikötését sem. Az osztrák kormány magatartását indokolta, hogy még egy év sem telt el Dolfuß meggyilkolása óta, amely igencsak feszültté tette a német–osztrák viszont. Május 14. fejleményeiről hiteles képet kaphatunk a bécsi német követség 1935. május 18-i jelentése is: „Mackensen budapesti utazását itt is [Ausztriában] élénk érdeklődéssel kísérték. Miközben az osztrák kormány semmifajta hivatalos jegyzéket nem adott ki a tábornagy köszöntésére, a németérezelmű lakosság sok helyen gyalog ment a Dunához, hogy köszöntésük által kifejezzék a német szövetséghez való viszonyukat. Különösen sokan jelentek meg Linznél, illetve Wachaunál, ahol a tömeg Éljen Mackensen! (Heil Mackensen!) kiáltásokat hallatott. Annak ellenére, hogy a hajó éjjel ért Bécsbe, a Duna hidakon több száz ember jelent meg, akik élénken köszöntötték a tábornokot, amikor elhaladt alattuk. Miközben az osztrák sajtó alig számolt be ezekről a fejleményekről, és a magyarországi látogatás eseményeiről, a *Stunde* című lapban megjelent egy kommentár, amely a tábornagy útját »a birodalmi német szervek Ausztria elleni, új és barátságtalan lépésének nevezték.«²⁷ Osztrák kormánykörökben az a vélekedés is felbukkant, hogy a németek demonstratívan, szándékosan lassan utaztatták végig az országon Mackensent.²⁸

A tábornagy május 15-én érkezett Budapestre, hajója a mai Belgrád rakparton felállított ideiglenes hajóállomásán kötött ki – ekkor itt volt még a német követség épülete. A fogadóbizottságban fia is helyet kapott. Mackensent már megérkezésekor lelkes tömeg éltette, így ki is jelentette: „Ilyen fogadtatásra nem is számítottam!”²⁹

Mackensen nyilatkozatait az országos sajtó közzé tette, és különösen azokat a gondolatait idézték, amely hazánkra vonatkozott: „Magamról csak azt mondhatom, hogy, amit mint katona értem, azt Isten kegyelmének, királyom és császárom bizalmának köszönöm, de köszönöm a reám bízott nagyszerű csapatok harckészségének és vitézségének. A dicsőség egyedül ezeket a csapatokat illeti, köztük a nagyszerű Magyarország pompás csapatait. A május 2-iki nagy kockavetés [a gorlicei áttörés] sikerült. Ez volt az utolsó nap, amikor költészet is volt a hadviselésben. Eszembe jut az a gyönyörű tájék, eszembe jutnak a tavasz virágai és eszembe jut, hogy a csapatok micsoda pompás lendülettel indultak táma-

dásra. [...] Hálával gondolok ebből az alkalomból arra az emberre, aki ezt a látogatásomat lehetővé tette, Horthy tengernagyra, akit Magyarország kormányzójává választott. Nemcsak huszáraimnak vagyok hálás, hanem minden magyarnak a meleg fogadtatásért. Szívből jövő hálát kell nyilvánítanom a magyar orvosoknak is, akik művészi tudásukkal megmentették fiam életét. Nyugodtan mondhatom, hogy egyetlen pillanatig sem írtam egyetlenegy magyar ember rovására sem azt, amit 1918-ban azok a hívatatlan emberek műveltek velem, akik akkoriban Magyarország szószólóinak tolták fel magukat. Egyetlen magyar embert sem hibáztatok azért, amit akkor elleneim el akartak követni. Csak sajnálattal gondoltam mindig arra, hogy ezeket a tetteket ennek az országnak a rovására írhatják.”³⁰ A tábornagy kijelentette továbbá, hogy „nemcsak fiamhoz, de testvéremhez, a magyar huszárhoz is hazajöttem.”³¹ Szerénységére, egyben a magyar csapatok teljesítményének elismerését mutatta ez a mondata: „Magamról csak azt mondhatom, hogy amit, mint katona értem, azt Isten kegyelmének, királyom és császárom bizalmának köszönöm, de köszönöm a reám bízott nagysikerű csapatok harckészségének és vitézségének.”

Május 16-án délelőtt Horthy, este pedig Gömbös fogadta a tábornokot, előbbi villásreggelit, utóbbi díszvacsorát adott tiszteletére. Napközben Mackensen látogatást tett rákoskeresztúri temető német hősi halottak parcellájánál. Ugyanebben az évben Magyarországra látogatott, ahol a politikai elit szinte valamennyi tagjával találkozott.

Május 17-én a tábornagy Székesfehérvárra látogatott. A vendég a 10-es huszárok egyenruhájában érkezett, Hóman Bálint kultuszminiszter és Kozma Miklós belügyminiszter kíséretében. A vendégek autón először a 69. gyalogezred (Hindenburg bakák) emlékművénél tisztelegtek, majd a megyeházára mentek. A megyeház előtti térre felvonult a katonai díszszázad és a budapesti I. honvédegyalogezred zenekara, a volt 10-es huszárok, a 69-es gyalogezred és a 17. honvédegyalogezred volt katonáinak 3000 főnyi csapata. A szobor előtt Toepke Erik a 10-es huszárok egykori ezredparancsnoka üdvözölte a tábornagyot, majd Mackensen beszélt, beszédét Kozma Miklós, az egység utolsó ezred segédtszije tolmácsolta, majd maga is beszédet mondott.³² Mackensen székesfehérvári látogatásának mottójává vált az a kijelentése, hogy „nem az a fontos, hogy az ifjakkól tudósokat neveljenek, hanem hogy jellemüket fejlesszék ki. Ne felejtsek el soha, hogy ifjaikat igazi magyarokká neveljék”.³³

Május 20-án Mackensen Hóman Bálint kultuszminisztertől átvette a Pázmány Péter Tudományegyetem díszdoktori oklevelét,³⁴ a vendég magas rangja mellett azért sem az egyetem rektora adta át a diplomát, mert a tábornagyot még húsz évvel korábban tüntették ki – idő azonban nem

maradt az átvételre. Ezért már a háború során így fogalmazott az univerzitás vezetése: „Az egyetem tanácsának az a terve, hogy az új díszdoktorok diplomáját nagyszabású ünnepség keretében adja át, s ez ünnepet akkor tartják majd meg, ha a kitüntetetteknek módjukban fog állni, hogy személyesen jelenjenek meg az ünnepen. Ez az alkalom előreláthatóan csak a háborúnak befejezte után kínálkozik, s így az új díszdoktorokat majd csak akkor fogják fölavatni”.³⁵ Mackensen jelenléte összekapcsolódott a budapesti egyetem 300. évfordulós ünnepségeivel. Ezt követően találkozóra került sor a Katonai Mária Terézia Rend parancsnokaival és lovagjaival: jóllehet a Horthy-korszakban biztosított volt a rendi káptalan működése, mégis szokatlan reflektorfény vetült az első világháború magyar hőseire – ez pedig a vélt és valós legitimista szálak miatt nem gyakori eset volt. Mackensent kisebb rosszullet fogta el este, pihenésre volt szüksége ezért a következő nap nem került sor programokra.

Május 22-én Mackensen meglátogatta Arz Artur vezérezredest, a Monarchia Vezérkarának utolsó főnökét annak betegágyánál. Arz részese volt a győzelmes 1915. évi hadjáratnak, sőt a VI. hadtest parancsnokaként közvetlenül szerepet vállalt a gorlicei áttörésben, így személyes kapcsolatban állt Mackensennel. Ezt követően a tábornok az Árpád sínautóval Bábolnára utazott, ahol az Európa-szerte híres ménest tekintette meg.³⁶ Mackensen élénken érdeklődött a lovak származása, a nemesítési módszerek iránt, és a beszámolók szerint igen jól érezte magát. Ezt követően Magyaróvárra utazott, ahol találkozott a Monarchia haderejének 1914–1916 közötti főparancsnokával, Frigyes főherceggel.

A tábornagy 1935. május 23-án utazott el a Magyar Királyságból; Duna-remetén szállt a Zsófia gőzösre, és a Dunán tért vissza Passaubá. Útjának legfontosabb – pozitív hozadéka – az volt, hogy szavai, és egész személye kedvezően hatottak a nemzeti reputációra, így jelentős *érzelmi* hatásról beszélhetünk. Most először tűnt úgy, hogy a magyar revíziós törekvéseket nemcsak Olaszország, hanem a Német Birodalom is támogathatja.

7. Záró gondolatok

Öt héttel később, 1935. július 1-jén meghalt Arz tábornok, akit olyan ünnepélyesen temettek el a Kerepesi úti temetőben, amilyenre utoljára a dualizmus időszakában volt példa.³⁷ E két esemény révén az első világháború hazai emlékezetének egyik kimagasló éve 1935. August von Mackensen magyarországi recepciója érezhetően felélénkült a látogatás után: egy lóversenypályát és egy 1936-ban utat is elneveztek róla Budapesten (ma Alsó Svábhegyi út). Igaz, hogy a pestszentlőrinci Szemerete-

lepen pedig – több más német, osztrák–magyar tábornokhoz hasonlóan – Mackensen nevét is viselte utca az 1920-as évek óta (ma Varga Katalin utca).

Mackensen útja mintegy megelőzte Hermann Göring 1935. májusban tett látogatását, aki mindössze 36 órával a tábornagy után érkezett meg Budapestre.³⁸ Az a tény, hogy két ilyen magas rangú személy látogatta meg a Magyar Királyságot egy hónap leforgása alatt, jól jelezte a Súdost-Europa német fontosságának felismerését, és ekkor döntöttek úgy, hogy tudományosan is külön kell foglalkozni a térséggel.³⁹ A porosz miniszterelnök látogatása – amely hivatalosan nászútját is jelentette egyben – ugyanis Jugoszláviában, ill. Bulgáriában folytatódott.⁴⁰

Ennek fényében Mackensen május 29-én Hitler meglelégedettségére jelenthette, hogy Horthy feltétlen megbízik a Német Birodalomban és a világháborúban megedződött német–magyar kapcsolatokat érdemes erősíteni. A tábornok jelentett a meleg fogadtatásról, valamint arról, hogy a magyar haderő a régi porosz színvonalat nyújtja.⁴¹ Kétségtelen tény, hogy a revízió ügye volt a kulcs a német–magyar kapcsolatok erősödésében, de Horthy első németországi látogatására csak 1936-ban került sor.

Mackensen útjának hazai jelentőségét mégis talán az egyik sajtóbeszámoló ragadta meg a legjobban: „A háború nagy hősenek elismerése ezt a mi belső érzésünket a külső és illetékes ítélet rangjára emeli, s midőn elismerésével önmagában is megtiszteli a hősiességet, az előtt hajlik meg, ami a magyar nemzetnek mindig legnagyobb ereje és legnagyobb büszkesége volt.”⁴²

JEGYZETEK

1. Ligeti Dávid (2013): A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg élete és pályafutása. (PhD-disszertáció, kéziratban) Budapest, ELTE, 20–21. old. Online: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/ligetidavidadam/diss.pdf> (2018-03-07)
2. Sz. n.: Mackensen magyar ezredtulajdonos. Budapesti Hírlap, 1915. június 13. 13. old.
3. Sz. n.: Mackensen magyar ezredtulajdonos. Budapesti Hírlap, 1915. június 13. old.
4. Mackensen első világháborús szerepéről részletesebb lásd: Ligeti Dávid (2012): Mackensen az I. világháborúban. 172–200. old. In. Memini initii: válogatás az Eötvös Collegium Történész Műhelye hallgatóinak szakdolgozataiból, 2008–2010. Szerk. Boa Krisztina. Eötvös Collegium. Budapest. 2012. Online: <http://real.mtak.hu/55419/> (2018-03-05).
5. Németh István (2001): A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918–1919). In. „Emberek és eszmék...”. Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára. Szerk. Gebei Sándor. Eger, 2001. 72. old.

6. Ádám Magda–Ormos Mária (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Összeállította és szerkesztette: Ádám Magda és Ormos Mária. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1999. 10. old.
7. Treitschke, Curt (1938): Der Rückmarsch aus Rumänien. Mit der Mackensen-Armee vom Sereth durch Siebenbürgen nach Sachsen. Verlag der Buchdruckerei der Wilhelm und Bertha v. Baentsch Stiftung. Dresden. 1938. 50. old.
8. Ádám Magda–Ormos Mária (1999): 17. Luyken, Max (1920): Generalfeldmarschall von Mackensen. Von Bukarest bis Saloniki. I. F. Lehmanns Verlag. München. 1920. 32. old.
9. Luyken, Max (1920): 40. old.
10. Treitschke, Curt (1938): 45. old.
11. Barkóczy-Klopsch Béla (1923): Mackensen vezértábornagy hadseregének átvonulása Magyarországon az összeomlás után. Stephaneum Nyomda. Budapest. 1923. 17. old.
12. Mackensen, August von (1938): 373. old.
13. Barkóczy-Klopsch Béla (1923): 36. old.
14. [Sz. n.]: Mackensent Fóthra internálták. *Világ*, 1918. december 17. 7. old.
15. Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1983. 99–100. old.
16. Schwarzmüller, Theo (2001): Zwischen Kaiser und „Führer“. Generalfeldmarschall August von Mackensen. Eine politische Biographie. München. Deutscher Taschenbuch Verlag. 2001. 176. old.
17. Mackensen, August von (1938): 389. old.
18. Németh István (2001): 79. old.
19. Nolte, Herbert (1929): Feldmarschall v. Mackensen. Eine Festschrift zu seinem 80. Geburtstag. E. S. Mittler & Sohn. Berlin. 1929. 49. old.
20. [Sz. n.]: Mackensen vezértábornagy 80. születésnapjának ünneplése Berlinben, 1929. december 10. M.T.I. nyomdája. Budapest. 1930. 8. old.
21. Schwarzmüller, Theo (2001): 310. old.
22. Schwarzmüller, Theo (2001): 311. old.
23. Mackensen, August von (1938): 400. old.
24. Politisches Archiv AA R 70137 1935. április 30. 1. old.
25. Schwarzmüller, Theo (1995): 310. old.
26. A levelet idézi: Szinai Miklós – Szűcs László (1962): Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1962. 155–156. old.
27. Politisches Archiv AA Berlin, R 70137, 1–2. old.
28. Schwarzmüller, Theo (2001): 311. old.
29. Sz. n.: Megérkezett Budapestre Mackensen vezértábornagy. *Friss Ujság*, 1935. május 16. 1. old.
30. Sz. n.: Mackensen. Pesti Napló, 1935. május 18. 6. old.
31. Budapesti Hírlap, 1935. május 16. 9. old.
32. Demeter Zsófia: Alba Regia él és ünnepel. In: Honismeret. 2000/4. 18–19. old.
33. Sz. n.: Mackensen. Budapesti Hírlap, 1935. május 18. 3–4. old.

34. Schwarzmüller, Theo (1995): 311–312. ill. 321. old.
35. [Sz. n.]: Az egyetem új díszdoktorai. Budapesti Hírlap, 1915. október 16. 11. old.
36. Sz. n.: Fényes külsőségek közt búcsúztatta Budapest Mackensen tábornagyot. Pesti Hírlap, 1935. május 23. 13. old.
37. Ligeti Dávid (2016): Quieta non movere? Arz Artúr vezérezredes viharos nyugdíjas évei (1918–1935). In. *Historia est lux veritatis*. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. II. kötet. VERITAS–Magyar Napló. Budapest. 2016. 230–231. old.
38. Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 130–132. old.
39. Orosz László (2015): Tudomány és politika. Fritz Valjavec a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Ráció Kiadó. Budapest. 2014. 54–59. old.
40. Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. 130–132. old.
41. Schwarzmüller, Theo (2001): 312. old.
42. Sz. n.: Magyarán. Budapesti Hírlap, 1935. május 18. 5. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám Magda–Ormos Mária (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Összeállította és szerkesztette: Ádám Magda és Ormos Mária. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1999.
- Barkóczy-Klopsch Béla (1923): Mackensen vezértábornagy hadseregének átvonulása Magyarországon az összeomlás után. Stephaneum Nyomda. Budapest. 1923.
- Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Ligeti Dávid (2013): A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg élete és pályafutása. (PhD-disszertáció, kéziratban). Budapest. ELTE. 20–21. old. Online: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/ligetidavidam/diss.pdf> (2018-03-07)
- Luyken, Max (1920): Generalfeldmarschall von Mackensen. Von Bukarest bis Saloniki. I. F. Lehmanns Verlag. München. 1920.
- Mackensen, August von (1938): Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden. Bearbeitet und mit geschichtlichem Begleiter versehen von Wolfgang Foerster. Leipzig. Bibliographisches Institut AG. 1938.
- Németh István (2001): A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918–1919). In. „Emberek és eszmék...”. Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára. Szerk. Gebei Sándor. Eger. 2001. 69–81.
- Nolte, Herbert (1929): Feldmarschall v. Mackensen. Eine Festschrift zu seinem 80. Geburtstage. E. S. Mittler & Sohn. Berlin. 1929.

- Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1983.
- Orosz László (2015): Tudomány és politika. Fritz Valjavec a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Ráció Kiadó. Budapest. 2014.
- Schwarz Müller, Theo (2001): Zwischen Kaiser und „Führer“. Generalfeldmarschall August von Mackensen. Eine politische Biographie. Deutscher Taschenbuch Verlag. München. 2001.
- [Sz. n.]: Mackensen vezértábornagy 80. születésnapjának ünneplése Berlinben, 1929. december 10. M. T. I. nyomdája. Budapest. 1930.
- Szinai Miklós–Szűcs László (1962): Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1962.
- Treitschke, Curt (1938): Der Rückmarsch aus Rumänien. Mit der Mackensen-Armee vom Sereth durch Siebenbürgen nach Sachsen. Verlag der Buchdruckerei der Wilhelm und Bertha v. Baentsch Stiftung. Dresden. 1938.

VIZI László Tamás

főiskolai tanár

Kodolányi János Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok
és Történelem Tanszék

college professor

University of Kodolányi János

lvizi@kodolanyi.hu

**A „KEGYETLENÜL SZOMORÚ KÖTELESSÉG” A TRIANONI
BÉKEDIKTÁTUM BECIKKELYEZÉSE 2.
1920. OKTÓBER 26.–1920. NOVEMBER 12.**

*THE “CRUELLY SAD OBLIGATION”
THE CODIFICATION OF THE TRIANON TREATY 2.
26th OCTOBER 1920 –12nd NOVEMBER 1920*

ABSTRACT

This study is a continuation of the previously published paper in the Central European Publications No. 35, which presented the political controversies about the codifying of the Trianon Peace Treaty and that massive pressure exerted on Hungary by the great powers for the purpose of making it. The antecedents of the ratification process and the entry into force of the peace treaty were the result of more than one year's process. The study describes the period from 4th June 1920, the signing of the peace treaty, till 26th October 1920, the referral of the peace treaty to the National Assembly. The paper presents in details the content of the ratification bill and its justification. It analyzes the content of the letter in which the Hungarian party informed the ambassadors' commission on the submission of the bill. At the same time, asking the great powers to call on the governments of neighboring countries to respect the minority rights of millions of Hungarians, who were attached to them as a result of the peace treaty. The study describes the French Prime Minister's response to the Hungarian letter and follows up with the further developments of the ratification of the Trianon Peace Treaty, presents the leading political opinions and the decisions of the National Assembly that determined the Hungarian political life and affected the public's everyday, until the beginning of the ratification debate of the National Assembly, from 13rd November 1920.

Kulcsszavak: trianoni békediktátum, Magyarország története 1918–1920, magyar parlament

Keynotes: Treaty of Trianon, history of Hungary 1918–1920, Hungarian Parliament

Bevezetés

Jelen tanulmány folytatása a Közép-Európai Közlemények, No. 35. számában megjelent közleménynek,¹ amely a trianoni békeszerződés becikkelyezése körüli politikai vitákat és a becikkelyezés érdekében Magyarországra kifejtett nagyhatalmi nyomásgyakorlást mutatta be. A békeszerződés az aláírási ceremóniával ugyanis még nem vált hatályossá. Hátra volt még annak a becikkelyezése, ratifikálása és törvényerőre emelése. S miután a békeszerződés azon nemzetközi szerződések közé tartozott, amely csak a ratifikációval vált hatályossá – így annak végrehajtása is csak azt követően volt követelhető – a magyar fél mindent megtett annak érdekében, hogy a ratifikációra minél később kerüljön sor. Korlátozott revíziós céljait a magyar politikai vezetés ugyanis ezen időszak alatt szerette volna elérni. A győztes nagyhatalmak azonban a haladéktalan ratifikálást sürgették. A ratifikálási folyamat előzményei és a békeszerződés hatályba lépése több mint egy éves folyamat eredménye volt. Az említett tanulmány az 1920. június 4-től, a békeszerződés aláírásától 1920. október 26-áig a békeszerződésnek a Nemzetgyűléshez történő beterjesztéséig tartó szakaszt ismertette. Jelen közlemény részletesen ismerteti a ratifikációs törvényjavaslat tartalmát, valamint annak indoklását. Elemzi annak a levélnek a tartalmát, amelyben a magyar fél tájékoztatta a nagykövetek tanácsát a törvényjavaslat beterjesztéséről, illetve az arra adott francia miniszterelnöki választ, s mindazokat a trianoni békeszerződés ratifikációjával kapcsolatos további fejleményeket, vezető politikusi véleményeket és nemzetgyűlési bizottsági határozatokat, amelyek a Nemzetgyűlés ratifikációs vitájának megkezdéséig, 1920. november 13-ig tematizálták a magyar politikai életet és befolyásolták a közvélemény mindennapjait.

1. A ratifikációs törvényjavaslat

A Csáky Imre külügyminiszter által 1920. október 26-án a Nemzetgyűlés elé terjesztett ratifikációs törvényjavaslat a 156-os számú irományként került lajstromozásra, mely aztán ugyan ezen szám alatt „röpív alakjában [...] kinyomatott és szétosztatott”² a képviselők között. A nyolc paragrafusból álló előterjesztés a „Törvényjavaslat az Északamerikai Egyesült-Államokkal, a Brit birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és

Cseh-Szlovákiával 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés beikkekéről. Indokolás.”³ címet viselte. Az első paragrafus határozott módon utalt arra a kényszerhelyzetre, „amely Magyarországra nézve a világháború szerencsétlen kimenetele folytán előállott,” s amely a magyar kormányt arra az elhatározásra bírta, hogy a békeszerződést 1920. június 4-én aláírja. Ebből következően, mint ahogy a törvényjavaslat indoklása is rögzítette, a Nemzetgyűlés „a békeszerződést a hozzátartozó térképpel és a békeszerződés egyes rendelkezéseinek függelékeivel, valamint a békeszerződést kiegészítő jegyzőkönyvvel és nyilatkozattal együtt a nemzetközi egyezmények törvénybe iktatásánál szokásos módon a magyar állam törvényei közé iktatja.”⁴

A törvényjavaslat második paragrafusa a törvény végrehajtását a kormány, vagy ahogyan a jogszabály tervezet fogalmazott, a minisztérium hatáskörébe utalta azzal az alkotmányos kitételrel, hogyha a „szükséges rendelkezések a törvényhozás tárgyaira vonatkoznak, [a kormánynak] a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulását kell kieszközölnie.”⁵ Azaz az ilyen „rendelkezéseket előzetesen törvénybe kell iktatni.”⁶

A harmadik paragrafus a békeszerződésnek és annak egyes cikkeihez kapcsolódó függelékeknek⁷ francia eredeti szövegét és annak hivatalos magyar fordítását tartalmazta kéthasábos formában. A laptükör első hasábjában az eredeti francia szöveg, a második hasábjában a hivatalos magyar fordítás volt olvasható. A békeszerződés 364 cikkelye, kiegészülve a záró rendelkezésekkel és az aláírók neveinek felsorolásával, háromszáz oldalt tett ki.⁸

A negyedik paragrafus a békeszerződés I. részének (A Nemzetek Szövetségének Egyességokmánya)⁹ és XIII. részének (Munka),¹⁰ valamint e részek függelékeinek a francia eredeti szöveggel azonos erejű angol eredeti szövegét tartalmazta.¹¹

Az ötödik és hatodik törvényhely a békeszerződést kiegészítő „Jegyzőkönyv”-nek és „Nyilatkozat”-nak francia eredeti szövegét és hivatalos magyar fordítását közölte.¹² A négy pontból álló Jegyzőkönyv első pontja visszautalt a békeszerződés 157. cikkére, s rögzítette, hogy a szövetségesek a békeszerződés életbe lépését követő egy hónapon belül közölni fogják azoknak a személyeknek a neveit, akiket „a háború törvényeivel és szokásaival ellenkező cselekmények elkövetésével”¹³ vádolnak, s akiket a magyar kormánynak fel kell kutatnia és ki kell szolgáltatnia. A jegyzőkönyv értelmében a Jóváételi Bizottság és az általa létrehozott Külön Bizottság nem követelhette „gyártási titkoknak vagy más bizalmas természetű adatoknak [a] közlését”.¹⁴ A jegyzőkönyv harmadik pontja a ratifikációs törvényjavaslat benyújtásának időpontjában már okafogyottá vált, mivel az azt rögzítette, hogy a „Szerződés aláírásának

időpontjától kezdve s az ezt követő négy hónap alatt Magyarország számára fennáll a lehetőség arra nézve, hogy a jóvátételre vonatkozó munkálatok gyorsítása, az eljárás megrövidítése és a határozathozatal siettetése céljából [...] javaslatokat terjeszthessen elő.”¹⁵ Az utolsó, negyedik pont nem titkolt fenyegetést tartalmazott arra nézve, ha a magyar fél eltitkolna, elrejtene, megsemmisítene, elidegenítene stb. olyan magyar javakat, amelyeket a szerződés értelmében más államnak vagy más állam állampolgárának kellene átadni. Azok ugyanis, akik ilyen cselekményt elkövetnek, vagy abban közreműködnek, a Jegyzőkönyv értelmében „büntetendő cselekményt követnek el, [s velük szemben] eljárást kell indítani.”¹⁶

A békeszerződéshez csatolt Nyilatkozatban a magyar fél kötelezte magát arra, hogy „közölni fogja mindazokat a birtokában levő adatokat, amelyek a magyar tengeri haderő részéről az ellenségeskedések időtartama alatt elsüllyesztett vagy megrongált hajókra vonatkoznak.”¹⁷ Mind ezt annak érdekében teszi, hogy a még menthető hajórakományok megmentésével az eredeti tulajdonosok kárát csökkentse, illetve ha lehet, minimalizálja.

A törvényjavaslat hetedik paragrafusa a békeszerződéshez tartozó, annak kiegészítő részét képező térképet csatolt,¹⁸ amely a békeszerződés értelmében kialakított új, trianoni országhatárt jelölte.

A ratifikációs törvényjavaslat utolsó, nyolcadik szakasza a törvény életbelépésére vonatkozó rendelkezést tartalmazta. Rögzítette, hogy a törvény annak kihirdetése napján lép életbe, még pedig a békeszerződés életbelépésének napjától kezdődő hatállyal. A békeszerződés életbelépésének napját a minisztérium rendelettel fogja közzétenni.¹⁹

2. A törvényjavaslat indoklása

Az összesen 327 oldalból álló törvényjavaslathoz az előterjesztő Csáky Imre külügyminiszter egy hat és fél oldalas Indoklást mellékel.²⁰ A dokumentum azonban tartalmát tekintve eltért a törvényalkotási folyamat során megszokott jogi előírásoktól. A békeszerződés rendelkezéseinek részletes indoklásától ugyanis eltekintett, mert annak teljesítését lehetetlen feladatnak ítélte: „Ily körülmények között a m. kir. kormány érett megfontolás után – fájó szívvel bár – a békeszerződés becikkelyezése iránt tesz előterjesztést, de egyúttal felmentve érzi magát annak a lehetetlen feladatnak teljesítésétől, hogy a ránk kényszerített békeszerződés rendelkezéseit megkísérelje indokolni s így az alábbiakban csupán a becikkelyező törvényjavaslat szakaszaival foglalkozik.”²¹

Az Indoklás bevezető gondolatai egyrészt utaltak a magyar béke-delegáció erőfeszítéseire, azokra a történelmi, földrajzi, gazdasági, jogi és egyéb tudományos érvekre, amelyekkel megpróbálták a győzteseket meggyőzni a békefeltételek tarthatatlanságáról, s visszatekintett gróf Apponyi Albertnek a béke-delegáció elnökének 1920. január 16-án elmondott nagy ívű beszédére. Másrészt pedig felidézte a békeszerződés végleges feltételeinek 1920. május 6-i átadásakor a békeszerződéshez csatolt, Alexandre Millerand francia miniszterelnök által jegyzett és Apponyi Albertnek, a magyar béke-delegáció elnökének címzett kísérő levelet. Ebbe a kísérő levélbe, mint utolsó szalmaszálba kapaszkodott bele a magyar politikai vezetés, Teleki Pál miniszterelnöktől kezdve, Apponyin át, Csáky István külügyminiszterig. Hinni akarták, bár minden bizonnyal ők maguk is tudták, hogy az Indoklásban leírtak, miszerint a kísérő levél „a békeszerződés magyarázatára és végrehajtására vonatkozólag ránk nézve kedvező elveket jelent ki irányadókul és így remélhető, hogy a békeszerződés végrehajtása során egyes rendelkezések nem fognak merev alkalmazást nyerni”²² csupán a vágyak és remények világába vesző várományok, amellyel a közvéleményt bátorítani és vigasztalni lehet, s amellyel a békeszerződés keserű pirulája lenyelhetővé válik. Ezért az Indoklásba a kísérő levél teljes terjedelmében rögzítésre és megjelenítésre került.²³

Ugyanakkor az Indoklás egyúttal szembenezés is volt a megkerülhetetlen, szomorú és keserű valósággal. Azzal a megpróbáltatással, amit a nemzetnek a ratifikációs törvény becikkelyezésével el kell viselnie: az ezeréves államtér szétDarabolását, több millió magyarnak megkérdése nélküli elszakítását, az ország gazdasági egységének megcsönkítését, iparának, kereskedelmének megbénítását, a nemzeti kultúra fejlődésének súlyos akadályozását.²⁴

Miközben az Indoklás annak a reményének adott hangot, hogy a trianoni keretek nem lehetnek állandóak és tartósak, s a győztes hatalmak remélhetően rövid időn belül belátják, hogy Európa békéje érdekében szükség van egy erős Magyarországra, azt is rögzítette, hogy a ratifikációs törvényjavaslatot csak a győztes hatalmak felszólító kényszerének engedve terjesztette be a kormány. Mindezt – folytatódik az Indoklás, nem mellesleg Teleki Pál miniszterelnök gondolatai mentén, azt mintegy követve – „annál is inkább [meg kellett tennie] mert jelenlegi, magunkra hagyatott helyzetünkben ez az egyedül lehetséges első lépés a nemzetközi forgalom felvétele, a normális élet helyreállítása s hazánk újjáépítése felé.”²⁵

Végezetül az Indoklás részletes jogi elemzését adta annak, hogy a törvény – értelmezve egyúttal a békeszerződés 364. cikk 4. és 5. bekezdését

– miért a „kihirdetése napján lép [...] életbe, de a békeszerződés életbelépésének napjától kezdődő hatállyal.”²⁶ A békeszerződés utolsó cikke ugyanis rögzíti, hogy a békeszerződést az aláíró felek meg fogják erősíteni, s erről okiratot fognak kiállítani, amit Párizsban helyeznek majd letétbe. A megerősítő okiratok letételéről az első jegyzőkönyvet akkor kell felvenni, „mihelyt a Szerződést egyrészlől Magyarország, másrészlől a Szövetséges és Társult Főhatalmak közül három megerősítette.”²⁷ Egyúttal „az első jegyzőkönyv keltének időpontjában a Szerződés életbe lép azok között a szerződő felek között, amelyek ezt ekként megerősítették.”²⁸ A törvényjavaslat Indoklása szerint „Kívánatos, sőt elengedhetetlenül szükséges, hogy a törvény, amely a békeszerződést becikkelyezi, a békeszerződés nemzetközi jogi értelemben vett életbelépésével egyidejűleg lépjen életbe; minthogy pedig a törvény csak a megerősítő okiratok letételéről felvett jegyzőkönyv felvétele s így a békeszerződés életbelépése után lesz kihirdethető, célszerűnek mutatkozott a törvényjavaslatban kifejezetten kimondani, hogy a törvény kihirdetése napján lép ugyan életbe, de a békeszerződés életbelépésének napjától kezdődő hatállyal.”²⁹

Miután a békeszerződés életbe lépésének időpontja értelem szerűen a törvényjavaslat benyújtásakor még nem volt ismert, ezért az Indoklásban az életbelépés napjára vonatkozóan úgy rendelkeztek, hogy azt „a minisztérium rendelettel fogja közzétenni.”³⁰ Kitért továbbá a rendelkezés arra is, hogy „A minisztérium által kibocsátandó rendelet természetesen tartalmazni fogja annak nyilvánosságra hozatalát is, hogy a békeszerződést a fentebb említett első jegyzőkönyv felvételéig mely hatalmak erősítették meg. A békeszerződésnek az egyes szerződő hatalmak részéről később történő megerősítésére vonatkozó adatoknak közzétételéről a [továbbiakban a] minisztérium [...] fog gondoskodni.”³¹

A ratifikációs törvényjavaslatot, valamint annak tartalmát, az MTI még aznap külön kiadásában teljes terjedelmében közölte.³² Az MTI híradását az október 26-án délután és este megjelenő újságok, majd a másnap az olvasók elé kerülő napilapok is részletesen ismertették és kommentálták.³³

3. A nagykövetek tanácsának tájékoztatása a törvényjavaslat beterjesztéséről

KPraznovszky Iván,³⁴ a magyar kormány párizsi megbízottja 1920. október 29-én levélben tájékoztatta Jules Cambon³⁵ francia nagykövetet, a nagykövetek tanácsa elnökét arról, hogy „A Magyar Királyság kormánya jóváhagyásra az országgyűlés elé terjesztette a trianoni békeszerző-

dés törvénybe iktatására vonatkozó törvényjavaslatot.”³⁶ Ezzel a tettel is bizonyosságát kívánta adni egyrészt békés szándékának, másrészt annak, hogy szomszédaival minden erejével a megbékélésre törekszik. Praznovszky azonban sajnálatát fejezte ki, hogy a szomszéd országok részéről a viszonzásnak a nyomai sem tapasztalhatók. Sőt, éppen ellenkezőleg, az elcsatolt területeken élő magyarságot állandó zaklatások és vegzálások érik. Minderre hiába hívta fel a magyar fél több esetben is a békekonferencia és a nagyköveti konferencia figyelmét, érdemi intézkedésekre egyik testület részéről sem került sor. Az „azonban megállapítható volt, hogy a korábbi magyar állampolgárokkal szemben alkalmazott kegyetlen bánásmódban nem történt semmi változás...”³⁷ Praznovszky felhívta Cambon figyelmét arra, hogy az utódállamok embertelen cselekedetei egyaránt ellentétesek a békeszerződés szellemével és betűjével, s mindez kétségessé teszi a kisebbségek jogaira vonatkozó normák és előírások utódállamok általi betartását. Ráadásul mindezt egy olyan időszakban teszik, amikor a ratifikációs törvényjavaslat benyújtásával Magyarország éppen tanújelét szándékozik adni annak, hogy a rákényszerített békefeltételek által előírt kötelezettségeinek eleget tegyen.³⁸

Ez után a felvezetés után Praznovszky, miután újfent kihangsúlyozta, hogy Magyarország milyen tragikusan nehéz helyzetben van – hiszen területének kétharmadáról és állampolgárainak millióiról kell lemondania – s mégis a békeszerződés ratifikációja mellett döntött, ismételten a nagykövetek tanácsához fordult segítségért. Arra kérte a testületet, „hogya sürgős és erélyes föllépésével érje el a prágai, a bukaresti és a belgrádi kormánynál a Magyarországtól elszakított területek lakosai ellen folytatott mindennemű politikai üldözés beszüntetését, valamint a kisebbségi jogokról szóló szerződés előírásainak maradéktalan betartását.”³⁹

Majd pedig hosszasan idézte a Millerand-féle kísérő levélnek⁴⁰ a határmegállapító bizottságokkal, a határvonal kiigazításával, a lehetséges határmódosításokkal, valamint a határok megvonása folytán támadt igazságtalanságok megszüntetésével kapcsolatos részleteit. Ezzel mintegy előkészítette – nyilván Teleki Pál miniszterelnök és Csáky István külügyminiszter utasításait követve – azt a nagyhatalmak irányába megfogalmazott magyar kormányzati kezdeményezést, amely a magyar közvélemény előtt a békeszerződés ratifikációját a Teleki-kormány számára jelentősen elősegítené. Ugyanakkor az is egyértelműnek tűnik, hogy ezzel a kezdeményezéssel a kormány a békeszerződés ratifikációjának levezényléséért – amit egyébként is végre kellett hajtania, hiszen ebből az antant láthatóan nem engedett – a békeszerződés könnyítésével kapcsolatos ellenszolgáltatást, illetve engedményt próbált kicsikarni. A konkrét kérés a következőképpen hangzott: „Azt a nehéz feladatot, amely a bé-

keszerződés ratifikálására vonatkozó törvényjavaslat benyújtásával a Magyar Királyság kormányára hárul, az oly kegyetlenül meggyötört ország közvéleményére való tekintettel nagyban megkönnyítené, ha a kormány egyidejűleg bejelenthetné az országgyűlésben, hogy az igazságosság szellemétől vezérelt nagyhatalmak:

1. önmérsékletre szólították föl a szomszédos országok kormányait a korábbi magyar állampolgárokkal való bánásmódot illetően;

2. megtették a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy a kísérőlevélben megfogalmazott rendelkezések a lehető leggyorsabban életbe lépjenek, és a határmegállapító bizottságok haladéktalanul megalakuljanak.”⁴¹

Praznovszky levele végén kérte Cambon nagykövetet, hogy a nagykövek tanácsának a magyar levélre, valamint az abban foglalt kérésre adott válaszáról, illetve döntéséről tájékoztassa.

4. A nagykövek tanácsának válasza a magyar kormánynak

Praznovszky 1920. október 29-i levelére 1920. november 5-i keltezéssel érkezett válasz, melyet Georges Leygues⁴² francia miniszterelnök és külügyminiszter jegyzett.⁴³ Levelének bevezetőjében megköszönte Praznovszkynak, hogy tájékoztatta a nagykövek tanácsát a trianoni békeszerződés Nemzetgyűlés elé terjesztéséről, majd röviden összefoglalta és megismételte azt a magyar kormányzati kérést, mely arra irányult, hogy a nagyhatalmak járjanak el a szomszédos országoknál a magyar nemzeti kisebbségek jogainak tiszteletben tartása és a határmegállapító bizottságok mielőbbi megalakítása érdekében. A kérés magyar részről történő indoklását – miszerint azoknak a nagyhatalmak általi támogatása, s egyúttal ennek a ratifikációs eljárással egy időben történő bejelentése nagyban megkönnyítené a magyar kormány helyzetét – is pontosan értelmezte a válaszlevél.⁴⁴

Leygues ezt követően azt bizonygatta, hogy a nagyköveti konferencia mindig is figyelmeztette az új közép-európai országokat arra, hogy a nagyhatalmak által felügyelt és megkötött békeszerződésekben előírt és elismert etnikai, nyelvi és vallási jogokat tiszteletben kell tartaniuk. Ezt a győztes szövetséges országok kormányai a jövőben is szilárd meggyőződéssel fogják képviselni. De! Mennyivel könnyebben tudnák ezt megtenni a szövetséges kormányok „attól a naptól kezdve, amelyen Magyarország a trianoni békeszerződés törvénybe iktatásával megcáfolhatatlan ténnyel szolgál békés szándékaira nézve.”⁴⁵ Leygues a diplomácia finom, árnyalt, udvarias nyelvezetét, és fordulatait mesterien alkalmazva nem zárkózott el a magyar kérés teljesítése elől, ugyanakkor egyértel-

művé tette, hogy a magyar kérés nagyhatalmak általi teljesítésére csak akkor számíthat a kormány, ha a trianoni békeszerződést a magyar törvények közé iktatja. Aligha állunk messze az igazságtól, ha mindezt a diplomáciai úton végrehajtott politikai zsarolás iskolapéldájaként rögzítjük, melynek segítségével a győztes fél a maga akaratát ráerőlteti a vesztesre. Ugyanakkor, hogy ez a diplomáciai köntösbe burkolt egyértelmű zsarolás véletlenül se váltsa ki a magyar fél esetleges olyan ellenreakcióját, amely akár a ratifikációs folyamat lassításával is járhat, némileg tompítva a helyzetet, egyfajta kiskaput nyitott, mintegy gesztust gyakorolt – amelynek viszonzását, a gyors ratifikációban természetesen elvárta – a magyar fél irányába. Leygues arról tájékoztatta a magyar felet, hogy „A nagykövetek tanácsa [...] úgy határozott, hogy nem várja be ezt az időpontot [ti. a ratifikáció nemzetgyűlés általi elfogadását] és újfent felhívja a Magyarországgal szomszédos államok figyelmét, tartsák be a békeszerződések kisebbségvédelmi előírásait.”⁴⁶

A határmegállapító bizottságok mielőbbi megalakítására vonatkozó magyar kérés esetében a fentiekhez képest is egyértelműbb és egyúttal elutasítóbb volt a szövetségesek álláspontja. Azoknak a megalakítását félreérthetetlenül a trianoni békeszerződés törvénybe iktatásához kötötte. A válaszlevél úgy fogalmazott, hogy „e bizottságok csak akkor kezdhetik meg működésüket, amikor a békeszerződés hatályba lép, és ennek a hatályba lépésnek nélkülözhetetlen előfeltétele az, hogy Magyarország törvénybe iktassa a békeszerződést.”⁴⁷

Az a magyar kormányzati szándék tehát, amely arra irányult, hogy a ratifikációs törvényjavaslat benyújtásának ellentételezéseként a szövetséges hatalmak részéről némi engedményt elérjen, vagy legalább a Millerand-féle kísérő levélben lehetőségként meglévő határmódosítások ügyében a magyar fél számára kedvezőbb helyzet teremtsék, nem vezetett eredményre. A magyar külpolitika kezdeményezése tehát nem járt sikerrel. Csak minimális, de az adott helyzetben egyáltalán nem elhanyagolható eredményt hozott azáltal, hogy a győztes kormányok ismételten elismerték a kisebbségek jogait, s a kisebbségvédelmi előírások betartása érdekében a Magyarországgal szomszédos államok irányába felhívás ígéretét rögzítették válaszlevelükben.

A levélváltás ugyanakkor arra is rámutatott, hogy mindaddig, amíg a magyar Nemzetgyűlés a trianoni békeszerződést nem ratifikálja, nem számíthat a győztes hatalmak kormányainak semmilyen segítségére. A válaszlevél utolsó bekezdésében Leygues miniszterelnök mindezt a diplomácia választékoságával a következőképpen hozta a magyar fél tudomására: „Magyarországnak tehát [...] saját érdeke, hogy a ratifikáció meggyorsítása érdekében a szükséges intézkedéseket megtegye.”⁴⁸

5. Gróf Apponyi Albertnek, a magyar politikai élet doyenjének álláspontja a ratifikációról

Miközben a fent említett diplomáciai próbálkozások zajlottak, a ratifikáció kérdése megosztotta a közvéleményt. Számos szervezet, egyesület, szövetség tiltakozott ellene, s követelte a törvényjavaslat visszavonását, illetve elutasítását. Példaként említhető a Magyar Nemzeti Szövetség tiltakozása, amelynek válaszmánya Perényi Zsigmond báró elnökletével 1920. október végén a békeszerződés ratifikálása kérdésében megtartott ülésén egyhangúan elfogadta azt a határozati javaslatot, melyben a Magyar Nemzeti Szövetség tiltakozott az ellen, hogy a trianoni békeszerződést Magyarország törvényei közé iktassák. A Magyar Nemzeti Szövetség ezért felhívta a kormányt, hogy a trianoni békeszerződés becikkelyezésére vonatkozó törvényjavaslatot vonja vissza. Ennek elmaradása esetén azzal a felhívással fordult a Nemzetgyűlés tagjaihoz, hogy utasítsák vissza a törvényjavaslatot, „mert a magyar nemzet igazsága tudatában minden szenvedést el fog tűrni [...]”⁴⁹ Hasonló tiltakozást szervezett a ratifikáció ellen a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) is, amikor 1920. november 4-re nagygyűlést hirdettek a budapesti Vigadóba.⁵⁰

Ezzel szemben a magyar politikai élet meghatározó vezéregyénisége, a magyar békedelegáció vezetője, gróf Apponyi Albert más véleményen volt. Akárcsak gróf Teleki Pál, aki 1920 októberi beszédeiben a ratifikációt a vesztes háború szomorú következményének, de egyben egy új Magyarország előtt álló lehetőségnek is tekintette, Apponyi is kiállt a ratifikáció mellett. Az 1920. május 27-én, Székesfehérváron díszpolgárrá választott és október 29-én a díszpolgári címét Székesfehérváron átvevő idős politikus, a beiktatást követő beszédében érthető módon nem kerülhette meg a ratifikáció kérdését, amelyről így nyilatkozott: „én ennek a bizonyára fájdalmas cselekménynek nem tulajdonítom azt a tényleges fontosságot, a mellyel érzelmeinknek hullámozása felruházza. Ha az elvesztett háború folytán előállott körülmények nyomása ezt az igazságtalan békét, a mely soha bele nem nyugodhatott, mert ránk kényszerítették, akkor a ratifikáció nem egyéb, mint a kínos ügy elintézésének egyik, hogy úgy mondjam bürokratikus stádiuma, a mely sem jóban, sem rosszban kilátásainkon, reményeinken, törekvéseinken nem változtat. Érthető, hogy ez a formáság, a mely nemzetközi jog szerint befejezetté teszi a békeszerződést, a melynek jogi jelentőségét tehát senki sem tagadhatja, újból felkorbácsolja mindazokat a szenvedelmeket, a melyek a ránk kényszerített béke ellen irányulnak. Érthető és jogos, kétségbe kellene esnünk, ha nem volna így, ám de a higgadt megfontolás nem lát a ratifikációban sem újabb katasztrófát, sem újabb megaláztatást, hanem csak

végső mondatát egy fejezetnek, a melyet le kell zárni, hogy történelmünk újabb, szebb, biztatóbb, dicsőbb fejezeteit megírjuk. Emlékeztetés igenis a ratifikáció arra, hova sülyedtünk, tehát emlékeztetés arra a mit tennünk kell, hogy újból emelkedjünk: türelem, elszántság, munka és benső egyetértés.”⁵¹

6. A ratifikációs törvényjavaslat a Nemzetgyűlés bizottságai előtt

6.1. A Külügyi Bizottság 1920. november 2-i ülése

A törvényhozás elé beterjesztett ratifikációs törvényjavaslatot először a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottsága tárgyalta.⁵² A gróf Andrássy Gyula elnök által 1920. november 2-án délutánra összehívott bizottsági ülésen jelen volt Teleki Pál miniszterelnökön és Csáky Imre külügyminiszteren kívül a kormány részéről Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter, Tomcsányi Vilmos Pál igazságügy-miniszter és Bleyer Jakab, a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere. Az ülésen részt vett továbbá Rakovszky István házelnök és Szmrecsányi György alelnök is.

Az ülés megkezdését követően, mielőtt még a ratifikálásra szóló törvényjavaslat érdemi tárgyalására a jelenlévők rátértek volna, gróf Sigray Antal kérdést intézett a külügyminiszterhez, melyben az antant által a ratifikálásra szabott november 15-i ultimátumszerű ratifikációs határidőre kérdezett rá. Csáky Imre külügyminiszter ezt megerősítette, majd utalt a budapesti brit, francia és olasz diplomáciai képviselőknek⁵³ a magyar kormányhoz intézett 1920. október 26-i szóbeli jegyzékére,⁵⁴ amelyben az antant a ratifikálásra a legvégső határidőt november 15-ben határozta meg, s ennek nem teljesítése esetén Magyarország az antant szankcióira számíthat.

A külügyminiszter ezután utalt a törvényjavaslat indokolására, amely részletesen kifejti mindazokat az indokokat, amelyek a kormányt a ratifikációs törvényjavaslat beterjesztésére rábírták. Csáky kiemelte, hogy az ország ugyanolyan kényszerhelyzetben van, mint volt a békeszerződés aláírása előtti időszakban. Ráadásul ugyan azok az indokok állnak fenn most is, mint amelyekkel annak idején az előző kormánynak⁵⁵ is szembe kellett néznie, s a békeszerződés aláírásához hozzá kellett járulnia. Felhívta a figyelmet, hogy a ratifikáció megtagadása esetén ugyanazokkal a következményekkel kellene szembe néznie, amelyek annak idején az aláírás megtagadásából adódtak volna. Csáky azzal zárta felszólalását, hogy ezeknek a következményeknek az elkerülése érdekében, a kényszerhelyzetből adódóan vállalta fel a kormány, hogy a törvényjavaslatot a Nemzetgyűlés elé terjeszteni.

A bizottsági ülésen Apponyi Albert is kifejtette álláspontját a ratifikálásról. Annak elkerülhetetlen szükségszerűsége mellett érvelve Apponyi rámutatott arra, hogy a ratifikálás bizonyos tekintetben ugyan nehezíti az ország helyzetét, hiszen „a ratifikáció által a nemzetközi jog szerint befejezett tényé és jogállapottá válik az, ami eddig csak tényleges állapot volt.” Ugyanakkor a ratifikáció „bizonyos előnyökkel is jár, mert végre Magyarország szabályszerű nemzetközi jogálláshoz jut, s a többi államokkal szabályszerű diplomáciai és gazdasági összeköttetésbe léphet, szóval az európai népcsaládban elfoglalhatja helyét és elfoglalhatja helyét bizonyos nemzetközi, különösen gazdasági természetű alakulatokban, amelyek a mi gazdasági újjászületésünkre és fejlődésünkre óriási fontossággal bírnak, és amelyekből eddig ki voltunk zárva.” A ratifikáció után viszont megnyílnak azok a lehetőségek, amelyeknek az eredményeként Magyarország a Nemzetek Szövetségének a teljes jogú tagja lehessen. Apponyi szerint ez lehet csak az egyedüli út a békeszerződés revíziójához, amelyet így a békés úton el lehet majd érni. Apponyi örömmel tájékoztatta a Bizottságot arról, hogy a Nemzetek Szövetségének támogatására alakult egyesületek milánói összejövetelén döntés született arról, hogy ezeknek az egyesületeknek a föderációjába a magyar egyesületet is felveszik, s egyúttal a legközelebbi értekezletre meg is hívták. Apponyi ezt óriási sikerként könyvelte el, hiszen a föderáció eleinte azt a gyakorlatot kívánta követni, amit a Népszövetség is folytatott. Azaz a tagjai közé a veszteseket nem kívánta felvenni. Miután ezzel a gyakorlattal szakított a föderáció, Magyarország annak teljes jogú tagjává válhatott.⁵⁶

Apponyi beszédében szólt a Millerand-féle kísérőlevélről, s nem tagadta, hogy az abban foglaltakra a magyar fél komoly reményeket alapított. Ezek azonban mindeddig nem teljesültek. Apponyi ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy ezek a ratifikáció előtt nem is lesznek várhatóak, mert a kísérő okmányban jelzett határmegállapító bizottságok, amelyek a határvonal kiigazításával és a lehetséges határmódosításokkal foglalkozni tudnak, csak a béke ratifikálása után kezdenek meg munkájukat. Hiszen csak azt követően lehet bizonyos határok, határszakaszok részletes megállapításáról és módosításáról előterjesztést készíteni, ha azok elvileg már elfogadottnak tekinthetők.⁵⁷

Apponyi beszéde végén külpolitikai programot is adott. Az önálló, immár mások által nem befolyásolt magyar külpolitikának álláspontja szerint arra kell törekednie, hogy a külföld számára a magyar kultúrfőlényt és a magyar konszolidációs képességet erősítse. Ennek elengedhetetlen feltétele a sikeres belső konszolidáció. Az ország helyzetének javulását csak így lehet elérni. Apponyi szerint „A jó rekonstrukciós bel-

politika ma talán az egyedül lehetséges külpolitika.” Majd pedig felhívta a külügyi kormányzat figyelmét arra a kötelességére, „hogy éber szemmel figyelje az eseményeket és minden olyan konjunktúrát ügyesen kihasználjon, amely a mi fontosságunkat Európa szempontjából emeli.”⁵⁸

Apponyi a ratifikációs törvényjavaslatot – miután azt csupán formalitásnak tekintette, és nem tulajdonított neki túlzott fontosságot – a Külügyi Bizottságnak elfogadásra ajánlotta. Hasonló módon nyilatkozott, s a ratifikáció szükségét hangsúlyozta még a bizottsági ülésen Ernst Sándor és Bethlen István is.

Az elnöklő Andrassy Gyula az általános vita lezárásaként, a maga részéről is a belső jogrend fontosságát és szilárdságát emelte ki. Ha ezt a kormány megteremti, a törvényhozás támogatására bizton számíthat. Ezt követően a törvényjavaslat részletes tárgyalása következett. A Külügyi Bizottság végül Beniczky Ödönnek⁵⁹ a törvényjavaslat harmadik paragrafusban javasolt módosításával, mely így utalást tartalmazott a Millebrand-féle kísérőlevélre, a ratifikációs törvényjavaslatot elfogadta. A javasolt szöveg így a következő lett: „A békeszerződésnek és függelékeinek, *melyeknek helyes értelmezéséhez az 1920. május 6-án kelt kísérőlevél és válaszirat is hozzájárulnak* [dőlt betűvel a Beniczky-féle javaslat] francia eredeti szövege és hivatalos magyar fordítása a következő.”⁶⁰

6.2. A Közgazdasági Bizottság állásfoglalása a ratifikációs törvényjavaslat tárgyában

Az előzetes tervek szerint a Nemzetgyűlés Közgazdasági és Közjogi Bizottsága 1920. november 4-én délután öt órakor együttes ülésen vitatta volna meg a ratifikációs törvényjavaslatot.⁶¹ A bizottsági ülés összehívása során azonban formai hibák történtek, így az ülést az előzetesen tervezett időpontban megtartani nem tudták.⁶²

Az elnapolt ülésre – amely végül mégsem lett összevont és csak a Közgazdasági Bizottság tagjai vettek rajta részt – 1920. november 5-én, délután négy órai kezdettel került sor Hegyeshalmy Lajos⁶³ elnökle mellett.⁶⁴ Az általános vitát ezúttal is Csáky Imre külügyminiszter fel szólalása vezette be. Csáky megismételte a ratifikációval kapcsolatos, már a Külügyi Bizottságban is elmondottakat. Beszédében leginkább a kényszerhelyzetet és a határidőhöz való kötöttséget emelte ki. Majd azt részletezte, hogy a ratifikáció elutasítása milyen következményekkel járna. Nem kétséges, hogy a győztesek erejükénél fogva kikényszerítenék a békeszerződés törvénybe iktatását, s ezáltal a végeredmény ugyan az lenne, mintha a békeszerződést a Nemzetgyűlés saját elhatározásából ratifikálná. A külügyminiszter hangsúlyozta, hogy mindezek ismeretében

és tudatában kell a döntést a Közgazdasági Bizottságnak és a Nemzetgyűlésnek meghoznia. Annak érdekében, hogy szavait nyomatékosítsa, Csáky részletesen ismertette mindazokat a várható súlyos hátrányokat, amelyek a ratifikáció megtagadása esetén az országra nehezednének. Példaként Németországot említette, amely Magyarországhoz képest jóval nagyobb erőforrásokkal rendelkezik, s mégis meghajolt az antant akarata és energikus fellépése előtt, s ratifikálta a versaillesi békeszerződést. A győztes hatalmak akaratával tehát még Németország sem tudott szembeszállni. Csáky szerint mindezek ismeretében a ratifikáció elutasítása szabályos öngyilkosság lenne, amit nem szabad elkövetni. A felsorolt tények ismeretében kérte a bizottságot, hogy vonják le a kényszerhelyzetből a következtetéseket, s úgy foglaljanak állást a ratifikáció kérdésében.⁶⁵

Csáky felszólalását követően a Bizottság rátért az törvénytervezet általános vitájára, amelybe a Bizottságnak csaknem valamennyi jelenlévő tagja bekapcsolódott. A vitát követően a felszólalások során felvetett kérdésekre a külügyminiszter válaszolt. A bizottsági ülés ezt követően törvényjavaslat részletes tárgyalásával folytatódott, melynek végén a Nemzetgyűlés Közgazdasági Bizottsága elfogadta a javaslatot és hozzájárult ahhoz a módosításhoz, melyet a tervezeten a Külügyi Bizottság indítványozott.⁶⁶

A Közgazdasági Bizottság üléséről tudósító másnapi lapok azt is tudni vélték, hogy a békeszerződés becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatnak a Bizottság részéről nincs megnevezett előadója. A Bizottság tagjai közül ugyanis senki sem akarta vállalni azt a hálátlan szerepet. Érthető módon mindenki elutasította, hogy a Nemzetgyűlésben a Bizottság részéről elfogadásra ajánlani a trianoni békeszerződés ratifikációját. Sajtóértesülések szerint ezért szóba került, hogy a bizottság tagjai közül sorolják⁶⁷ ki az előadó személyét, s őt kötelezzék arra, hogy a javaslatot a Nemzetgyűlésben referálja. Utóbb elterjedt az a hír is, hogy az előadói szerepre gróf Andrássy Gyulát, a külügyi bizottság elnökét kérik fel. Újságírói kérdésre Andrássy megerősítette, hogy ismeretei szerint a Közgazdasági Bizottság még nem nevezte meg az előadó személyét. Ugyanakkor a személyére vonatkozó feltételezéseket nem erősítette meg.⁶⁸

6.3. A Közjogi Bizottság állásfoglalása a ratifikációs törvényjavaslatról

A Nemzetgyűlés Közjogi Bizottsága Kószó István⁶⁹ elnöklésével 1920. november 9-én délután három órakor kezdte meg a békeszerződés becikkelyezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalását.⁷⁰ Csáky István külügyminiszter immár a harmadik nemzetgyűlési bizottságban vázolta fel

azt a kormány előtt álló kényszerhelyzetet, amelynek következtében a ratifikációs törvényjavaslatot kénytelen volt benyújtani. Ebben a bizottságban is utalt az antant október 26-i határozott hangú jegyzékére,⁷¹ amely megvonta a kormánytól annak lehetőségét, hogy a törvényjavaslatnak a Nemzetgyűlés elé terjesztésének időpontját maga választhassa meg. Az antantjegyzék átvétele után pedig a kormány nem térhetett ki a ratifikálás kezdeményezése elől. Csáky ezúttal is felsorolta azokat a súlyos következményeket, amelyekkel a ratifikálás esetleges megtagadása járhat, és sorba vette azokat a kényszerrendszabályokat, amelyeket az antant ebben az esetben Magyarországgal szemben érvényesítene.⁷²

Az MTI jelentés szerint bizottsági ülés általános vitájában három érdemi felszólalás hangzott el. Előbb Négyesy László,⁷³ a budapesti tudományegyetem magántanára, az MTA rendes tagja szólalt fel és érvelt a ratifikáció mellett, majd Apponyi Albert felszólalása következett. Apponyi megismételte a Külügyi Bizottságban felsorolt érveit, a háború elvesztése okozta kényszerhelyzetet, s a ratifikáció által megnyíló lehetőségeket. Ez alkalommal is szólt a magyar külpolitika előtt álló feladatokról, de ezúttal a Népszövetségbe történő mihamarabbi felvételt emelte ki a legfőbb célként.⁷⁴

Örffy Imre⁷⁵ felszólalásában megjegyezte, hogy a békeszerződésből hiányzik a Cseh-Szlovák Államra vonatkozólag a nemzeti kisebbségek védelmének biztosítása. Ennek oka, hogy a nevezett ország kormánya már korábban hozzájárult ahhoz a szerződéshez, amelyet a másik két utódállam, Románia és a Szerb-Horvát-Szlovén állam, valamint Magyarország a szövetséges és társult hatalmakkal kötött a fennhatóságuk alá helyezett területeken lakó kisebbségek védelme tárgyában.⁷⁶ Csáky Imre külügyminiszter válaszában kitért arra, hogy az így kialakult helyzet megnyugtató megoldására a ratifikációs szerződési okmányok kicserélése alkalmából kerülhet majd sor, amikor a magyar fél egyoldalú jegyzékben fogja rögzíteni, hogy a csehszlovák állam területén lakó kisebbségek védelmét a prágai kormány magára nézve már korábban kötelezően elismerte.⁷⁷

A Közjogi Bizottság ezt követően általánosságban elfogadta a javaslatot majd a részletes tárgyalás során hozzájárult ahhoz a módosításhoz, amelyet Beniczky Ödön indítványára a Külügyi Bizottság a törvényjavaslaton eszközölt.⁷⁸

7. A politikai helyzet a törvényjavaslat tárgyalásának előestéjén

Miután a kormány által október 26-án beterjesztett ratifikációs törvényjavaslatot a Nemzetgyűlés mindhárom érintett Bizottsága elfogadta, s közeledett az antant jegyzékben a békeszerződés elfogadására előírt november 15-i határnap, a kormány számára egyre sürgetőbbé vált a törvényjavaslat tárgyalási napjának kitűzése. Nem kevésbé okozott fejtörést Telekiéknek az sem, hogy miként lehet majd biztosítani a békeszerződés ratifikálásának nemzetgyűlési tárgyalása során a javaslat melletti többséget.

Teleki Pál miniszterelnök a ratifikációs törvényjavaslat beterjesztésekor az 1920. október 26-án megjelent híradások szerint még cáfolta azokat a politikai körökben elterjedt híreket, miszerint a pártok vezetőinek összehívását tervezi a javaslat melletti többség biztosítása érdekében. „Ilyen szándékom egyáltalában nincsen, mert tisztára a nemzetgyűlés bölcsességére bízom ennek a kérdésnek a kezelését. Nekem is megvan a nézetem a békeszerződésről, mint magyar embernek és nemzetgyűlési képviselőnek, azonban ez nem párt kérdés és nem kormány- kérdés, hanem a nemzet ügye.” – válaszolta újságírói kérdésre Teleki.⁷⁹

A miniszterelnök azonban hamarosan álláspontjának átértékelésére kényszerült. Teleki ugyanis pontosan tudta, hogy nem bízhatja a véletlenre a döntést, s még inkább nem hagyhatja, hogy a kormánypárti képviselők saját lelkiismeretükre hallgatva szavazzanak. A miniszterelnök a kormánypárti többség biztosítása érdekében ezért már november 2-án pártértekezletet hívott össze – ahol felszólalt rajta és a külügyminiszteren kívül Nagyatádi Szabó István földművelésügyi és Rubinek Gyula kereskedelemügyi miniszter is. A pártértekezleten szó volt arról is, hogy a Friedrich-csoport várhatóan élesen támadni fogja a törvényjavaslatot. A pártértekezlet végül egységesen kiállt a kormány előterjesztése és egyúttal a pártfegyelem mellett is. A teljes kormánypárt támogatását azonban garantálni mégsem lehetett. Ezért az a párthatározat született, hogy azoknak a kormánypárti képviselőknek, akik a ratifikálás elutasítása mellett foglalnak állást, ki kell lépniük a pártból.⁸⁰

A ratifikációs határidő közeledtével az események felgyorsultak, s egymást érték a politikai és pártesemények. A kormánypárt 1920. november 9-én este kilenc órakor, a Nemzetgyűlés ülésének befejezése után, a képviselőház olvasótermében tartott tanácskozást, amelyen a párt tagjainak túlnyomó része megjelent. Azok a kormánypárti képviselők, akik elleneztek a javaslat megszavazását – ők mintegy harmincan voltak a nyugat-magyarországi képviselőkön kívül – a pártértekezlet előtt megbeszélést tartottak, ahol egyeztették a törvényjavaslattal kapcsolatos ál-

lásponjtjukat.⁸¹ Vezetőjük, Birtha József⁸² lévai református lelkész, nyírbátori képviselő volt, aki pontokba foglalta azon javaslatait, amiket a Nemzetgyűlés elé kívánt terjeszteni: „1. Ha meg kell szavazni a ratifikálást, bizonyos ünnepélyes formában a Nemzetgyűlés tiltakozzék a gyászos békeszerződés ellen, 2. A kormány tegyen közzé deklarációt, amely szerint a Nemzetgyűlés és a kormány csak a kényszerhelyzetnek engedett, amikor becikkelyezte a törvényjavaslatot. 3. Ezt a deklarációt szikratávíró útján közölje a kormány a Magyarországtól elszakított területek lakosságával és az egész világgal – úgy, mint Németország tette annak idején – és hangoztassa benne azt, hogy ökölbesorított kézzel várja az ország azt az időt, amikor megtorolhatja a rajta esett sérelmet és lecsaphat az ellenségeire.”⁸³

A pártértekezlet felszólaló Csáky Imre külügyminiszter bejelentette, hogy az antant határozott ígéretet tett arra, hogy a békeszerződés ratifikálása után a szerbek kiürítik a Magyarországnak ítélt baranyai és bácskai területeket. Gömbös Gyula beszédében a ratifikálás szükségességét hangoztatta és a vita hevében azt indítványozta, hogy bélyegezzék meg azokat a képviselőket, akik az ország jelenlegi súlyos helyzetében a ratifikálás ellen foglalnának állást. Rubinek Gyula kereskedelemügyi miniszter a ratifikálás szükségességét azzal támasztotta alá, hogy bejelentette: a csehek hajlandók a ratifikálás után az ipari szén szállítását megkezdeni. Rubinek ennek kiemelt jelentőséget tulajdonított, hiszen elmondása szerint negyvenezer munka nélkül ipari munkás megélhetése függ ettől. A ratifikálás mellett szólalt fel még Nagyatádi Szabó István és Schandl Károly⁸⁴ is, majd Birtha József foglalt állást a ratifikálás ellen. Birtha a fent idézett pontjait ismételte el, s a Nemzetgyűlés által egyhangúan elfogadandó olyan kiáltványt javasolt, amely alkalmas demonstráció a „gyászos békeokmány” ellen.

A pártértekezleten felszólalt még Teleki Pál és Széchenyi Viktor⁸⁵ is. A miniszterelnök beszédében a ratifikálás „parancsoló szükségességét” elemezte a tőle már korábról ismert érvek felsorolásával. Ezt követően Széchenyi Viktor javasolta, hogy a törvényjavaslat tárgyalásánál a nemzetgyűlési képviselőknek a megjelenése és a szavazás kötelező legyen, amit a pártértekezlet el is fogadott, s ezzel pártkérdéssé tette a ratifikáció ügyét.

A vita hevében néhány képviselő, köztük Windischgraetz Lajos⁸⁶ és Szilágyi Lajos⁸⁷ tiltakozásuk jeléül elhagyták a tanácskozást. Távozásukkor a jelenlévő sajtó képviselőit arról tájékoztatták, hogy „mi és elvbarátaink kilépünk a kormányzópartból. A mai pártértekezleten nem szólaltunk fel, de fel fogunk szólalni a nemzetgyűlésen, amikor ott a ratifikálást tárgyalják. Mi hajlandók vagyunk lépésünk konzekvenciáját min-

den tekintetben viselni, mert az a meggyőződésünk, hogy külpolitikailag és belpolitikáikig nem olyan a helyzet, amint azt előttünk beállítják.”⁸⁸

Windischgraetz és Szilágyi távozása után ismételten szólásra jelentkezett Gömbös Gyula, aki korábbi beszédének a törvényjavaslatot elutasító képviselők megbélyegzéssel kapcsolatos szófordulatát úgy magyarázta, hogy a megbélyegzés szót nem a képviselőkre értette, hanem azokra, akik saját népszerűségük érdekében a törvényjavaslat ellen izgatják a társadalmat.⁸⁹

A heves vitát követően a pártértekezlet végül egyhangúan úgy határozott, hogy a békeszerződés becikkelyezését tartalmazó törvényjavaslatot elfogadja. Ezután drámai pillanatok következtek. A kormánypárti képviselők sorsot húztak, s ezzel kijelölték maguk közül a bizottságok előadóit: a Külügyi Bizottság nevében Huszár Károlyt, a Közjogi Bizottság részéről Balla Aladárt,⁹⁰ míg a Közgazdasági Bizottságtól Jármay Józsefet.⁹¹ A törvényjavaslat pontos tárgyalási napját ekkor még nem rögzítették, csupán arról határoztak, hogy az vagy november 13-a szombat, vagy november 15-e, hétfő lesz. Az viszont bizonyossá vált, hogy a bizottsági jelentéseket másnap, 1920. november 10-én a bizottsági elnökök a Nemzetgyűlés elé terjesztik. Szintén másnapi feladatként került meghatározásra a ratifikációs vitanap eljárási rendjének egyeztetése a Nemzetgyűlés többi pártjával.⁹²

8. A bizottsági jelentések a Ház előtt

A három illetékes bizottság jelentéseit 1920. november 10-én nyújtotta be a Nemzetgyűlésnek. Mindhárom előterjesztő csak nagyon röviden, szigorúan a tényekre korlátozta felszólalást, s nem részletezte és nem is indokolta a bizottságok döntését. Huszár Károly a Külügyi Bizottság részéről csupán annyit mondott, hogy „Van szerencsétlenségem bejelenteni a külügyi bizottságnak a jelentését a trianoni szerződés becikkelyezéséről szóló törvényjavaslat tárgyában. Kérem azt kinyomatni és a Ház tagjai között szétosztani.”⁹³ A Külügyi Bizottság jelentésében a Beniczky Ödön nemzetgyűlési képviselő által tett módosító javaslat szövegszerű előterjesztése szerepelt. Emellett a törvényjavaslat elfogadását ugyan azzal a kényszerhelyezettel magyarázta a bizottság, mint ami a kormányt a törvényjavaslat benyújtására bírta.⁹⁴

Jármay József úgy kommentálta az előterjesztést, hogy „Azon szomorú feladat háramlott a mai napon reám, hogy a következő jelentést tegyem: T. Nemzetgyűlés! A közgazdasági bizottság letárgyalta a békeszerződésre vonatkozó 156. szakaszú törvényjavaslatot. Az erre vonatkozó je-

lentést azzal a kéréssel van szerencsém beterjeszteni, méltóztassék azt kinyomatni, a Nemzetgyűlés tagjai között szétosztatni és a napirendre tűzés iránt intézkedni.”⁹⁵ A Közgazdasági Bizottság jelentésében elfogadta a Külügyi Bizottság módosító javaslatát, majd jelentésében a törvényjavaslat elfogadását az alábbiakkal indokolta: „Minthogy a bizottság is osztozik a javaslat indokolásának azon felfogásában, hogy a kormány felmentve érzi magát annak a lehetetlen feladatnak a teljesítésétől, hogy a reánk kény szerített békeszerződés rendelkezéseit megkísérelje indokolni, a közgazdasági bizottság szintén tartózkodik az elfogadott törvényjavaslat megokolásától.”⁹⁶

Végezetül a Közjogi Bizottság részéről Kószó József kért szót: „T. Nemzetgyűlés! Balla Aladár, a közjogi bizottság előadója helyett tisztelettel bemutatom a Nemzetgyűlés közjogi bizottságának jelentését a trianoni béke becikkelyezése tárgyában és indítványozom, méltóztassék a kinyomatásáról és szétosztásáról intézkedni és annak idején napirendre tűzéséről is gondoskodni.”⁹⁷ Az előző két bizottság szűkre szabott jelentésétől eltérően, a Közjogi Bizottság bővebben fejtette ki megállapításait. Először utalt arra, hogy a szerződés nem a szerződő felek közös akaratnyilvánítását tartalmazza, hiszen az csupán a győztesek részéről egyoldalúan szerkesztett okirat, amelyet a magyar fél a kényszer hatása alatt volt kénytelen elfogadni. Ezt követően a háborús felelősség kapcsán leszögezi, hogy a békeszerződésben ezzel kapcsolatosan Magyarországot ért vádak nem helytállóak. Visszautasítja továbbá a győzteseknek a magyarországi nemzetiségek elnyomásáról írt állításait, s ezzel szembe állítja az évszázados együttélést, azt az egységes organizmust, ahol a „különböző nemzetiségek ezer év óta együtt alkotják az etnikai értelemben vett magyar nemzetet.”⁹⁸ Leszögezi továbbá, hogy a jelenlegi törvényhozás csonka jellegéből adódóan nincs arra feljogosítva, hogy az elszakított területek nevében, az ő képviselőjük hiányában a törvényjavaslatról kötelező erővel határozzon. Az elcsatolt területek lakosságát ráadásul senki sem kérdezte meg arról, hogy akarnak-e más országok kötelékében élni. Végezetül a jelentés utal a Cseh-Szlovák állam által korábban által korábban már ratifikált kisebbségvédelmi egyezményére, amelyet a ratifikációs szerződési okmányok kicserélése alkalmából a magyar félnek egyoldalú jegyzékben deklarálni szükséges. Együttal a Közjogi Bizottság is támogatta a Külügyi Bizottság módosító indítványát.⁹⁹

Ezzel megnyílt annak a közjogi lehetősége, hogy a Nemzetgyűlés 1920. november 13-i, szombati ülésnapján a ratifikációs törvényjavaslat általános vitáját megkezdje. A kormánypárt egységes állásfoglalása ellenére azonban a javaslat sima letárgyalása egyáltalán nem tűnt biztosítottaknak.

JEGYZETEK

1. Vizi László Tamás (2016): A „kegyetlenül szomorú kötelesség” – A trianoni békediktátum becikkelyezése I. (1920. június–1920. október) Közép-Európai Közlemények, IX. évf. 2016/4. szám. No. 35. 191–209. old.
2. Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. VI. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1920. (a továbbiakban NI. VI.) Tartalommutató.
3. NI. VI. 1. old.
4. NI. VI. 1.; 335. old.
5. NI. VI. 1. old.
6. NI. VI. 335. old.
7. A békeszerződés tíz cikkéhez [26., 174., 186., 189., 231., 233., 238., 239., 354., 358.] csatoltak Függelékét, összesen tizenötöt. A 174. cikkhez hatot, a többihez egyet-egyet. Ezek a Függelékek az egyes cikkek után, folytatólagosan kerültek a szövegbe beszerkesztésre.
8. NI. VI. 2–302. old.
9. Tartalmát a békeszerződés 1-26. cikkei és a hozzá kapcsolódó Függelék tárgyalja. NI. VI. 6–24. old.
10. Tartalmát a békeszerződés 315-355. cikkei és a hozzá kapcsolódó Függelék tárgyalja. NI. VI. 270–292. old.
11. NI. VI. 312–324. old.
12. NI. VI. 325–326. old.; A Jegyzőkönyv és a Nyilatkozat eredetileg francia, angol és olasz nyelven került kiadásra azzal a megkötéssel, hogy eltérés esetében a francia szöveg az irányadó. A törvénytervezet ez okból csak a francia változatot és annak hiteles magyar fordítását közölte.
13. NI. VI. 90. old.
14. NI. VI. 325. old.
15. Uo.
16. NI. VI. 325–326. old.
17. NI. VI. 326. old.
18. NI. VI. a 326. és a 327. oldalak közé csatolva, számozatlan oldalként.
19. NI. VI. 327. old.
20. NI. VI. 328–336. old.
21. NI. VI. 335. old.
22. NI. VI. 328. old.
23. NI. VI. 329–334. old.
24. NI. VI. 334–335. old.
25. NI. VI. 335. old.
26. Uo.
27. NI. VI. 300., 336. old.
28. NI. VI. 301., 336. old.
29. NI. VI. 336. old.
30. Uo.

31. Uo.
32. MTI Külön kiadás, 1920. okt. 26. 1–4. old.
33. Példaként lásd Pesti Hírlap, 1920. okt. 26. XLII. évf. 253. sz. 1. old.; 1920. okt. 27. 254. sz. 1., 3. old.; Az Est, 1920. okt. 26. XI. évf. 253. sz. 1. old.; 1920. okt. 27. 254. sz. 1–3. old.; Budapesti Hírlap, 1920. okt. 27. XL. évf. 254. sz. 1–2., 4. old.; Pesti Napló, 1920. okt. 27. LXXI. évf. 254. sz. 1., 3. old.
34. Praznovszky Iván (1883–1971) Jogi tanulmányai elvégzése után, 1904-ben a király személye körüli minisztériumban lett segédfogalmazó. 1908-ban a közös külügyminisztériumba helyezték át, itt 1914-től osztálytanácsos. 1919-ben a magyar külügyminisztérium miniszteri tanácsosa. 1920-ban a trianoni béke delegáció főtitkára, Párizsban külügyi ügyvivő, 1922-től követ és meghatalmazott miniszter. Később madridi és lisszaboni követté nevezték ki. Diplomáciai tevékenységére lásd Zeidler Miklós (2012): A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései. OlvasóSarok Kiadó, Budapest.
35. Jules Cambon (1845–1935) 1920-ban a nagykövetek tanácsának elnöke.
36. Ádám Magda–Ormos Mária szerk. (2006): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1920–1921. Akadémiai Kiadó, Budapest. (a továbbiakban FDI) 100. old.
37. Uo.
38. Uo.
39. FDI 100–101. old.
40. Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor. Máriabesnyő. 32–33. old.
41. FDI 101. old.
42. Georges Leygues (1856–1933) 1920. szeptember 24-e és 1921. január 16-a között Franciaország miniszterelnöke.
43. FDI 104. old.
44. Uo.
45. Uo.
46. Uo.
47. Uo.
48. Uo.
49. Budapesti Hírlap, 1920. okt. 31. XL. évf. 258. sz. 4. old.
50. Pesti Napló, 1920. nov. 4. LXXI. évf. 260. sz. 3. old.; 1920. nov. 5. LXXI. évf. 261. sz. 3. old.
51. Budapesti Hírlap, 1920. okt. 31. XL. évf. 258. sz. 2. old.; Apponyi a későbbiekben is kitarított a ratifikációval kapcsolatos, 1920. őszén kifejtett álláspontja mellett. Lásd erre példaként a „Magyar álláspont a keleti jóvátétel kérdésében” címmel írt elemzését. 8 Órai Újság 1929. nov. 30. XV. évf. 252. sz. 2. old.; Lásd továbbá Vizi László Tamás (2013): „Trianon teóriájánál... rosszabb Trianon praxisa” A békediktátum tizedik évfordulója – 1930. Közép-Európai Közlemények. VI. évf. 3. szám. 2013/3. No. 22. 120–131. old.; Vizi László Tamás (2014): Az Országgyűlés Képviselőházának

- és Felsőházának megemlékezése a trianoni békediktátum 10. évfordulóján. *Trianoni Szemle*. VI. évf. 2014. január–június. 49–61. old.
52. A Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságának üléséről részletes beszámolót közölt az MTI 1920. november 2-i kiadása. A tudósítást a legtöbb napilap átvette, s annak alapján tudósította olvasóit a Külügyi Bizottság ülésén elhangzottokról. Erre lásd például Pécsi Napló, 1920. nov. 3. LXXI. évf. 259. sz. 3. old.
53. Az antant részéről az említett diplomáciai képviselők A. Johnson (brit) M. Fouchet (francia) és Castagneto (olasz) voltak.
54. FDI 98. old.
55. Utalás a Simonyi-Semadam Sándor vezette kormányra (1920. március 15.–1920. július 19.), amely a trianoni békeszerződés aláírása mellett volt kénytelen dönteni.
56. MTI 1920. nov. 2. 12. old.
57. Uo.
58. Uo.
59. Beniczky Ödön (1878–1931) Jogász, publicista. 1906-na néppárt programmal lett először képviselő. 1919-ben az Antibolsevista Comité egyik meghatározó tagja. A Friedrich-kormányban belügyi államtitkár, a Huszár-kormányban belügyminiszter volt. Keresztényszociális programmal 1920-ban a szombathelyi választókerületben választották képviselővé. Vidor Gyula szerk. (1921): *Nemzetgyűlési almanach 1920–1922*. Budapest. 18–19. old.
60. Uo.
61. MTI 1920. nov. 3. 9. old.
62. MTI 1920. nov. 4. 12. old.
63. Hegyeshalmy Lajos (1862–1925) Jogász végzettségű politikus. A Friedrich-, a Teleki, és a Bethlen-kormány kereskedelemügyi minisztere. Bethlen kormányában egy rövid ideig ideiglenesen pénzügyminiszter is volt. 1920-ban a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, 1922-ben a Keresztény Nemzeti Egység Pártja programjával választották nemzetgyűlési képviselőnek. Vidor (1921) 60. old.; Lengyel László, Vidor Gyula szerk. (1922): *Nemzetgyűlési Almanach 1922–1927*. Budapest. 80–82. old.
64. MTI 1920. nov. 5. 9. old.
65. Uo.
66. Uo.
67. A sorsolás mítosza nem először jelenik meg a trianoni békeszerződéssel kapcsolatban. Időről időre felröppennek olyan állítások, miszerint a Trianonba kiutazó magyar aláírók személyét is sorshúzással döntötték volna el. Ennek cáfolatát adja Vizi László Tamás (2010): *Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak személyéről*. Közép-Európai Közlemények. III. évf. 4. szám 2010/4. No. 11. 109–132. old.; Vizi László Tamás (2014): *Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon Történelmi Magazin*, XXIV. évf. 260. szám. 2014/6. 70–76. old.
68. Pécsi Napló, 1920. nov. 6. LXXI. évf. 262. sz. 1. old.
69. Kósó István egy Szeged melletti tanyán, sokgyermekes földműves családban született 1864-ben. Az eszes és szorgalmas fiúra felfigyelt a tanyai nép-

- iskolák felügyelője, akinek segítségével Kószó előbb érettségit tett, majd jeles eredménnyel elvégezte a budapesti jogi kart. Szegedre történő visszatérését követően kapcsolódott be a helyi politikai életbe. 1917-ben országgyűlési képviselő lett. 1919 nyarától kapcsolódott be ismét a politikába. 1920-ban kisgazdapárti programmal választották nemzetgyűlési képviselőnek, ahol a Közjogi Bizottság elnöki tisztségét töltötte be. Vidor (1921) 78–79. old.
70. MTI 1920. nov. 9. 6. old.
71. Lásd az 53. számú jelzetet.
72. MTI 1920. nov. 9. 6. old.
73. Négyesy László (1861-1933) Irodalomtörténész, esztéta, az MTA rendes tagja, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem tanszékvezetője, az egyetem magántanára. Vidor (1921) 97–98. old.
74. MTI 1920. nov. 9. 6. old.
75. Örfly Imre (1884-1945) Budapesten és Berlinben folytatott jogi tanulmányokat, majd ügyvédként praktizált Budapesten. A politikai életbe a forradalmakat követően kapcsolódott be a keresztény, nemzeti erők oldalán. 1920-ban Szekszárdon választották nemzetgyűlési képviselőnek. Vidor (1921) 101. old.
76. Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. VII. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1920. (a továbbiakban NI. VII.) A közjogi bizottság jelentése. 83. old.
77. MTI 1920. nov. 9. 6. old.
78. Uo.
79. Az Est 1920. okt. 26. XI. évf. 253. sz. 1. old.
80. Nemzeti Ujság, 1920. nov. 3. II. évf. 259. sz. 1. old.
81. Az Est, 1920. nov. 10. XI. évf. 265. sz. 1. old.
82. Birta József (1877-1942) Református lelkész, Kolozsváron, majd több mint másfél évtizedig Léván szolgált. A cseh megszállás idején a felvidéki ellenállás egyik vezetője, amiért a megszállók letartóztatták, és internálták. Vidor (1921) 25. old.
83. Az Est, 1920. nov. 11. XI. évf. 266. sz. 1. old.
84. Schandl Károly (1882–1972) jogász, agrárpolitikus, a gazdaköri mozgalom egyik irányítója és szervezője. 1920-ban kisgazda programmal került be a törvényhozásba, ahol a keresztény, agrár demokrata irányzat egyik vezetője volt. Vidor (1921) 122. old.
85. Széchenyi Viktor (1871–1945) A nagy háború előtt Tisza Istvánt támogató munkapárti képviselő volt, majd a forradalmak után, kisgazda programmal lett képviselő. 1906 és 1917 között, majd 1926 és 1939 között Fejér vármegye és Székesfehérvár főispánjaként tevékenykedett. Vidor (1921) 139–140. old.
86. Windischgraetz Lajos (1882–1968) Nagybirtokos, katonatiszt, katonai attasé. IV. Károly király bizalmasa. 1918-ban az Országos Közélelmezési Hivatal vezetésével megbízott tárca nélküli miniszter. A Monarchia bukása után Svájcban élt, ahonnan 1920-ban tért haza. Mandátumot a sárospataki választókerületben szerzett 1920 októberében. Vidor (1921) 163–164. old.

87. Szilágyi Lajos (1882–1933) Katona, jogász, politikus. A háború alatt, 1916-ban a Munkapárt színeiben választották meg először képviselőnek Berettyóújfaluban. A Tanácsköztársaság idején letartóztatták és a Markó utcai fogházban, majd a gyűjtőtáborban tartották fogva. Politikai magatartását a polgári liberális beállítottság jellemezte. Különösen a paraszti lakosság körében volt bázisa, mert a paraszti érdekek képviselőjeként lépett fel. Nem szavazta meg a békeszerződés ratifikálását, s helytelenítette az Egységes Párt földbirtok politikáját. 1921 februárjában kilépett a kormánypártból. Vidor (1921) 140–141. old.
88. Az Est, 1920. nov. 11. XI. évf. 266. sz. 1. old.
89. Uo.
90. Balla Aladár (1867–1935) Ügyvéd, diplomata, politikus, a szegedi ellenforradalmi Nemzeti Kormány belügyminisztere. 1917-ben függetlenségi programmal került be a parlamentbe. 1918-ban rendkívüli követ Zágrábban. A békéscsabai választókerületből került a törvényhozásba. Vidor (1921) 13–14. old.
91. Jármay József (1863–1926) birtokos, katona. A tiszántúli választásokon pártunkívüliként került a Nemzetgyűlésbe. Vidor (1921) 69–70. old.
92. Pesti Napló, 1920. nov. 10. LXXI. évf. 265. sz. 1. old.
93. Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. VI. kötet. Budapest, 1920. (a továbbiakban NN. VI.) 442. old.
94. Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. VII. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1921. (a továbbiakban NI. VII.) 81. old.
95. NN. 442. old.
96. NI. VII. 84. old.
97. NN. 442. old.
98. NI. VII. 82–83. old.
99. NI. VII. 83. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. VI. kötet. Budapest, 1920.
- Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. VI. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1920.
- Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. VII. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1920.
- Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. VII. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1921.
- Az Est, 1920. okt. 26. XI. évf. 253. sz., 1920. okt. 27. 254. sz., 1920. okt. 26. XI. évf. 253. sz., 1920. nov. 10. XI. évf. 265. sz., 1920. nov. 11. XI. évf. 266. sz.
- Ádám Magda–Ormos Mária szerk. (2006): Francia diplomáciai iratok a Kárpátmedence történetéről 1920-1921. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Budapesti Hírlap, 1920. okt. 27. XL. évf. 254. sz., 1920. okt. 31. XL. évf. 258. sz., 1920. okt. 31. XL. évf. 258. sz.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor. Máriabesnyő. 32–33. old.
- Lengyel László, Vidor Gyula szerk. (1922): Nemzetgyűlési Almanach 1922–1927. Budapest.
- MTI Külön kiadás, 1920. okt. 26., MTI 1920. nov. 2., 1920. nov. 3., 1920. nov. 4., 1920. nov. 5., 1920. nov. 9.
- Nemzeti Ujság, 1920. nov. 3. II. évf. 259. sz.
- 8 Órai Újság 1929. nov. 30. XV. évf. 252. sz.
- Pesti Hírlap, 1920. okt. 26. XLII. évf. 253. sz., 1920. okt. 27. 254. sz.
- Pesti Napló, 1920. okt. 27. LXXI. évf. 254. sz., Pesti Napló, 1920. nov. 4. LXXI. évf. 260. sz., 1920. nov. 5. LXXI. évf. 261. sz., 1920. nov. 6. LXXI. évf. 262. sz.
- Vidor Gyula szerk. (1921): Nemzetgyűlési almanach 1920–1922. Budapest.
- Vizi László Tamás (2016): A „kegyetlenül szomorú kötelesség” – A trianoni békediktátum becikkelyezése I. (1920. június – 1920. október) Közép-Európai Közlemények, IX. évf. 2016/4. szám. No. 35. 191–209. old.
- Vizi László Tamás (2014): Az Országgyűlés Képviselőházának és Felsőházának megemlékezése a trianoni békediktátum 10. évfordulóján. Trianoni Szemle. VI. évf. 2014. január-június. 49-61. old.
- Vizi László Tamás (2014): Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon Történelmi Magazin, XXIV. évf. 260. szám. 2014/6. 70-76. old.
- Vizi László Tamás (2010): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak személyéről. Közép-Európai Közlemények. III. évf. 4. szám 2010/4. No. 11. 109–132. old.
- Vizi László Tamás (2013): „Trianon teóriájánál... rosszabb Trianon praxisa” A békediktátum tízedik évfordulója – 1930. Közép-Európai Közlemények. VI. évf. 3. szám. 2013/3. No. 22. 120–131. old.
- Zeidler Miklós (2012): A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései. OlvasóSarak Kiadó, Budapest.

ZACHAR Péter Krisztián

egyetemi docens

Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar, Budapest

associate professor

National University of Public Service, Faculty of International
and European Studies, Budapest, Hungary

zachar.peter.krisztian@uni-nke.hu

**„DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGBÓL” „KERESZTÉNY,
HIVATÁSRENDI SZÖVETSÉGI ÁLLAM” –
ADALÉKOK NÉMET-AUSZTRIA KERESZTÉNY-KONZERVATÍV
POLITIKAI ÖNDEFINÍCIÓJÁHOZ (1918–1938)**

*FROM THE „DEMOCRATIC REPUBLIC” TO A „CHRISTIAN
FEDERAL STATE WITH VOCATIONAL ORDER” –
AMENDMENTS TO THE POLITICAL SELF-DEFINITION
OF GERMAN-AUSTRIA (1918–1938)*

ABSTRACT

The era of the First Republic in Austria and thereafter the era of the so called “Ständestaat” under the leadership of Chancellor Engelbert Dollfuß and Kurt Schuschnigg is to this day one of the most controversial and most misinterpreted epochs in Austrian history. After the collapse of 1918, the new German-Austrian nation state, which was striving for a new self-definition, found its new task in Central Europe in the establishment of a modern, new state model. The evaluation of this period is not uniform in historiography; various political-historical and philosophical positions have developed with regard to the background and consequences of objective facts and the subjective historical attitude still determines the evaluation of these years. With this study we want to contribute to new perspectives and explore the decisive elements of Christian-conservative political thought in order to shed light on the ideological background of the search for a new state life in Austria between 1918 and 1938. Among other things, the ideas of Othmar Spann, the concept of vocational orders of the Jesuit Johannes Messner, as well as the efforts of Prelate Ignaz Seipel and Chancellor Dollfuß will be discussed.

Kulcsszavak: hivatásrendiség, Ausztria, keresztényszociális tábor, Heimwehr, osztályharc, Othmar Spann, Johannes Messner

Keywords: Vocational order, Austria, Christian-social movement, Heimwehr, class warfare, Othmar Spann, Johannes Messner

1. Bevezetés

A modern osztrák államiság mindmáig egyik legvitatottabb és legtöbbször félreértelmezett korszaka az ún. „hivatásrendi állam” időszaka Engelbert Dollfuß, majd Kurt Schuschnigg kancellárok irányítása alatt. Az 1918-as összeomlást követően önmagát kereső új német-osztrák nemzetállam ebben a korszakban találta meg új küldetését Közép-Európában és igyekezett öndefiníciójának megfelelő állam-berendezkedést megvalósítani. Ezen időszak megítélése a történetírásban mindmáig nem egységes, az objektív tények háttérével, következményeivel kapcsolatosan eltérő politika-történeti, filozófiai álláspontok alakultak ki és mindmáig a szubjektív történészi hozzáállás határozza meg eme néhány év értékelését. Jelen tanulmánnyal az 1918 utáni útkeresés és az 1933–1938 közötti osztrák állam eszmetörténeti háttérének feltárásához kívánunk újabb szempontokkal hozzájárulni és egyben a keresztény-konzervatív politikai gondolkodás meghatározó elemire rámutatni.

2. Útkeresés 1918–1933

Az osztrák államiság fejlődésének kiindulópontja egyben az évszázados Habsburg Birodalom bukása is. Érdekes tény, hogy az aktív fellépés, a kezdeményező szerep megóvása érdekében az összeomlóban lévő birodalomban elsőként, 1918. október 10-én az ausztriai németek nyilvánították ki önálló nemzetgyűlés létrehozására irányuló igényüket. Ez azt is jelentette, hogy az uralkodó, I./IV. Károly utolsó, megkésett erőfeszítése a birodalom szövetségi és nemzetiségi alapon történő átszervezésére már kihirdetése előtt kudarcra volt ítélve. Maguk az osztrák németek fejezték ki más irányú államszervezési igényüket: október 21-én az összeülő nemzetgyűlés nem az uralkodó manifesztuma szerinti szövetségi tagállam, hanem egy önálló államalakulat képviselőjében lépett fel. Ennek megfelelően az 1918. október 30-i határozatuk értelmében alkotmányt adtak az új államnak,¹ majd néhány heves vitanapot követően november 12-én kikiáltották a köztársaságot,² amely a tervek és elképzelések szerint csatlakozni kívánt a megalakuló Német Köztársasághoz. A Habsburg-család tagjait kitiltották az országból, a soknemzetiségű monarchikus nagyhatalom helyét egy alapvetően nemzetileg homogén köztársasági kisállam váltotta fel. Ugyanakkor a Republik Deutsch-Österreich egyfelől már megszületésekor polgárháborús helyzettel nézet szembe, másfelől számos helyen fegyverrel volt kénytelen megvédeni újonnan kijelölt határvonalait.³ (E helyütt nem tudunk rá kitérni, de a területi problémák közé tartozott, hogy 1919 májusában Vorarlberg tartomány

népszavazáson mondta ki a Svájc-hoz való csatlakozásának igényét, amit azonban mind az osztrák, mind a német állam, mind az antant-hatalmak elutasítottak. Emellett Tirol tartománya – az Anschluß helyett – a teljes függetlenség gondolatát fogalmazta meg saját történelmi hagyományai alapján, melynek azonban szintén nem tudott érvényt szerezni.)

Ennek a korszaknak meghatározó politikai erejét a Keresztényszociális, valamint a Szociáldemokrata Párt adta. Jól megmutatkozott mindez már az 1919. február 16-án megtartott első választásokon is. A két nagy párt szinte fej-fej mellett végzett a megmérettetésen,⁴ ugyanakkor az alapvető (politikai, társadalmi) kérdésekben egymással összeegyeztethetetlen és kibékíthetetlen nézeteket vallott. Mindezt tetézte, hogy a konzervatív, részben Habsburg-párti, erősen katolikus, valamint a szocialista-internacionalista tábor mellett a századfordulótól egyre markánsabban jelen volt a közéletben egy harmadik, alapvetően német népnemzeti csoport.⁵

Az átmenet hónapjaiban Ausztria és vele különösképp Bécs megszűnt egy soknemzetiségű birodalom központi vezető hatalmának lenni, az állam lakossága 6,5 millió főre csökkent és területe alig volt 12 százaléka a korábbi államterületnek. Súlyos munkanélküliség, élelmiszerhiány és kétszámjegyű infláció terhelte az országot. 1918 októberétől kezdődően az új állam élén az 1933-as eseményekig 13 kormányfő-váltásra került sor, igaz a kormányok mögött álló politikai erő – az első Renner-kormány kivételével – mindvégig a keresztényszociális tábor és a nagynémet csoport együttműködéséből jött létre. Ennek ellenére az államéletben nem mutatkozott stabilitás.

A mindennapi kérdések mellett négy alapvető problémakört tapinthatunk ki, melyek kapcsán a két nagy politikai tábor eltérő álláspontjai aláásták még az államintegritást is. Első körben érzékelhetjük a 19. századi politikai hagyományokból fakadó eszmerendszerek szembenállását, továbbá az ebből fakadó társadalmi ellentéteket, melyek Ausztria esetében (fő)város és vidék tekintetében különösen markánsan kitapinthatók. Mindezekhez járult a múlttal való kapcsolat: a történelmi nullapont meghatározása 1918-ként, illetve az „osztrák eszmeiség” történelmi hagyományainak elfogadása a monarchia és a köztársasági államforma közötti folytonosság hangsúlyozása. Végül pedig különösen markánsan érzékeltette hatását a „nemzeti kérdés”, a nagynémet és az „osztrák” tábor jelenléte.⁶

Az 1920-as években a keresztényszociális–nagynémet koalíció azért volt képes együttműködni az állam érdekében, mert megtalálták a közös „ausztriai” nevezőt: a keresztényszociális erők Ignaz Seipel vezetésével az „osztrák eszmeiség” megőrzését látták benne, vagyis a kisállami léten

túl a reményt egy későbbi újabb közép-európai birodalomra (legyen az egy új monarchia, egy Dunai Föderáció vagy akár az Európai Egyesült Államok), míg a nagynémetek szintén az osztrák kisállami léten túl a „nagynémet családhoz” való tartozást vélték megőrizni. Ez azonban mutatja számunkra, hogy a meghatározó kérdés mindvégig a német államhoz fűződő viszony maradt a két világháború közötti Ausztria életében. A köztársaság létrejötte kapcsán mindegyik politikai erő egyértelműen az „Anschluß” mellett foglalt állást, különösen az ország gazdaság helyzetére hivatkozva (“önerőből életképtelen kisállamiság”). Azonban a későbbi politikai viták során a keresztényszociális⁷ párt legitimista irányzata többször is az önálló államiság megőrzését helyezte előtérbe. Sőt idővel a párt egészen eltávolodott az Anschluß gondolatától, azt maga Ignaz Seipel prelátus, a párt legjelentősebb vezetője a húszas években, sem tartotta aktuálisnak. Az ő nevéhez köthető az „egy nemzet – két ország” jelszó kidolgozása is.⁸ Ez nem volt más, mint az „Új osztrákság” víziója, egy keresztény-konzervatív talapzaton létrehozandó új, poroszellenes szellemiségű, önálló nemzettudatot elősegítő osztrák állam megvalósításának a terve. A szellemi holdudvart alkotók, különösen Hans Karl Zeßner-Spitzenberg jogász-professzor (aki a dachau koncentrációs táborban végezte be életét), Ernst Karl Winter szociológus, konzervatív politikus, valamint a katolikus publicista, sajtómunkás Alfred Missong 1927-ben önálló kiáltványban („Die österreichische Aktion”) álltak ki az önálló, független, de keresztényszociális alapon szerveződő osztrák állam mellett.⁹

Ez a tény csak tovább erősödött a külpolitikai helyzet változásával és Adolf Hitler hatalomra kerülésével.¹⁰ 1932 áprilisától ugyanis a hagyományos osztrák politikai felosztás már nem csak keresztényszociálisokra, szociáldemokratákra és nagynémetekre korlátozódott, hanem megjelent egyre erősebb külső támogatással és irányítással az osztrák nemzetiszocialista mozgalom. Majd az 1932. évi áprilisi választások nyomán egyértelművé vált, hogy a köztársasági politika eddigi gyakorlata és az egy évtizeden át alkalmazott kormányzati forma súlyos válságba jutott.¹¹ Fenyegedett a hagyományos polgári tábor felbomlása, ami a szociáldemokraták malmára hajtotta a vizet és erőteljes ellenreakciót váltott ki a kormányzat részéről. Ennek tekinthetjük a parlament 1933. március 4-i „önkikapcsolásának” („Selbstausschaltung”) elősegítését, valamint az NSDAP osztrák testvérpártjának és mozgalmának betiltását; eme események nyomán válik érthetővé Dollfuß kancellár 1933. szeptember 11-i, a bécsi lóversenypályán elmondott híres programalkotó beszéde is.¹² Ebben a beszédében Dollfuß leszögezte: „a liberális-kapitalista gondolkodás ideje, a liberális-kapitalista társadalmi és gazdasági

rendszer elmúlt. A pártok uralmának ideje lejárt, az egyformára alakítás és a terror uralmát elutasítjuk. A szociális, keresztény, német Ausztria államát akarjuk, ennek az államnak az erős, független vezetésével.”¹³

Mivel az államot terhelő elméleti/ideológiai konfliktusok megoldása kilátástalannak, a meghatározó ellentétek szintézisben való feloldása lehetetlennek tűnt, a szembenállás 1934. február 12-én fegyveres összetűzéssé fajult. Válasz volt ez a környezetben végbemenő változásra is: az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus alapvetően a demokratikus rendszer likvidálását tekintette feladatának, mégpedig olyan politikai erők révén, melyek nem voltak meghatározó tartópillérei a korábbi rendszernek. Ezzel szemben Ausztria esetében a fennálló (és korábbi) rendszer meghatározó ereje vélte úgy, hogy a fennálló konfliktusokat nem az ideológiák összebékítése, hanem az egyik politikai irányzat meghatározó befolyása révén végleg megszünteti és azok okait saját eszmei elképzelései szerint oldja meg.¹⁴ A rendszer gyengeségének és működésképtelenségének oka pedig a keresztényszociális, polgári tábor véleménye szerint nem volt más, mint a szándékosan generált társadalmi feszültség, az „osztályharc” eszmeisége és annak képviselőinek meghatározó jelenléte az osztrák belpolitikai életben, valamint a németországi ordas új eszmék terjedése. Az állam megőrzésének jegyében a konzervatív tábor mindkét – véleménye szerint az államműködést dezintegráló – ellenfél teljes felszámolását tekintette céljának.

Ebben a kontextusban jutott komoly szerephez az ebben az időszakban fénykorát élő, keresztény alapokon nyugvó rendi állam gondolata, mely egyben megfelelő keretet biztosíthatott a Német Birodalommal (legyen az a weimari köztársaság vagy a hitleri totalitarizmus) való összeolvadás elkerüléséhez. A felismerni vélt problémák megoldására 1933/34 után létrehozott osztrák berendezkedés keresztényszociális vezetés alatt állt, ezért egyértelműen a nagynémet irányzattal és az Anschluß gondolatával szemben foglalt állást. Külön tartott attól az Ignaz Seipel, majd Engelbert Dollfuß, végül Kurt Schuschnigg nevével meghatározható irányzat, hogy előbb az erőteljesen protestáns weimari, majd később a katolicizmus-ellenes nemzetiszocialista német vezetés Ausztriában is gyengíteni a katolikus egyház szerepét. Emellett pedig a náci Németország kereteibe való betagozódás véglegesen ellehetlenítette volna a továbbélő legitimista elképzeléseket, a monarchikus államformához való visszatérést. Jól szemléltették ezt Seipel prelátus szavai is, miszerint: „Nekünk, osztrák-németeknek különleges feladatunk volt Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok, stb. vonatkozásában. Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen 'haza leszünk zavarva' a 'Birodalomba' és ott tartományként kerülünk, a többi tartomány mellett,

porosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni...”¹⁵ Mindezek alapján egyet tudunk érteni azzal az állásponttal, hogy a hivatásrendi állam ideológiája mindösszesen csak szavakban fejezte ki a németiség egységét, valójában az osztrák külön államiság körülbástyázására született.¹⁶ A keresztényszociális tábor szeme előtt egyértelműen egy független, modern, a gazdasági válságot és a demokrácia hiányosságait leküzdeni képes, vallásos gyökérzetű osztrák állam (adott esetben több nemzetet is ismét magában foglaló monarchia) létrehozása lebegett, mely stabil és működőképes maradhat és szembe szállhat mind a szovjet bolsevizmus, mind német nemzetiszocializmus rémével és megszabadulhat a liberalizmus párturalmától is. Ennek szolgálatába igyekezett állítani a későbbiekben már Engelbert Dollfuß kancellár a Hazafias Front szervezetét, melyre a keresztény, (hivatás)rendi és autoriter – tehát semmiképpen sem ausztrófasiszta – államrend kiépítésének eszközeként tekintett.¹⁷

3. A rendi állam ideológusai

A Seipel, majd Dollfuß mellett álló tanácsadók alapvetően meg voltak győződve, hogy egy új államrend révén lehet megszabadulni a „liberalisztikus” államfelfogástól és ugyanakkor a „totális államtól” is, amit a bolsevizmus, a fasizmus vagy a nemzetiszocializmus testesített meg. Egy új, „igazi demokrácia” megteremtése lett a cél, mely már nem a partalan vitákat generáló többpártrendszerre és az érdekcsoportok játékának tekintett parlamentre épülne.¹⁸ Ezt az új berendezkedést – a kancellár hitvallása szerint – csak keresztényszociális alapokon és erős állami vezetéssel lehetett elérni. Ez új értelmezési keretet is ad a rendi állam megteremtésének: a kancellár és köre a belső béke és a külső biztonság megteremtésének kísérletét látták az 1934. évi májusi alkotmányban.¹⁹

Különösen azon belpolitikai körülmények között kell ezt így értékelnünk, hogy a szociáldemokrata tábor többször nyilvánvalóvá tette: számára a köztársaság nem a végre kivívott „népszabadság” és ezáltal a munkásosztály teljes szabadságának kiteljesedése volt, hanem csak egy eszköz a további cél elérése érdekében, egy újabb állomás a szocializmushoz vezető úton, a proletariátus hatalmpolitikai eszköze az internacionalista szocialista célok megvalósításához.²⁰ Ugyan a párt 1926-os linzi programja kiállt a demokratizmus mellett, azonban abban nem az állampolgárok önkormányzatiságát hangsúlyozta, hanem mindösszesen a hatalom megszerzésének és a fennálló rendszer felszámolásának eszközt.²¹ Ennek tükrében nem csodálkozhatunk azon, ha a korszakban a kormányzati felelősséget viselő és Ausztriát irányító keresztényszociális

tábor számára a demokratikus és parlamenti kormányforma az állandó létbizonytalanság forrását jelentette. Sőt amikor 1930-ban – a válság leküzdése érdekében – lehetőség nyílt volna egy újabb szociáldemokrata-keresztényszociális koalíció létrehozására, a baloldal nem volt hajlandó viselni a gazdaság szanálásának következményeit és így kívül maradt az Ignaz Seipel prelátus által szorgalmazott „nagykoalíció”.²² Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy az osztrák állam külső támogatói, Benito Mussolini olasz „vezér” és Gömbös Gyula magyar miniszterelnök, határozott fellépést követeltek a baloddallal szemben és Seipel bécsi egyetemi előadásában is visszatérő elemként jelenik meg a fennálló demokratikusnak nevezett berendezkedés bírálata és a tekintélyvelven felépítendő állam gondolata. Azonban még Dollfuß kancellár – az általános zűrzavar jelentkezése közepette is – kereste a lehetőséget a szociáldemokratákkal való együttműködésre, sőt 1933-ra már maga Otto Bauer – az egyik legharcosabb baloldali vezér – is a rendi állam és a szociáldemokraták felfogása közötti közös pontokat igyekezett kimutatni. A parlamentáris demokrácia kiegészítő elemként elfogadhatónak tartotta a rendi struktúrákban megjelenő hivatásközösség önkormányzatát, mint a gazdasági demokrácia megjelenését, szemben az olasz fasiszta korporatív modell kényszerével. Erre Emmerich Czermak oktatási miniszter feljegyzéseiben is találunk utalásokat.²³ Végül azonban, minden törekvés ellenére, mégis a fegyvereké lett a döntő szó. Előbb, mint ismeretes, a Heimwehr és a Schutzbund bocsátkozott véres harcokba 1934 februárjában, majd júliusban a nemzetiszocialista mozgalom lendült támadásba az új osztrák államkísérlet ellen, melynek során Dollfuß kancellár esett áldozatul a puccsistáknak.²⁴ A súlyos külső és belső terhek ellenére azonban megkezdődött egy új társadalmi-politikai berendezkedés megvalósításának kísérlete.

A fő motiváció emögött, hogy a keresztényszociális tábor által képviselt, osztrák hagyománynak tekintett együttműködés és konszenzuskérés (még ellentétes érdekek esetén is), nem tudott mit kezdeni a szociáldemokraták alapvetően elutasító, harcos álláspontjával. Nem lehetett számukra kiindulópont a szociáldemokrácia munkásmozgalmi osztályharc szelleme, sokkal inkább a keresztény társadalomtanítás, a katolikus egyház szolidaritás-elve. Ennek szellemében képzelték el a konfliktusok feloldását is. A személyek egymásra és társadalomra való utaltsága, valamint a társadalom kötődése az egyénhez: az egymásért való kiállás legyen a kiindulópontja a jövő osztrák államának – vélték a kormányzó polgári erők. A keresztényszociálisok számára maga a szolidaritás elve mutat rá az osztályellentétek leküzdésének szükségességére, ugyanis az osztályharc csak akkor lehetséges, ha több társadalmi osztály áll fenn.²⁵

Mivel pedig a polgári tábor felfogásában a modern állam válságát az osztályok ellentéte határozza meg, a társadalom igazságtalan berendezkedése és az osztályharc elmérgesedése pedig a mindkét oldalon megjelenő politikai demagógiából fakadt, magát a túlpolitizált és pártok által irányított államot kell felszámolni a válság leküzdéséhez.²⁶

Mindez a keresztényszociális tábor történelmi gyökereiből, filozófiai, vallás-etikai alapjaiból táplálkozott. Számukra megvalósítandó cél volt a 19. század óta egyre határozottabban megfogalmazott szolidaritás, szubszidiaritás és a tulajdonból fakadó szociális kötelezettség.²⁷ A neotomista perszonalizmus az emberi személyiség társas voltát tételezte, melyből egyértelműen fakadt az organikus társadalomszemlélet és a társadalmat összetartó kohéziós erő, a társadalmi intézmények célja és értelme, a *bonum commune*, a közjó. A XIII. Leo pápa által kiadott *Rerum Novarum* enciklika és a Fribourgi Unió gondolkodói nyomán elinduló széles társadalmi vita a modern polgári, kapitalista társadalmak humanizálására irányult a meglévő fogalmi keretek (osztályharc, munkáskérdés) lebontásával és új fogalmak megteremtésével (szolidaritás, szubszidiaritás, konkordancia).²⁸

Az egyházi fogalmak és társadalmi tanítás alapján éppen az osztrák Karl von Vogelsang (1818–1890) hagyományozta a korai rendi gondolat egyik legkidolgozottabb rendszerét a huszadik századi követőkre. Ezzel valójában őt tekinthetjük „az osztrák viszonyokból kinövő, organikus keresztény társadalmi rendet hirdető kispolgári antikapitalista keresztény szociális mozgalom elméleti megalapozójának”,²⁹ akire Seipel és Dollfuß is támaszkodhatott. A horizontális osztálytagozódás helyett vertikális rendi tagozódást képzelt el, mely az amorf és atomizált társadalomszerveződést ismét organikus közösségé formálhatja. Ez szabhat határt az egyéneknek és a szervezett közösségek szoríthatják megfelelő keretek közé az önzést. A szervezés feladatát pedig már állami feladatként képzelte el.³⁰ Gondolatait többek között Franz Martin Schindler (1847–1922) morálteológia-professzor, prelátus vitte tovább, akinek elképzelései beépültek az első konkrét keresztényszociális pártprogramba is.³¹

Az 1920-as években eme gondolatok nyomán fokozatosan épült be az érdekképviselletekről folytatott diskurzusba a társadalmi csoportok, hivatás szerinti képviseltek megteremtésének igénye. A hozzájuk fűződő politikai kapcsolat témája rendszeresen visszatért a különböző dokumentumokban, állásfoglalásokban. E szempontból is meghatározó irányba mutat a keresztény munkások 1923-as linzi nyilatkozata, melyben XIII. Leó pápa enciklikájára hivatkozva elvetik az „osztályharcot hangsúlyozó szocialista tanításokat” és az „igazságosság alapelvei, valamint kölcsönös segítségnyújtás szellemében” kívánják az üzemvezetés és a munkásközös-

ség (*Betriebsgemeinschaft*) kibékítését elérni. Ez a Leopold Kunschak nevével fémjelzett irányzat a család – munka – lakhely hármass felosztás szerint kívánta megvalósítani az érdekek artikulációját és a társadalom szervezését, minek során a legnagyobb feladat az egyes hivatáscsoportokra hárult volna. Elképzelésük szerint a helyi szintű érdekegyeztetésből országos szintű munkavállalói és munkaadói kooperáció valósulhatna meg, mely már együtt jár bizonyos törvényalkotói, végrehajtói és bírói jogkörökkel is (különösen a szociális ügyek terén).³²

Az elméleti szinten megjelenő „szociális partnerség” (vagyis egy új érdekképviselési modell) iránti elkötelezettség jelenik meg a későbbiekben a Keresztényszociális Párt 1926. évi pártprogramjában is, mely alapvetően Ignaz Seipel prelátus és kancellár nézeteit is tükrözte: a programban minden hivatásrendet a népközösség egyenrangú tagjának ismertek el és – az osztályharc újólagos elutasítása mellett – az egyik legfontosabb politikai célként fogalmazták meg a társadalom „jogos érdekeinek helyes kiegyenlítését”. Ezzel a program nem az államrend, hanem a társadalom reformjára helyezte a fő hangsúlyt: Seipel fokozatosan állította a rendi társadalmi berendezkedés (és ezzel az érdekképviselés) kérdését a keresztényszociális politika középpontjába; többször visszatért arra is, hogy politikájának lényege nem a demokrácia felszámolása, hanem egy másfajta „társadalmi rend” életre hívása volt. Megerősíteni kívánta a szerinte válságba jutott demokráciát, mégpedig a (hivatás)rendi berendezkedés megvalósítása révén. Szerinte ez a demokrácia, mint valós „res publica” kiteljesedését jelentette, vagyis valamennyi állampolgár részvételét az érdekképviselések (rendek) által a döntéshozatalban és ezzel a rombolónak ható pártstruktúráknak („a pártok államának, vagyis a formális demokráciának”)³³ az ellensúlyozását, majd kiküszöbölését a politikai döntéshozatalból. Az új parlamenti rendszer mellett szerinte szükség volt egy pártokon felüli tekintélyre is, mely segít megvalósítani a társadalmi békét, a megosztott, kétosztályú (és így egymással szembenálló) társadalom feloldását a rendi állam-berendezkedés által.³⁴

Alapvető változást jelentett amikor szélesebb körben is egyre többet kezdtek hivatkozni a rendi államszervezet létrehozásának szükségességére. Ez egyfelől az univerzalizmus tanainak elterjedésével, valamint a Heimwehr mozgalom³⁵ megjelenésével és újrendi elképzeléseivel állt összefüggésben. A mozgalom egy politikai pártstruktúráktól, parlamentarizmustól független, új köntösbe öltöztetett, hivatásrendi „demokráciát” kívánt létrehozni, mely a közismert 1929. évi radikális korneuburgi esküben is megfogalmazódott.³⁶ Ezek a rendiségről és államról alkotott nézetek új síkot nyitottak a politikai polémiában: a mozgalom egyértelművé tette, hogy már nem korlátozná saját mozgásterét a meghaladni kí-

vánt demokratikus normarendszer alkotta keretekre. Az esküben megfogalmazott radikális követeléseit – a fennálló politikai-társadalmi viszonyok helyébe lépő – új, autoriter vezetésű, „társadalomra kényszerített, szociális partnerségként” értelmezhetjük.³⁷

Ez a követelés a német-nemzeti oldal politikai csoportjai részéről már korábban is napirenden szerepelt, esetükben valós egyházi, vallási háttér nélkül, mindösszesen a világi történésekre adott válaszként. Ennek képviselőjének tekinthetjük a századfordulón Georg Heinrich Schönerer lovagot (1842–1921),³⁸ valamint a Keresztényszociális Pártból kilépő Anton Orel (1881–1959) szociológust is. Orel egy antikapitalista, ugyanakkor monarchista – de semmiképp sem demokratikus, hanem pártok nélküli, külön államvezetési hivatásrend által irányított és a Habsburgok uralma alatt álló – rendi állam-berendezkedést vázolt fel. Számára a kapitalizmus ugyanolyan elhibázott berendezkedés, mint a kommunizmus, ezért mindennemű tulajdont elvetett és a tényleges munka nélküli jövedelmeket is megszüntetendőnek tartotta. Felfogásában a tömegtermelés és a nagyipar ellentétes az ideális társadalomszervezéssel. Sokkal inkább a családi öngondoskodás és a munka megbecsülése, az ezzel összefüggő rendi államfelépítés vezethet el a „valós szocializmushoz”.³⁹

A legnagyobb hatást azonban az univerzalizmus megteremtője, Othmar Spann (1878–1950) gyakorolta Német-Ausztria számos gondolkodójára. Az általa többször is megfogalmazott „igaz államról” szóló értekezése rendkívüli érdeklődést váltott ki a kortársak körében.⁴⁰ Spann az 1920-as és 1930-as évek egyik legjelentősebb közgazdaságtani, társadalom-filozófiai gondolkodójává vált és a vallási felhangokat nélkülöző, új filozófiai alapot teremtő koncepcióját a nemzetiszocialisták is előszeretettel használták fel saját népszerűségük érdekében.⁴¹ Az első világháborút követően Spann a bécsi egyetem oktatójaként mindvégig az új osztrák köztársasági állam „elkötelezett ellenfeleként” nyilvánult meg, ekkor dolgozta ki az univerzalizmus tanítását.⁴² Ebben a nyugati kultúra/szellemtudomány számos hagyományára épített, átfogó metafizikai világképet igyekezett felvázolni, mely az individualizmussal szemben a szellemi kölcsönösségre (*geistige Gegenseitigkeit*) és a közösségre (*Gemeinschaft*) épített.⁴³ Ebben a felfogásban az állam, mint a társadalom összefogója, mint az Egész megvalósulása az elsődlegesen fontos, Platón gondolataira hivatkozva jelentette ki, hogy az állam a legfőbb jó hordozója és maga teljes egészében erkölcsös.⁴⁴ Ezért kell visszaállítani az állam tekintélyét. Ez a hagyományos individualista megközelítéssel és annak politikai termékével, a demagógiával, nem lehetséges. Ez ugyanis valójában a középszerűség diadala: a liberalizmus és a demokrácia atomizálják a társadalmat és a középszerű többség uralmát hozzák létre.⁴⁵ Spann számára az univerza-

lista erkölcsös állam más forrásból nyeri legitimációját és művéből ki-rajzolódik a „felsőbbbségi állam”, mint autoriter berendezkedési forma. Ennek megvalósulása a (hivatás)rendi állam: célja, hogy a válság periódusában felmutassa a társadalom egészének magasabb szellemi realitását, mely révén minden egyes szociális csoport és társadalmi rend előre meghatározott hellyel és léttel rendelkezik. „A demokrácia olyan, mint a világ teremtése előtti őállapot, míg a rendi tagozódás olyan, mint a világ megvalósulása utáni harmónia és rend.”⁴⁶ Spann felfogásában a rendek azonban nem minden esetben egymás mellett helyezkedtek el, hanem alapvetően egymásra is épültek, mely végül az általa megalkotott „államrendben” (*Staatsstand*), mint a legfelső vezetés szintjében csúcsosodott ki. Ezáltal szerinte az osztályharc meghaladható, a hierarchikus felépítés és az autoriter vezetés megakadályozza a társadalmi és politikai mozgalmak kialakulását. Nem véletlen tehát, hogy Spann nézetei felkeltették mind a Heimwehr, mind a nemzetiszocialista mozgalom figyelmét és egy időben bejáratosnak bizonyult a vezető osztrák keresztényszociális politikusokhoz is. Ennek volt köszönhető a „*Ständisches Leben*” című folyóirat létrehozása, majd az *Institut für Ständewesen* felállítása is.⁴⁷

Spann fellépése lökést adott azoknak a keresztényszociális elképzeléseknek, melyek a teljes államrend átalakításában látták a problémák megoldását. Még az 1929-es év során is – a tervbe vett állam-átalakítás kapcsán – több találkozóra került sor Seipel és az ideológus Spann között. Ezek során „sikerült Seipelt teljes egészében meggyőzni a rendi állam eszméjéről, ami őt egyidejűleg a Heimwehr-képviselők (elsősorban Neustädter-Stürmer) által megvalósítani szándékozott hivatásrendi koncepcióval is kapcsolatba hozta”.⁴⁸ Ausztriában Othmar Spann eszméi a legnagyobb hatást ugyanis a Heimwehr-körökre gyakorolták, különösen Walter Heinrich filozófia-professzor révén, aki számos előadást tartott a mozgalom kérésére, sőt maga Spann is többször felszólalt a rendi állam megteremtése érdekében. A Heimwehr egyik vezérszemélyisége, Odo Neustädter-Stürmer maga is megfogalmazta gondolatait (*Der Ständestaat Österreich*) a kérdéssel kapcsolatban.⁴⁹

Ezen gondolatok bizonyos elemeinek átültetésére a reálpolitikába, amit a Heimwehr-mozgalom is egyre erőteljesebben követelt, az 1929-es osztrák alkotmánymódosítás kapcsán tett kísérletet a keresztényszociális politikai elit. Az első radikális javaslatok után a szociáldemokraták jelentős parlamenti súlya miatt (43%) is, egy kompromisszumos, a reálpolitikának megfelelő, a nagy politikai erők által elfogadott alkotmánymódosításra került sor.⁵⁰ A Heimwehr által (sőt vélhetően maga Walter Heinrich filozófia-professzor által)⁵¹ megfogalmazott, korábban említett korneuburgi eskü árnyékában egy visszafogott, de új struktúrák iránt nyi-

tott alkotmányt és ezen belül is új érdekképviselési lehetőségeket fogalmazott meg az osztrák köztársaságot vezető politikai elit. Az indoklás szerint „a széles társadalmi csoportok és a többségi pártok körében is megjelent kívánalmak” alapján „a parlamentarizmus általános, tehát nem csak osztrák válságának közepette” szükségessé vált „a pártpolitikai népképviselés kiegészítése és leváltása egy hivatásrendi eszmék által meghatározott képviselés által”.⁵² Az alkotmánymódosítás ugyan beemelte elméleti szinten a rendiség gondolatát az alaptörvénybe, elhatározta egy „tartományi és rendi tanács” (*Länder- und Ständerat*) létrehozását, azonban ez a gyakorlatban nem tudta elérni a kívánt célokat, ismét a hatalmon lévő elit kompromisszuma fejeződött ki a módosításokban, melyek megtartották az első osztrák köztársaság lényegi elemeit és csak egyes korrektívumokat építettek a rendszerbe.⁵³

Egy újabb belpolitikai válsághelyzetre és Dollfuß kancellár fellépésre volt szükség, hogy egy teljesen új alkotmányos környezettel váltsák fel az első osztrák köztársaság állam-berendezkedését. Maga Dollfuß szoros kapcsolatokat ápolt a keresztényszociális vezetés korábbi tagjaival, különösen Ignaz Seipel körével. Már az egyetemen is kereste Seipel előadásait, és a későbbiekben is híveként nyilatkozott, „politikai felfogását Seipel szellemi repertoárjából kölcsönözte”.⁵⁴ Az autoritás kérdésében is elfogadta Seipel nézeteit, még ha a tanító hagyományainak megfelelően előszeretettel is hivatkozott a pápai enciklikákra.⁵⁵ Dollfuß kancellárrá történt kinevezése és a keresztényszociális párt részéről történt jelölése mögött azt kell látnunk, hogy ennek ellenére nem tartották erős kezű politikusnak, azonban politikailag nem diszkreditálódott és nem használódott el, így a Seipel utáni átmeneti kancellárok⁵⁶ sorába állították, rövid idejű ideiglenes megbízatást szánva személyének. Feladata a gazdaság szanálásának megindítása lett volna. Azonban már 1933. szeptember 9-én a bécsi Általános Katolikus Gyűlésen elmondott beszédében nyilvánvalóvá tette, hogy kész meghaladni a nagy példakép Seipel gondolatait és éppen ezért a társadalmat, ezzel pedig az államot és az érdekképviselést új alapokra kívánja helyezni: elvetette a pártok által uralt „formálisan demokratikus” államot és autoriter vezetéssel nyugvó rendi államot ígért. Számára ugyanakkor az autoritás nem diktatórikus önkényt jelentett (különösen mivel elutasította a nemzetiszocialista megoldási kísérleteket), sokkal inkább rendezettséget, felelősségteljes államférfiak általi erős vezetéssel, mely elmozdítja az államberendezkedést a feloldhatatlan ellentétbe torkolt patthelyzetből. Ez szoros összefüggésben állt az új osztrák küldetésstudattal: „az osztrákság saját történelmét élve és tovább élve, 'saját karakterét megőrizve szolgálja az össznemetség érdekeit', egyesítve a német nép és az európaiság dimenzióit. [...] A sajátos öndefiníció a hiva-

tásrendi állam európai feladatát is kijelölte: 'a béke megteremtését, az öncélú nacionalizmusok legyőzését ... Európa békéjének őrzését'.⁵⁷

Érdekes módon az 1933/34 során végbemenő változások azonban már nem elsősorban az univerzalista Spann gondolatait tükrözték. Mivel a nagynevű tudós egyre inkább elkötelezte magát a német nemzetiszocialista mozgalom mellett, Dollfuß és köre nem tartott igényt munkásságára. Ugyan a kancellár a Heimwehr nézeteihez lépésről lépésre közelebb került, de ez elsősorban a gyakorlati kompromisszum-kényszer miatt történt.⁵⁸ A náci Németország etatista-totalitárius struktúrái, illetve Olaszország fasiszta-korporatív berendezkedése nem nyújthattak megfelelő keretet a döntően keresztényszociális osztrák vezető politikai garnitúra számára. A megoldást éppen ezért egy új „osztrák mitológia” megvalósításában látták, mely a biztonságot nyújtó, az állami iniciatívát és primátust is elfogadó keresztény értékrenden alapult.⁵⁹ Így sokkal közelebb állt a kancellárhoz tanácsadóként a rendi állam létrehozásakor egy jezsuita szerzetes, akinek a szerepe mindmáig csak részleteiben feltárt a modern osztrák államkísérlet megteremtésében.

A rendi gondolatiság egyik legfontosabb, az egyházi tanításokra és a kereszténység hagyományaira támaszkodó megfogalmazója a munkáscsaládból származó és a társadalmi problémákat papként is első kézből ismerő Johannes Messner (1891–1984) közgazdász, egyetemi filozófiantár volt. A német szolidarizmus iskolája nyomán, Heinrich Pesch SJ és tanítványai, Gustav Gundlach SJ és Oswald von Nell-Breuning SJ hatására dolgozta ki az új hivatásrendi berendezkedés lényegét Messner: megközelítése nem kapitalizmusellenes, és nem „harmadik utas megoldás” a tervgazdálkodás és a szabad piacgazdaság között, viszont szilárd katolikus, egyházi alapokon nyugodva elvetette a kapitalizmus önzését és társadalomromboló hatásait, valamint az osztályharcot is. Gondolatainak összegzését az először 1934-ben (de még az osztrák alkotmánymódosítás előtt) megjelentett elemzése (*Die soziale Frage der Gegenwart. Eine Einführung*) tartalmazta. Véleménye szerint a keresztény szociális reform nem tartalmaz ab ovo megvalósuló társadalmi-gazdasági berendezkedést, hanem csak olyan alapvető erkölcsi normákat, melyeknek minden egyes történelmileg létrejövő gazdasági rendszerben érvényesülniük kellene. A rendek legfontosabb jellemzője számára a foglalkozási csoportok együttműködése a közjó megvalósítása érdekében, így valósulhat meg a belső érdekkiegyenlítés szemben az osztálytársadalom szociális csoportjai közötti ellentéttel. Ennek egyik alapgondolata volt a „proletariátus felszámolása” („*Entproletarisierung*”), mely számos rendiséggel foglalkozó munkához és a Quadragesimo Anno enciklikához hasonlóan a „paritás” megteremtésével válik elérhetővé. A munkásság

számára a folyamatokban való döntéshozatal és az ezzel járó felelősség („*Mitbestimmung und Mitverantwortung*”) biztosítása csak a rendi kerek között lehetséges, ugyanakkor ezzel megvalósul a munkaadó és munkavállaló közötti paritás. Ennek révén a munkás is a társadalom teljes jogú tagjává válik.

Messner munkájában a kor számos kérdésére reflektálva, állást foglalt az aktuális demokrácia-kérdéskör kapcsán is. Igyekezett elkülöníteni egymástól a „formális demokrácia” és az általa megvalósítandónak vélt „organikus demokrácia” fogalmát. Előbbit a teljes társadalom – egyenlő értékű – szavazatainak többsége irányítja, melyet a véletlenszerűség és a pártok egoizmusa, valamint a demagóg befolyásolás határoz meg. Ezzel szemben az organikus demokráciában („*organische Demokratie*”) mindenki szavazata az általa viselt felelősség alapján kerül értékelésre, a társadalmat alkotó egyes kisebb közösségek pedig a lehető legtöbb lehetőséget kapják, hogy minél több kérdést saját felelősségi körben szabályozzanak. Ez a *szubszidiaritás elve*, melyben összesen 16 különböző funkciót feltételez. Ezek között találjuk a mai demokrácia-felfogásunk alapilléreinek tekintett önkormányzatiság elvét, a társadalmi uralom decentralizációjának elvét, a „szabad társadalom” elvét, a társadalmi cselekedetek szubszidiárus mivoltát. Ebben a megközelítésben az államvezetés számára a közjó szem előtt tartása a kötelező norma, ennek biztosítását viszont minden partikuláris közösségi érdekekkel szemben garantálnia kell. Ez akár az autoriter vezetési stílust is lehetővé teszi.⁶⁰

Messner a későbbiek során tovább finomította elméleti koncepcióját és 1934-et követően tanácsadóként jelent meg a Dollfuß-, majd a Schuschnigg-kabinet oldalán.⁶¹ 1936-ban már a „Ständestaat” tapasztalatait is figyelembe véve összegezte nézeteit a hivatásrendi rendszerről szóló legjelentősebb munkájában („*Die berufsständische Ordnung*”). A kötetben azt igyekezett felmutatni, hogy az egységes társadalomszemlélet ellenére milyen komoly határokat szab – a fentiekben is említett – szubszidiaritás gondolata mind az individualista, mind a kollektivistá politikával szemben. Megfogalmazása szerint az állam felelőssége csak addig terjedhet, amíg közérdek áll fenn; minden más esetben megőrzik a kisebb közösségek a saját érdekeikből fakadó önállóságukat és önrendelkezési jogukat, igaz csak úgy, hogy figyelembe veszik és alárendelik azt a közérdeknek. Ez szabhat határt a mindennemű totalitárius igénynek. A rendi modell ezáltal a szabadság és kötöttség megfelelő mértékét tudja kialakítani, a közjó és a szabadság egyenlő mértékben érvényesül és egymáshoz való viszonyuk is tisztázott.⁶²

Az új osztrák rendi alkotmány kidolgozására tehát legnagyobb hatással minden bizonnyal maga az egyházi tanítás volt, mely különösen

az 1931-es Quadragesimo Anno enciklika megjelenésével mindvégig az osztrák „rendi társadalom” legfontosabb hivatkozása alapja is maradt. Az osztrák „küldetésstudat”, a két szélsőséggel (a nemzeti és nemzetközi szocializmussal), valamint a káros liberalizmussal szembeni küzdelem sikeres megvívása érdekében, örömmel karolta fel az eszmét. Seipel prelátus is egyértelműen foglalt állást: „A Quadragesimo Anno enciklika messze túlmutat a jelenkorunkon és megmutatja mindazoknak, akik félig tudatlanul érzékelik a jelenlegi rendszer gyógyíthatatlan hibáit, az utat egy valóban új társadalmi rend felé.”⁶³

Azonban az osztrák megoldási kísérlet számos pontján alapvetően elmentmondott a pápai kritériumrendszernek. A legszembetűnőbb példa magának a rendiség megteremtésének módja volt. Míg a pápa egy alulról, a kis közösségekből építkező új berendezést képzelt el, addig az osztrák keresztényszociális vezetés számára egyértelművé vált, hogy az adott helyzetben csak felülről, az államvezetés erejéből teremthető meg a „rendi állam”. Jelentőségét különösen mutatja számunkra, hogy 1933 és 1938 között Ausztriában kiadásra került egy hetilap („*Der christliche Ständestaat*”), mely az eszme, az Engelbert Dollfuß által meghirdetett program terjesztését vállalta.⁶⁴

Jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk a keresztény, hivatalrendi, szövetségi osztrák állam (Ständestaat Österreich) berendezkedésének elemzésére, de megállapítható, hogy Dollfuß, majd Schuschnigg alapvetően az osztrák-jozefinista tradíció szellemében egy hivatalnokállam képét vizionálta, mely felülről, az állam erejéből valósítja meg a (keresztény)szociális társadalmi-gazdasági reformot. Ezzel a reformmal az új állam egyszerre küzdött az önállóság megtartásáért, a nemzetiszocialista és bolsevik diktatórikus törekvések kivédéséért és a parlamentáris demokrácia hiányosságainak, hanyatlási jelenségeinek kiküszöböléséért. Mindezek alapján nem tartjuk helytállóknak, hogy az 1933/34 utáni Ausztria „jegyei továbbra is megegyeztek a faszizmussal, csupán az osztrák társadalom politikai erőviszonyai folytán sajátos jelleget nyertek.”⁶⁵ Ennél sokkal többről, egy önálló államelméleti kísérletről és egy, az európai hasonló jellegű rendszerekkel ugyan rokonságot mutató, de azoktól független, az osztrák fejlődésből szervesen kinövő politikai, gazdasági, társadalmi struktúráról volt szó.

4. Összegzés helyett: a hivatásrendi állam, mint a szociális partnerség előfutára

Az 1934 utáni osztrák államrendszer komoly kísérletet jelentett a kor-szak belső strukturális problémáinak megoldására. A vizionált és az új alkotmányban csak nagyobb vonalaiban megrajzolt új állam-berendezkedés az osztályharc helyett a rendi együttműködést tekintette az új társadalmi-gazdasági rendszer kiindulópontjának. Az elképzelés szerint a munkavállalók és a munkaadók egyenrangú együttműködése révén valósulhat meg kibékíthetetlennek tűnő ellentétük áthidalása. Az osztálytársadalom helyébe, mely ellenfelekké formálja a munkapiacon megjelenő feleket, önkormányzati szerveknek kellene lépnie: a munkavállalók és munkaadók közös teljesítménye határozná meg a társadalom fejlődését. A korabeli eszmék nyomán a társadalom funkcionális megoszlását tekintették alapnak, amely szerint azok a termékek és szolgáltatások, melyek az egyén igényei számára szükségesek, csak szolidáris együttműködésben termelhetők meg. Ez a közös feladat – mely legmagasabb szinten a közjő megteremtésében bontakozik ki – erősíti meg a társadalom egyes részei között az egyesülési köteleket, hiszen így nem számít, ki milyen formában járul hozzá a végtermékhez (legyen valaki munkaadó, vállalkozó, vezető alkalmazott, szakmunkás, segédmunkás, vagy szellemi szabadfoglalkozású mindenki megtalálja szerepét a rendszerben). Az egyes hivatásrendek közötti együttműködésből pedig a társadalmi jólét alakulhat ki.⁶⁶

Az új szervezeti keretekben az ellentétek helyett a közös érdekek előtérbe kerülését szorgalmazták, az esetleges vitás kérdéseket békés úton a (hivatás)rendi szervezeten belül igyekeztek rendezni és ha ez nem valósulhatna meg, akkor választott bíróságok döntését helyezték kilátásba. Zárt, egységes, (hivatás)rendileg tagolt gazdasági érdekképviseletek létrehozását célozták, melyek részt vehetnek az állami törvényhozásban. Mint azt a korabeli egyik cikkíró is megfogalmazta: a közvélemény abból indult ki, hogy létezik kész (hivatás)rendi rendszer, melyet úgy lehet bevezetni, mint a metrikus mértékrendszert vagy a naptárreformot. Azonban a valóság sokkal összetettebb, csak lassanként lehet a régi rendszerből az újat kiépíteni. Nem volt egységes, elméleti rendi konstrukció, melyet rá lehetett volna húzni az osztrák állam-berendezkedésre, sokkal inkább csak egyes konkrét lépésektől lehetett várni, hogy lassanként – áthatva a társadalmi és gazdasági rendszert – elterjesztik és megvalósítják a rendi szellemiséget.⁶⁷ Az előfutárként elemzett számos gondolat közül elsősorban a keresztényszociális gondolkodók, az egyház tanítása és az ezeket összegző, meghaladó Messner-, valamint Spann-féle elmé-

letek jelentették az osztrák állam teoretikus hátterét. Azonban ezek az elméletek is többféle módon és gyakran egymásnak is ellentmondva vizionáltak a rendiséget. Ennek volt betudható, hogy az alkotmány sem tudta lényegében kifejezni a (hivatás)rendi állam teljes működését, így annak intézményrendszere is csonka maradt. „Eleinte csak egy érdekes, a kor különleges körülményeiből fakadó kísérletről van szó; senki sem tudja megmondani, hogy az új intézményrendszer működése egy bizonyos idő elteltével miként fog alakulni.”⁶⁸

Ezt jól szemléltette maguknak az érdekképviselői szervezeteknek a kiépülése, a velük kapcsolatos folyamatos vita is 1934 és 1938 között. A rendi szövetségek nem tudták megszüntetni a hagyományos, polgári érdekképviselői struktúrákat, a szakszervezeteket és a kamarákat, sőt – paradox módon – azok megerősödve kerültek ki a küzdelemből.⁶⁹ Ebben az időszakban kiderült, hogy csak szervezett, kötelező tagságú, törvényes érdekképviselőkkel lehet belső érdekkiegyenlítést és külső érdekegyeztetést végrehajtani a munkavállalói és munkaadói oldal között. A köztestületi jelleggel felruházott Szakszervezeti Szövetséggel szemben szükség volt egy köztestületi, központi munkaadói szövetségre is, mely nem a hivatások széttagoltságát mutatja, hanem összefogja azokat. Ez lett a Szövetségi Kereskedelmi Kamara és ezzel sikerült feloldani az ellentéteket is.⁷⁰ A rendi állam-berendezkedés lényegét és jövőbemutató elemét éppen ebben láthatjuk. A „hivatásrendek” önkormányzatisága képes feloldani a közjóra negatív hatást gyakorló feszültségeket. A rendek feladata nem az volt, hogy egyes csoportok specifikus érdekeiket érvényre juttassák a társadalom egészével szemben, hanem hogy a belső rend és érdekazonosság megteremtésével a közjót szolgálják. Emellett pedig a Johannes Messner gondolataiban megjelenő paritás-elv alapján előmozdítsák a „proletariátus felemelkedését” és a munkásság számára egyenjogú lehetőséget teremthessenek a gazdasági-szociális kérdések alakításában. Nem más ez, mint a szolidaritás és a szubszidiaritás – keresztény egyházi tanításon nyugvó – államszervezési formában történő megjelenése.

Eme felismerés alapozta meg a háború után fokozatosan – számos, korábban a rendi államban is szerepet vállaló gazdasági vezető és politikus révén – kiépülő (a „paritások bizottságából” kinövő) Szociális Partnerség intézményét. Ez Ausztriában nem más, mint a tőke és a munka világának együttműködése, azon társadalmi csoportoknak a szolidáris, paritások érdekegyeztetése, melyek eme termelési faktorok felett rendelkeznek.⁷¹ A társadalmi béke, a gazdasági stabilitás Ausztriában a második világháború után szorosan összekapcsolódott az intézményesített munkaadói és munkavállalói párbeszéddel, melyet a Ständestaat keretében a rendi fel-

építmény megvalósítandónak vélték. Ezért a második világháború utáni osztrák államban maradandónak tekinthetjük azokat az elvi alapvetéseket, melyek a pillanatnyi pártérdekektől függetlenül a konkordanciát, a partikuláris osztályérdekek helyett a közjót helyezik előtérbe. Emellett megjelenik a szubszidiaritás, melynek révén az egyes társadalmi csoportok önkormányzatiságát teremtik meg, illetve, mely a szabad versenyt egy erkölcsi normarendszer keretein belül tartja megvalósítandónak. Ezek nélkül az alapértékek nélkül elképzelhetetlen a modern Ausztria működése.

JEGYZETEK

1. Beschluß der Provisorischen Nationalversammlung für Deutschösterreich vom 30. Oktober 1918. über die grundlegenden Einrichtungen der Staatsgewalt. Staatsgesetzblatt 1918/1.
2. Gesetz vom 12. November 1918 über die Staats- und Regierungsform von Deutschösterreich. Staatsgesetzblatt 1918/5.
3. V. ö.: Kerekes Lajos (1984): Ausztria 60 éve. 1918–1968. Gondolat, Budapest, 34–41. old.
4. Reichhold, Ludwig (1968): Scheidewege einer Republik. Österreich 1918–1968. Verlag Herder, Wien, 11–15. old. A mandátummegoszlás a következő volt: Szociáldemokrata Párt 72, Keresztényszocialista Párt 69, Német Nemzeti Párt 26, míg a cseh, a polgári demokrata és a cionista erők egyenként 1-1 képviselői helyet szereztek.
5. Ld.: Wandruszka, Adam (1954): Österreichs politische Struktur. In: Benedikt, Heinrich (Hrsg): Geschichte der Republik Österreich. Verlag für Geschichte und Politik, Wien. Magyarul lásd: Maruzsa Zoltán (2004): Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében. Öt kontinens. Szerk.: Majoros István. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 229–240. old.
6. Reichhold (1968) 12–13, valamint részletesen 14–41; Szatmári Péter (2000): Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években. Századok. 2000/6. sz. 1361–1376. old.
7. A „keresztényszociális” kifejezés használatával és kialakulásával kapcsolatban lásd: Gergely Jenő (1977): A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–16. old. különösen 18. l.j., valamint Gergely Jenő (1998): XIII. Leó és a keresztényszocializmus. Vigilia. 1998/11. sz. 826–829. old. Felfogásunk szerint a korabeli magyar munkákban is felbukkanó „keresztényszocialista”, valamint különösen a főnévként megjelenő „keresztényszocializmus” kifejezések félrevezethetik az olvasót, ezért a tanulmány során a „tükörfordításnak” is tekinthető „keresztényszociális” fogalom használatát preferáljuk.
8. V. ö.: Szatmári Péter (2009): A nemzetté lett paradoxon - nemzeti kérdés az Első Köztársaságban. In: Háda Béla–Majoros István–Maruzsa Zoltán–

- Petneházi Margit (szerk.): *Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.* Budapest, 2009. 380–381. old. Külön érdemes megjegyeznünk, hogy a keresztényszociális politikusok saját ideológiai alapelveiket a reálpolitikához mérten képesek voltak ideiglenesen felülírni. Ezzel magyarázható együttműködésük 1918-ban a szociáldemokratákkal a köztársaság megteremtése érdekében és ez magyarázza azt is, hogy a nyíltan monarchista Kurt Schuschnigg miért nem kezdeményezte az államforma megváltoztatását az 1934-et követő, egyre feszültebb külpolitikai körülmények közepette. Lásd erről: Reichhold (1968) 51–53. old. és Romsics Gergely (2005): *Habsburg és Ständestaat. A legitimizmus politikai stratégiái a harmincas évek Ausztriájában.* Századvég 2005/1. 105–148. old.
9. Leser, Norbert (Hrsg.) (1960): *Alfred Diamant – Die Österreichischen Katholiken und die Erste Republik. Demokratie, Kapitalismus und soziale Ordnung.* Wiener Volksbuchhandlung, Wien, 112. old.
 10. Reichhold (1968) 70–73. old.
 11. Kerekes Lajos (1973): *Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 108. old.
 12. Lásd erről: Jedlicka, Ludwig (1968): *Österreich von 1933 bis 1938 – Innen- und außenpolitische Probleme.* In: Scheidl, Karl (Red.): 191–1968. *Österreich – 50 Jahre Republik.* Hrsg. vom Institut für Österreichkunde. Verlag Ferdinand Hirt, Wien, 94–95. old.
 13. Idézi: Szatmári Péter (2001): *Az osztrák dilemma: Engelbert Dollfuß kancellársága. Valóság.* 2001/XII. sz. 62. old.
 14. Reichhold (1968) 42. old.
 15. Idézi Szatmári (2009) 380–381. old.
 16. Romsics (2005) 109. old.
 17. A Hazafias Front (Vaterländische Front) a pártok kiküszöbölésének kísérlete volt: 1933-tól mindazokat a rendszerhú elemeket igyekezett köztestületként tömöríteni, akik az új osztrák állameszme iránt elkötelezték magukat. A Front célja Dollfuß terveivel összhangban a marxista-bolsevista baloldallal, a nemzetiszocialista diktatúrával és a liberalisztikus államberendezkedéssel szembeni fellépés volt, az önálló osztrák államiségre támaszkodva. Ezt az önállóságot a mozgalom vezetői szinte minden megnyilatkozásukban kihangsúlyozták. Lásd: „Bundesgesetz vom 1. Mai 1934 betreffend die Vaterländische Front”, *Bundesgesetzblatt II. Nr. 4/1934.* Valamint: Bärnthaler, Irmgard (1971): *Die Vaterländische Front. Geschichte und Organisation.* Europa Verlag, Wien, és Reichhold, Ludwig (1985): *Kampf um Österreich. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluß 1933–38. Eine Dokumentation.* Österreichischer Bundesverlag, Wien, továbbá Szatmári (2009) 387–390. old.
 18. Lásd erről: Karpeles, Benno (1933): *Klassenkampf, Fascismus und Ständeparlament.* Typographische Anstalt, Wien, 11. old.
 19. Jedlicka (1968) 96. old; Szatmári (2000) 1368. old.
 20. Reichhold (1968) 62. old.

21. Berchtold, Klaus (Hrsg.) (1967): Österreichische Parteiprogramme 1868–1966. Oldenbourg Verlag, München, 247. s. k.o.
22. Göhring, Walter–Pellar, Brigitte (2001): Anpassung und Widerstand. Arbeiterkammern und Gewerkschaften im Österreichischen Ständestaat. ÖGB Verlag, Wien, 14. old.
23. Jedlicka (1968) 96. old., valamint Pytlik, Alexander (1993): Berufsständische Ordnung oder „Ständestaat“? Die Idee der berufsständischen Ordnung bei Johannes Messner. Eigenverlag des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften der Kath.-Theol. Fakultät der Universität Wien (Schriftenreihe des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften), Wien, 47. old.
24. Az 1934-es események megítéléséről és különböző szempontok alapján történő értékeléséről lásd bővebben legutóbb: Scheffbeck, Günther (Hrsg.) (2004): Österreich 1934. Vorgeschichte-Ereignisse-Wirkungen. Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde. Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München.
25. Lásd erről: Konczer, Reinhard Rudolf (1991): Warum ist die Sozialpartnerschaft entstanden? Kézirat, Wien, 14–15. old.
26. Karpeles (1933) 15. old.
27. Böck, Thomas (1992): Christlich-konservative Öffentlichkeitsarbeit als Realisationsversuch des päpstlichen Gesellschaftsmodells im Österreichischen Ständestaat. Disszertáció. Kézirat. Wien, 204. old.
28. A kéreksör történetéhez lásd részletesen: Zachar Péter Krisztián (2015): Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között. L’Harmattan, Budapest.
29. Gergely (1977) 21. old.
30. Gscheidlinger, Fridolin (1998): Die katholische Soziallehre und die Rezeption von ausgewählten Inhalten der ersten beiden päpstlichen Sozialzyklen ’Rerum Novarum’ und ’Quadragesimo Anno’ sowie des österreichischen Sozialhirtenbriefes 1925 in Österreich. Disszertáció. Kézirat. Linz, 28–30. old.
31. Gscheidlinger (1998). 34. old., Österreichische Parteiprogramme (1868–1966) 176. old.
32. Österreichische Parteiprogramme (1868–1966) 371. s. k. o.
33. Österreichische Parteiprogramme (1868–1966) 374. old., Reichhold (1968) 28. old.
34. Gscheidlinger (1998) 198–199. old.
35. A Heimwehr történetéről és gyökereiről lásd: Wiltschegg, Walter (1985): Die Heimwehr. Eine unwiderstehliche Volksbewegung? Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
36. V. ö.: Wohnout, Helmut (1993): Regierungsdiktatur oder Ständeparlament? Gesetzgebung im autoritären Österreich. Wien, 24–31. old.
37. Konczer (1991) 18. old.
38. Österreichische Parteiprogramme (186–1966) 198 s. k. o.
39. Wohnout (1993) 18–19. old. valamint Pytlik (1993) 19–21. old.
40. Életéről lásd részletesen: Resele, Gertraud (2001): Othmar Spanns Ständestaatkonzeption und politisches Wirken. Kézirat. Wien, 3–8. old.

41. Spann munkásságát magyarul legutóbb elemzi: Harkácsi Péter (2006): Az osztrák hivatásrendi alkotmány (1934). Disszertáció. Kézirat, Debrecen, 55–64. old.
42. Siegfried, Klaus-Jörg (1974): Universalismus und Faschismus. Das Gesellschaftsbild Othmar Spanns. Europaverlag, Wien, 49. old.
43. Haag, John (1976): Othmar Spann and the Quest for a 'True State'. Austrian History Yearbook, Vol. XII–XIII., 1976–1977. 233. s. k. o.
44. Spann, Othmar (1923): Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft. Verlag von Quelle und Meyer, Leipzig, 50. old.
45. Harkácsi (2006) 57. old.
46. Spann, (1923) 288. old.
47. Resele (2001) 48–49. old.
48. Geißler, Franz (1977): Österreichs Handelskammerorganisation in der Zwischenkriegszeit. Eine Idee auf dem Prüfstand. Österreichischer Wirtschaftsverlag, Wien. II. k. 57. old.
49. Lásd erről részletesebben: Harkácsi (2006) 65–66. old. és Resele (2001) 45–52. old.
50. Kerekes (1973) 57–68. old.
51. Resele (2001) 51–52. old.
52. Idézi Gscheidlinger (1998) 201. old.
53. Az 1929. évi alkotmányra lásd: Bundesgesetzblatt 1930/1., valamint Wohnout (1993) 33–43. old. és Geißler (1977) II. k. 60. old. Egyes jogtörténészek számára ugyanakkor az „1920. évi alkotmány 1929. évi szövege” alapvetően nemcsak módosítást, hanem egy új alkotmányt jelent, ugyanis rendelkezései messzemenően módosították a hatalomgyakorlás egyes elemeit, így a köztársasági elnök, vagy a belügyi szervek hatáskörét. E helyütt erre nem tudunk kitérni. Erről lásd: Ableitinger, Alfred (1983): Grundlegung der Verfassung. In: Weinzierl, Erika–Skalnik, Kurt (Hrsg.): Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik. Verlag Styria, Graz–Wien, 184–186. old.
54. Kerekes (1973) 110. old.
55. Gscheidlinger (1998) 209. old., Böck (1992) 35. old.
56. Ernst Streeruwitz (1929. május 4.–1929. szeptember 25.); Johannes Schober (1929. szeptember 26.–1930. szeptember 25.); Carl Vaugoin 1930. szeptember 30.–1930. november 29.); Otto Ender 1930. december 4.–1931. június 16.); Karl Buresch 1931. június 20.–1932. május 5.).
57. Romsics (2005) 111. old.
58. Pytlik (1993) 46–47. old.
59. V. ö.: Szatmári (2009) 383 s. k. o. Dollfuß többször is kiállt az osztrák „különutas” politika mellett, és hangsúlyozta „nincs szükségünk Ausztriában fasizmusra”. Idézi Pytlik (1993) 68. old.
60. A kifejezésekkel és tartalmi kérdésekkel kapcsolatban lásd: Messner Johannes (1934): Die soziale Frage der Gegenwart. Eine Einführung. Verlagsanstalt Tyrolia. Innsbruck–Wien–München. 139–148.; 172; 365–373.; 391.; 425.; 574.; 526.; 639. old.

61. Pytlik (1993) 47. old.
62. A kifejezésekkel és tartalmi kérdésekkel kapcsolatban lásd: Messner, Johannes (1936): Die berufständische Ordnung. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck–Wien–München. A rend definíciójára és az állam szerepére különösen: 8–19. old.
63. Idézi: Böck (1992) 41. old.
64. Böck (1992) 62–64. old.
65. Kerekes (1966) 117. old.
66. Gscheidlinger (1998) 64–65. old.
67. Neue Freie Presse, 1934. február 4. „Der Übergang zum Ständesystem”.
68. Pester Lloyd, 1934. november 3. (Morgenblatt) „Der autoritäre Ständestaat in Österreich”.
69. Geißler (1977) I. k. XXI. old.
70. V. ö.: Zachar Péter Krisztián (2006): Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómiatörténete. KÚT – Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola folyóirata, 2006/2–3, 115–137. old.
71. A Szociális Partnerség modernkori fejlődésével kapcsolatban magyarul lásd: Zachar Péter Krisztián (2007): A kamarák szerepe a szociális párbeszédben Ausztria és az Európai Unió példáján. In: Gergely Jenő (főszerk.): A kamarai tevékenység Magyarországon és az Európai Unióban. ELTE, Budapest, 116–137. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ableitinger, Alfred (1983): Grundlegung der Verfassung. In: Weinzierl, Erika–Skalnik, Kurt (Hrsg.): Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik. Verlag Styria, Graz–Wien.
- Bärnthaler, Irmgard (1971): Die Vaterländische Front. Geschichte und Organisation. Europa Verlag, Wien.
- Berchtold, Klaus (Hrsg.) (1967): Österreichische Parteiprogramme 1868–1966. Oldenbourg Verlag, München.
- Böck, Thomas (1992): Christlich-konservative Öffentlichkeitsarbeit als Realisationsversuch des päpstlichen Gesellschaftsmodells im Österreichischen Ständestaat. Disszertáció. Kézirat. Wien.
- Geißler, Franz (1977): Österreichs Handelskammerorganisation in der Zwischenkriegszeit. Eine Idee auf dem Prüfstand. Österreichischer Wirtschaftsverlag, Wien.
- Gergely Jenő (1977): A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gergely Jenő (1998): XIII. Leó és a keresztényszocializmus. Vigilia. 1998/11. sz. 826–829. old.
- Göhring, Walter–Pellar, Brigitte (2001): Anpassung und Widerstand. Arbeiterkammern und Gewerkschaften im Österreichischen Ständestaat. ÖGB Verlag, Wien.

- Gscheidlinger, Fridolin (1998): Die katholische Soziallehre und die Rezeption von ausgewählten Inhalten der ersten beiden päpstlichen Sozialenzykliken 'Rerum Novarum' und 'Quadragesimo Anno' sowie des österreichischen Sozialhirtenbriefes 1925 in Österreich. Disszertáció. Kézirat. Linz.
- Haag, John (1976): Othmar Spann and the Quest for a 'True State'. *Austrian History Yearbook*, Vol. XII–XIII., 1976–1977. 227–250.
- Harkácsi Péter (2006): Az osztrák hivatásrendi alkotmány (1934). Disszertáció. Kézirat, Debrecen.
- Jedlicka, Ludwig (1968): Österreich von 1933 bis 1938 – Innen- und außenpolitische Probleme. In: Scheidl, Karl (Red.): 1918–1968. Österreich – 50 Jahre Republik. Hrsg. vom Institut für Österreichkunde. Verlag Ferdinand Hirt, Wien.
- Karpeles, Benno (1933): *Klassenkampf, Fascismus und Ständeparlament*. Typographische Anstalt, Wien.
- Kerekes Lajos (1973): Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kerekes Lajos (1984): *Ausztria 60 éve. 1918-1968*. Gondolat, Budapest.
- Klopp, Wiard (1894): Die socialen Lehren des Freiherrn Karl von Vogelsang. Grundzüge einer christlichen Gesellschafts- u. Volkswirtschaftslehre aus dem literarischen Nachlasse desselben zusammengestellt. Pressevereinsdruckerei (Franz Chamra), St. Pölten.
- Konczer, Reinhard Rudolf (1991): Warum ist die Sozialpartnerschaft entstanden? Kézirat, Wien.
- Leser, Norbert (Hrsg.) (1960): Alfred Diamant – Die Österreichischen Katholiken und die Erste Republik. Demokratie, Kapitalismus und soziale Ordnung. Wiener Volksbuchhandlung, Wien.
- Maruzsa Zoltán (2004): Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében. Öt kontinens. Szerk.: Majoros István. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 229–240. old.
- Messner, Johannes (1934): Die soziale Frage der Gegenwart. Eine Einführung. Verlagsanstalt Tyrolia. Innsbruck–Wien–München.
- Messner, Johannes (1936): Die berufsständische Ordnung. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck–Wien–München.
- Pytlík, Alexander (1993): Berufsständische Ordnung oder „Ständestaat“? Die Idee der berufsständischen Ordnung bei Johannes Messner. Eigenverlag des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften der Kath.-Theol. Fakultät der Universität Wien (Schriftenreihe des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften), Wien.
- Reichhold, Ludwig (1968): *Scheidewege einer Republik. Österreich 1918-1968*. Verlag Herder, Wien.
- Reichhold, Ludwig (1985): *Kampf um Österreich. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluß 1933-38. Eine Dokumentation*. Österreichischer Bundesverlag, Wien.
- Resele, Gertraud (2001): Othmar Spanns Ständestaatkonzeption und politisches Wirken. Kézirat. Wien.

- Romsics Gergely (2005): Habsburg és Ständestaat. A legitimizmus politikai stratégiái a harmincas évek Ausztriájában. Századvég 2005/1. 105–148. old.
- Schefbeck, Günther (Hrsg.) (2004): Österreich 1934. Vorgeschichte-Ereignisse-Wirkungen. Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde. Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München.
- Schindler, Franz Martin (1905): Die soziale Frage der Gegenwart vom Standpunkt des Christentums. Wien.
- Siegfried, Klaus-Jörg (1974): Universalismus und Faschismus. Das Gesellschaftsbild Othmar Spanns. Europaverlag, Wien.
- Spann, Othmar (1923): Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft. Verlag von Quelle und Meyer, Leipzig.
- Strausz Péter–Zachar Péter Krisztián (2008): Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban. L’Harmattan, Budapest.
- Szatmári Péter (2000): Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években. Századok. 2000/6. sz. 1361–1376. old.
- Szatmári Péter (2001): Az osztrák dilemma: Engelbert Dollfuß kancellársága. Valóság. 2001/XII. sz.
- Szatmári Péter (2009): A nemzetté lett paradoxon – nemzeti kérdés az Első Köztársaságban. In: Háda Béla–Majoros István–Maruzsa Zoltán–Petneházi Margit (szerk.): Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék. Budapest, 2009.
- Wandruszka, Adam (1954): Österreichs politische Struktur. In: Benedikt, Heinrich (Hrsg): Geschichte der Republik Österreich. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Wiltschegg, Walter (1985): Die Heimwehr. Eine unwiderstehliche Volksbewegung? Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Wohnout, Helmut (1993): Regierungsdiktatur oder Ständeparlament? Gesetzgebung im autoritären Österreich. Wien.
- Zachar Péter Krisztián (2006): Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómiatörténete. KÚT – Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola folyóirata, 2006/2–3, 115–137. old.
- Zachar Péter Krisztián (2007): A kamarák szerepe a szociális párbeszédben Ausztria és az Európai Unió példáján. In. Gergely Jenő (főszerk.): A kamarai tevékenység Magyarországon és az Európai Unióban. ELTE, Budapest, 116–137. old.
- Zachar Péter Krisztián (2015): Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között. L’Harmattan, Budapest.

Acta Scientiarum Socialium, No. 48.

Tematikus szám: Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén

Főszerkesztő: Molnár Gábor, vendégszerkesztő: Gulyás László.

Kaposvári Egyetem Társadalomtudományi Tanszék, Kaposvár, 2018. 90 old.

A Kaposvári Egyetem Társadalomtudományi Tanszékén kiadott Acta Scientiarum Socialium című folyóirat negyvennyolcadik száma tavaly novemberben jelent meg, s a benne olvasható tíz tanulmány az egy évszázaddal korábbi közép-európai folyamatokat mutatja be. 1918 őszén ugyanis szinte pillanatok alatt – noha egyáltalán nem előzmények nélkül – omlott össze és bomlott föl az Osztrák–Magyar Monarchia. A tematikus folyóiratszám logikája, hogy egy-egy fontos történeti dátumra és az ahhoz kapcsolódó történelmi pillanatra fókuszálva ismerteti a Köztes-Európa politikai térképét alaposan átrajzoló száz évvel ezelőtti eseményeket.

Ennek jegyében Andrej Tóth (University of Economics Prague) a csehszlovák állam születésének prágai pillanatát (1918. október 28.), Popély Gyula, a Károli Gáspár Református Egyetem professzora a szlovákok turócszentmártoni gyűlését (1918. október 31.), Hamerli Petra (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) pedig Fiume elszakadásának (1918. november 4.) históriáját írta meg.

Gulyás László – az ismertett folyóiratszám vendégszerkesztője, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának professzora – két írással is szerepel a kiadványban. Az egyikben Kárpát-alja sorsának – a magyar és a csehszlovák állam közötti „ingadozásnak” – az 1918–1919-es mozzanatait vizsgálja az ungvári népgyűlések (1918. november 9. és 1919. május 8.) dimenziójából, míg a másikban a Délvidék elszakadásának újvidéki jeleneteit (1918. november 25.) elemzi.

Tefner Zoltán, a Budapesti Corvinus Egyetem egyetemi tanára a száz éve újjáéledő lengyel állam létrejöttének (1918. november 11.) körülményeit, míg Tóth Imre – a Soproni Múzeum igazgatója, a Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának docense – az önálló Német-Ausztria (1918. november 12.) genezisének folyamatát, Sokcsevits Dénes (a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa) pedig a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulásának 1918. október 29. és 1918. december 1. közötti állomásait ismerteti tanulmányában.

Külön figyelmet szentel a tematikus lapszám az első magyar köztársaság, a Károlyi Mihály gróf vezette Magyar Népköztársaság létrehozása (1918. november 16.) történeti, politikai és alkotmányos körülményeinek, amelynek történetét – főlhívva a figyelmet a közjogi hiányosságokra

és ellentmondásokra – Vizi László Tamás főiskolai tanár, a Kodolányi János Egyetem rektorhelyettese írta meg.

Az Osztrák–Magyar Monarchia fölbomlása és az utódállamok kialakulása és véglegesülése folyamatának érdekes momentumai voltak az olyan ideiglenes és kérészerű államterek, mint a Nagymarton központú Hiénc Köztársaság. Szávai Ferenc professzor, a Kaposvári Egyetem rektora dolgozatából kiderül, hogy 1918. december 6-án este kiáltották ki a Sopron, Moson és Vas megyét magában foglaló „Hienzenland Köztársaságot”. Az államkísérlet több mint háromszáz nyugat-magyarországi községet érintett, valamint fölvetette a térség csatlakozásának lehetőségét az akkori Ausztriához. Az államkezdeményezésnek a magyar haderő azonban huszonnégy óra alatt véget vetett.

A fentiekben tartalmilag röviden bemutatott folyóiratszám – a benne szereplő tíz tanulmány áttekintő jellege, megbízható történelmi látásmódja és évfordulós aktualitása miatt – fontos hozzájárulás a huszadik század eleji közép-európai történelmi folyamatok kutatásához, s egyben segítség a régió jelenkori kihívásainak jobb és hitelesebb megértéséhez is.

Miklós Péter

A béke, mely mindmáig meghatározza sorsunkat
Az elfelejtett béke – Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés
életbelépésének 70. évfordulójára.

Szerk.: Fülöp Mihály. Dialog Campus Kiadó, Budapest, 2018.

A hazai közgondolkodás, szélesebb publikum számára a magyarság sorsát a 20. század viszontagságos évtizedeiben alapvetően a Trianonban aláírt békediktátum határozza meg. Az érdeklődés a sorsfordító történelmi trauma háttérének és következményeinek megismerésére jóval élénkebb, mint bármely más modernkori történésünk iránt. Ennek nyomán kézzelfoghatóan kevesebb érdeklődés és talán még kevesebb általános ismeret lelhető fel a második világhéget lezáró 1947-es párizsi békeszerződéssel kapcsolatban, noha a magyar történelemszociológia komoly erőfeszítéseket tett a kérdés megfelelő feltárására és tematizálására. A kérdéskör már csak azért is aktuális és fontos, mert ez a szerződés, a „második Trianon”, alapvetően határozta meg a magyar állam politikai, társadalmi, gazdasági berendezkedését, a nemzet legújabbkori életfeltételeit, determinálta nemzetközi geopolitikai helyzetét és mindmáig hatályos jogszabály. Ennek ellenére az 1947-es békeszerződéstről alig beszél a szélesebb közvélemény. Minden bizonnyal ezért is lehetett a címe a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen a szerződés életbelépésének 70. évfordulója kapcsán megtartott tudományos konferenciának „az elfelejtett béke”. És az érdeklődők immár kézbe is foghatják a rendezvény előadásiból Fülöp Mihály professzor által szerkesztett, a Dialog Campus Kiadó révén megjelentett tanulmánykötetet, amely a digitális korszak kihívásainak és lehetőségeinek megfelelően a világhálón az Államkutatási és Fejlesztési Intézet szakmai kiadványtárában is megtalálható.

Fülöp Mihály évtizedes kutatói és oktatói pályafutásának meghatározó elemét képezi a modernkori diplomáciatörténet, a világháborúkat lezáró fegyverszünetek és az európai békerendszerek forrásainak felkutatása, elemzése és publikálása. Az 1947-es béke és annak előkészítése kapcsán több korábbi meghatározó tanulmány és egy mindmáig alapműnek számító kötet (*A befejezetlen béke: a külügyminiszterek tanácsa és a magyar békeszerződés – 1947*) szerzője. Az emlékkonferencia és a jelen tanulmánygyűjtemény lehetőségeit kihasználva, a korszakkal foglalkozó jelentős hazai szerzőgárdát koordinálva, frissen feltárt szovjet-orosz, angol, amerikai, francia, magyar, román, csehszlovák és jugoszláv levéltári források alapján próbálja új megvilágításba helyezni a békeszerződést. A témakör kapcsán az egyes tanulmányok olyan kérdéseket igyekeznek körül járni, mint az európai rendezés nemzetközi előkészítése és nagyhatalmi tervei, a Pax sovietica kidolgozása és annak a nyugati

szövetségesek általi „szentesítése”, a magyar béke-előkészítés meghatározó személyiségei és intézményi háttere, illetve a béke által érdemi válaszok nélkül hagyott területek, így a kisebbségi kérdés kezelése, a kisebbségi jogok és autonómia, az együttműködés és megbékélés lehetőségei és akadályai és különösen a magyarellenes diszkriminatív intézkedések Közép-Európában. Mindez azt jelenti nemcsak az olvasó, de a recenzió számára is, hogy egy rendkívül komoly, 350 oldalas tanulmánykötet született, melyet részleteiben jelen keretek között szinte lehetetlen bemutatni. Már csak azért is, mert a kötet függeléke is igen impozánsra sikerült: a névmutatót egy komoly dokumentumtár (többek között a magyar fegyverszüneti és békeszerződés teljes szövege), a kötethez magyarázatul szolgáló, javarészt ehhez a műhöz újonnan készített térképek, valamint 22 darab, több esetben most először publikált fénykép egészíti ki. Szintén fontos érdeme a kötetnek, hogy minden egyes előadáshoz rövid angol nyelvű összefoglalók tartoznak, amelyek lehetővé teszik, hogy a nemzetközi tudományos közvélemény érdeklődését is felkeltsék a magyar kutatók témái és következtetései iránt.

A kötet két bevezető tanulmánnyal veszi kezdetét. Az elsőben az egyetem rektora, Patyi András fejti ki gondolatait az „elfelejtett béke” kapcsán, külön hangsúlyozva a béke szerepét a több évtizeden át tartó szovjet megszállásban. Mint arra rámutat, a szerződés értelmében a szovjet hadseregnek mindössze addig volt joga Magyarországon fegyveres erőket állomásoztatni, ameddig az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalaik fenntartása ezt szükségessé tette. Ez az 1955. évi osztrák államszerződés és semlegességi nyilatkozat után már nem szolgálhatott megfelelő indokként az ország megszállásának fenntartására. Így a bevezető felveti annak szükségességét, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc nemzetközi kontextusát vizsgálva, a magyar eseményt mint lehetséges „űrűgyet” (10. o.) vegyük számításba a szovjet csapatok további állomásoztatására. A második bevezető tanulmány Balogh Csaba, a Külgazdasági és Külügyminisztérium közigazgatási államtitkárának történeti kontextusba ágyazott elemzése a magyar külpolitika egykori és jelenlegi lehetőségeiről és mozgásteréről. A tanulmány azt taglalja, hogy már a békeszerződés előtt megindult a magyar állam „kishatalmi létezésének” (14. o.) megvalósítása, majd az ország a nemzetközi diplomácia „elszenvedője és nem alakítója volt” (16. o.), mely nyomán nem maradt más lehetősége, mint a geopolitikai hatalmi központhoz való gravitálás és ezáltal a centrumnak való alárendelődés az érdekek terén. Mindebből a mai külpolitikai gyakorlat számára egyértelműen adódik egy alapvető imperatívusz: „a magyar diplomáciának a múltból okulva mindent meg kell tennie azért, hogy az ország szuveren-

nitását megvédje, és felvirágzását elősegítse”, míg maga a külügyi tárca „minél inkább jól szervezett, a kihívásokra gyorsan reagálni képes szervezet legyen, diplomáciánk megalapozott ismeretekkel rendelkezzen a reális helyzetfelismeréshez és a helyes döntésekhez”. (16. o.)

A könyv ezt követően három nagyobb fejezetbe rendezve közli a szaktanulmányokat. Az első rész az „Európai béke – pax sovietica” címet viseli. Ennek első tanulmánya Fülöp Mihály professzor áttekintése az európai békerendezés előkészítéséről és egyes állomásairól. A tanulmány lépésenként járja végig azt az utat, amelyen a szövetséges nagyhatalmak „1941 ősztől fokozatosan, több szakaszban alakították ki a háború utáni európai politikai és területi rendet, amelybe előbb a magyar fegyverszünetet, majd a békét illesztették.” (22. o.) A szerző elemzi Sztálin első terveit, Európa érdekszférákra osztásának koncepcióját, majd a későbbi megbeszélések és találkozók eredményeit. Külön hangsúlyt kap az olasz fegyverszüneti feltételek kizárólagos angol-amerikai meghatározása, mely Molotov szovjet külügyminiszter számára a későbbiekben precedensként szolgált, továbbá a londoni székhelyű Európai Tanácsadó Bizottság (European Advisory Commission) működésének körülményei és nehézségei, a nagyhatalmi érdekek megjelenése: „az amerikai–angol, valamint a szovjet hadsereg versenyfutása 1944 őszén a Balkánért, a háború utolsó szakaszában pedig Berlinért, Ausztria minél nagyobb részének megszerzéséért, Triesztért, Csehszlovákia területének ellenőrzéséért”. (33. o.) Magyarország tekintetében és az erőviszonyok szempontjából is meghatározó a román átállás körülményeinek és a szovjet kormány által meghatározott fegyverszüneti feltételeknek az ismertetése, Bulgária helyzetének és sorsának elemzése, végül a szűkebb magyar helyzet alakulása. Ennek során Fülöp Mihály hangsúlyozza, hogy „a szövetségesek szempontjából Horthy kiugrási kísérletének bukásával Magyarország mint tényező, egyszer s mindenkorra megszűnt, nem kellett többé tekintettel lenni rá.” Ezért is érezhette úgy Sztálin, hogy „Magyarországon azt tehet, amit akar”. (39.o.) A végső feltételeket végül a Külügyminiszterek Tanácsa határozta meg, melynek feladata lett a hadviselő felekkel a békeszerződések előkészítése, az európai háború befejezésével kapcsolatban felmerült területi kérdések rendezése. Ebben a folyamatban a legyőzötteknek nem jutott szerep, így „nem következhetett más, mint a nagyhatalmak által meghatározott, a győztesek érdekeit tükröző, a legyőzöttek rákényszerített, vagyis diktált béke”. (43.o.) Mivel a német kérdésben nem sikerült dűlőre jutni, így előtérbe került az olasz békemű megalkotása, majd ehhez képest a „másodrendű békeszerződések” kérdése, melyben a román élvezett prioritást a magyar és a bolgár szerződéssel szemben. Ennek következménye lett a szovjet tárgyalási

pozíció (az olasz szerződés elhúzásával, illetve alkukényszerekkel vívott ki előnyt maga számára) és az is, hogy a román szerződés rendelkezéseit ültették át a többi békeszerződés szövegébe is. Sőt egymásra utaló előírásokat tartalmaztak a szövegek, kölcsönösen el kellett fogadni a többi országra meghozott döntéseket, amivel a kialakított területi status quot összefüggő európai békerendszerré szervezték a hatalmak, melyek megváltoztatására „az egész európai békerendszer megrendítése nélkül” nem nyílik mód. (47.o.) A győztes nagyhatalmak ezáltal végleges európai területi renddé szervezték az 1947-es párizsi békeszerződéseket, melyet megerősített az 1955-ös osztrák államszerződés és az 1990-es német végleges rendezés is azzal, hogy a legyőzött államokat a már megkötött és megkötendő szerződések teljes elismerésére kötelezték. Így már csak egyetlen elvarratlan szál maradt napjainkra: a mindmáig hiányzó orosz–japán békeszerződés ügye.

A kötet következő tanulmányát az Állambiztonsági Hivatal Történeti Levéltárának tanácsadója, Baráth Magdolna történész jegyzi, aki a Magyarországgal kapcsolatos szovjet álláspont változásait és állomásait tárja fel. Kiegészítve az előző tanulmány adatsorait, kronologikus rendben veszi végig nemcsak azokat a békejavaslatokat, amelyek Magyarországgal kapcsolatosan a Kremlben megfogalmazódtak, de ezek pontos szervezeti hátterét és szakértői állományát is (nevesítve emigrációban élő magyar kommunistákat is, akiket a moszkvai pártvezetés felhasznált tervei megalkotásához). A tanulmány kiemelt szerepet szentel Ivan Majszkij memorandumának, amelyben a korábbi londoni nagykövet egyértelművé tette, hogy a vitás területi kérdéseket minden esetben Magyarország rovására kell eldönteni, az országot nemzetközi elszigeteltségben kell tartani és súlyos jóvátétellel büntetni. (60. o.) Mindennek fényében a tanulmány végigkíséri a Horthy kormányzó által Moszkvába küldött tárgyalódelegáció, majd az Ideiglenes Nemzeti Kormány fegyverszüneti tárgyalásának momentumait. A szerző korábbi e témában megjelent tanulmányainak összegzéseként mutatja be a koalíciós kormány törekvéseit, hogy magyar részről megfelelő módon készítse elő a béketárgyalásokat és mutat rá, hogy mind a határok, mind a magyar kisebbség problémakörének tekintetében az 1946-os puhatólózó moszkvai tárgyalások során a szovjet fél szándékosan „kétkulacsos politikát folytatott”. Ennek lehetett a következménye, hogy „a magyar politikusok a moszkvai út sikereit méltatva hamis illúziókba ringatták magukat”. (66. o)

Cseh Gergő Bendegúz, az Állambiztonsági Hivatal Történeti Levéltárának főigazgatója, az első részt záró tanulmányában a vesztes államokkal kötött fegyverszüneti rendszereket veszi górcső alá és hasonlítja össze az olasz esetet a közép-európai és a finn rendszerekkel. Tanulmá-

nya egyértelműen rámutat, hogy az eredetileg a szövetségesek között tervbe vett háromoldalú és paritásos együttműködésen alapuló Európa-politika ez első adandó alkalommal zátonyra futott: „az olaszországi szövetséges ellenőrző bizottságban az angol és amerikai katonai vezetés mindvégig pusztán megfigyelői státuszt biztosított a szovjet félnek, a fegyverszüneti feltételek érvényesítésében a végrehajtás minden funkcióját a nyugati szövetségesek gyakorolták” (72. o.) és maga a feltételrendszer is a nyugati szövetségesek, különösen az Egyesült Államok tervei szerint alakult. Ugyanakkor a háborús körülmények közepette létrejött paritásos alapon működő bizottság, mely a pacifikálást és a béke előkészítést tűzte ki céljául. Az ezt követő román fegyverszünet és ellenőrző mechanizmusa tekintetében pedig a szovjet fél járt el az olasz minta alapján és akadályozta, tette lehetetlenné a nyugati szövetségesek számára érdekeik érvényesítését, a helyzet ellenőrzését. Mindezen tapasztalatok alapján a bolgár fegyverszünet kapcsán és saját térségbeli érintettségeik okán a nyugati szövetségeseknek ugyan több engedményt is sikerült kivívniuk, de a térségben meginduló szovjetizálási folyamatok nyomán ezek érvényesítésére már nem sok lehetőségük maradt. Az egyetlen eredmény talán az 1945 augusztusára kiírt választások novemberig történt elhalasztása volt, de érdemben még ez sem „változtatott a választások alapvetően antidemokratikus jellegén” (82. o.) és a szovjetizáláson. A tanulmány csak röviden tér ki a magyarországi helyzetre, mivel ennek elérhető forrásait a szerző korábbi munkáiban már feltárta. Így összegzőképp állapítja meg a tanulmány, hogy hazánkban is a román és bolgár eszközökhöz hasonló módon, de kevésbé erőszakosan és lassabban készítette elő a hatalomátvételt a fegyverszüneti ellenőrző bizottság, ami azonban mindösszesen „csak mintegy két évnyi haladékot jelentett”. (83. o.) Mindezen példákkal szemben mutatja be a szerző a finn fegyverszüneti megállapodás utóéletét és a SZEBOttani tevékenységét, amely számos ponton hasonlóságokat mutat a közép- és dél-európai mozzanatokkal, de összességében mégsem vezetett az ország szovjetizálásához. Ennek okaként elsődlegesen a megszállás hiányát és a téli háborúban is megnyilvánuló függetlenségi vágyat, illetve a finn ellenzék szervezettségét hozza fel a szerző. Végkövetkeztetésként pedig megállapítja, hogy noha szervezetüket tekintve a különböző vesztes országokban létrehozott ellenőrző testületek nagyon hasonlóak voltak, mégis „ezek tevékenységének azonban a két oldalon eltérő volt a rendeltetése és a kimenetele: egyik oldalon a pacifikálás és a béke előkészítése, másik oldalon a politikai és gazdasági térfoglalás”. (88. o.)

A kötet második része a magyar béke-előkészítés egyes aspektusaiba enged betekintést szintén három tanulmány segítségével. Gyarmati György pro-

fesszor Kertész István életútját, tudományos munkásságát és külügyminisztériumi tevékenységét állítja vizsgálódásának középpontjába. Személye azért is érdekes, mert a külügyben azok körébe tartozott, akik eleinte a háborúból való kimaradást igyekeztek elérni, majd a későbbiekben „Kállay Miklós miniszterelnök németellenes bizalmasaival az ország háborúból való kilépését próbálta előkészíteni”. (95. o.) A háború utáni terveket tekintve pedig egy Duna-menti, föderatív együttműködésen alapuló, demokratikus államrendszer felépítését vizionálta. Minden bizonnyal ezzel is magyarázható, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormányban a Béke-előkészítő osztály vezetőjeként dolgozhatott és továbbra is egy térségbeli együttműködés, sőt egy esetleges vámunió megalkotásán fáradozott, miközben a nagyhatalmi döntések már más irányba mutattak és „a regionális integrációt békecéljai közé emelő magyar álláspontnak nem volt nyugati patrónusa”. (100. o.)

Jól egészíti ki e tanulmányt Ivánfi Miklós, a NEB külügyi munkacsoportjának kutatója, aki a Teleki Pál és Bethlen István kezdeményezésére létrehozott előbb Államtudományi Intézet, majd az ezt is magába foglaló szélesebb Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet néven működő műhely munkáját követi nyomon. Az intézet működésének első évtizedét Márffy Albin vezetésével a tudományos kutatómunka jellemezte, célja volt a monarchia utódállamainak és a tágan értelmezett közép-európai térségnek a megismerése, a földrajzi, statisztikai, néprajzi és politikai viszonyok feltérképezése és ezek révén a magyar revíziós célok tudományos alátámasztása. Az intézmény szerepe a háború beköszöntével változott, amikor már a béke-előkészítéshez is fel tudták használni a felhalmozott ismereteket; különösen igaz ez az ekkor megszülető, de csak 50 év elteltével publikált „Közép-Európai Atlasz” rendkívül adatdús és statisztikai megállapításokkal kiegészített térképgyűjteményére. Kállay titkos béke-előkészítő tevékenysége során az intézmény munkája „elsősorban olyan szaktanulmányok összeállítását jelentette, amelyeket adandó alkalommal jól lehet hasznosítani a magyar békecélok elérése érdekében”. Ezeknek csak egy töredéke élte túl a német megszállást egy berni kitérőn keresztül. Az Államtudományi Intézet munkatársaira számított a későbbiekben az ideiglenes kormány béke-előkészítő osztálya is, mivel Kertész István többekkel személyesen is jó kapcsolatot ápolt. A béke-előkészítés folyamatát elsősorban statisztikai anyagok térképes feldolgozásával, valamint a konkrét magyar területi igények megfogalmazásával és tudományos alátámasztásával segítette az intézet. Noha törekvéseiket nem koronázta siker és magát az intézményt többszöri végzálást követően 1949-ben végleg felszámolták, az ott dolgozók „kutatási eredményei mégis szervesültek a magyar tudományosságba akár a geográfia, de idővel a történettudomány területén is”. (120. o.)

Kiss Dávid, a VERITAS Történetkutató Intézet tudományos munkatársa tanulmányában a második világháborút lezáró békekonferencia katonai részével foglalkozik. Tanulmánya részletesen mutatja be a béke-előkészítés katonai anyagait. Ezek egy része elsősorban az új határok katonai szempontú megvonásához szükséges javaslatokat és a hozzájuk tartozó térképeket tartalmazta, melyek egy része angolul is elkészült és mely során a katonai szempontokat igyekeztek az etnikaiakhoz közelíteni. A tervezés célja az volt, hogy „Magyarország hadászati helyzete védekezés szempontjából lényegesen” javuljon (130. o.). A határkérdések mellett az ország hadügyi kérdéseivel foglalkozó dokumentumok jelentik a tanulmány másik fő csapásirányát. Ennek során a szerző bemutatja, hogy a magyar elképzelések nagymértékben az ENSZ-re kívántak támaszkodni a védelem megszervezése és a haderő felszerelése terén. A 70–80 ezer fős hadsereg mellett 20 ezer főnyi határőrség felállítását javasolták, „nagy részt arányosan, a kontrollálandó terület hosszát és demorborzati viszonyait figyelembe véve” elosztva (132. o.). A tárgyalások során a katonai küldöttségnek csupán részeredményeket sikerült elérnie, és különösen hűsbavágónak bizonyult a pozsonyi hídfő kiszélesítésének kérdése, amellyel kapcsolatosan részletes forrásokat közöl a tanulmány.

A kötet harmadik része a szomszéd államok, így különös hangsúllyal Csehszlovákia, majd Románia és Jugoszlávia béke-előkészítő munkálataiba és a térségbeli magyar kisebbség viszonyába ad betekintést. Szarka László professzor részletesen mutatja be az 1946 júliusától októberig zajló párizsi békekonferencián a magyar békeszerződés tervezetének vitájában képviselt csehszlovák álláspontot. Ennek központi eleme volt – Beneš londoni emigráns kormánya által kidolgozott elképzelések nyomán – a csehszlovák államterület hiánytalan helyreállítása, majd a magyar és német nemzetiségre vonatkozó transzfer-követelés békeszerződésbe való iktatása, ami egyben nagy lépés lett volna a homogén csehszlovák nemzetállam megteremtése irányába. A szerző rámutat, hogy a Párizsban elővezetett javaslatoknál „jóval radikálisabb követelések is megfogalmazódtak, így például a magyar kisebbség katonai eszközökkel való elűzése” (147. o.) A magyarság kitelepítésének gondolatát a Szovjetunió mellett a többi szláv állam, így a lengyel, a jugoszláv és az ukrán delegáció is támogatta, miközben mindez az USA és nyugati szövetségesei számára teljességgel elfogadhatatlan volt. A különböző álláspontok ütközését és a Párizsban lezajló vitákat aprólékosan és rendkívül sok forrást idézve mutatja be a tanulmány, különös figyelmet szentelve a pozsonyi hídfő és a kényszerkitelepítés kérdésének. Hasonló módon veszi górcső alá a Gyöngyösi-féle külpolitika lépéseit e kérdésekben és a lassan megfogalmazódó „népet földdel” ellenérvet, valamint a csehszlo-

vák–magyar lakosságcsere-egyezmény előkészítését, aminek következménye, hogy maga a békeszerződés „nem lett a csehszlovákiai, felvidéki magyarság halálos ítélete”. (159. o.)

Mintegy e tanulmány folytatásaként Popély Árpád, a Selye János Egyetem docense részletesen mutatja be a felvidéki magyarság jogfosztásának folyamatát, ismerteti a magyar- és németellenes jogalkotási lépéseket, majd a lakosságcsere-egyezmény aláírását és az ezzel párhuzamosan megindított reszlovakizációs kampányt. „A megfélemlített, s nemcsak lelki nyomásnak, hanem a helyi hatóságok által gyakran fizikai kényszernek is kitett magyar lakosság nagy része engedett a nyomásnak és kényszerűségből szlováknak vallotta magát. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a reszlovakizáció eredménye a legmerészebb, 200 ezer magyar jelentkezésével számoló elképzeléseket is messze felülmúlta.” (166. o.) A csehszlovák állam számára mindezeket túl további eszközt jelentett a magyar lakosság deportálása csehországi területekre. A hivatalos indoklás a szudétanémetek kitelepítése utáni munkaerőhiánnyal magyarázta az intézkedéseket. A deportálások két hullámban, a karhatalom igénybevételével, hadiállapotra emlékeztető módon történtek, amelynek során a cseh adatok szerint mintegy 44 000, míg a különböző magyar becslések alapján akár 100 000 felvidéki magyar áttelepítésére is sor kerülhetett. Mindez nemcsak a homogén magyar etnikai terület egységét bontotta meg, de súlyos nyomokat hagyott a felvidéki magyarság társadalm szerkezetén is.

Zseliczky Béla, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének főmunkatársa egy további mélyfúrással Sztálin és Beneš kapcsolatát, illetve a magyarsággal kapcsolatos politikájuk alakulását elemzi. Ennek során rámutat, hogy már idejekorán, valószínűleg az 1943-as személyes moszkvai megbeszélések során eldőlt az „egy ország – egy nép” alapelv alkalmazása és a németek kollektív bűnösségének kimondásához hasonlóan a magyarokkal szembeni kollektív fellépés. A célokat a Molotovnak átadott tízpontos memorandum fogalmazta meg, amely a lakosság kitelepítésével és más intézkedésekkel igyekezett megváltoztatni az etnikai viszonyokat, annak érdekében, hogy „Csehszlovákia területén nem maradhat egyetlen olyan település sem, ahol a lakosság nemzetiségi hovatartozása tekintetében a csehek, szlovákok, illetve a kárpátoroszkok (ukránok) ne érnék el legalább a 67%-ot.” (178–179. o.) A kétoldalú megbeszélések során a cseh politikus arról tájékoztatta Sztálint és Molotovot, hogy mind a brit kabinet, mind az amerikai elnök bizalmas módon elvi beleegyezését adta a tervekhez. Hasonló módon idejekorán közeledett egymáshoz az álláspont Kárpátalja kérdésében. Beneš hajlandó volt átadni e területeket a Szovjetunióknak, cserébe a csehszlovák állam integ-

ritásának és nemzeti homogenitásának támogatásáért. A tanulmány alapos forrásokkal dokumentálja annak folyamatát is, ahogy a szovjet ügynökök a végső döntést megelőzendő egy helyi „népi mozgalom” leple alatt léptek fel és egy előre kidolgozott terv alapján kívánták „helyi akaratnyilvánítással” végrehajtani az ún. „Kárpátontúli Ukrajna (Zakarpatszka Ukrajina)” átcsatolását Szovjet-Ukrajnához. A kérdések végleges rendezéséhez Beneš második moszkvai látogatása szolgált 1945. február végén. A rendkívül értékes primér forrásokat idéző és számos eddig ismeretlen levéltári anyagot feldolgozó tanulmányból szinte óráról órára, napról napra nyomon követhető, miként állapodnak meg és dolgozzák ki a szovjet és cseh vezetők a béketárgyalásokra betérjesztendő javaslatokat és milyen módon történik álláspontjuk képviselése. Mindezekkel a jelen írás is alátámasztja, hogy Sztálin valódi politikája „mindenben kis szláv szövetségese túlzó követeléseit támogatta Magyarországgal szemben”. (196. o.)

Hasonlóan alapos és számos primér forrásra támaszkodó tanulmányban mutatja be Vukman Péter, a szegedi egyetem adjunktusa a jugoszláv állam hozzáállását a magyar békeszerződés kérdéséhez. Kiemeli, hogy komoly nyomásgyakorlási fegyvert jelentett Tito kezében a Jugoszlávia javára történő határkiigazítás lebegtetése, Pécs, a környező mecseki bányák és a bajai háromszög megszállásának kilátásba helyezése. A jugoszláv tervek a „sík terepen mesterségesen meghúzott, kanyarogva haladó határt katonai szempontból védhetetlennek, etnikai szempontból igazságtalannak vélték. A bajai háromszögnek a szerb kulturális életben játszott szerepét külön is kiemelték” (200. o.), és további gazdasági, vízrajzi szempontokat sorjáztak. Mindez élénk magyarelleses propagandával párosult, ami a magyar választások eredményei után erősödött. Ezzel párhuzamosan felmerült egy jugoszláv–magyar lakosságcsere egyezmény lehetősége is. Ennek anyagait összeállították, a magyar fél elfogadta, azonban az egyezmény közzététele és a végrehajtáshoz szükséges jogszabály megfogalmazása elmaradt.

A tanulmányok sorát Lönhárt Tamás, a Babes–Bolyai Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi adjunktusának írása zárja, melyben az Erdély-kérdés különböző aspektusait járja körbe. Sorba veszi a nagyhatalmi érdekeket, különösen a szovjet terveket a térséggel kapcsolatosan, majd a szovjetek által irányított román kommunista mozgalom politikáját, a román és az ezzel párhuzamosan kiépülő magyar béke-előkészítés politika lépéseit tárgyalja. Az egyik rendkívül fontos részét a tanulmányoknak a szovjet front átvonulását követően 1944 őszén Észak-Erdélyben provizórikusan kialakított közigazgatás és következményei jelentik, amely a magyar politikai elitben „hamisnak bizonyuló illúziókat táplált,

mind az autonómiát, mind pedig egy önálló Erdélyt illetően” (228. o.) Ezért is indulhatott meg a magyar fél részéről több kísérlet is arra, hogy az újonnan berendezkedő bukaresti hatalmat a magyar álláspont irányába elmozdítsák és egy önálló román-magyar megállapodást kössenek a határkiigazítások vagy területmegosztás kérdésében. A tanulmány ezekre részletes betekintést enged. Mindezek azonban nem vezettek eredményre. Így a párizsi konferencián már csak egy „minimális” határkorrekciós terv szerepelt a magyar delegáció napirendjén, illetve Gyöngyösi János a „Romániában maradó erdélyi magyarság számára az autonómia intézményesítését és a kisebbségi jogok nemzetközi garanciáját ajánlotta megfontolására”. (236. o.) A tárgyalások részletes ismertetése és az egyre merevebb álláspontok bemutatása után azonban a konklúzió nem lehet más, mint a közismert történelmi tény: a békeszerződés a román-magyar határvonalat illetően visszaállította az 1938. január 1-jei állapotot és a kisebbségi jogok kérdésében nem hozott semmilyen előrelépést.

Összességében elmondhatjuk, hogy a jelen tanulmánykötet egyfelől a szerzők korábbi munkásságát és a magyar történettudomány eddigi eredményeit szintetizálva mutatja be az 1947-es béke előtörténetét, a tárgyalások menetét és a béke megkötésének nemzetközi folyamatait; másfelől több tekintetben is számos újdonságot, mindaddig ebben a formában nem ismert források feldolgozását kapja kézbe a történelmi kérdések iránt érdeklődő olvasó. Ezeken túlmutató újabb ismeretekre vélhetően csak az egykori szovjet iratoknak az orosz levéltárakban való kutathatóvá tételével juthatunk. Ennek azonban még nem jött el az ideje. Így a recensens számára egyetlen apró hiányérzet marad: nem kerül jelen kötetben külön tanulmányban bemutatásra Ausztria és az európai békerendszer, illetve a magyar békeszerződés viszonyrendszere. E kérdés azonban korábbi történelmi munkák révén szintén javarészt ismert, így a téma iránt érdeklődő nagyobb erőfeszítések nélkül pótolhatja eme apró hiányosságot. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a Fülöp Mihály professzor által szerkesztett kötet méltó formában emlékezik meg a 70 évvel ezelőtti békekötés nemzetközi körülményeiről és komoly adalékokkal szolgálhat a szélesebb közvélemény és az oktatás számára is a politikai folyamatok tanulmányozásához és megértéséhez. Ennek lehet eredménye, hogy az eddig talán „elfelejtett” béke és máig ható következményei bekerüljenek az általános történelmi ismeretek körébe.

Zachar Péter Krisztián

Nánay Mihály:

Habsburg József főherceg. A katona és politikus: 1914–1924

(Unicus Műhely, Budapest, 2018. 338. o. ISBN: 978 615 5084 50 8)

Az utóbbi években megnőtt az érdeklődés a történeti életrajzok iránt. Nánay Mihály a magyar Habsburg-ág elismert kutatójának – Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg tábornagról írt – biográfiája, amely a szerző PhD-disszertációjának könyvalakban megjelent változata, jól illeszkedik ebbe a folyamatba.

A kötet összesen tizenegy fejezetre tagolódik, amelyeket lényegében két részre lehet bontani: az első egység a királyi herceg első világháborús tevékenységét mutatja be, majd az 1918. őszi káoszt vázoló, kvázi átmeneti, ötödik fejezet megnyitja József Ágost 1924-ig terjedő életpályájának ismertetését. Nánay Mihály tehát a főherceg életének kilenc évtizedéből egyet tekintett át, amely minden kétséget kizáróan a legfontosabb időszak volt a tábornagy pályafutásában. A limitáció első évét különösebben nem kell magyaráznunk, érdekesebb viszont az 1924-es évszám kijelölése. A szerző ezt azzal indokolta, hogy ekkorra vált világossá, hogy reprezentatív szerepen túl jelentős politikai funkciót már nem tölthet be a királyi herceg.

A kötet bevezetőjében a szerző röviden bemutatja témaválasztásának történetét és indokait. Tisztázza, hogy a magyar közjogi hagyományból következően az életrajz alanyának címe „magyar királyi herceg” formában lenne helyesebb (9. o.). Nánay alaposan és joggal mutat rá József főherceg megítélésének sajátos kétarcú vonásaira: 1945 előtt túlságosan pozitív, ezt követően viszont indokolatlanul negatív kép alakult ki a tábornagról. A főnemes valósággal megtestesítette a burzsoá fasiszta reakciós alakját, aki ráadásul meghatározó szerepet játszott az „imperialista rablőháborúban”, vagyis az első világháborúban.

A következő fejezetben megismerhetjük a József főhercegre vonatkozó historiográfiát. Elmondható, hogy Gabányi János 1931. évi József főherceg-tábornagról szóló műve óta nem készült átfogó munka a Habsburg-tábornok életéről. Személyének jelentősége, valamint a rendszerváltás óta eltelt harminc év így mindenképpen indokoltá teszi Nánay Mihály témaválasztását, így minden túlzás nélkül állítható, hogy hiánypótló munka született.

Módszertani alap gyanánt a szerző alaposan megismerteti az olvasót József főherceg naplóinak történetével, mivel a monográfia vezérfonalát jelentette a közel 6000 oldalas nyomtatásban is napvilágot látott, *A világháború, amilyennek én láttam* hét kötetének feldolgozása. Itt kell megemlítenünk, hogy míg a legtöbb császári és királyi tábornok biográ-

fiájának készítése során a források *hiányával* kell szembenézni, József főherceg esetében pont ellenkezőleg, némileg a bőség zavarával kell megbirkóznia a kutatónak. Nánay a korabeli recenziók révén jól illusztrálja, hogy e hét kötet jelenítette meg leginkább a magyar nemzeti narratívát a világháborúval összefüggésben. A szerző joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a kötetek voltaképp a napló, egy szakmonográfia és az emlékirat műfajának sajátos keverékét alkotják (22–23. o.). Nánay monográfiája írása során felhasználhatta a főherceg első világháború után írt – mindeddig publikálatlan naplóit is (24–25. o.) – ezek vizsgálata abszolút novumot jelent. Mindezek forrásértékét növeli, hogy a királyi herceg nem publikálás céljából vezette ezeket a feljegyzéseket, így különös fontossággal bírnak, és teljesen új aspektusok tárulnak fel a Horthy-korszak történelméhez, vagyis a szó legszorosabb értelmében segítik e negyedszázad újragondolását.

A harmadik fejezet József Ágost első világháborús pályafutását tekinti át. Nánay részletesen bemutatja a Habsburg-dinasztia katonai hagyományait, amely a família lényegében minden erre alkalmas férfitagját katonai kiképzésre, majd szolgálatra kötelezte. A szerző bemutatja a királyi herceg boldog békeidők világában történt katonai előmenetelét, amelynek következményeként a világháborút már vezérőrnagyi rendfokozatban kezdte meg. A budapesti császári és királyi 31. hadosztály élén József Ágost a szerb fronton kezdte meg a háborút. A Sabác környékén bevetett divízió csak néhány hétig harcolhatott a Balkánon, mivel a budapesti IV. hadtest részét képezte annak a tartaléknak, amelyet orosz támadás esetén az északi frontra küldtek. Szeptember elején így már a galíciai hadszíntéren küzdöttek a királyi herceg csapatai, ahol hamarosan részesei lettek az első világháború legvéresebb időszakának. A szerző természetesen részletesen foglalkozik a Tersztyánszky Károly lovassági tábornok és a királyi főherceg közötti állandó vitákkal, amelyeket Pollmann Ferenc is vizsgált előbbi tábornokra vonatkozó biográfiájában. Kifejezetten érdekes most a másik fél szemszögéből olvasni erről az ellentétről, már csak azért is, mert nem sok alkalmunk adódik effajta összevetésekre hadtörténeti munkák esetében. Nánay Mihály munkájának fontos erénye, hogy nem a hadműveletek részletes leírását olvashatjuk, hanem József főherceg személyére tud fókuszálni, kvázi nem vész el a részletekben. Aki valaha életrajzi monográfián dolgozott, az pontosan tudja mennyire nehéz ezt teljesíteni.

Am József főherceg jellemét és mentalitását az 1915 nyarától vívott, az isonzói harcok és a Doberdó-fennsík védelmében tett tevékenységének vizsgálata révén ismerhetjük meg. E kiemelten fontos időszakkal Nánay annak jelentősége miatt részletesebben is foglalkozik. Aki nem

érdeklődik a hadtörténelem iránt, annak talán túlságosan precíz és alapos a szerző elemzése – a doktori védésen az egyik opponens el is ismerte, hogy nem olvasta végig az értekezés ezen részét – azonban mindenképpen igazat kell adnunk a szerzőnek, hiszen József főherceg gondolkodásmódjára, későbbi döntéseire döntő befolyást gyakoroltak az itteni harcok. A Karszton folytatott háború során – amelynek folyamán a tábornok döntően magyar kiegészítésű alakulatokat vezényelt – ismerte és szeretete meg igazán a magyar katonát és embert a tábornok. Ekkor kapta katonáitól a „József apánk” epitheton ornanst, amely egyszerre szólt a kitűnő és kemény hadvezérnek, aki azonban beosztottjairól a lehető legnagyobb mértékben gondoskodott, és sorsukban osztozott. Több más példa mellett itt utalnunk kell a főherceg azon szokására, hogy gyakran személyesen kereste fel az első vonalakat.

1916 augusztusában, amikor Románia hátba támadta a papíron szövetséges Osztrák–Magyar Monarchiát, az ekkor már lovassági tábornok József főherceg erélyesen állt ki magyar katonái azon kérése mellett, hogy Erdély védelmére vezényeljék őket, egyben kérte a maga áthelyezését is. Erre végül december elején került sor, így tehát a legkritikusabb erdélyi harcok után érkezett erre a frontra a tábornok. Ekkor az ún. József seregfrent parancsnokságát vette át, vezetése alatt a Monarchia erői sikerrel verték vissza az orosz és román csapatok ismételt törekvéseit, hogy betörjenek a Magyar Királyság területére. Az I. világháborút érintően Nánay kiemeli, hogy a k. u. k. haderő tábornoki karán belül példátlan maradt, hogy József Ágost a Monarchia minden főbb, tehát összesen négy frontján megfordult. 1918 elején a királyi herceg a 6. hadsereg parancsnokságát vette át a délnyugati fronton, majd a sikertelen júniusi offenzíva után a tiroli hadseregszövetség-parancsnokságát vette át Franz Conrad von Hötzendorftól. Katonai értelemben ekkor volt pályája csúcspontján, hiszen a háború elején „csak” egy hadosztályt vezényelt, a konfliktus végén viszont már több hadsereg fölött diszponált.

József főherceg világháborús harctéri tevékenységének áttekintése után a negyedik fejezetben Nánay Mihály a tábornok első világháborús politikai elképzeléseit foglalja össze. Különösen érdekes és értékes a IV. Károly koronázása kapcsán megfogalmazott József Ágost-i tézisek bemutatása (164–166. old.). Ezek a nádori jogkört érintették, hiszen utóbbinak döntő szerepe volt a magyar koronázás során, ugyanakkor József Ágost nagypapja, István nádor után betöltetlen maradt ez a tisztség. Több más tényező mellett emiatt nagyon komoly vita robbant Tisza István gróf és a királyi herceg között. Végül a főherceg részt sem vett az 1916. december 30-i koronázáson, és a nádori funkciót a magyar királyi miniszterelnök látta el. Ezen a sérelmen élete végéig nem tudott felülemelkedni

József Ágost, sőt az évtizedek múlásával, amikor egyre világosabbá vált, hogy ez volt az utolsó koronázás, még inkább növekedett sértettsége.

Az új uralkodó, IV. Károly trónra lépésével József főherceg politikai szerepe jelentősen növekedett, és 1917 januárjában még arra is felkérést kapott megkérte az ifjú monarchától, hogy vállalja el a miniszterelnöki tisztséget (171–172. old.) A következő másfél esztendőben a királyi herceg változó intenzitással, de részt vett a magyar politikában, mint a király bizalmi embere.

Az 1918 őszen fellépett káoszt Nánay hőse – az ekkor már homo re-
gius – szemszögéből hitelesen mutatja be. A szerző számot vet azzal, hogy az október végi „nagyon sűrű” napok történetét, utólag, csak november 3-án összegezte a tábornaggyá avanszáló főnemes, és erre vezethető vissza leírásában számos pontatlanság, például az, hogy gróf Bethlen Istvánnal is egyeztetett volna október 28-án (190. old.). Nánay Mihály kiváló forráskritikai érzékkel mutatja be, hogy József főherceg megpróbálta elkendőzni azt a tényt, hogy kezdetben ő is lehetséges opcióként tekintett a Károlyi-kormány sikeres működésére, mi több az 1918. novemberi források alapján azonosult az új rendszerrel (196. old.). Nevezetes hűségesküjét ugyan szokták idézni, de azt nem, hogy a népkormány mellett azért állt ki, hogy nemzeti egységben lehessen megvédeni a magyar állam területi integritását.

József főherceg azonban néhány hét alatt belátta, hogy mindez illúzió. Az első Magyar Népköztársaság hamarosan egészen nyílt módon bolsevizálódott, és a Magyar Tanácsköztársaság időszaka már mintegy előre vetítette a tábornagy 1945 utáni életének fátumát. Miután a bolsevikok lényegében minden értékes tárgyat einstandoltak a főherceg alcúti birtokán, a szigorú őrizet alatt álló kastély kertjében József Ágost favágóként dolgozott (206. old.).

A Kommün 1919. augusztus 1-i bukása megteremtette annak lehetőségét, hogy József főherceg visszatérhessen a politikába. Nánay részletesen bemutatja azt a folyamatot, amelynek során kormányzóvá lépett elő a főherceg, majd azt is, hogy az antant miképp szorította háttérbe Habsburg származása miatt. (210–226. old.) Ezt a helyzetet a tábornagy méltósággal fogadta, és a lemondásakor, 1919. augusztus 24-én tett kijelentése, talán a legjobban mutatta meg hazánk iránti szeretetét és elkötelezettségét: „Az én személyem ne legyen akadály a népünk fejlődésére szükséges eszközökkel megsegítésnek” – fogalmazott. (232. old.) A recensens mindehhez annyit tenne hozzá, hogy József Ágost dekrétuma kísértetiesen hasonlít Károly eckarstai nyilatkozatára. Önmagában csak e két tényező miatt érdemes lenne áttekintenünk, sőt átértékelnünk a Habsburg–magyar relációt.

A Horthy-korszak konszolidációja során József Ágost politikai pozíciói egyre gyengültek. Ezt a problematikát, egyben a közjogi kérdés középpontjában álló tábornagyot, valamint annak lehetséges, nemzeti királlyá történő választásának esélyeit a nyolcadik fejezetben tekinti át Nánay Mihály. Elmondható, hogy a Habsburgok 1921. évi trónfosztását követően végleg szertefoszlott annak esélye, hogy a főherceg akár királlyá, akár kormányzóvá avanzsáljon. A főhatalom iránti érdeklődését azonban sohasem veszítette el, így még a második világháború idején is úgy vélte, hogy Horthy bukása esetén neki kell átvenni a kormányzói jogkört. (245. old.)

Nagyon értékes Nánay azon elemzése, amely Károly visszatérési kísérletei, valamint József Ágost ekkori magatartását mutatja be. Érdekes módon távoli rokonával szemben a tábornagy egyértelműen Horthy politikája mellett tört lándzsát. Az első királypuccs idején naplójában nyíltan fogalmazott: „A trónkérdést messzire el kell halasztani, majd csak akkor lehet megoldani, hogyha ezek a vérszopó szomszédok, vagy egymás haját tépik, vagy kimúlik legalább az összetartásuk. A mostani eset csak összekovácsolja őket.” (258. old.) József Ágostnak még döntőbb szerepe volt azonban 1921 októberében. Nánay bemutatja, és igazolja, hogy a hazai politikai elit köréből lényegében a főherceg értesült először Károly újabb visszatérési kísérletéről. Mivel a tábornagy már október 20-án tájékoztatta a király szándékairól Horthyt, nem tartható az a feltevés, hogy a kormányzót teljes meglepetésként érte az uralkodó akciója (261–262. old.)

Végezetül néhány kritikai megjegyzés. A monográfia egyes pontjain talán elérte a szerzőt az életrajz-írók egyik legnagyobb csapdája, nevezetesen, hogy alapos kutatásaik révén túlságosan pozitív képet alkotnak „hősükről”. Nem kivétel ez alól maga a recenzens sem, amikor Arzról szóló disszertációját írta. Mégis, például egyértelműbben ki lehetne jelenteni, hogy József főherceg nem „valamelyest” volt hiú ember (270. old.) Önmagában a publikált naplók alapján ez a kép bontakozik ki róla, leginkább talán Károly magyar királlyá történő koronázása kapcsán. Ebben az esetben tehát a „kifejezetten hiú” jelző lenne indokolt. Nagyon nehéz számunkra kimondani, de sok igazság van abban, hogy a királyi herceg túlságosan pozitívan elfogult volt hazánkkal szemben. Ezt a tényezőt azonban némiképp árnyalja, hogy a fekete-sárga közös haderő valóban sokszor igazságtalanul járt el a magyarokkal szemben, sőt vezetése le is nézte a „rebellis” népet. József Ágost tábornagy gyakran gloriifikálta hazánkat, és emiatt antihőssé vált a bolsevik történetírásban. Nem igazán tudott mit kezdeni az 1945 és 1989 közötti időszak azzal a ténnyel, hogy miért is ruházta fel az egyszerű magyar közkatona a táborna-

gyot a „József apánk” jelzővel, valamint nem illett az 1944. évi tevékenysége folytán inhumánusnak tekintett tábornok imázsába, hogy tényyszerűen igyekezett minél kevesebb emberveszteséggel járó hadműveleteket irányítani. Sajnos még 2018-ban is szembe kell néznünk azzal, hogy történeti személyiségeinket még mindig a bolsevik narratíva kliséi alapján ítéljük el. Ezen a ponton elég, ha az MTA és a kormány közötti vita során azon – magyar kutatók által sugalmazott – Nature cikkekre utalunk, amelyben azon félelmüknek adtak hangot, hogy történészeinknek esetleg dicsőíteniük kellene a magyar múltat.

A könyv is jól érzékelteti, hogy a Monarchia hadvezetése és haderejének teljesítménye korántsem volt annyira csapnivaló, amely nem pusztán a közvélekedésben, hanem a történész céhben is toposzként rögzült. Jelen laudációban csak kaleidoszkópszerűen tudtuk bemutatni a kötet erényeit, amelyről bátran kijelenthetjük, hogy nemcsak a hadtörténészek forgathatják nagy haszonnal, hanem a politikatörténet iránt érdeklődők is. Bízunk benne, hogy a szerző kutatásait továbbfolytatva, még alkalmunk lesz egyszer e kivételes, de a 20. századi magyar sorsot nagyon is leképező életpálya *egészét* alaposan megismerni.

Ligeti Dávid

Nyári Gábor:

Menekültek az új hazában. A német és osztrák területeken élő magyar emigráció története, 1945–1956.

Unicus Műhely, Budapest, 2018. (Monográfia, 198 oldal)

Nyári Gábor annak a harmincas éveinek elején járó fiatal történész generációnak a képviselője, akik a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán végezték tanulmányaikat, s az alapszokról indulva, a mesterképzésen át, egészen a doktori iskoláig és a fokozatszerzésig jutottak.

Az Ajkán született és a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola Gyakorlóiskolájában érettségizett Nyári Gábor már a Pázmányos évei alatt kitűnt szorgalmával, rendkívül alapos, forrás centrikus és kritikus problémafeltáró gondolkodásával. Történelmi munkásságát és témaválasztásait alapvetően határozta meg a Földesi Margit tanárnővel kialakult szakmai kapcsolata. Földesi Margit tanárnő irányította Nyári Gábor figyelmét Teleki Pál emigráns kormány tervére, amelyből aztán előbb szakdolgozat, majd számos kitűnő tanulmány, végül 2015-ben önálló kötet született „A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége, 1939–1941.” címmel. (Kairosz Kiadó, Budapest) Nyári Gábor kutatási területe tehát szorosan kapcsolódik a Horthy-korszakhoz, annak is diplomácia- és politikatörténetéhez (Teleki Pál második miniszterelnöksége; Újpétery Elemér külügyminisztériumi titkár, lisszaboni követségi tanácsos, lisszaboni követségi ügyvivő munkássága; Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszteri tevékenysége; emigráns magyar politikusok munkássága a második világháború alatt). Utóbbihoz szervesen kapcsolódik Nyári Gábor másik kutatási területe, amely az 1944–1956 közötti magyar emigráció politika- és társadalomtörténetére, valamint az 1945 és 1956 közötti európai migráció kérdésköreire fókuszál.

Az 1945 utáni magyar emigrációval is Pázmányos évei alatt, Földesi Margit tanárnő témavezetésével kezdett el foglalkozni Nyári Gábor. Ezúttal már, mint történelem mesterszakos hallgató. 2012-ben, a Modern Minerva Alapítvány és a Kodolányi János Főiskola által fiatal történészek és társadalomtudósok részére szervezett konferencián „Az altöttingi országgyűlés és zarándoklat eseményei és hatása a magyar emigrációra (1947)” címmel tartott nagyszerű előadást, amellyel elnyerte az Alapítvány ösztöndíját. A „Menekültek az új hazában” téma hamarosan mesterszakos szakdolgozattá, majd további kutatómunka eredményeként 2016-ban doktori értekezéssé érett, melyet Nyári Gábor 2017-ben – immár Bottlik József professzor témavezetésével – védett meg summa cum laude minősítéssel. Ennek a disszertációnak a kötetbe szerkesztett változatát jelentette meg az Unicus Műhely Kiadó 2018-ban.

A témaválasztásról érdemes megemlíteni, hogy az 1945 utáni magyar polgári és katonai emigráció, mint kutatandó téma a hazai történész szakma érdeklődésén kívül esett, s leginkább az Állambiztonsági Szolgálatok voltak azok, amelyek figyelemmel kísérték. Nyári Gábor olyan levéltári anyagokat és archívumokat vizsgált meg és tárt fel kutatásai során, amelyek eddig vagy egyáltalán, vagy csak részben voltak ismertek a kutatók előtt. Ilyenek a Magyar Caritas Szolgálat, a Münchener Magyar Katolikus Misszió irattára, a hivatalos menekültügyi szervezetek archívumai, a Magyar Vöröskereszt Ausztriai Kirendeltségének iratai, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött „emigráns ellenséges szervezetek” iratai, vagy a Magyar nemzeti levéltár Országos Levéltárában fellelhető Hazahozatali Kormánybiztosság anyagai. A levéltári források mellett Nyári Gábor bátran nyúlt az Oral Historyhoz, s a még élő kortanúk felkutatásával és velük interjúk készítésével színesítette a kötetet.

A kötet hat nagy tematikát vizsgál. Munkája elején, az 1945 tavaszán Nyugat-Európában tartózkodó magyarok számát próbálja meghatározni, s létszámukat 800 ezer és egymillió före becsüli. Feltárja és bemutatja a különböző becslések és számadatok mögött meghúzódó ellentmondásokra, s rávilágít a becslések nehézségeire. Ezt követően a Nyugatra került magyar hadifoglyok létszámát, helyzetét veszi vizsgálat alá. A mennyi magyar katona tartózkodhatott Nyugaton a második világháború végén kérdésre az egyes megszállási zónák számadataiból történő rekonstrukciót követően számukat 280 ezer és 450 ezer közöttire teszi. Közben azt is vizsgálja, hogy a szövetségesek kiket tekintettek hadifogollyal illetve kiket magukat önként megadó ellenséges személyi állományúnak. Bemutatja a Magyar Vöröskereszt és a Magyar Jóléti Szolgálat hadifoglyokat segítő tevékenységét, ismerteti az amerikai, a brit és a francia hadifogolytáborok mindennapjait, az ottani életet, életkörülményeket. Kiemeli, hogy az utolsó, a térségben elhunyt hadifogoly dokumentálhatóan 1947. december 12-én halt meg.

Külön foglalkozik a szerző a hadifoglyok talán legnagyobb dilemmájával, a hazatérés vagy az emigráció közötti vívódással. Szamba veszi, hogy mit is kellett mérlegelniük, s mivel kellett számolniuk a döntésük meghozatala előtt. Talán nem véletlen, hogy a hadifoglyok közül mintegy tízezren a hazatérés helyett a francia idegenlégiót választották. Nyári Gábor a fejezet végén táblázatba foglaltan közli az egyes hadifogolytáborok helyét, s a bennük található magyarok számát.

Az 1944–45 fordulóján hazájukat elhagyó magyar civil menekülteknek külön fejezetet szentel a szerző. Külön kiemeli, hogy az ő létszámuk meghatározása még nehezebb és problémásabb, mint a katonák esetében.

Nyári Gábor ezen fejezet keretében ismerteti az első emigráns szervezetek létrejöttének folyamatát, valamint a civilek repatriálásának a katonákéhoz hasonló dilemmáit. Megállapításai szerint azok a civil menekültek, akik akartak, legkésőbb 1947 végéig haza tudtak térni Magyarországra. Ugyanakkor érdekességként emeli ki, hogy a kései repatriálással szinte párhuzamosan, egy újabb emigrációs hullám indult el Magyarországról Nyugat felé.

A hazatelepülést nem választók a kivándorlás vagy az Ausztriában, illetve a Németországban maradás mellett döntöttek. A kivándorlás fő célterülete az Egyesült Államok, Kanada és az az Ausztrália lett, ahová kb. 14 ezer magyar vándorolt ki. De célterületet jelentett a kivándorlók számára Dél-Amerika és Izrael is. Dél-Amerikával kapcsolatban cáfolja azt a közfelfogást, miszerint ide kizárólagosan csak a háborús bűnösök érkeztek volna. Tény viszont, hogy a kivándorlás eredményeként jelentősen csökkent az Ausztriában, illetve a Németországban maradt magyarok száma.

Nyári Gábor a politikai, társadalmi és érdekvédelmi szervezeteknek és vezetőiknek a bemutatására önálló fejezetben tér ki. Három katona – Kisbarnaki Farkas Ferenc, Zákó András és Hennyey Gusztáv – emigrációs szervező és vezető szerepét behatóbban elemzi, s rámutat azokra a tényezőkre, amelyek az emigráns politikusok helyett az emigráns katonákat állították az emigráció vezetésének a fókuszába. Ezzel összefüggésben röviden szól a Követi Bizottság és a Magyar Nemzeti Bizottmány munkájáról, szerzésük körülményeiről. Részletesen ismerteti az 1946. májusában Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes által megszervezett Magyar Szabadság Mozgalmat, annak politikai céljait, s az egész menekült magyarság ügyének szolgálata érdekében tett erőfeszítéseket.

Bemutatásra kerül a kötetben az 1948. október 23-án megalakult és az egykori katonákat önálló emigráns szervezetbe tömörítő Magyar Harcosok Bajtársi Közossége (MHBK) amely kizárólag katonai szervezetként alakult meg és működött Zákó András vezérőrnagy irányításával. A MHBK önálló lapot is indított és működtetett az emigrációban hadak Útja címmel. Nyári Gábor részletesen ismerteti a MHBK szervezeti felépítését, vezetőségét, titkos tevékenységeit (kémelhárítás, hírszerzés, szabotázs stb.)

A Münchener Magyar Iroda, amely eredetileg a menekültek segélyezésével foglalkozott Hennyey Gusztáv vezetésével jött létre, s hamarosan politikai célokat is zászlajára tűzött. Nyári Gábor ennek az Irodának a működését is ismerteti, s szól továbbá a Magyar Cserkészlet, valamint a Magyar Királyi Csenedő Bajtársi Közösség nevezetű szervezetekről is.

A Kötetben külön fejezet szól az altöttingi (Bajorország) országgyűlésről és zarándoklatról. Nyári Gábor jó érzékkel mutat rá azokra a köz-

jogi problémákra, amelyek ezt a rendezvényt kísérték. Többek között Kisbarnaki Farkas Ferenc ellentmondásos közjogi helyzetére, a rendezvény ellentmondásos, sok esetben tudatosan sarkított szerepére, a résztvevők körére, a rendezvényt meg és elítélő eltérő álláspontokra, az 1945-ösök és az 1947-esek között hamarosan kibontakozó éles politikai és közjogi vitákra.

Az emigráns magyarság megmaradását szolgáló oktatási és kulturális intézmények, valamint sajtó bemutatása tovább színesíti azt a palettát, amit Nyári Gábor a korszakról és a témáról felrajzol. A szerző ezen szervezetek regiszterét is közli, csakúgy, mint az emigráns magyar nyelvű sajtótermékek jegyzékét. Külön kiemelését kap a Szabad Európa Rádió, amely 1951. október 6-án kezdte meg magyar nyelvű működését, s amelyről a szerző megállapítja, hogy a mindenkori amerikai kormányzat szócsöve volt, s a Magyar Nemzeti Bizottmányt tekintette az emigráció vezetőjének.

A katolikus és a protestáns egyházak emigrációs szerepének és tevékenységének a bemutatása nélkül nem lenne teljes a munka. Nyári Gábor éppen ezért a kötet utolsó fejezetében ismerteti azokat a szolgálatokat és egyházi missziókat, amelyek a menekült magyarság számára nem csupán lelki vigaszt nyújtottak, hanem az élet minden területén igyekeztek segítséget nyújtani. A szerző külön kiemeli a Magyar Caritas Szolgálatot és a katolikus egyház által fenntartott és működtetett Diákotthonok szerepét és jelentőségét, valamint a Református Lelkigondozó Szolgálatot.

Összességében elmondható, hogy Nyári Gábor *„Menekültek az új hazában. A német és osztrák területeken élő magyar emigráció története, 1945–1956.”* című kötete az emigrációs magyarság történetének egy olyan 12 évét öleli fel, amely során a magyarság a menekülttáborok kiszolgáltatott világából kikerülve, elsősorban az egyházak segítségével újraszervezte önmagát, létrehozta oktatási, kulturális intézményeit, s ezáltal sikerült megőriznie nyelvét, kultúráját és hagyományait.

A kötetet értékes levéltári dokumentumok jól olvasható fotói, valamint részletes bibliográfia és névmutató kíséri.

Vizi László Tamás

Miklós Péter:
A katolikus egyház Hódmezővásárhelyen (1944–1950)
Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont,
Hódmezővásárhely, 2018 (104 oldal)

Az elmúlt évtizedben a magyarországi egyháztörténet-írás valódi növekedési ágazattá vált. Különösen igaz ez az 1945 utáni időszakra, a diktatúra éveire, melyek hosszú időn át tabut képeztek és mindmáig számos feldolgozatlan, kibeszéletlen témát tartogatnak az újabb és újabb történetírói generációk számára. A fehér foltok felszámolására, az 1945 utáni útkeresés, majd a szenvedéstörténet bemutatására és a diktatúra valós működésének ismertetésére tesz kísérletet Miklós Péter új kötete is, mely az Emlékpont Könyvek sorozat kilencedik köteteként a hódmezővásárhelyi katolikus egyház megpróbáltatásait mutatja be. A szerző immár lassan két tucat önálló kötete mindvégig a térség, a dél-alföldi régió történetének egyes elemeit igyekszik feltárni és ezen belül is különösen jelentős a 20. század nagy katalizmusaihoz fűződő történetek vizsgálata.

A jelen munkában a szerző több szálon és különböző minták segítségével vázolja fel a korszak magyar katolikus közéletét, ezen belül is domináns a helytörténeti elem: különösen a hódmezővásárhelyi intézményeket, ezek személyi adottságait, majd az ezek ellen irányuló kommunista támadásokat vizsgálja. Majd bemutatja az egyházi iskolák államosításának helyi következményeit, a domonkos nővérek és a jezsuiták elleni fellépést, a katolicizmus végleges visszaszorítását a közéletből az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozásáig. Ehhez egyfelől a korszak jelentős magyar szakirodalmára támaszkodik, továbbá részletesen kerül feldolgozásra a helyi sajtó, a népbíróságok levéltári dokumentumai, illetve olyan, egyházi és világi közgyűjteményekben őrzött levéltári források, melyek mindeddig feltáratlanok voltak és új ismereteket nyújthatnak a korszakkal kapcsolatban.

A kötet első fejezete a katolikus politizálás körülményeit és lehetőségeit mutatja be, mely során kiderül, hogy a háború végén, a „korlátozott demokrácia” időszakában nem volt egységes a katolikus tábor politikai jelenléte. Az új viszonyok közé illeszkedve a Barankovics István által életre hívott Demokrata Néppárt elsősorban a „progresszív”, „modern”, „republikánus” vonalat kívánta erősíteni és így vált a mozgalom helyi meghatározó szereplőjévé Bálint Sándor néprajzkutató és művészettörténész. Ez az út egyértelműen elvált a konzervatív, királysági és minden tekintetben antikommunista Mindszenty József esztergomi érsek irányvonalától, ami komoly megosztottsághoz vezetett a koalíciós időszak alatt. A szerző számos forrással, korabeli dokumentummal mutatja be a két utat: méltatja Mindszenty hercegprímást, aki mindvégig „a lelkiis-

meret hangjaként igyekszik megszólalni” (17.o.), valamint igyekszik Bálint Sándor politikáját is beilleszteni a magyar kereszténydemokrata kánonba, mint „szellemileg nyitott európai mentalitású” (20.o.) gondolkodót.

A kötet második fejezete az országos politika körülményei közepette a helyi viszonyokra irányítja a figyelmet: bemutatja a korszakban az egyházkormányzatot irányító váci püspököt, Pétery Józsefet, majd a három helyi plébánost, akik számos esetben váltak az események meghatározó alakítóivá: Cseh Andrást, Lancz Kálmánt és Zsiros Ferencet. Különösen értékes a források tekintetében Zsiros Ferenc feljegyzéseinek sora, melyekből nyomon követhető a szovjet bevonulás és megszállás, a mindezzel együtt járó kaotikus állapot, a világi papság jelentős részének elmenekülése és az ebből fakadó paphiány, valamint, hogy mindezek ellenére az egyházi életet igyekeztek a jezsuiták segítségével fenntartani.

Ennek a kitérőnek is köszönhető, hogy a következő fejezetben Miklós Péter már a korszak sikereiről is be tud számolni: az egyre intenzívebb törekvésekről, hogy az egyház teljes egészében visszatérjen a helyi társadalom életébe, újra beindítsa a hitéletet és sikeresen újjá szervezze a lelkipásztori teendőket nemcsak a városban, de a tanyavilág híveinek körében is. Az eredmény nem maradt el, ugyanis minden egyházellenes törekvés és támadás ellenére 1949 nyarán „Újváros városrészben önálló kápolna létesítésének igénye – és egy a helyére majdan építendő templom terve – merült föl” (38.o.), ami komoly fegyverténynek látszik az adott kor körülményei közepette. Pétery József váci püspök engedélyezte is a kiegészítő kápolna létesítését, a templomépítést azonban a rendszer már adminisztratív intézkedésekkel megakadályozta.

Ebben az időszakban már rendkívül intenzív volt a „klerikális reakció” elleni fellépés, aminek egyik eszköze a helyi sajtó volt. Ebben nemcsak a hercegprímás és további megyéspüspökök ellen intéztek egyre gyakrabban heves kirohanásokat, de számtalan esetben az alsópapság is pellengérré került. A fejezet igen gazdag forrásanyagából és az idézett példák sorából kiviláglik, hogy a kommunista párt miként igyekezett sajtókampányok, helyi agitáció, egyes ügynökök beépítése, majd végül perek segítségével minden felekezetet megfélemlíteni, a népfrempolitikára kötelezni és a társadalom perifériájára szorítani. Ebben a folyamatban sajátos helyet foglalnak el a népbíróságok, melyek működésére és a katolikus klérus elleni fellépésére külön fejezetben tér ki a szerző. Az egyházi vezetők esetében általában a hivatkozási alapot az 1946:VII. tc., vagyis a köztársaság és a demokratikus államrend büntetőjogi védelméről szóló törvény jelentette. A helyi reformátusok mellett a fő támadás a katolicizmus ellen irányult, ugyanis „ennek hierarchikus centralizáltsága

és külföldi kapcsolatrendszere (a római Apostoli Szentszéktől érkezett központi irányelvek) stabil erkölcsi, anyagi és politikai hátteret biztosított” (60.o.), ami miatt megtörése igen nehézkes és elhúzódó folyamat volt. Ennek példáit mutatja be Miklós Péter a Hódmezővásárhelyen 1948 végén jezsuita szerzetesek ellen indított népbírósági perek révén.

A következő fejezet az egyházi iskolák államosítása és a szerzetesrendek felszámolása kapcsán mutatja be a rendszer működését konkrét hódmezővásárhelyi példák segítségével. Előbb a domonkos nővérek elleni fellépést és az általuk vezetett leányiskola és internátus sorsát ecseteli a szerző. Ennek nyomán világossá válik az a végtelen cinizmus és szándékos rosszindulat, amellyel az új rezsím potentátjai még az iskolába való belépést és a diákokkal való bárminemű kapcsolatot megtiltottak a szerzetesnővéreknek. Hasonló volt a bánásmód a jezsuiták által vezetett katolikus iskolával is, ahol az államosítást követően „a pártállami hatalom ugyanis mindent megtett a hitoktatás ellehetetlenítéséért” (71. o.). Végül a szerzetesrendek feloszlását követően mind a nővéreknek, mind a jezsuitáknak távozniuk is kellett a városból.

A kötet utolsó fejezetében Lancz Kálmán belvárosi plébános feljegyzései segítségével konkrét statisztikai adatsorokkal nyerhetünk betekintést a hódmezővásárhelyi hétköznapok eseményeibe, miként igyekezett a helyi párhatalom nehezíteni, sőt ellehetetleníteni a vallásosság megélését. Ilyen példák a körmenetek esetében a kivilágítás megtagadása, a keresztlők és a házasságkötések esetében az ideológiai nyomás hatására ezek drasztikus visszaesése, valamint a hitoktatásban résztvevők számának csökkenése.

Miklós Péter könyvét egy függelék zárja, melyben Zsíros Ferenc jezsuita feljegyzéseit ismerhetjük meg 1956-ból. A rövid naplószerű bejegyzések új, személyes szempontokkal bővítik a forradalom és szabadságharc időszakának jól ismert eseményeit, árnyalják az egyes szereplőkről alkotott képünket. Ezt egészítik ki a kötet végén a főszereplők fényképei, egyes fontos dokumentumok részletei.

A munka egésze során megmutatkozik Miklós Péter történetírói erénykatalógusa: a forrásokhoz ragaszkodva, korabeli hangulatelemeket pontos idézetekkel visszaadva szemlélteti az olvasó számára az események láncolatát. Mindeközben tárgyilagos marad és az értékítéletek meghozatalát a bemutatott levéltári anyagok alapján az olvasóközönségére bízta. Mindezek alapján a kötet fontos hozzájárulás Hódmezővásárhely és környéke helytörténetéhez, továbbá újabb mozaikkő a korszak egyháztörténetének minél alaposabb megismeréséhez.